

अनुक्रमणिका.

विषय.

पृष्ठ.

उपोद्घात

भाग १ (प्रकरण १) चरित्रनायकाचा परिचय.	...	१
„ „ („ २) श्रीकरणाधिप हेमाडपंत.	...	९
भाग २ हेमाद्रीची ग्रंथरचना.	...	३१
भाग ३ देवगिरीच्या यादवराजघराण्याचा इतिहास.	...	५२
भाग ४ रामदेवराव जाधवाचे राजवटीत मराठीचा उदरग.	...	१९०
भाग ५ उत्तर कोंकणात देवगिरीच्या यादवांचे राज्य.	...	२२२
भाग ६ मोदी लिपि.	...	२६३
भाग ७ महानुभावपंथीय मराठी वाङ्मय.	...	२८६
भाग ८ हेमाडपंती देवळे.	...	३३४
भाग ९ उपसंहार.	...	३५२

परिशिष्टः—

नं. १ प्रतखंडांत हेमाद्रीने यादवराजाची पौराणिक वाङ्मयात्मक दिलेली वंशावळ व राजप्रमाप्ति.	...	१
„ २ अलिबाग तालुक्यातील शिल्लहार राजाचे वेळचा सके ११०२ चा शिल्ललेख.	...	१०
„ ३ पूर्ववालीन व उत्तरवालीन यादवराजांदा शिल्ललेखांची व ताम्रपटांची जंत्री.	...	११
„ ४ धर्मी वेधील ताम्रपट.	...	२०
„ ५ ओवळे (जणे) वेधील ताम्रपट.	...	२४
„ ६ सिद्धापूर्वा शिल्ललेख.	...	२६
„ ७ धर्जूरचा शिल्लरासन.	...	२८

१८	वसईचा तोंबपट.	३०
१९	पंढरपूरचा चोऱ्यादीचा शिलालेख.	३५
१०	आत्रे येथील तोंब शिलालेख	४८
११	बेळगावचे शिलालेख.	६३
१२	पिच्छोडीचा महजर.	६५
१३	विमणावा धांपाची, अंताजी रघुनाथ कावळे वसईच्या मोहिमेसंबंधी पत्रे.	७०
१४	पाटणचा शिलालेख.	७३
१५	हरिहर येथील कानडी शिलालेख.	७४
१६	दावणगिरी येथील शिलालेख.	७५
१७	बाहाळ येथील शिलालेख.	७६

छायाचित्रे.

मारताचार्य चित्तामणराव विनायक वैप.	१
डॉक्टर भाऊ बाजी.	३२
डॉक्टर (सर) रामकृष्णपत भांडारकर.	५६
इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे.	२६४
विनायकराव लक्ष्मण मावे.	२८८
हेमाडपंती देवळांचा सर्वसाधारण नकाशा. (अ)	३३६
नीलग येथील हेमाडपंती देवळाच्या माभाऱ्याच्या दरवाज्यावरील नक्षीवाच. (ब)	३४०
नारायणपूर येथील हेमाडपंती पडके देवळ. (क)	३४४
नारायणपूर येथील हेमाडपंती देवाळाच्या सभारंपडाच्या छायावरील नक्षी (द)	३४८
सिन्नर येथील गोंदेवराच्या देवळाचे छायाचित्र. (ई)	३५२

हें पुस्तक लिहिण्याचें कामी ज्या ग्रंथाचा आधार घेतला आहे त्यांचा नामनिर्देश.

- १ हेमाद्राचा चतुर्वर्गचिंतामणि (व्रतखंड, दानखंड, परिशेषखंड).
- २ बोपदेवाचा मुक्ताफल ग्रंथ (हेमाद्राचे टीप्पणमुद्रा).
- ३ नंदुर्गिराचा खुरांश.
- ४ बीतिकांमोदी (संमिश्रराचा).
- ५ हस्तयायुर्वेद (पालकाप्य मुनिकृत)
- ६ पिल्लणाचे विग्रमाकदेवचरित.
- ७ इंडियन अंतिक्वरी मरीज
- ८ मुंबई म्यासेटिअर
- ९ एपिग्रामिका इंडिया
- १० पश्चिम हिंदुस्थानचे आर्किथालॉजिस्ट डॉ. ल्युमण्.
- ११ Rice साहेबाचा कानडा शिलालेख संग्रह.
- १२ फर्ग्युसनचे भारतीय शिल्पकलेखरात ग्रंथ
- १३ बर्नेसचे " " "
- १४ हेंविलचे " " "
- १५ व्हिमेंट रिमशचे " "
- १६ प्रमथ कुमार आचार्याचे " "
- १७ भारत-इतिहास-मंसोधर-मंडळामार्फत प्रागद्व तातेले ग्रंथ.
- १८ राजवाडे यांच्या मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने.
- १९ विधवृत्त.
- २० ग्रंथमाला
- २१ महाराष्ट्र-गारखत (भगें यांचे)

- २२ महातुभाचीय-मराठी-वाङ्मय (धीयुन यशवंतराव गुजाल देशपांडे).
 २३ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजाचे चरित्र (वे. शा. मं. लक्ष्मण यागारकर).
 २४ धीयुत यशवंतराव गुंठे यांचे मादवरावजीव शिलालेखावरील मय.
 २५ बंगाल राज्य एशियाटिक सोसायटीचे व्ह्याट्यूम इ. म. १८७२.
 २६ मुंबई राज्य एशियाटिक सोसायटीचे जर्नल.
 २७ ग्रेट ब्रिटन राज्य एशियाटिक सोसायटीचे जर्नल.
 २८ हिंदुधर्मशास्त्रकारांचा इतिहास [हयजी] (धीयुन पा. धा. बाणे)
 लंडव्होरेट.
 २९ वन्दारुचा इतिहास (धीयुत बादरराव माधव काळे).
 ३० महिषासुराची वपार इ. इ.

उपोद्धात.

आधुनिक काळार्ताळ एखाद्या थोर पुरुषाचें तरुण पिढीस आदर्शभूत होईल, असें चरित्र न लिहिता, फुटके तुटके शिलालेस, गजलेले ताम्रपट, फाटक्या तुटक्या वखरी वेगरे हुडकून काढून, त्यात मिळालेल्या माहितीवरून प्राचीन काळच्या एखाद्या व्यक्तीचें चरित्र लिहिण्यात कोणता फायदा आहे ? अशी याचक्रवर्गोरुद्धन पृच्छा करण्यात आल्यास ती जम्यानीं होणार नाही ! परंतु प्रस्तुत प्रथाचा चरित्रनायक हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपत ह्याच्या संवधानें अशा प्रकारचा आक्षेप घेण्यात येणार नाही, असें आम्हास वाटतें. हेमाद्रि हा राजकार्यधुरधर, युद्धकलापट्ट, उत्कृष्ट मथकूर्ता, संस्कृतज्ञ, मराठी भाषेविषयीं अभिमान वाटणून तिच्या उत्कर्षाविषयीं सतत श्रिजणारा असा होता. सुमारे ६०० वर्षांपूर्वीं त्यानें प्रचारान आणलेली मोडी लिपी महाराष्ट्रांत स्थाजगी व राजकीय व्यवहारांत अद्याप प्रचलित आहे. वऱ्हाडांत, महाराष्ट्रांत व दक्षिणेंत हेमाडपती देवळेंत जागोजाग दृष्टीस पडतात यावरून त्याचें नांव महाराष्ट्राच्या स्मरणांतून अद्याप गेलेलें नाही.

त्याचा चतुर्गर्गचित्तामणि हा ग्रंथ, त्यानें सनातन वैदिक-धर्माच्या पुनरुज्जीवनार्थ जे परिश्रम केले त्याची साक्ष पटवित आहे. यादेरीज धर्मग्रंथकार व मीमांसाकार म्हणून तो सर्वत्र प्रख्यात आहे. अशा प्रकारचे सद्गुण ६०० वर्षांपूर्वीच्या ज्या महाराष्ट्रांत शुभ्रचात पक्षवटलेले होते, त्याच्याविषयीं कोणत्या महाराष्ट्रियांस

आदर वाटणार नाही ? यूरोपातील अगर अमेरिकेतील एखाद्या व्यक्तीत, यांपैकी एखाद दुसरा गुण वास करीत असला तरी त्याचा कितीतरी गौरव करण्यात येतो ! सुमारे ६०० वर्षांपूर्वी देव-गिरीच्या राज्याचे वैभव पाहून ते साम्राज्यपदास पोहोच-विण्याचे काम हेमाद्रि हा वन्याच अशी कारणीभूत झाला, असे त्याच्या चरित्रावरून दिसून येते. मंत्रिपदाचे हुद्यावर बरीच वर्षे काम केल्यामुळे त्यास राजनीतिमधील सर्व डावपेंच पूर्णपणे अवगत होते. देवगिरीचे अखेरचे यादवराजे महादेवराव व रामदेवराव यांचे राजवटीत गजसेनाधिपतीचे काम त्याजकडे सोंपविण्यात आले होते, यावरून पुढेकालेमध्ये त्याने वरेंच प्राविण्य मिळविले असले पाहिजे, असे अनुमान बाढण्यास जागा आहे. 'चतुर्गर्गचिंतामणि' सारख्या प्रचंड ग्रंथाची रचना त्याने केली, यावरून श्रुति, स्मृति, पुराणे व इतिहास याचा दाढगा व्यासंग त्याने केला होता, यात शका नाही. श्रीयोपदेवाच्या 'मुक्ताफल' व 'हरिलीला' या ग्रंथावर त्याने विद्वत्ताप्रचुर टीका लिहिल्या, यावरून त्याने समृद्ध-भाषेवर प्रभुत्व होते ही गोष्ट निर्विवाद होय. मराठी भाषेचा राजदरबारान पडिल्याप्रथम प्रवेश करविण्याचे श्रेय त्याने संपादिले, तसेच तिच्या उत्कर्षाविषयी त्याने आपल्या हयातीत अत्यंत परिश्रम केले. राजकीय व खासगी पत्रव्यवहार अल्पावधीत मोठ्या प्रमाणावर करता यावा, म्हणून त्याने मोठी लिपि प्रचारात आणिली, व ती आज सहाराचे वर्षे महाराष्ट्रात अज्याहत चालू आहे. आयुर्वेदावर त्याने श्रेष्ठ दर्जाची टीका लिहिली, यावरून वैद्यशास्त्राचाहि त्याने अभ्यास केला होता, असे दिसते. त्याने यादवाचे राजवटीत करणाधिपाचे

हुद्यावर असतांना राजाश्रय मिळवून चव्हाडांत, महाराष्ट्रांत व दक्षिणेंत शेकडों देवालयें निर्माण केली; व सनातन हिंदुधर्माचें संवर्धन केलें. अशा रीतीनें राजकारण, ग्रंथकर्तृत्व, वैद्यशास्त्र, शिल्पशास्त्र व युद्धशास्त्र अशा परस्पर भिन्नविषयांत असलेलें आपलें प्राविण्य ज्यानें जगाच्या निदर्शनास आणलें, व ज्याची स्मृति आज भरतखंडांत ६००-७०० वर्षे कायम आहे, अशा थोर विभूतीचें चरित्र महाराष्ट्रासच काय, पण सर्व भरतखंडास ललामभूत होणें सहाजिक आहे.

अलिकडे पुराणवस्तुशास्त्राचा अभ्यास करण्याकडे व प्राचीन इतिहासाचें संशोधन करण्याकडे, तरुण पिढीचें बरेंच लक्ष वेधलें आहे. त्यांस हेमाद्रीचें चरित्र अनेक प्रकारें उद्बोधक होणार आहे. हेमाद्रीनें आपल्या मतखंडांत पूर्वकालीन व उत्तरकालीन यादव राजांचा संक्षिप्त इतिहास दिल्या आहे. त्यावरून हेमाद्रीची इतिहासलेखनावद्दल आस्था दिसून येते. बौद्धिक गुणांसेरीज, हेमाद्रीच्या आंगी स्वधर्मनिष्ठा, दानशूरत्व, सदाचारसंपन्नता बंगरे नैतिक गुण वान करीत हेते. तो भागवतधर्माचा कट्टा अनुयायी होता, ही गोष्ट त्याच्या चरित्रावरून दिसून येते.

भारतीयांची इतिहास लेखनावद्दल अनास्था सर्वश्रुत आहे. परंतु गेल्या ६०-७० वर्षांत फ्लीट, किलहॉर्न, बर्जस, चुल्हर, वॉथेन, कॅम्बेल बंगरे आम्बलपंडितांनी, व कॅ. डॉ. सर भांडारकर, डॉ. भाऊ दाजी, पं. भगवानलाल इंद्रजित, शंकर पाडुरंग पंडित, काशिनाथ त्रिवक तेल्हंग, डॉ. गुणे, इतिहासाचार्य काशिनाथ विश्वनाथ राजवाटे, श्रीयुग भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य, काशिनाथ बापू पाठक, डॉ. केतकर, डॉ. पेलवल्कर, डॉ. मुन्वटणकर, धीयुत पाडुरंग चामन

ऊर्फ अण्णासाहेब काणे अँट-टोकेट, बंगरे इतिहासीय पटितानीं प्राचीन
 शिलालेख, ताम्रपट, जुनी नार्णी व हम्नलिगितग्रथ यांचे मशोधन
 करून भरतम्बटातील गेल्या हजार दीडहजार वर्षांचा इतिहास उजेडात
 आणण्याचें श्रेय संपादिलें. जुने कागद पत्राबद्दल ऐतिहासिक माहिती
 मिळविण्याचें कामीं व त्याचें मशोधन करण्याचें कामीं किती अटचणी
 येतात याची कल्पना उपरिनिर्दिष्ट केलेल्या विद्वान् गृहस्थांचे लेख
 वाचण्याचाचून यावयाची नाही शिलालेख व ताम्रपट ज्या राजाच्या
 नेतृत्वाखाली अस्तित्वात आलेले असतात, त्यात त्याची भरपूर स्तुति
 काव्यमय भाषेत केलेली असते त्यामुळें त्यातील ऐतिहासिक सत्य शोधून
 काढणें कठीण जातें. स्वतंत्र पुराणाची जोड मिळाल्या वाचून जवानदार
 इतिहासकारास त्याजवर भिन्न ठेवणें योग्य वाटत नाही. इतिहासार्थ
 राजवाटे यांनीं आपलें सर्व आयुष्य प्राचीन व अर्वाचीन काळातील
 ऐतिहासिक सामुग्री मिळविण्याचें कामीं सर्ची घातलें व शेकडोंवर्षे
 अंधारात दडून राहिलेले कागदपत्र उजेडात आणले. 'मराठ्यांच्या
 इतिहासाचीं साधने' या ग्रंथाचे मूळ त्याच्या धर्माचें फळ होय. दक्षिणें-
 तील आंध्रभृत्य, चालुक्य, गुप्त, शिलाहार, कदंब, पल्लव, होयसळ
 यादव (म्हणजे द्वारासमुद्र ऊर्फ हलेगीड येथील), देवगिरीचे
 यादव बंगरे यशातील राजघराण्याचा बोडाबहुत इतिहास, शिलालेख,
 ताम्रपट व जुनी नार्णी यांच्या सहाय्यानें उपलब्ध होण्यासारखा
 आहे व तो प्रकाशित झाल्यास त्यावरून महाराष्ट्राच्या गतवैभव्याची
 बरीच कल्पना होण्यासारखी आहे. युरोप राडातील पीटर वि ग्रेट,
 नेपोलियन, नेल्सन, लॅथर, जोसेफ मॅझिनी बंगरे थोर पुरपाचीं चरित्रें
 मराठींत प्रसिद्ध झाली आहेत त्याप्रमाणें गौतमबुद्ध, महावीर,

अशोक, चंद्रगुप्त, पृथ्वीराज चव्हाण, सिंघणदेव, लवणप्रसाद, भोज, श्रीहर्ष, विजयानगरचे राज्यसंस्थापक, हेमाद्रि, हेमचंद्र, तोडरमल्ल, माधवाचार्य, सायणाचार्य, खोलेश्वर इत्यादि थोर पुरुषांची चरित्रे मराठीत, प्रसिद्ध झाली पाहिजेत.

पुराणवस्तुसंशोधनेचे काम व्यवस्थित रीतीने चालवें या हेतूने पुणे येथील भारतइतिहास-संशोधक-मंडळ, भांडारकर ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट या संस्था स्थापन झाल्यास बरीच बरे झाली. सदरील संस्था आपले कार्य व्यवस्थितरीतीने करित आहेत, ही मोठ्या संतोषाची गोष्ट आहे. मुंबई इलाख्याबाहेरही बंगाल, मद्रास, युनायटेड प्रोव्हिन्सेस् वगैरे प्रांतातील पुराणवस्तुसंशोधक, भारतखंडाचा प्राचीन इतिहास प्रकाशित करण्याचे कामी अव्याहत परिश्रम करित आहेत. सर रामकृष्णपंत भांडारकर यांनी वृद्धापकाली देखिल प्राचीन इतिहासलेखनाचा आपला व्यासंग कायम ठेवला होता, ही गोष्ट त्यांनी ' महानुभावपंथाचा स्वरा इतिहास ' सन १९०७-१९०८ चे सुमारास प्रसिद्ध केला, यावरून दिसून येते. भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य यांनीही डॉक्टर भांडारकरांप्रमाणे आयुष्याच्या प्राचीन-इतिहासाचे संशोधन करण्याचे काम आस्थेने नालविले असून मध्ययुगीन भारत नांवाचा विस्तृत ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे, ही गोष्ट त्यांस भूषणावह आहे. त्यांचे उदाहरण तरुण पिढीतील होतकरू अभ्यासकांना अनुकरणीय आहे.

आभार प्रदर्शन

प्रो पादुरंग बामुदेव रुळरुणी एम् ए (एर्किन्स्टन् कॉलेजा-
तील संस्कृत भाषेचे अध्यापक), श्रीयुत सदानंद लक्ष्मण कापडि धी
एम् सी (मुनई रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे लायब्रेरियन,) या दोन
विद्वान् गृहस्थानीं जरूर ते ग्रंथ प्रस्तुत लेखकाम वेळोवेळीं पुरविले,
यानद्वारे त्यांचे नितके आभार मानावे नितके धोटेच आहेत श्रीयुत
वळिराम जनार्दन आचार्य, संपादक (नवामनु) यांनी हा ग्रंथ छापून
तयार करण्याचे कामी फार मदत केली, श्रीयुत द्वारकानाथ गोविंद
वैद्य, (संपादक, सुबोधपत्रिका) गणपतराव लाड, (आर्टिस्ट)
रामराव पुरपोचम जोशी धी ए, म्यानेनर केसरी, सदानंद लक्ष्मण
कापडि धी एम् सी वसंतराव सत्ताराम राउत, जे पी बंगरे
सद्गृहस्थानीं या पुस्तकात प्रसिद्ध झालेल्या छायाचित्राचे ब्लॉक देऊन
प्रस्तुत लेखकास उपकृत केले यानद्वारे त्या सर्वांचे आभार मानणे
जरूर आहे

या पुस्तकात छपाईचे कामी व विरामचिन्हाचे वापरांत
अपरिहार्य कारणामुळे बरेच दोष राहून गेले आहेत, त्यानद्वारे वाचक
वर्ग हसक्षीरन्यायाने आम्हास क्षमा करील अशी आज्ञा आहे

अर्पण-पत्रिका.

भारत इतिहास-संशोधक मंडळाचे अध्यक्ष,
मुंबई युनिव्हर्सिटीचे सन्माननीय सभामंड,
टिळक महाविद्यालयाचे कुलगुरु यंगेर.
मध्ययुगीन भारत, संस्कृत-शास्त्राचा
इतिहास यंगेर अनेक ग्रंथांचे कर्ते.

ध्रीयुन

भारताचार्य चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए. एल्. एल्. वी.

जन्म १८ ऑक्टोबर १८६१

यांस

हैं पुस्तक सप्रेम सादर अर्पण केलें आहे.

चित्र शुद्ध १ }
शे १८५३. }

ग्रंथकर्ता.

॥ श्री ॥

हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपंत

याचें चरित्र.

भाग पहिला.

प्रकरण १ लें

- परिचय -

शूराणामवधितं धिभ्य यशसामेकाधयः संपदाम् ।

दातॄणां प्रथमः कुलाकुलगृहे धैर्यमाजां गुरुः ॥

धीरेयश्च विपश्चितां सुरुतिनामद्वैतपादास्पदम् ।

नैवासीत् स्य वर्तते न भविता हेमाद्रिसूरे परः ॥

हेमाद्रिपंडितासारखा विद्वान्, वैभवशाली, कीर्तिमान्, दानशूर,
राज्यकार्यधुरंधर, सदाचरणी व धर्माभिमानी असा दुसरा पुरुष
पूर्वीच्या काळांत झाला नाही व पुढें होणार नाही. अशा तऱ्हेचें
प्रशंसोद्धार आमच्या चरित्रनायकासंपंधानें वर उद्धृत केलेल्या
श्लोकांत काढलेले आहेत. हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपंत याचा जन्म कोठें
व केव्हां झाला, तसेंच देवागिरी येथील यादव राजघराण्यांतील
अखेरचे यादव राजे महादेव व रामदेवराव यांचे राजवटीत
“करणाधिप” ही पदवी त्यास प्राप्त होण्यापूर्वी त्याचे आयुष्य-
क्रमांत कोणत्या गोष्टी घडल्या हें समजण्यास कांहींच माधन
नाहीं. हेमाद्रि हा शुद्ध यजुर्वेदी शास्त्रेचा ब्रह्मगोत्री पंचप्रवरी

ब्राह्मण होना त्याच्या घडिलाचें नांव कामदेव, आतांचें नांव
 यामुदेव व पणताचें नांव वागन होतें, अशी माहिती त्यानें स्वतः
 रचिलेल्या चतुर्गर्भचिंतामणि प्रथावरून मिळते श्रीपदरपुर
 येथील श्रीमिठ्ठमदिराचा जीर्णोद्धार करण्याच्या कामाम शके
 ११८५ च्या प्राग्भी मुस्नात झाला, व नवें मंदिर शके ११०५
 च्या अखेर तयार झालें अशी माहिती मदर मंदिरात असलेल्या
 चौऱ्यायशीच्या शिलेवरील लेखावरून मिळते जीर्णोद्धार वर
 ण्याचे कामी या थोर व धार्मिक लोकांनी द्रव्यद्वारा मदत केली
 त्याची नांवें, त्याच्या घेण्याचा उल्लेख करून सदरील शिलेवर
 खोदण्यात आली आहेत हा लेख खोदण्याचा प्रारंभ शके ११९५
 श्रीमुखनाम सवन्मरी झाला व शके ११०९, मध्यें खोदण्याचें काम
 समाप्त झालें हा शिलालेख नव्या देवळाच्या देवडीवर बसविला
 होता व तो " चौऱ्यायशीचा " दगड बणून प्रसिद्ध आहे प्रस्तुत
 शिलेला " चौऱ्यायशीचा दगड " असें नांव पडण्याचें कारण
 कोणत्याही मात्रेकरून अगर भक्तांनी या शिलेवर आपली पाठ
 घासली असता तो चौऱ्यायशीच्या फेऱ्यातून बाहेर चौऱ्यायशी रक्ष
 योनीत जन्म घेण्याचे खट्याटोपातून मुक्त होतो अशी भाविकार्थी
 समजूत आहे

शके ११९५ त देवगिरीच्या यादव राजाचा महाराष्ट्र व कर्ना-
 टक प्रांतावर पूर्ण अंमल होता त्यावेळी यादव घराण्यातील शेव-
 ट्या राजा रामदेवराव हा राज्य करीत होता त्याचा दरारा दक्षि-
 णेंत सर्वत्र होता आमना चरित्रनायक हेमाद्रि अगर हेमाडपत हा

त्याचा प्रधान होता. हेमाडपंताचे राजकारणांत ज्याप्रमाणे रामदेव-
राव राजावर वजन होतें, तसेंच धार्मिक बाबतींतही त्याजवर त्याचे
वचन असावें ही गोष्ट श्रीविठ्ठलमंदिराच्या जीर्णोद्धारार्थे कामी
हेमाडपंत करणाऱ्या व त्याचे यजमान श्रीयादव (जाधव)
नारायणप्रादप्रतापचक्रवर्ति रामचंद्रदेवराय यां उभयतांनी सदळ
हातांनी मदत केली होती, यावरून स्पष्ट दिसते.

चौन्यायशास्त्र्या शिलेचे आठ 'र' कामे केले असून त्यांत देवाच्या
पूजे-अर्चेकरितां देणग्या देणाऱ्या भक्तांची नावे एकाखाली एक
दिली आहेत. या आठ रकान्यावर शिलेच्या संबंध लावीपर तीन
ओळी खोदल्या असून पहिल्या ओळींत शेवटल्या वर्गणीदारांची
नावे खोदली आहेत, दुसऱ्या ओळींत श्रीविठ्ठलाच्या मरांसेचा एक
मन्त्र श्लोक दिला आहे, व तिसऱ्या ओळींत खालील आठ
रकान्यांत वर्गणी कोणत्या कामाकरितां जमविली याचा उल्लेख
करण्यांत आला आहे. एका रकान्यांतरीज कथन प्रत्येक रका-
न्यावर ज्या पुढाऱ्यामार्फत वर्गणीदारांनी आपली वर्गणी भरली
त्याचे नांव व सोत दिले आहे. त्याचा प्रकार असाः—

पंढरपुरच्या शिलालेखाचा मथळा

स्वप्ति श्री सत्तु ११०५ श्री मुन्व नाम संवत्सरे फागनीपूर श्री
विठ्ठलरायामी तिसा मिति फुल्ले दांडे आचंद्राके चालवे आ नाना
भक्त माली आं दत्त पैकाचा विषय ॥ (स्वप्ति श्री शके ११०५
धी मुन्व नाम संवत्सरी फागनीपूर (पंढरपूर) येथील श्रीविठ्ठल

१ पंढरपुरच्या शिलालेखाची मर्यादितचर माहिती परिशिष्ट १
तसे दिली आहे.

देवास x x x x पुलें दाडे वहाणें, चंद्र-सूर्य आहेत तोंपयेंत
नेहमी चालविण्यासाठी अनेक भक्तांनी देणगीदाखल दिलेल्या रक
माचा तपशील) पहिल्या रकान्यातील (३२) (३४) (३५)
या सव्ये पुढील मजकूर आहे तो असा —

(३२) सोडवीकार हेमाडपट्टीची चामनादत + ग १

(३४) श्री पादरी पड-मुख्य समतात भाग आचद्रार्क देवदाटा

(३५) श्री जाधवनारायणप्रीतप्रतापचक्रवर्ति श्रीरामचंद्रदेव

रा ए द ।

+ + श्री सूर्याधिकारी विठ्ठल —

मूळ शिलालेखात तत्कालीन अनेक व्यक्तींची व गाथांची नावे
असून शिवाय त्यावेळच्या चलनी नाण्याचा उल्लेख त्यात आला
असल्यामुळे तो ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे जीर्णोद्धार
शाल्यावरही घणजे शके १८९९ साली श्रीविठ्ठलमंदिराकरिता
जालेल्या देणग्याचाही उल्लेख या शिलालेखात असल्यामुळे वर्गणी
गोळा करण्याचे व देणगी देणाऱ्यांची नावे शिलेवर खोदण्याचें काम
पुढें बराच काळ चाललें असावें असे अनुमान निघतें

पहिल्या रकान्यातील [३२] सरुमेपुढें ज्या हेमाडपट्टिताच्या
नावाचा निर्देश केला आहे तो आमचा चरित्रनायकच असावा
असें नि सशय वाटतें त्याच्या खालोखाल तत्कालीन देवगिरीचा
यादव राणा त्याचा यजमान श्री प्रीतप्रतापचक्रवर्ति यादव नारायण
रामचंद्रदेवराय याच्या देणगीचा उल्लेख करण्यात आला आहे,
यावरून बरील विधानास पुष्टि मिळते हेमाडपट्टितास “ सोडवी ”

कार या टोपण नांवानें संवोधिलें आहे द्यावरून त्याचा गांव सोडव्या असावा असें दिसतें. हा गांव कर्नाटक प्रांतात आहे अशी माहिती मिळते. त्यावरून व हेमाद्रि हे नांव महाराष्ट्रीय नसल्यामुळे आमचा चरित्रनायक कर्नाटक प्रांतांतील मूळ रहिवाशी असावा असें दिसतें ह्या शिलालेखांतील पहिल्या रकान्यांत असलेल्या [५७] [९५] या संख्येपुढे हेमाडपंडित या नांवाच्या आणखी दोन वर्गणीदारांची नोंद आहे ती अशीः—

(५७) कौटान हेमाडपंडिते द। (ग) १ दे दा १

(९५) कौहोर हेमाडपंडि ग. १ दि दा. १

हेमाडपंडित या नांवाच्या तीन व्यक्ति या यादीत नमूद केलेल्या आहेत. त्या परस्परापामून भिन्न आहेत हें दाखविण्यासाठी त्यांची गांववार नोंद करण्याची खबरदारी प्रस्तुत शिलालेख ज्यांच्या नेतृत्वाखाली तयार करण्यांत आला त्यांनी घेतली असावी असें दिसते.

चतुर्थगणितामणि हा विस्तृत व धार्मिक दृष्ट्या अत्यंत उपयुक्त ग्रंथ हेमाद्रीने रचिला द्यावद्दलचा पर उल्लेख केलेला आहे. सदरील ग्रंथाच्या परिशेषखंडांत आमच्या चरित्रनायकाच्या वडिलांचे नांव कामदेव असे दिलें आहे. स्वतः रचिलेल्या ग्रंथांत आपल्या वडिलांचे नांव फोणी चुर्कानें लिहिले हे संभवत नाही. पंढरपूरच्या शिलालेखांतील वर्गणीदारांच्या यादीत हेमाडपंडिताच्या वडिलांचे नांव वामन असे लिहिलें आहे. तेव्हां या दोन व्यक्ति अगदी भिन्न अमाच्यात असें सहृदयानी दिसते. ह्या नांवाच्यायत्रीच्या शिलेवर हेमाडपंडिताच्या वडिलांचे नांवावरून त्याच्या पणजोबांने

नाव नगर चुकीनें खोदलें जाण्याचाही संभव आहे पण वर्गणा दाराच्या यादीतील सदभावून त्यात उल्लेखिलेला “सोडवकार” हेमाडपडित व आमचा चरित्रनायक हेमाडपत ह्या दोन व्यक्ति एकच असल्या पाहिजेत असें दिसतें, व त्याचें वटिलाचें नावा गेवर्नी पणजाचें नाव चुकून खोदलें गेलें असावें हीच गोष्ट अधिक संभवनीय आहे.

पदरपुरच्या चौऱ्यायर्जाच्या शिलालेखात “सोडवकार” हेमाडपडिताखेरीज आणखी दोन हेमाडपडितांचा नामनिर्देश केलेला आहे ह्याच्या नावाच्या मागे त्याच्या म्थलाचा निर्देश केला असल्यामुळे त्या दोन व्यक्ति अगदी भिन्न असून तत्कालीन प्रमुख गृहस्थात अथवा सुप्रसिद्ध विद्वानात त्याची गणना होत असावी असें दिसतें कोर्टोन व कोहोर ही म्थलें कोणत्या प्रांतात मोडतात याबद्दल खात्रीलायक माहिती मिळत नाही तसेंच थरील दोन हेमाडपडितानी काही ग्रंथ लिहिले असल्यात त्याची माहिती उपलब्ध नाही या बाबतीत संशोधकांनी लक्ष घालण जरूरीच आहे.

संस्कृत व मराठी भाषेत प्रतिमासप्त ग्रंथरचना केल्याबद्दल हेमाद्रीची सर्व भरतखंडात प्रसिद्धी आहे “चतुर्वेर्गचिंतामणि” ग्रंथात वैदिक व पौराणिक मालातील व्रत-वैकल्याचा व नित्य-नैमित्तिक कर्मांचा पद्धतशीररीतीनें संग्रह केलेला आहे शिवाय ‘मुक्ताफल’ “हरिलोला” इत्यादि ग्रंथावर मुद्देसूद टीकाकार म्हणून हेमाद्रीची कीर्ति आजवर अविच्छिन्नपणे गाजत आहे कविश्रेष्ठ फालिदासाप्रमाणेच हेमाडपताच्या उज्वल कीर्तीमुळे कव्याच कमी दर्जाच्या ग्रंथांचे कर्तृत्त्व त्यावर लटकलें जात

पंढरपुरच्या शिलालेखांत आणखी दोन समकालीन हेमाडपंतांचा उल्लेख करण्यांत आला आहे, त्यांनी कांही ग्रंथरचना केली असल्यास त्रिवर्गाच्या नामसादृश्यामुळे ग्रंथकर्तृत्वाच्या बाबतीत अशा तऱ्हेचा धोटाळा होणे स्वाभाविक आहे.

श्रीकालिदासाच्या रघुवंश काव्यावर ज्या विद्वानांनी टीका केल्या आहेत त्यांत बलभ, हेमाद्रि व मल्लिनाथ यांची नावे प्रामुख्याने पुढे येतात. हेमाद्रिने रघुवंशावर टीका लिहिली आहे ती "दर्पण" या नांवाने प्रसिद्ध आहे. कालिदास कर्वाचे ह्मणत उत्तम प्रकारे समजून घेऊन, त्या धोरणाने टीका करण्यांत हेमाद्रिने आपले सर्व कौशल्य खर्च केले असून इतर टीकाकारांवर ताण केली आहे असे बऱ्याच विद्वानांचे मत आहे. परंतु रघुवंशावर "दर्पण" नांवाची टीका करणारा हेमाद्रि व आमचा चरित्रनायक हेमाद्रि हे एकच आहेत की काय याबद्दल बरीच शंका येते, कारण "दर्पण" टीकेच्या समाप्तिमूचकवाक्यामध्ये ("कौलोफोनमध्ये") सदरील टीकाकाराच्या बडिल्याचे नांव "ईश्वरचरित्र" असे दिले आहे. व आमच्या चरित्रनामकाच्या बडिल्याचे नांव 'कामदेव' अमल्याचे वर म्हाले आहे. यादवांच्या राजवटीत 'करणाधिप' या हुद्यावर अमतांना हेमाडपंतांनी मराठी भाषेची अभिवृद्धि व्हावी या हेतूने जे आटोकाट प्रयत्न केले त्याबद्दल संस्कृत भाषेप्रमाणेच त्यांचे मराठी भाषेवर नितांत प्रेम होणे हे उघड आहे. रघुवंशावर "दर्पण" नांवाची टीका करणारा हेमाद्रि व्हानेंदी आपल्या टीकेत 'पारिभाषिक' संस्कृत शब्दांची मराठी रूपांतरे जागोजाग देऊन मराठी भाषेविषयी आपले प्रेम व्यक्त केले आहे. तसेच त्या

टीकत 'चतुर्वर्गचिंतामणि' अथाचा वऱ्याच वेळा उल्लेख केला आहे ह्या अतर्गत प्रमाणावरून आमचा चरित्रनायक हेमाडपत व 'दर्पण' टीकाकार हेमाद्री ह्या दोन व्यक्ति भिन्न नमाऱ्या असें सवृद्धर्शनी यादेंत उभयताच्या वडिलाच्या नावात फरक आहे ही एकच गोष्ट वरील विधानास विरोधक आहे. पदरपुरच्या चौऱ्यायशीच्या शिलालेखात व चतुर्वर्गचिंतामणी प्रथात आमच्या चरित्रनायकाच्या वडिलाचें नावात अशाच तरेचा फरक आहे. मूळ प्रथाची नकल करणाऱ्याच्या हलगर्जीपणामुळें अगर अज्ञानामुळें अशा चुका होण्याचा सभव आहे तथापि या वानतीत सनळ पुरावा पुढें येईपर्यंत ठाम मत देणें वागऱी होणार नाही हेमाडपत ह्याच्या चरित्राचें प्रामुख्याने चार भाग करता येतील

(१) देवगिरीचे यादव राजे महादेव व रामदेवराज (रामचंद्रराय) यांचे राजवटींत 'करणाधिप' ह्या हुद्यावर असताना अगर अन्य रीतीनें त्यानें मुत्सद्दी ह्या नात्यानें घजाविलेली अपूर्व कामगिरी, (२) त्याचें अथकर्तृत्व, विशेषतः सनातन हिंदुधर्माची नित्यनेमिचिक्क कर्मे पद्धतशीर चालावी म्हणून प्रत्यत परिश्रमपूर्वक केलेली अथरचना, (३) मराठी भाषेच्या अभिवृद्धिसाठीं केलेले प्रयत्न, व (४) विशिष्ट रीतीनें इमारती बांधण्याची नवीन कल्पना काढून भारतीय शिल्पकलेंत घडवून आणलेली प्राति व त्यानरोबरच भरतखंडात हिंदुधर्माचें अभ्युत्थान पुन्हा व्हांवें म्हणून जागोनाग टोलेजग देवालयें बांधून धर्मोद्धाराचे कामीं त्यानें दाखविलेली सक्रिय सहानुभूति

प्रकरण २ रे

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

श्री 'करणाधिप' हेमाद्रपंत.

हेमाद्रीने रचिलेल्या चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथाचा व्रतखंड म्हणून एक भाग आहे. त्यांत राजप्रशस्ति नावाचे प्रकरण आहे. मद्ररील प्रकरणांत एकंदर यादव राजाची पौराणिक कालपासून ऐतिहासिक कालांतील देवगिरीच्या यादवराजघराण्यांतील महादेव राजापयंत विस्तृत व संपूर्ण वंशवृक्ष दिली आहे. शिवाय देवगिरीच्या यादव राजघराण्यांतील अखेरचे राजे सिंघण, कृष्णदेव अगर फान्देरदेव व महादेव यांच्या पराक्रमांचे त्रोटक वर्णन दिले आहे. सदरील राजप्रशस्तीतील शेवटचा श्लोक खाली दिला आहे.

यस्य श्रीकरणाधिपः स्वयमयं हेमाद्रिस्त्रीः पुरः ।

मौढमातिमयर्पमानचिह्नसदंशो भृगं शोभते ॥

या श्लोकांतील पहिला शब्द "यस्य" देवगिरीच्या यादव राजघराण्यांतील महादेव राजावद्दल आहे. यावरून आमचा चरित्र-नायक हेमाद्रि हा महादेवाच्या राजवटीत "करणाधिराज्या" हुद्यावर होता हे स्पष्ट दिसते. शिवाय चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथाच्या प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी दिलेल्या कोलेफोनमध्ये (ममाप्ति-सूचक वाक्यांत) सत्ये लिहिलेला मजकूर आहे त्यावरूनही या विधानाम पुष्टि मिळते.

" इति श्रीमहाराजाधिराजमहादेवस्य मममकरणाधीश्वरमकर-विद्याविशारदधीहेमाद्रिविगनिने " या मंत्रपुरावरून महादेव

राजाच्या आज्ञेवरून किंवा त्याच्या आश्रयाग्याली चतुर्भंग चिंतामणि नागाचा प्रचट ग्रथ रचिला गेला ही गोष्ट नि मग्य होय हेमाद्री हा करणाधिपाच्या हुद्यावर अमताना त्याला कोणती काम करानी लागत यावरून कोट्टी उल्लेख केलेला आढळत नाही " करणाधिप " या शब्दाचें निरुक्त मराठी रूपांतर ' दफतरचा मालक ' असें आहे प्रधानमंडळाचा आत्मा असा साधा व सरळ अर्थ केल्यास, करणाधिप म्हणजे राज्यातील मुख्यमंत्रि (Prime Minister) होय या चार्तरित सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनी आपल्या " दख्खनच्या इतिहासात " करणाधिपाच्या कामगिरीवर खुलासा केला आहे तो असा " करणाधिप " याचा अधिकार म्हटला म्हणजे अलिफडच्या आमच्या चीफ मैकेटरीच्या (मुख्य विटणिसाच्या) अधिकारा सारखा ठिसठो म्हणजे त्यानें आपल्या यशमानाकडील राज्यातील सर्व हुकूम व आज्ञापत्रें योग्य रिहावी व जिकडीलतिकडे पाठवावी व राज्याचे दफतर योग्य रीतीनें माभाळावें साराश करणाधिप यास राजाला सलामसलत देणारा असें म्हटलें असता वाचणें होणार नाही श्री बोपदेवानें आपल्या ' मुक्ताफल ' ग्रंथात हेमाद्रीचें वर्णन करताना त्यास गणकाग्रणीः असें म्हटलें आहे यावरून फडनिशी राज्याच्या अधिकार्याचे काम त्याजकडे होतें असें दिमते ठाणें दाखरापासून सुमारे पाच मैलावर असलेल्या ओवळ गावी कोणा एका मुसलमानाचें थडगें उकरताना शके ११०४ व शके १२१२ (इसवी सन १२७२ व १२९०) सालचे देवगिरीचे यादवराजे रामदेव राज याचे वेळेचे दोन ताग्रपट सापडले आहेत त्यातील साराश असा -

रामचंद्रदेव याचे पूर्वीचा यादवराजा महादेव याने कोंकण-
प्रातः काशीज वृक्ष त्या प्रातावर अच्युतनायक या नावाचा आपले-
तर्फे सुभेदार नेमिला होता सदरील अच्युतनायकाने वर निदिष्ट
केलेला ओंगळ गाव ३२ ब्राह्मणास दान दिला या ताम्रपटात
देवगिरीच्या यादवराजाचा मूळ पुरष भिल्लम याजपासून असेरचा
राजारामचंद्रदेव याजपर्यंतची वंशावळ दिली असून त्यात त्याचे-
(रामचंद्रदेवाचे) अलंकारिक भणेत वर्णन केले आहे, ते मनोरजक
१ उद्बोधक असल्यामुळे सारशरूपाने येथे देतो - रामचंद्रदेव राजाची
विरुद्ध दिली आहेत ती येथे प्रमाणे १ ण्कागधीर २ धीर नारायण
३ द्वारावतीपुरवराधीश ४ शुर्नराजाचा फडगा उडविणारा केवळ
मिहच ५ तैलगण देशाचे राजे हेच कोणी वृक्ष त्याचा उच्छेद करणारा
हत्ती ६ मालव देशाचे राजे हेच कोणी दीप त्याना मालविणारा

वर उल्लेखिलेल्या ताम्रपटात आमच्या चरित्रनायकामधाने
समृद्धमर्थ दिलेला मजूर अत्यंत महत्त्वाचा अमर्यामुळे तो
जगाचा तसाच येथे उद्धृत करितो

“इत्यादि समस्तविरुदावलीविरामाने मङ्गलभूतलमनुशासति
यदुपुल्लभमदचंद्रं रामचंद्रं नंदं तैयत्तप्रसादायातनिग्विलराज्य
धुरीणता वहति ममन् हस्तिप्रकाशये निनगुणमुभगमावुके
ममन्करणाधिपत्यमर्गापुर्वाणेच निवत “ आर्डी मडले मत्रि
चुडामर्णो गुणदान रोहणाद्रो हेमाद्रो या मङ्गल उताच्याता
माराध मराठीत माली दिल्या आहे -

“ यदुपुल्लभनीय देवगिरीचा राजा रामदेवराज राज्य वर्तन
श्रमता त्याच्या पदरी हेमाद्रो या नावाचा सर्वगुणपत्र व दानशूर

असा मुख्य मंत्रि होता. तो सर्व राज्याचा भार वहात असे. राज्यांतील हस्तिदलाचे आधिपत्य त्याजकडे अमून तो करणाधिपाचे हुद्यावर होता. झाडी नावाच्या (रानटी अगर वडगोर) जातीचा त्याने वीमोट केला होता.

यावरून देवगिरीचें यादवराजघराण्यातील शेवटचा पराक्रमी राजा रामचंद्रदेव याचे पदरी निदान शके ११९४ (इ. स. १२७२) पर्यंत हेमाद्रि हा मुख्य मंत्रि असून त्याजकडे सर्व करणाधिपाचे आधिपत्य अमून शिवाय हस्तिदलावर देगरेख्य करण्यांच काम त्याचेकडे अमावे असे दिसते. तसेंच हेमाद्रि सर्व सद्गुणाचा पर्वत होता असेही त्याच्यासन्धाने या ताम्रपटात प्रशसोद्धार काढले आहेत. देवगिरीच्या राज्यात, ' झाडी ' नावाची एक रानटी जात होती तिजपासून राज्यास त्रास पोहोचत असे त्या मंडळाला चीत करण्याचे कामी हेमाद्रिने पुढाकार घेतला होता.

सदरील ताम्रपटाचे इंग्रजीमध्ये भाषांतर करताना मिस्टर बॉथन माझेाने एक विलक्षण चूक केली आहे त्यामुळे ताम्रपटाचे ऐतिहासिक स्वरूप नष्ट होण्याचा संभव आहे. यादव राजाच्या पदरी " हेमाद्रि " नावाचा मंत्रि होता ही गोष्ट बॉथन साहेबास माहित नसल्यामुळे मूळात " हेमाद्रि " असा शब्द अमूनही त्याऐवजी " हिमाद्रि " असा पाठ गृहित धरून त्याचा अर्थ त्यांनी हिमालय पर्वत असा केला आहे ताम्रपटातील सदभाकिडे लक्ष न दिल्यामुळे व इतिहासाच्या अज्ञानामुळे साहेब मजदुरावडून ही चूक झाली असावी असे दिसते.

" हस्तिपक्षाक्षे " हें विशेषण फार महत्त्वाचे आहे व त्यावरून पूर्वीच्या काळी युद्धकलेमध्ये हस्तिदलाचा प्रामुख्याने उपयोग

केला जात होता असें दिसते. मोठे मद्योन्मत्त हत्ती वाळगून त्याजकडून शत्रूंच्या सैन्यावर कडा रीतीने हल्ला करवा याबद्दल त्यास विशिष्ट प्रकारचें शिक्षण दिलें जात होतें. नाहीतर हस्तिदलावर देखरेख करणारा अम्मलदार नेमण्याचें कांही प्रयोजन नव्हतें. हत्तीनां कवायतीनें शिक्षण देऊन लढाईच्या कामीं त्यांचा कसा उपयोग करून घ्यावा याबद्दलचें शास्त्र आहे त्यास “ पालकप्य ” अशी संज्ञा आहे. त्यावरून पूर्वी लढाईमध्ये सर्वसाधारणपणें हत्तीचा उपयोग केला जात होता असें दिसते.

रामचंद्रदेव याचे पूर्वीचा राजा महादेव यानें कोंकणावर स्वारी करून त्यावेळचा “ कुंकुणेश ” त्पणजे कोंकणचा राजा सौमेश्वर याचा पूर्ण पराभव केला. त्यावेळीं महादेव राजाने आपल्या बरोबर नेलेल्या फौजेत हत्तीचा मोठा समुदाय होता असें हेमाद्रीनें आपल्या “ प्रतगंड ” ग्रंथांतील राजप्रशस्ति प्रकरणांत या लढाईचे वर्णन करितांना म्हणलें आहे, तो मूळ श्लोक असा—

यदीयगन्धादिपगण्डपालीनिष्ठयुतदानांयुतरंगिणोषु ।

सोमः समुद्राग्रेपशलेऽपी ममज्ज सैन्यैःमह कुंकुणेशः ॥

अर्थ—कोंकणचा राजा सोम हा समुद्रांत पोहण्याच्या कांनी मोठा तरवेज होता तरी त्या राजाच्या (महादेवाच्या) मद्योन्मत्त अमलेल्या हत्तीच्या गंडमधलांतून स्वर्णाच्या दानोदकांच्या नद्यांत आपल्या सैन्यासह बुडून गेल्या.

आमच्या चरित्रनायकाकडे मंत्रिपत्राच्या तुयार्चरीज हत्तीच्या पध्तावर देखरेग घेण्याचें काम सोंपविण्यांत जालें होतें असें दिसतें. पाहणीस-कराग्या एव। आपणांत समुद्र केवळ माहासत्त्व देण्याने

अगर इतर राजेलोकांच्या दरबारावरोबर पत्रव्यवहार करणें येव-
ढीच कामें हेमाद्रिकडे सोंपविण्यांत आली होती अमें क्षणतां येणार
नाहीं. युद्धकलानैपुण्य व मुत्तदेगिरी हे दोन गुण हेमाद्राच्या
ठिकाणीं एकदटलेले होते असें क्षटले असतां अतिशयोक्ति होणार
नाहीं.

आपली इतर जबाबदारींची कामें सामावून परराज्यावरोबर
आपल्या दरबारचा राजकीय वावर्तीतील पत्रव्यवहार करण्याचें
कामही हेमाद्रास करावें लागे. राजकीय व ग्याजगी पत्रव्यवहाराच्या
कामीं पूर्वापार चालत आलेल्या मायन्यात बरीच सुधारणा करून
त्यानें नवीन मेस्तकें तयार केलीं. तसेंच जमाखर्च लिहिण्याच्या
मामूल पद्धतींत त्या कालानुरूप त्यानें उपयुक्त सुधारणा केल्या.
सदरील मेस्तकें हेमाद्रांनें फार कुशलतेनें तयार केली होती असा
त्याचा लौकिक आहे. ही गोष्ट खाली दिलेल्या मजकुरावरून
सद्दज दिगून येईल. गोविंद कवि या नांवाच्या एका लेख-
कांनें एक मेस्तक लिहिलें आहे त्यास शेणवाईपणाचें मेस्तक अमें
त्यानें नांव दिलें आहे, त्यांत तो लिहितो.—

“ पूर्वी तया देवगिरीमी । रामदेवराव राजापाशी । असतां हेमाड-
पंतासी । युक्ति असें आढवली । मोठी लिपी लंकेहनि आणिली ।
त्यावरी स्वमति युक्त रचिली । आणि कामराजाशी आज दिधली ।
शेणवाई पद्धत रचावया । हेमाडपंताचे आज्ञेसरिसे । कामराजे
भ्यमति प्रकाशे । कामराजेमेस्तक केलें ऐसें । श्रवणे ऐकत होतो ।
त्या ग्रंथासि बहुत यत्न केला । परंतु ग्रंथ दातासी नाहीं आला ।

तेथील वेंचा प्राप्त झाला । ओंविद्या चाळित । त्यासी अन्वय लावुनि । गोविंदे स्वयुक्ते करुनि । इतकें किंचित् विस्तारुनि । सांगितलें असें ।

हेमाडपंताच्या आज्ञेवरून कामराजांनै एखादा ग्रंथ लिहिला असावा असें बरील उतान्यावरून दिसते. सुदरील मेस्तकांच्या राजदरबारी शिस्त ठेवण्याच्या कामी फार उपयोग होत असला पाहिजे. कारण यादवांचे राज्य मुसलमानानी नष्ट केल्यानंतरही सुदरील मेस्तकांचा उपयोग थोड्या-बहुत फेरबदलानें मुसलमानां दरबारांत करण्यांत येत होता.

महाराष्ट्रांत चातुर्व्यवहाराच्या राजधर्मास औहिोटी लागून देवगिरीचे यादव अगर जाधव राजघराण्याच्या राज्यलक्ष्मीस भरती येऊं लागली व थोडक्यांच कालांत बृहन्महाराष्ट्रापासून म्हैसूरपर्यंत यादवांचे एकछत्री राज्य प्रस्थापित झालें. शके ११०९ पर्यंत देवगिरीच्या यादवराजांची गणना मांडलिकांत होत असें. परंतु भिल्लाचा मुलगा सिंहण ऊर्फ सिंघण यानें आपल्या पराक्रमानें राज्याना विस्तार माळव्यापासून तहत म्हैसूरपर्यंत वाढविला. सुदरील सिंघणाच्या पराक्रमाची वर्णने अनेक शिलालेखांतून दिलेली आहेत. त्याबद्दलची सविस्तर माहिती तिसऱ्या भागांत दिली आहे. सिंघणाचे नातू कृष्ण (फान्हेर) व महादेव यांनी आपल्या आज्ञानें वत मोठ्या धडाडीनें चालवून त्याच्या कर्तुनि भर पातली. महादेवाच्या अमर्याद आमचा चरित्रनायक हेमाद्रि मंत्रिपदावर आरूढ झाला होता. महादेवानें कोंकण, कर्नाटक व गुजराथ हे प्रांत आपल्या पराक्रमानें जिंकून आपल्या

राज्यास जोडले. कृष्ण ऊर्फ कन्हैर याचा मुलगा महादे-
वाच्या पश्चात गादीवर बसला. न्याने आपल्या पूर्वजांवर
ताण करून आपला दराग भाळव्यापासून म्हसुरापर्यंत बसविला.
महादेव व रामदेवराव या उभय राजांच्या कारकीर्दीत यादवांच्या
राज्याची प्रिलक्षण भरभराट होऊन त्यांस मार्घर्मासत्व प्राप्त झालें.
या सर्व गुणागुतीच्या राजकारणात हेमाद्रि हा विद्वान राज्यकार्य-
धुरंधर व युद्धकलानिपुण अमल्यामुळें त्याचें तेज महजच त्यावेळीं
पडलें असेल पाहिजे. महादेव व रामदेवराव यास आपल्या राज्याचें
बरेच वाढविण्याच्या कामी जें अलोट व अकल्पित यश प्राप्त झालें
त्याचें बरेचमें श्रेय त्याच्या राज्यनौकेचा कर्णधार हेमाद्री याजकडे
येतें असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. मंदर वाचतीत
पुढें-मागे ज्यास्त ऐतिहासिक माहिती मिळाल्यास या महाराष्ट्रीय
सुलभद्याच्या चरित्रातील व देवगिरीच्या यादव राजघराण्याच्या
इतिहासातील एक अज्ञात ढालून खुलें होईल अशी आज्ञा आहे.

इतिहासाची पुनरावृत्ति होते असे म्हणतात. राघोबादादानें
आपला पुतण्या नारायणराव याचा बंधू केल्यामुळें पेशवाईच्या
अखेरीस मराठी राज्यात ज्याप्रमाणें वेदिली उत्पन्न झाली त्याच-
प्रमाणें रामदेवराव यांन आपला चुलतभाऊ आमण (महादेवाचा
मुलगा) याचे डोळें काढून त्याचा अमानुषपणें बंधू केला. त्यामुळें
यादवांच्या राज्यांत भयंकर गादची माजली. राज्यातील विचारी व
अश्रूदार लोक राज्य सोडून गेले. यादव राजघराण्याविषयी अभिमान
वाळणाऱ्या लोकांना भावी संकट परपरेची दुष्ट स्वप्ने पडूं लागली.
या व दतर अनेक कारणांमुळें हेमाद्रीनें राजकारणातील आपलें अंग

काढून घेतलें असावे असें दिमतें. परंतु त्याच्या पुढील आयुष्यक्रमा-
वद्दल व तो केव्हां कालवश झाला यावद्दल कांहीएक माहिती
उपलब्ध नाही.

रामदेवरायाच्या कारकीर्दीस आरंभ झाल्यानंतर कांही वर्षांनी
सनातन हिंदुधर्माचें वर्चस्व दरवारांत कमी होत जाऊन 'त्या
गैवर्जा' पैदिकधर्मविरोधोपस्थांचे वजन वाढत चालल्यामुळे, हेमाद्रिनें
आपण होऊनच राजकारणांतून अंग काढून घेतलें असा
कित्येकांचा तर्क आहे. अठराव्या शतकांतिल महाराष्ट्रीय मुल्मदी
नाना फडणविसांची, सवाईमाधवरायांच्या पश्चात् राजकारणांत सत्ता-
भ्रमलत घेण्याचे बंद झाल्यावर, ज्याप्रमाणें पेशवाईची व त्याच-
रोबरच सर्व मराठी राज्याची सत्ता नष्ट झाली, त्याप्रमाणें तेराव्या
शतकांतिल महाराष्ट्रीय राज्यकार्यधुरंधर हेमाद्रि याने राजकारणांतून
आपलें अंग काढून घेतल्यानंतर योग्य महामसलतीच्या अमावी
यादवांची सत्ता कायमची लयास गेली !!

अकबराच्या कारकीर्दीत ज्याप्रमाणें राजा तोडरमल यानें जमा-
बंदीची व्यवस्था लावून दिली, त्याप्रमाणें महादेव व रामदेवराव या
उभयतांच्या राजवटीत हेमाद्रिनें राज्यांतिल जमाबंदीची निस्त लावून
दिली. कोणताही देश जिंकून घेतल्यानंतर तो कायमचा अमलाखाली
ठेवणें अवघड अमते. हेमाद्रिनें प्रजेच्या सुखासाठीं अनेक गोष्टी प्रचा-
रांत आणिल्या. ग्वाण्यांत बाजारी यापरण्याचा उपक्रम, त्रिदिण्याच्या
यावतीत मुलभना याची क्षणून देवनागरी लिपीस नेवे वज्रण देण्याची
व्यवस्था व चुन्याच्या माहायावांचून विविष्ट पदार्थानें दगडी इमागती
वांधण्याची पद्धत या तीन गोष्टी हेमाद्रिनें दक्षिणेंत पश्र्चिमांनं गुरू

केल्या अशी परंपरागत समजूत आहे. या चाचणीत पुढे यथामति विवेचन करण्यांत येईल.

२ हेमाद्रीचें ग्रंथसहस्र.

हेमाद्रीची कीर्ति आज मुमारे सात-आठशें वर्षे भरतखंडांत गाजत आहे याचें विशेष कारण त्याची निरनिराळ्या विषयावरील व विघेपन. धार्मिक विषयावरील ग्रंथरचना ह्हे होय. हिंदुस्थानच्या उत्तर भागांत त्याचेपूर्वी मुमारे जे-दिडशें वर्षे मुयलमानो राजांचा अंमल जरी सुरू झाला होता, तरी त्याचा जम परोवर बसला नव्हता वगून क्षणा किंवा अन्य कांहीं कारणाने क्षणा मुसलमानांस दक्षिणेकडे नजर पेंकण्यास रामदेवराज यादवाच्या कारकीर्दीपर्यंत संधि मिळाली नाव्हती. हिंदुधर्माविषयीं मुसलमानांना अत्यंत तिडकरी हाता व त्यांच्याकडून हिंदूंचा पार छट्ट होत होता, अशा वातावर्या त्यापूर्वीच दक्षिणेंत पसरल्या होत्या. हिंदूंना अत्यंत पूज्य अशा सोमनाथाच्या मंदिराचा व त्यातील मूर्तीचा महमद गझनविं विध्वंस केल्याचें उद्गाहरण त्याचे डोळ्यापुढें होतेंच. शिवाय जैनधर्माखेरीज वैदिक धर्मास विरोध करणारे लिंगायत व महानुभावपंथ असे दोन नवे पंथ उदयोन्मुख होऊ लागले होते. हिंदुधर्मास आलेली ग्लानी नाहीशी होऊन त्यास पुन्हा उज्वल स्वरूप प्राप्त व्हावें या हेतूने महादेवराजाच्या आश्रयाखाली हेमाद्रीने "चतुर्वर्गचिंतामणि" नांवाचा प्रचंड ग्रंथ रचिल्या. त्यांत हिंदुधर्माबाबतीं नेहमी पाळावयाची व्रतवैकल्ये, नित्य-नैमित्तिक कर्मे, दानधर्म, तीर्थयात्रा व मोक्षसाधन या विषयाचे श्रुति-स्मृति व पुराणें यांचे आधार देऊन सांगोपांग विवेचन केलें आहे. हिंदुधर्मविषयक चार्नीत सदरील ग्रंथ अद्याप आधारभूत मानिला

जातो. स्मृति व पौराणिक कालापासून हिंदुधर्मांत चालत आलेले शेंकडों आचार व व्रत-नियमादि विधि संगतवार एके ठिकाणी संकलित करून “चतुर्वर्गचिंतामणि” च्या रूपानें हेमाद्रीनें हिंदुधर्मास अत्यंत उपयुक्त व पोषक अशी आचारव्यवस्था तयार केली, व त्यायोगें हिंदुधर्माचा उपकृत केलें. सदरील ग्रंथाचे पांच भाग असून त्याचें सविस्तर वर्णन दुसऱ्या भागांत केलें आहे. घोषदेवानें “मुक्ताफल” या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे त्यावर हेमाद्रीनें “कैवल्यदीपिका” नांवाची विद्वत्ताप्रचुर टीका लिहिली आहे. घोषदेव हेमाद्रीचा आश्रित होता, तेव्हां त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथावर हेमाद्रीनें टीका करावी हें सहजदर्शनी चमत्कारिक दिसतें, तथापी या ग्रंथाच्या कॉलेफोन-समाप्तिमूचकवाक्यामध्यें-स्वाली दर्शविल्याप्रमाणें उल्लेख आहे, त्यावरून या शंकेचें निराकरण होतें. घोषदेवानें “हरीलीला” नामक (भागवताचें सार) ग्रंथ लिहिला आहे. हे दोनही ग्रंथ हेमाद्रीच्या आज्ञेवरून लिहिले गेले असें त्या ग्रंथकर्त्याच्या पुढें दिलेल्या कबुलीवरून दिसतें.

विद्वज्जेतदशिष्येण निषरुकेदायस्नुता ।

हेमाद्रियोपदेवेन मुक्ताफलमर्चाकरन् ॥

धामद्व्यभागवतस्कंधाध्यायार्थादि निरूप्यते ।

विदुषा घोषदेवेन मन्त्रिदेमाद्रितुष्टये ॥

घोषदेवाच्या बापाचें नांव केदार अमून, गुह्यें नांव धनेश होतें. वरदा नदीच्या तीरी सार्धे नांवाचें गांव होतें, त्या ठिकाणी उमयता राहत अमृत. घोषदेवानें संस्कृत-व्याकरण-शास्त्रावर ‘मुग्धबोध’ नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. सदरील ग्रंथकारानें आपल्या

वाटलांचें नांव केशव असें असून, मुख्यें नांव धनेशु होतें असें झटलें आहे. ह्या हकीकतीवरून वर निर्दिष्ट केलेले बोपदेव एकच होते हें निःसंशय होय. ह्यासेरीज हेमाद्रीनें संस्कृतांत वरेच टीका-त्मक ग्रंथ लिहिल्याचें आढळून येतें. त्याबद्दल पुढें यथावकाश विवेचन करण्यांत येईल.

हेमाडपतांचें मराठी भाषेवर अलोट प्रेम होतें असें पूर्वी झटलें आहे. त्यानें मराठी भाषेंत घरीच ग्रंथरचना केली असावी असा तर्क आहे, परंतु त्याचे ग्रंथ उपलब्ध नाहींत. रगजगी व राजकीय व्यवहारांत लिहावयाच्या पत्रांचे मायने कसे असावेत अशाबद्दल त्यानें कांहीं मेस्तकें तयार केली होती. अशाबद्दल गोविंदकर्यानें आपल्या मेस्तकांत केलेला उल्लेख पूर्वी येऊन गेला आहे. मात्र मराठी भाषेची भरभराट व्हावी म्हणून हेमाद्रीनें नम्य तितके प्रयत्न केले, याबद्दल शंका नाहीं. तत्कालीन यादवराजाच्या दरबारांत मराठीचा शिरकाव होऊन ती राजभाषा म्हणून ठरली गेली हें हेमाद्रीच्या खंडपट्टीचें फळ होय. महानुभावपंथाचा, देवगिरीच्या आजुबाजूच्या मांतांन, व विशेषतः चेष्टाडात प्रसार होत होता. महानुभाव पंथाचे धार्मिक व इतर ग्रंथ बहुतेक मराठीतच लिहिले जात होते. त्यामुळे मराठी भाषेचा क्षपाट्यानें प्रसार होण्याचे काम अनायासे मोठी मदत झाली. हेमाद्री हा मराठी भाषेच्या उत्कर्षासाठी फार झटत असें, याबद्दल महानुभावपंथाचे ग्रंथांत जागोजाग पुरावा आढळतो.

देवगिरीचे यादवराजे कृष्ण ऊर्फ कान्हेर, महोदेव चारामदेवराव यांच्या राजवटींत दरबारी भाषा मराठी होती व एकंदर राज्यव्यवहार मराठी भाषेच्याद्वारे चालत होता असें पूर्वी झटलें आहे,

‘दख्खनचा प्राचीन इतिहास’ या नांवाचा एक अमूल्य ऐतिहासिक ग्रंथ. सर. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनी लिहिला आहे, त्यांत संस्कृतांत लिहिलेल्या ‘लेखपंचाशिका’ नांवाच्या ग्रंथाच्या त्यांनी उल्लेख केला आहे. त्यांत, सनदा, खेत, दानपत्रे व राजे-लोकांच्या दरम्यान होणाऱ्या तहनाम्यांचे मायने ऊर्फ मसुदे दिले आहेत. यादवराजा महाराजाधिराज सिंघण व गुजराथचा राजा महा-मंडलेश्वर लवणप्रसाद यांच्या दरम्यान झालेल्या “यमलपत्रा”चा (तहनाम्याचा) मसुदा त्यांत दिला आहे. त्यावरून निदान यादवराजा सिंघण याचे वेळेपर्यंत दरबाराचे काम संस्कृत भाषेत चालत असावे असे दिसते. परंतु हेमाद्रीने ही प्राचीन यहिवाट बदलून राजकीय कागदपत्र क्षणजे, सनदा, दानपत्रे तहनामे वगैरे मराठीत लिहिण्याचा नवीन उपक्रम केला. भोजराजाचे दरबारांत संस्कृतकवि व पंडित यांचा ज्याप्रमाणे गौरव केला जात असे त्याचप्रमाणे यादवराजा चक्रवर्ति रामदेवराव याच्या देवगिरीच्या दरबारांत मराठी कवि व ग्रंथकार यांचा त्यांच्या गुणांप्रमाणे बहुमान करण्यांत येत होता यावरून आमचे सन्माननीय मित्र कै. विनायकराव भावे यांनी आपल्या महाराष्ट्र-सारस्वतांत व श्रीयुक्त यशवंतराव देशपांडे यांनी आपल्या महानुभावीय मराठीवाच्यग्रंथांत बरीच उदाहरणे दिली आहेत. मुक्ताफल, हरिलील वगैरे ग्रंथांचा फर्ती प्रमुखात संस्कृत पंडित व कवि श्रीवोपदेव [हेमाद्रीचा आश्रित] हा रामदेवराव यादव याच्या पदरी होता असे मागे लिहिलेच आहे. त्याचा शिष्य भीष्माचार्य याने महानुभावपेयाची दीक्षा घेतली व संस्कृत आणि मराठी भाषेत बरेच ग्रंथ लिहिले. ‘अक्षिनिधि स्वयंवराचा’ कर्ता

नेत्रकवि हा रामदेवराव यादव ऊर्फ जाधव याच्या फारकीर्तीत होऊन गेला असे १०१० मध्ये त्याने 'ऋषिमणी मयवर' नावाचा ग्रंथ लिहिला तो रामदेवराव जाधव यास फार पसंत पडला, व त्यानद्वारे रामदेवराव जाधवांनी त्याचा बहुमान केला यावेरीज कवीश्वर भास्कर दामोदर पंडित बंगरे प्रतिभासपत्र महानुभावपथीय ग्रंथकार याचा यादव (जाधव) रामदेवराव यांचे दरबारात बहुमान होत असे अशाबद्दल महानुभाववाच्यात जागोजाग उल्लेख केलेले आढळतात देवगिरीच्या यादव ऊर्फ जाधव राज्याच्या अमदानीत महानुभावपथाचा उदय होऊन, सदरील पथाच्या मताचा प्रसार यादवांचे राज्यात स्थापत्याने झाला व खुद्द राजघराण्यातही त्याचा हल्लहल्लु गिरकाव होऊन त्यातील काहीचणानी सदरील पथाची दीक्षा घेतली, अशाबद्दलचा उल्लेख महानुभावपथीय ग्रंथात आढळतो महानुभावपथ, श्रीकृष्णा खेरीज अन्य उपास्य दैवतास मानात नाही क्षणून त्या पथास जय कृष्णीयपथ अगर अच्युतसांप्रदाय अगर महात्मापथ अशी निरनिराळी नावे दिलेली आढळतात देवगिरीचे यादव राजाना आपण यदुवर्गीय असल्याबद्दल फार अभिमान वाटत असे क्षणून त्याच्या विस्दावलीत "दारावतीपुरवराधीन" "यादव नारायण" अशी विस्दे प्रामुग्याने आढळतात ज्या पथात अगर सांप्रदायात आपल्या मूलवशातील पुरपास क्षणजे श्रीकृष्णास, 'एकमेवाद्वितीयम्' म्हणून उपास्यदेवत मानले जात होते, तो पथ अगर सांप्रदाय देवगिरीच्या यादव घराण्यातील राजाच्या परम आदरास पात्र झाला असल्यास त्यात आश्चर्य कोणते? परंतु या अवैदिक व चातुर्वर्ष्यविरोधकपथाच्या अनुयायांचे राजदरबारात उत्तरोत्तर वाढत चाललेले चर्चय सनातन

हिंदुधर्मीयांस खोनामैं झालें. हेमाद्री हा तर सनातन हिंदुधर्माचा कटा अभिमानी ! तेव्हां त्याला या वेदविरोधी पंथीयांचें वाढतें वजन विलकुल सहन झालें नसल्यास त्यांत कांहीं आश्चर्य नाही !! 'शिगुपालवधा' चा. महानुभावपंथीय ग्रंथकार भानुभट वारीकर याच्या चरित्रावर 'भानुविजय' नांवाच्या लिहिलेल्या ग्रंथांत हेमाद्रीनें तुर्कांस मुद्दाम बोलावून यादवांचें राज्य नष्ट केलें असा त्याजवर महानुभावपंथीयांनीं राजद्रोहीपणाचा उघड आरोप केला आहे. यावरून हेमाद्री व महानुभावपंथीय लोक व त्यांचा अभिमानी रामदेवराव यादव यांचे परस्पर संबंध सल्लोख्याचे नसावेत असें उघड दिसतें. राजदरबारांत मराठी भाषेचा गिरकाव झाल्यावर राज्याचे सर्व व्यवहार त्या भाषेंत होऊं लागले. हेमाद्रीच्याकाळीं बऱ्याच लिपि प्रचलित होत्या; परंतु सर्व संस्कृत व मराठी ग्रंथ देवनागरी लिपींत लिहिले जात होते. अर्थात् देवनागरी हीच दरबाराची लिपि झाली. परंतु ह्या लिपींत सुबोध व सुवाच्य रीतीनें लिहावयाचें झटल्यास वेळाचा अवयव होतो, सबब अल्पकाळांत बराच मजकूर लिहितां याचा कणून सदर लिपीस एक विशिष्ट प्रकारचें वळण देऊन हेमाद्रीनें 'लघुलेखन-पद्धति' तयार केली. तिला 'मोडी' लिपि अशी संज्ञा असून तिचें जनकत्व बहुजनसमाजाकडून आज शेकडों वर्षे हेमाद्रीस दिलें जातें. लेखनसौकर्यामुळे सदरील लिपि महाराष्ट्रीयीयांस फार प्रिय असून मराठी राज्यांत खाजगी व राजकीय लेखनव्यवहार याच लिपींत चालून अमत. 'मोडी' लिपी सरकारदरबारांत बंद करून सर्व काम देवनागरींत चालवावें असा थोड्या वर्षांपूर्वी आपल्या इंग्रज सरकारनें ठराव केल्या होता

तो महाराष्ट्राच्या मुसधटित विरोधामुळे मरकाराम परत ध्यावा लागला ही गोष्ट वाचनाच्या स्मृतींतून अद्याप गेली नमानी ।

हेमाद्रीची धर्मविषयक मते

‘चतुर्वर्गचिंतामणि’ ग्रंथाच्या पुढे दिलेल्या मंगलचरणात हेमाद्रीने गणपतीची आराधना केली आहे म्हणून व ‘मत-मालिकेत’ “हेमाडपत गणेशभक्त । पिशाच्य चैतन्याचे लिखित” असा त्याच्याबद्दल उल्लेख केला आहे यावरून हेमाद्रीचें उपास्य दैवत “गणपति” असावें असे पुष्कळ विद्वान् लोकांचें मत आहे गणपति हा विग्रहतां व विद्याधीश असल्यामुळे सर्व मंगलकार्यांच्या आरम्भी त्याचें पूजन प्रार्थन काळापासून सर्व हिंदु-लोक करितात, या परंपरेम अनुसरून हेमाद्रीने ग्रंथाचे आरम्भी ग्रंथ निर्वहणपणे पार पडाना म्हणून गणेशस्तवन केलें, यावरून हेमाद्रीचें उपास्यदैवत ‘गणपति’ असावें असे निश्चित अनुमान करणें चुकीचें होईल

‘कल्याणानि ददातु यो गणपतिर्यस्मिन्ननुष्ठे सति ।

धोदियस्यपि कर्मणि प्रभुवितु प्रह्लापि जिन्हापते ॥

जाते तच्चरणप्रणाममुलभे सौभाग्यमाग्योदये ।

रुद्रस्याङ्गमनकुशा निविशतेर्दधन्द्रलक्ष्मीऽपि ॥

श्री गणाननाच्या प्रसन्नतेची आवश्यकता मामूल बहिवाटीप्रमाणें बरील अवतरणात नमूद केली आहे

हेमाद्रीने आपले ग्रंथात श्रीगणेशस्तनधानें आदर व्यक्त केला असला तरी, भागवतधर्माकडे त्याचा विशेष ओढा होता ही

गोष्ट श्रीरोपदेवानें लिहिलेल्या 'मुक्ताफल' व 'हरिलीला' ह्या
ग्रथावर त्यानें केलेल्या अमूल्य टीकेवरून दिसून येईल पैकीं
मुक्ताफल ग्रथातील समर्पक वेंचे तिन्ही भागात दिले आहेत
चतुर्वर्गाचिंतामणि ग्रथाचे ३१ व्या अध्यायाने आरभी श्लोक दिला
आहे तो असा —

“ हेमाद्रिस्तान्निद्रमुरारिभक्ति
रर्थात् वेदाऽऽमिलधर्मज्जद ।
अक्षोपलोकोद्धारणेऽवतीर्ण ॥

... ..

यापेरीज मुक्ताफल ग्रथाच्या आरभीच्या श्लोकावरून हेमाद्री हा
परम विष्णुभक्त ऊर्फ भागवतधर्माचा कष्टा अभिमानी होता असें स्पष्ट
दिसतें तमेंच पदरपूरच्या श्रीविठ्ठलमंदिराच्या जीर्णोद्दाराकरिता
हेमाद्रीनें यरीच रुक्म देणगी म्हणून दिली, यावरूनही हेमाद्री हा
भागवत धर्माचा पूर्ण अनुयायी होता ह्या विधानास पुष्टि मिळते

सनातनहिंदुधर्मविरोधीपद्याविषयी हेमाद्रीची सदिष्ट्युता-

सनातन हिंदुधर्मसिंहाचा कालवशात् प्राप्त झालेली क्षीणता नाहींशी करून
त्याचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठी हेमाद्रीनें “चतुर्वर्गाचिंतामणी” नावाचा
प्रचंड ग्रंथ लिहिला, यावरून हेमाद्रीच्या मनात हिंदुधर्माबद्दल किती
जाज्वल्य अभिमान होता हे महज्ज दिसून येतें तमेंच त्यानें भरतम्बडात
जागोजाग देवालयें बांधून आपल्या विचारामुल्लेखी मूर्तस्वरूप दिले
यादवाच्या राजदरबारात अर्पित व चतुर्वर्गाच्या विरोध करणाऱ्या
महानुभावपथाच्या अनुयायांचे येंच सर्वस्व झालें तरी हेमाद्रीनें
धार्मिक बाबतीत त्याचा हेवा अगर छत्र केव्हाबद्दल कांटे ठोकले

आढळत नाहीं. उलट जैनधर्मीयांनी देवगिरी येथें जैनमंदिर बांधण्या-
समयी खटपट चालविली असता हेमाद्रीने स्वतःचें वजन ग्वर्च करून
दरबारानून त्याकामी परवानगी मिळवून दिली, याप्रदलचा उल्लेख
जैनयति श्रीमद्रत्नमंडणगणि यानें लिहिलेल्या "मुक्तसागर" ग्रथात
केला आहे तो असा-परमार पुळानील जेवटचा राजा धाराधीन
जयसिंहदेव याचें पदगी पृथ्वीधर ऊर्फ पेशटुमार या नावाचा जैन मंत्री
होता त्याची व हेमाद्रीची भेट शाह्याप्रदलची मनोरंजक हकीकत
त्यात नमूद केली आहे या गोष्टींत ऐतिहासिक सत्य किती आहेत
हें सांगणें कठीण आहे परंतु त्यावरून हेमाद्रीची परधर्मीयांच्या
मतासंबंधी बरीच सहिष्णुता होती अशी परंपरागत जी समजूत आहे
तिला दुजोरा मिळतो पृथ्वीधर हा जैनधर्माचा मोठा अभिमानी
होता व जैनमताच्या प्रसारार्थ त्यानें माडव, माधाता, नाशिक,
चंद्रायति (हल्लीचें चांदवड) धार, चितोड, उज्जयिनी, जुनागड,
धोलका, देवगिरी वगैरे ठिकाणीं सुमारे ८३ जैन मंदिरें बांधली सुद्धा
माडव या ठिकाणींच त्यानें गेकडों जैन मंदिरें बांधल्याचा या ग्रथात
उल्लेख आहे !

आमचा चरित्रनायक हेमाद्रीपंडित हा कष्टा सनातन वैदिक ब्राह्मण
होता व त्याचें देवगिरीच्या यादवराजाचें दरबारात फार बजन होतें
तसेंच देवगिरीचें यादवगजघराणें हिंदुधर्मास असल्यानें देवगिरीमा
रच्या ठिकाणीं जैनमंदिरें बांधणें ही गोष्ट अशक्य कोटीतील
होय अशी पृथ्वीधराची खात्री होती, तथापि पृथ्वीधराच्या
गर्वकोशात "निराशा" या शब्दामें अवसर नव्हता त्यानें आपला
कार्यभाग मिद्धीस नेण्यासाठी एक अजब युक्ति रचविली ती अशी

नर्मदातीरी ओंकारेश्वर येथे वाराज्योत्तिलिंगापैकी एक स्वयंभु ज्योतिर्लिंग आहे. त्याठिकाणी पृथ्वीधरानें एक भव्य धर्मशाळा बांधून ब्राह्मणसंतर्पण सुरू केलें. आपल्या गुणावर लुब्ध होऊन एका परधर्मीयांनं ओंकारेश्वरासारख्या निर्वन ठिकाणी आपलें स्मारक केल्याची बातमी हेमाद्रांच्या कानी आली. हेमाद्रांनं त्याठिकाणी स्वतः जाऊन सदरील गोष्टीच्या खरेपणाबद्दल आपली खात्री करून घेतली. तेथील ब्रह्मवृंदांनीं पृथ्वीधरास हेमाद्रांकडे नेले व उभयतांची गांठ घालून दिली. हेमाद्रांनं पृथ्वीधरास सनातनहिंदुधर्माविषयी अत्यादर दाखविण्याचें कारण विचारिलें. पृथ्वीधरानें देवगिरी येथें जैनमंदिर बांधण्याचा आपला मनोदय आहे असें प्रांजलपणें त्यास कळविलें. हेमाद्रांनं त्याचा मनोदय पूर्ण करण्याच्या कामी होईल- तितकी खटपट करण्याचें आश्वासन दिलें.

हेमाद्रांनं पृथ्वीधरास कांही दिवस देवगिरी येथें रहावयास सांगितलें. अनुकूल परिस्थिति येतांच त्यानें पृथ्वीधराची रामदेवाबरोबर मुलाखत करून दिली. हेमाद्रांपंडिताचा जैनमंदिर बांधण्यास परवानगी देण्याचेंकामी विरोध नाही असें पाहून राजानें देवगिरी येथें जैनमंदिर बांधण्यास परवानगी दिली.

जैनयति श्रीमद्रत्नमंडणगणि शके १३८२ (इ. स. १४६०) साली कालवश क्षाला, देवगिरीचा अखेरचा यादवराजा रामदेवराव याची कारकीर्द शके ११०३ पासून शके १२३१ (इ. स. १२७१ ते १३००.) पर्यंत होती. याच मुमाराम धारार्थीन-जयसिंहदेव मुमलमानांच्या प्रासांनं मांडवगडचा आश्रय घेऊन राहिला होता. वर दिलेल्या कालावस्थेन ऐतिहासिक सत्याचा अंश नमावा हें वर दिलेल्या

हकिगतीत स्वाम दिसतें हेमाद्राच्या अर्गी परधर्माविषयी सहिष्णुता हा अलौकिक गुण वसत अमल्यासुळें स्वतःच्या धर्मासवधानें एकनिष्ठ राहूनही इतर धर्मापादल सहानुभूति दाखविणें अशक्य नाहीं हें तत्त्व त्याच्या चरित्रापासून पेण्यासारखें आहे.

हेमादपति शिल्पशास्त्रपद्धति

भरतवर्षांत हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत हिंदूची असंख्य देवा ल्ये आहेत, त्यात हेमादपति पद्धतीने बांधलेली देवालये घरींच आहेत विशिष्ट पद्धतीने इमारती बांधण्याची कल्पना हेमाद्रानें प्रथम काढली म्हणून त्या पद्धतीस हेमादपति असें नाव पडलें अशी बहु-जनसमाजाची श्रद्धा वर्षांपासून समजूत आहे. चुन्याच्या मदती वाचून दगडावर दगड रचून बांधकाम करण्याची नवी कल्पना बसवून त्यानें शिल्पशास्त्रात क्रान्ति घडवून आणिली. ग्वानदेश, बन्हाट, आंध्रप्रांत, कर्नाटक वगैरे प्रांतात हेमादपतीपद्धतीने बांधलेली शेंकडों भव्य व सुंदर देवळे आहेत. कल्याण स्टेशन सोडल्यावर पुण्यास जाताना “अवरनाथ” हें पहिलें स्टेशन लागतें त्याठिकाणीं हेमादपती पद्धतीने बांधलेलें फार पुरातन शिवमंदिर आहे. या ठिकाणीं दरसाल महाशिवरात्रीस मोठी यात्रा जमते. स्थापत्यशास्त्रावर संश्रुत बाङ्गमयात उपलब्ध असलेल्या प्रथात हेमादपतीपद्ध तीचा उल्लेख नाहीं. आमचे मित्र कै. बक्षे याचा प्राचीन हिंदी स्थापत्यशास्त्रासवधानें दाडगा व्यासंग होता. पण स्थापत्यशास्त्रावरील कोणत्याहि प्रथात याबद्दल उल्लेख नाहीं असें त्यांनीं प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यास पत्रांनें कळविलें. परंपरागत अमलेच्या जेव्हांव माहितीशिवाय याचा वर्नीत ऐतिहासिक पुरावा काही नाहीं असें मोठ्या दिलगिरीनें

म्हणावें लागतें. हेमाडपंती पद्धतीने बांधलेल्या इमारतीसारख्या इमारती हेमाद्राच्या कालापूर्वीही अस्तित्वांत होत्या असे पाश्चात्य स्थापत्यशास्त्रज्ञांचें मत आहे. घोषदेवानें आपल्या मुक्ताफळ ग्रंथांत हेमाद्रीने मूर्तीचे व देवालयाचें नानाविधप्रकार चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथांत दिले आहेत असें म्हटलें आहे. त्यावरून हेमाद्रीने वरीच देवालये बांधली, या विधानास पुष्टि मिळते.

हेमाडपंती पद्धतीखेरीज, यादवांच्या राजवटींत इमारती बांधण्याच्या ज्या विविध पद्धती होत्या त्या. आर्यावर्त, आंध्र, “चालुक्य,” “कदम्ब,” “पल्लव” येथे नांवानें प्रसिद्ध आहेत. हेमाद्री करणाधिप असतांना देवागिरीच्या राज्याचा विस्तार नर्मदातीरापासून म्हैसुरापर्यंत पसरला होता. व सुद्धा हेमाद्रीने यादवांच्या राज्यांत बऱ्यांत प्रसिद्ध ठिकाणी व उत्तर हिंदुस्थानांतील तीर्थाच्या ठिकाणी अनेक देवालये बांधली. यावरून त्याने बांधलेल्या देवालयाच्या विशिष्ट पद्धतीस हेमाडपंतीपद्धत असें नांव त्यावेळीं पडलें असावें. बुद्धधर्मीय लोकांनी हिंदुस्थानांत जागोजाग लेणी व विहार बांधली आहेत ती पांडवाची लेणी या नांवानें संज्ञाधिली जातात. बुद्धधर्मासंबंधानें सनातन हिंदुधर्माभिमान्यास तिटकारा वाटत होता. मग बुद्धधर्माचें नांव साफ वुजून जावें या हेतूने अशा प्रकारची अचाट कामे पांडवाखेरीज व्हावयाची नाहीत असें लोकांस भासविण्याचा त्यांचा हेतु असावा. शेकडों देवळे बांधून हेमाडपंतानें हिंदुधर्माविषयी लोकांच्या मनांत पुन्हां जागृति उत्पन्न केल्यामुळे त्यांचे चिरंतन स्मारक म्हणें या हेतूनेही, त्या पद्धतीस हेमाडपंती हें दोष नांव तत्कालीन यदुजन सम्राजाकडून देण्यांत आलें असाव्यास आश्चर्य नाही!

आतांपर्यंत राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व बौद्धिक यावर्तीत, आमच्या चरित्रनायकानें कसें यश संपादन केलें याचें त्रोटक वर्णन वर दिलें आहे. या गुणाखेरीज हेमाद्र्याच्या अंगी दानशूरत्व, सदाचारसंपन्नता वगैरे अनेक वैयक्तिक गुण होते, अशाबद्दल जागोजाग उल्लेख आढळतात. अशी सर्वगुणसंपन्न विभूति भरतवर्षांत भूतकाळी झाली नाहीं व भविष्यकाळी होणार नाहीं असें या ग्रंथाच्या आरंभी उद्घृत केलेल्या श्लोकांत जे उद्गार फाटले आहेत ते यथार्थ आहेत असें झटल्यावाचून राहवत नाहीं.

भाग दुसरा.

हेमाद्रीची ग्रंथरचना

तस्य श्रीकरणेशस्य काऽपि लेखनचतुरी ।

यशः प्रशस्तितभिस्तूर्णं येन दिग्विस्तयोभृताः ॥

अनेन चिन्तामणिकामधेनु कल्पद्रुमानर्थं जनायदत्तान् ॥

विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्वे गीर्वाणनाथोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥

अथामुनाधर्मकथादरिद्रं त्रैलोक्यमालोक्य कलेर्वलेन ।

तस्योपकारे दधतानुचिन्तां चिन्तामणिः प्रादुर्कारिवाद्य ॥

आज सुमारे सहाशे-सातशे वर्षे महाराष्ट्रांत किंवाहुना भरतखंडांत हेमाद्रीची कीर्ति ज्याकारणांमुळे अविछिन्नपणे गाजत आहे त्यांत त्याच्या ग्रंथकर्तृत्वाची प्रामुख्याने गणना करण्यांत येते. हेमाद्रीची ग्रंथसंपत्ति संस्कृत भाषेत आहे. मराठी भाषेतही त्याने बरेच ग्रंथ निर्माण केले असे म्हणतात पण ते आज उपलब्ध नाहीत याबद्दल दिलगिरी वाटते. हेमाद्रीचे मराठी भाषेवर निम्सीम प्रेम होते व तिच्या अभिवृद्धीसाठी त्याने आपल्या हयातीत शक्य ती खटपट केली, याबद्दल मागे उल्लेख केला आहे. हेमाद्रीने तयार केलेल्या भेस्तकांचा तत्कालीन मराठी वाचक्यांत वारंवार उल्लेख करण्यांत येतो, यावरून त्याने मराठी भाषेत कांही ग्रंथ रचिले असावे असा तर्क आहे. हेमाद्रीने संस्कृत भाषेमध्ये जे ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांवरून त्याचे गीर्वाण भाषेवरील प्रभुत्व, श्रुतिस्मृतिपुराणे वगैरे ग्रंथांचा त्याचा दांडगा व्यासंग, मार्मिक टीका करण्याची त्याची शैली, ऐतिहासिक दृष्टि, स्वधर्माबद्दल कट्टकट्ट बंडारे अनेक गुण दृष्टोत्तरीस येतात. हेमाद्रीच्या अगोदर सुमारे अर्ध-द्विदशे वर्षांपूर्वी

मुसलमानाचा उत्तर हिंदुस्थानांत अम्मल सुरू होऊन त्या भागात त्याचे चांगले वस्तान बसले होते. बुद्ध व जैनधर्माचे वर्चस्व जरी कमी झाले होते तरी त्याच मुमाराम दक्षिण महाराष्ट्रात लिंगायताचा व ब्रह्महाराष्ट्रात महानुभावाचा असे दोन अंतर्द्विक व चातुर्वर्ण्यविरोधक नवे पथ उदयांमुख झाले होते याकाळात पौराणिक देवाची उपासना मोठ्या उत्साहाने करण्यात येत होती. परंतु धार्मिक व्यवहार व आचार यांमधील विविधनिष्ठेपर याकडे व बघने अनेक भ्रूति व पुराणे यातून जिकडे तिकडे पसरली होती त्यातील घर घर दिसणारा विरोध व विमंगलगणा याचा समन्वय अथवा मेळ घालता न आल्यामुळे धर्मशास्त्राबद्दल तत्कालीन बहुजन समाजात गोधळ माजला होता. ही असमाधानकारक स्थिति नाहींशी करून धार्मिक व्यवहार व आचार याची सगळी जुळणी करून व परस्पर विरोधी विमंगल्या वचनाचा मेळ घातून त्यास सुव्यवस्थित स्वरूप प्राप्त होईल अशा रीतीची प्रथारचना करण्याकडे तत्कालीन ब्राह्मणांचे व वैदिक धर्माभिमाना इतर वर्णांचे लक्ष्य वेधले होते या धोरणाने धारचा भोजराजा याने धर्मशास्त्रावर एक ग्रंथ लिहिला व उत्तर कोंकणचा शिल्हारवंशीय राजा अपरार्क याने याजवल्क्य भृतीवर शके ११०९ मध्ये टीका लिहिली. धर्मशास्त्रावर अशाप्रकारे ग्रंथ लिहिण्याची त्या कालात उत्पन्न झालेली प्रवृत्ति १३ व्या शतकात हेमाद्रीने व १४ व्या शतकात माधवाचार्य व सायणाचार्याने चान्द्र ठेविली

थिओडोर आफ्रेटच्या देम्बरेमेखाली तयार झालेल्या “क्याटलोगम् क्याटलागोरम्” या नावाच्या पुस्तकाचे जर्नीत सम्वृत

श्री माउ दाजी लाड.

मम १८२२]

[मय १८७८ मे]

ग्रंथांची व ग्रंथकारांची सूची दिली आहे. त्यांत खाली लिहिलेल्या ग्रंथांचे कर्तृत्व हेमाद्रीकडे दिले आहे.

१ चतुर्वर्गचिंतामणि, २ कालनिर्णय, ३ कालनिर्णय मंक्षेप
४ तिथिनिर्णय, ५ कैवल्यदीपिका (श्रीविष्वदेवाच्या मुक्ताफल
ग्रंथावरील टीका) ६ आयुर्वेद रसायण (अष्टांग हृदयावरील
टीका), ७ दानवाक्यावलि, ८ पर्जन्यप्रयोग, ९ प्रतिष्ठा,
१० लक्षणसमुच्चय, ११ हेमाद्रीनिबंध, १२ विस्थलाविधि,
१४ अर्थकांड,

यांपैकी बरेच ग्रंथ उपलब्ध नाहीत, व श्रीविष्वदेवाने "हरिलील" नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे त्यावर हेमाद्रीने लिहिलेली टीका सुप्रसिद्ध असून तिचा बरील यादीत उल्लेख नाही यावरून आकट्ट साहेबाने हेमाद्रीच्या ग्रंथाबद्दल दिलेली यादी अपूर्ण असावी असे दिसते.

चतुर्वर्गचिंतामणि.

हेमाद्रीचा ' चतुर्वर्गचिंतामणि ' हा ग्रंथ विष्णुराजे महामारता-इतका प्रचंड असून हिंदूच्या धार्मिक वायतीत तो अद्याप आधारभूत व सर्वमान्य गणला जातो. एवढा प्रचंड ग्रंथ राजाधिकाऱ्यांचून रचना जाणे अशक्य होय. देवगिरीच्या यादवराजघराण्यांत मिथण अथवा मिहण हा मोठा पराक्रमी राजा (इ. स. १२१० ते १२४७) होऊन गेला. त्याचे दोनही मुलगे कृष्ण ऊर्फ कान्हेर, आणि महादेव हे आपल्या बापाप्रमाणे पराक्रमी असून त्यांची धर्माकडे प्रगृहीत होती. चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथातील ग्रंथगंडान्त्ये दिलेल्या राजप्रशस्तीत

रुग्णदेव ऊर्फ कान्हेर यांनी हिंदुधर्मास प्राप्त आग्नेयी ऋग्नि अथवा क्षीणता नाहीशा करून त्याचे पुनरुज्जीवन केल्याचा उल्लेख आहे

येतानेकमहापुण्यतुग्णता सधर्व्यमानोऽनिशम् ।

श्रौण कात्रशात्पुनस्तृणता धर्मोऽपि ममापित ॥

दृष्ट्यदेवानें अनेक यज्ञयाग करून क्षीणत्व पावलेल्या हिंदुधर्मास पुन्हा जागृतामध्येस आणल, अमावरील उद्धृत केलेल्या श्लोकाचा साराश जोहे ह्या ग्रंथाच्या प्रत्येक अध्यायाचे शेवटी दिलेल्या कोलोफोन (समाप्तिसूचक वाक्यात) मध्ये 'महाराजाधिराज महादेव याचें नाव प्रामुख्याने दिलें आहे, त्यावरून यादवराजा महादेव याचे राजवटीत हा ग्रंथ त्याचे आश्रयाव्हाली रचला गेला अम दिसते श्रीशेवदेवानें आपल्या ' मुक्ताफल ' ग्रंथाच्या आरंभी व शेवटी ह्या ग्रंथाचा आदरपूर्वक उल्लेख केला आहे

ह्या ग्रंथाचे मुख्य चार भाग आहेत प्रत्येक भागास ' खंड ' असें म्हणले आहे ह्या ग्रंथाम 'पुरुवणी' म्हणून परिशेष नावाचें पाचवें खंड जोडलें आहे याचे आणखी चार पोटभाग आहेत (१) व्रतखंड, या खंडात, श्रुति, स्मृति, इतिहास व पुराण ह्यांचे आधारानें हिंदूंचा नित्यनैमित्तिक व्रत, अनुष्ठानें, उपोषण, इत्यादिकाचें सांगोपांग वर्णन दिलें आहे पुत्रप्राप्ति, अर्थप्राप्ति, व इतर इष्टफल प्राप्तिसाठा, अनेक उपास्यदेवतार्चा आराधना करून त्याच उपशमन करण्याच्या हेतूने वरील ग्रंथात अनेक दैनिक, मासिक, पार्वणिक व्रतें निदर्शित केलीं असून त्याच विस्तारानें विवेचन केलें आहे तसेंच, गर्भाधान, पुण्यवन, नामकरण, उपनयन, विवाह वगैरे हिंदूंच्या सोळा सप्काराच यथासांग विवरण केलें आहे सारास हिंदूंच्या नित्यनैमित्तिक धार्मिक कार्यांचा

हा ग्रंथ हिंदुधर्मविषयक ज्ञानकोशच (Encyclo-pedia) होय असें झटले असता अतिशयोक्ति होणार नाही (२) दानसंड; यात धर्मदृष्ट्या ज्या दानांचे माहात्म्य मानले जाते व जी ठाणे केली असता प्राप्त झालेल्या व भागी सकटाचे व हेलाचे निराकरण होते अशी धार्मिक समजूत आहे त्याचे विस्तृत व सांगोपांग वर्णन दिले आहे. जसे, दानाची प्रशंसा, दानाचे लक्षण, दान करणारे व दान घेणारे याच्या पात्रापात्रतेचा विचार, दान करण्यास योग्यायोग्य काल, दान देण्यास कोणते निमित्त योग्य वगैरे. या दानसंडांत भागवतपुराणातील प्रत्येक उतारे दिले आहेत व दान व्यावसायिक योग्य अशा वस्तूच्या यादीत 'भागवत पुराणा'चा समावेश केला आहे. पुण्यवभागवतपुराण ग्रंथाचे दान करणे अत्यंत फलदायक आहे असे हेमाद्रीने म्हटले आहे. (३) तीर्थसंड, या भागात भक्तवर्षातील अनेक तीर्थांचे व पवित्र क्षेत्रांचे वर्णन दिले आहे या खंडाची हस्तलिखित अगर छापील प्रत उपलब्ध नसल्यामुळे तत्कालीन तीर्थस्थलाची यादी व त्याचे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्व खारदल काहीएक माहिती देता येत नाही. (४) मोक्षसंड, यात मुक्तीचा मार्ग स्पष्ट करून सांगितला आहे. तीर्थसंडाप्रमाणेच या खंडाची हस्तलिखित अगर छापील प्रत उपलब्ध नसल्यामुळे त्यातील अमूल्य माहिती देता येत नाही. (५) पुरवणी अथवा परिशेष खंड, याचे चार पोटभाग केले आहेत व त्यात अनेक धार्मिक विषयांचे विस्तृत विवेचन केले आहे.

पोटभाग (१) यात अनेक उपास्यदेवता व देवते यांचे वर्णन दिले आहे. पोटभाग (२) यात श्राद्ध किंवा पित्रपंडोदर रित्या यांचे निविधप्रकार सांगितले आहेत. पोटभाग (३) यात धार्मिक व नित्य नैमित्तिक कर्मे करण्यास योग्य ऋतु व काल कोणते याचा निर्णय

केला आहे व पोटभाग (४) यात अनेक प्रायश्चित्ताचें वर्णन देऊन, नानातऱ्हेच्या दोषाचें अगर पापाचें निरमन होईल असे उपाय सांगितले आहेत.

याचकाच्या सोयीसाठी याभागाचे असेरीस त्रतपंडांतील ग्रंथांची व त्यात उल्लेखिलेल्या श्रुति, स्मृति, पुराण वगैरे ग्रंथांची संगतवार जंत्री दिली आहे.

‘चतुर्भुजचिंतामणि’ हा ग्रंथ भीमसा व धर्मशास्त्र या दृष्टीनेही फार महत्त्वाचा आहे. श्रुति, स्मृति, इतिहास व पुराणें ह्यांतील सद्दृदर्शनी परस्परविरोधी दिसणाऱ्या वाक्यांचा भीमसाशास्त्रास अनुसरून समन्यय करण्यात हेमाद्रीने वरीच फौजल्य दाखविलें आहे. यामुळे भीमसाकार या नात्याने त्याचा नवर वराच वर लागेल. हिंदुधर्मशास्त्रातील दायभाग, दत्तप्रकरण, स्त्रीधन, प्रायश्चित्त प्रकरण वगैरे यांतील निरनिराळ्या धर्मशास्त्रकारांचा देशकाल भेदांमुळे वराच मतभेद पडतो, सदरील ग्रंथांतील साधार व सुत्तिवादास अनुसरून आपल मत देऊन गुतागुतीचे प्रश्न सोडविण्याचें कामी हेमाद्रीने वरीच मदत केली आहे. दत्तकर्मभीमसाकार व हेमाद्री ह्या उभयतांचे दरम्यान धर्मशास्त्रातील काही महत्त्वाचे वादंतील मतभेद आहेत. धर्मशास्त्रात केवळ व द्यामुप्यायण अशा दोन प्रकारच्या दत्तकपुत्राचा निदेश केला आहे. निःशर्त दत्तक दिलेल्या पुत्रास केवळ अर्धी सजा आहे. जनकनापाचे मिळकतीवर हक्क ठेऊन कांही शर्तीवर दत्तक दिलेल्या पुत्रास द्यामुप्यायण अर्धी सजा आहे. पार्वण व एकोदश आह्नकरतेवेळीं सपिंडीकरणाचे वादंतील त्याम कोणते हक्क प्राप्त होतात याबद्दल धर्मशास्त्रकारांमध्ये मोठा वाद आहे. हेमाद्रीने या वादंतील दिलेलें मत याचाच धर्मशास्त्रकारांना समत आहे. द्यामुप्यायणपुत्र घेण्याची रुढी फार वर्षांपासून बंद पडली. अमल्यामुळे या वादाच महत्त्व

आता फारमें उरलें नाहीं मात्र विवाह, रिक्थ, व अशौच या प्रकरणाशीं नापिंड्याचा निरुद्ध संप्रध असल्यामुळें, सदरील विषय धर्मशास्त्रात फार महत्वाचा गणला जातो कमलाकरानें आपल्या निर्णयसिंधु ग्रंथात हेमाद्रीचा ५१० वेळा उल्लेख केला आहे.

मदनपारिजात, द्वैतनिर्णय, वंजयन्ती, निर्णयसिंधु, सत्कारकोस्तुम वगैरे ग्रंथात चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथाचा उल्लेख करण्यात आला आहे भीमासाकार व धर्मशास्त्रकार या नात्यानें या दोनही शास्त्रात हेमाद्रीनें आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें आहे.

चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथात १ आचार (रुढि अथवा बहिवाद) २ व्यवहार (विवाणी व फौजदारी कायद्याचा ऊटापोट) ३ प्रायश्चित्त वगैरे (दंड) ४ (दृष्टाणुति) भूमित्तिक कृत्ये दान वगैरे) ५ अध्यात्मिकविद्या, वगैरे विषयांचा समावेश करण्यात आला आहे असे पूर्वी लिहिलें आहे, हेमाद्रीच्यापूर्वी वरील विषयांवर बरेच ग्रंथ लिहिले गेले होते, परंतु, विम्वाराच्या व विद्वत्प्राचुरतेच्या दृष्टीन त्यांपैकी एकहि ग्रंथ चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथाच्या घरोघरीस येणार नाहीं, असे वन्याच विद्वानांचे मत आहे, परिशेषरंड ह्या भागाचे श्राद्धरंड, कालरंड, प्रतिष्ठारंड असे विभाग केलेले आहेत हेमाद्री व माधवाचार्य या उभयतास धर्मशास्त्राचे स्तंभ असे मानण्यात येत जमिनी भीमामाग्रंथाचा ज्यानें अभ्यास केला असेल त्यास हेमाद्रीचे ग्रंथ समजण्यास अडचण पडणार नाहीं हेमाद्रीनें तैत्तिरीय शास्त्राच्या ब्राह्मण ग्रंथातील व अथर्ववेदाच्या गोपथ ब्राह्मण ग्रंथातील बरेच उतारे चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथात दिले आहेत त्याप्रमाणेच पुढे नमूद केलेल्या नृपातून हेमाद्रीनें सदरील ग्रंथान बरेच उतारे दिले आहेत ते ग्रंथ येणेंप्रमाणें — गुह्यजुर्वेदाच्या बानमनेयशागेतील कन्यायन अथवा काटीयून, मंत्रायणीयकटयून, मानवेनवायणीयगून,

जापस्तभसूत्र, बौधायनसूत्र, आश्वलायनसूत्र, शौनकसूत्र, कपोलाद-
सूत्र, कौशिकप्रणितश्राद्धकल्पसूत्र, वैतवानगृह्यसूत्र, शौनकगृह्यसूत्र,
साव्यायनगृह्यसूत्र, छांदोग्यपरिशिष्ट, वानसनेय परिशिष्ट, राणायनीय-
सूत्र, पारस्करगृह्यसूत्र, चरअध्वर्यसूत्र, व चार वेदातील इतर सूत्रे

मैत्रायणीयसूत्रातील उतारे बऱ्याच प्रमाणात असल्याचें आढळून येतें, याचें कारण हेमाद्रीनिं ज्याठिकाणी चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथ लिहिला त्या देवगिरांनगरींत व तिच्या आसपासच्या प्रदेशात मैत्रायणी ब्राह्मणाची वस्ति फार होती व अद्यापिहि सदरील शारेच्या ब्राह्मणाची वस्ति सदरील ठिकाणी बऱ्याच प्रमाणात असल्याचें आढळून येतें

शौनक, पिप्पलाद आणि कौशिक हीं सूत्रे अथर्ववेदापैकीं आहेत हेमाद्रीच्या या प्रचट ग्रंथात कल्पसूत्रांतील टीकाकार देवस्वामी, धूर्तस्वामी, कर्कोपाध्याय, जयतम्बामी, अपरार्क, विश्वरूप, हरिहर, वामदेव, गोविंदोपाध्याय, शंकरधर ऊर्फ शंकराधीश्वर वगैरे विद्वानांचा उल्लेख बारवार करण्यात आला आहे पकीं देवस्वामी ह्यानें बौद्धायन सूत्रावर आणि आश्वलायन गृह्यसूत्रावर टीका लिहिल्या आहे धूर्तस्वामीनें जयस्तभ सूत्रावर टीका लिहिली आहे कर्कोपाध्याय यानें काट्य ऊर्फ कात्यायन सूत्रावर, व जेमिनीच्या पूर्वमीमांसेच्या धर्तीवर बहारांची टीका लिहिली आहे सदरील ग्रंथ जर्मन देशात प्रसिद्ध झाला आहे कर्कोपाध्यायाची मते उद्धृत करून आपलीं मते कोणकोणत्या यावतीत भिन्न आहेत याचा निर्देश हेमाद्रीनें बऱ्याच ठिकाणीं केला आहे जयतम्बामी यानें आश्वलायन गृह्यसूत्रावर टीका लिहिली आहे मनुस्मृतीचा टीकाकार मेघातिथी ह्याचा जागोजाग उल्लेख करण्यात आला आहे मेघातिथी हा बुमारीलभट्टाचे ग्रंथातील उतारे देतो यावरून तो बुमारीलभट्टाच्या मागून झाला असावा असें दिसते

विश्वरूपानें याज्ञवल्क्यस्मृतीवर टीका केली आहे व तो विज्ञानेश्वरापूर्वी होऊन गेला असावा असें दिसते. कारण विश्वरूपाची टीका फार क्लिष्ट आहे असें विज्ञानेश्वरानें आपल्या ग्रंथांत विधान केलें आहे. विश्वरूपानें श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैत मतांवर टीका केली आहे यावरून तो श्रीशंकराचार्यांच्या पश्चात् व विज्ञानेश्वराच्या अगोदर झाला असावा. चतुर्वर्गचिंतामणिग्रंथांत ज्या पुराणांचा व उपपुराणांचा उल्लेख केला आहे, त्यांतील बरेच ग्रंथ आजमितीस उपलब्ध नाहींत.

हेमाद्रीनें व्यवहार ह्याविषयाचा संक्षिप्त रीतीनें उद्घापोह केला आहे. परिशेषखंडांतील एका भागांत दाय, रिचय, संविभाग ह्या शब्दांच्या व्याख्या दिल्या आहेत तसेंच ब्राम्हणांच्या व इतर वर्णांतील लोकांच्या मालमत्तेच्या हक्कासंबंधानें व स्त्रीधनासंबंधानें संक्षिप्त-रीतीनें उद्घापोह केला आहे. यामुळे हेमाद्रीची प्रख्यात धर्मशास्त्रकारांन गणना केली जात आहे.

श्री चौपदेवानें आपल्या मुक्ताफल ग्रंथाच्या आग्ंभी हेमाद्री-संबंधानें दिलेल्या श्लोकांत चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथसंबंधानें खालील निहित्याप्रमाणें उल्लेख केला आहे.

विष्णुप्रीत्यै चतुर्वर्गचिंतामण्यामर्जो गणत् ।
भेदान् यतानां दानानां तीर्थानां मोक्षयन्मनाम् ।
मूर्तिमात्सादृशजानां हेमाद्रिर्गणकाप्रणीः ।
विष्णुभक्ताङ्गभक्तानां गणयन्मुक्तमारयोः ॥
मुक्ताफलं प्रपेन सद्भागयत-शुक्तिना ।
भक्तिस्थान्यनुनामुग्धमार्कण्डेय दिशुधिया ॥

मुक्ताफलं सुप्रचिनस्कृतभक्तिभेद-

प्रत्यक्षराजितलसन्पद-पद्मरागम् ।

हेमाद्रिसम्भवसुवर्णनिवेशरम्यं,

कण्ठे कुरुद्वयमन्धमपूर्वलक्ष्मीम् ॥

या श्लोकांपैकी पहिल्या श्लोकांत हेमाद्रिने आपलें उपास्यदेवत विष्णु ह्यास प्रमत्त करण्याकरितां चतुर्वर्गचिंतामणि नांवाचा विद्वन्मान्य ग्रंथ रचून त्यांत धृत, दान, मोक्ष, व तीर्थ ह्यांतील सुद्ध भेदांचें वर्णन केलें आहे असें म्हटलें आहे. दुसऱ्या श्लोकांत हेमाद्रि हा श्रीविष्णुच्या भक्तांत परम श्रेष्ठ असून त्याचे गुणवर्णन करण्यांत तो नेहमीं मग्न असतो असें म्हटलें आहे. ह्याच श्लोकांत त्यांम गणकाग्रणी असें म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ असा की, राज्यातील द्रव्यभांडाराचे जमाखर्चाचे खर्चें तयार करण्यांत त्याचा हातखंडा होता म्हणजे तो उत्तम दर्जाचा फडणीस होता. याच श्लोकांत मूर्ति, इमारती व उपामना यांच्या सूक्ष्म भेदांचें अथवा प्रकारांचें हेमाद्रिने जागोजाग विवेचन केलें आहे असें म्हटलें आहे. यावरून इमारती विशिष्ट प्रकारानें रचण्याची कल्पना त्यानें काढली या विधानास पुष्टि मिळते. तिसऱ्या व चौथ्या श्लोकांत भक्तिरसानें ओथंबलेल्या श्रीमद्भागवत ग्रंथातील समर्पक सुंदर-स्थळें ऊर्फ मोत्ये (मुक्ताफलें) या ग्रंथात दिली असून त्याचें श्रेय हेमाद्रिला देण्यांत आलें आहे व तें देतांना मोत्यांचे शिंपणे व त्यांत निर्माण होणारी मोती व सुवर्णमय मेरु पर्वत ह्यांचें रूपक करून हेमाद्रिच्या विद्वत्तेचा मोठ्या मार्मिक रीतीनें गौरव केला आहे मुक्ताफल ग्रंथावर हेमाद्रिच्या लिहिलेल्या टीकेंत हेमाद्रिच्या आंगची विद्वत्ता व वादग्रस्त मुद्यावर समतोल व युक्तिवादास

घरून टीका करण्याची शैली जागोजाग दिसून येते. मम्मट, अभिनव-
गुप्त, हेमचंद्र वंगरे विद्वान लोकांचा या टीकेंत उल्लेख केलेला आढळतो.

गणकावर्णा या विशेषणावरून करणाधिप या हुद्याच्या एका
विशिष्ट अंगाचा खुलासा होतो. यादवांच्या राजवटींत करणाधिपाकडे
फडणाविसाची कामगिरी मोंपविण्यांत येत असे ही गोष्ट यावरून सिद्ध
होते. मुक्ताफल ग्रंथावर हेमाद्रीने कैवल्यदीपिका नांवाची टीका
लिहिली आहे तिचे अखेरच्या कोलोफोनांत खाली लिहिलेला
मजकूर आहे:—

“ इति श्रीमत्पद्मप्रतापनक्रवर्ति—महाराजाधिराजसोमयदुर्वेणोद्भव
रामराजमन्त्रिवर्यहेमाद्रिभिरचितामुक्ताफलटीका समाप्ता ”

यावरून रामदेवराय यादव गादीवर बसल्यानंतर हेमाद्रीकडे
सब्य मंत्र्याने काम कांही काल तरी असावे असे सिद्ध होतें. या-
बाय मुक्ताफल ग्रंथाच्या उपमहाराच्या अखेरच्या श्लोकांत तत्का-
न देवगिरीचा राजा रामदेवराय याची श्रीचोपदेवानें प्रशंसा केली
हे. त्यावरून, श्रीचोपदेव व हेमाद्री हे समकालीन असून रामदेव-
राच्या राजवटींत त्यांची गणना थोर विद्वानांत केली जात होती
हे दिसते. तो श्लोक येणेंप्रमाणे:—

सकलवियुधमानः धीनिर्कृतं यदाम्य ।

समदवियुधसिंहः धीनिषाम्नांश्चिन्नेह ॥

जयति धितयमिन्धुर्धामनेशः मुयन्धु ।

प्रणत-सकलभूपः कृष्णवंशीकदीपः ॥

यांन वर्णन केलेला कृष्णवंशांतील ऊर्फ यदुवंशांतील कुव्ददीपक
र्त्तुन रामदेवरायराजावांचून दुसरा कोण असणार !!

केवल्यदीपिकेच्या शेवटच्या पाच श्लोकांत हेमाद्रिनें श्रीनोपदे-
वाच्या बुद्धिमत्तेचें वर्णन केलें अमून, त्याच्या मुक्ताफल प्रथावर
आपण टीका लिहिल्याचें कबूल केलें आहे व ती कामराजाचे
घरीं राहून आपण पुरी केन्याचें म्हटलें आहे यावरून हेमाद्री व
नोपदेव या उभयतांचे परम्पर मग्न निकट होते असें दिसतें
मुक्ताफल प्रथावरून हेमाद्रिच्या चरित्रावर वराच प्रकाश पडतो
या प्रथात श्रीमद्भागवताचें सार विशिष्ट पद्धतीनें केलें अमल्यामुळें व
त्यातील कांय उच्च दर्जाचे असल्यामुळें, तो विद्वान लोकांच्या
आदरास पात्र झाला फॅव्हल्यदीपिका टीका समाप्त होईपर्यंत
तरी हेमाद्री व रामदेवराव यांचे परम्पर सगळें सलोख्याचे असावे
असें सदरील प्रथाच्या अग्रेसरच्या कोलौफोनवरून स्पष्ट दिसतें
या सोम-यदुवर्गीय रामदेवराव यादवाच्या राजवटींत यदुकुलावतम
श्रीकृष्णाची लीला व चरित्र वर्णन करणाऱ्या ग्रंथकाराचा मग ते
सनातन वैदिक असोत अगर अवैदिक असोत याचा सारखा गौरव
होत असे

व्रतसंघात उल्लेखिलेल्या पुराणाची व त्यातील व्रतवेगळ्याची
पुढें यादी दिली आहे त्यावरून तुमारे सहाशें वर्षांपूर्वी कोणकोणतीं
व्रतें प्रचलित होती त्याची कल्पना करता येते सदरील घतापैकीं
वरीच व्रतें आपल्या प्रातात हल्ली रूढ नाहींत असें दिसतें तथापि
मंगलगौरीव्रत, होलिकोत्सवविधि, श्रावणीकाव्रतम्, कौमुदीमहोत्सव
(कोनागरीपूर्णमा), मावित्रीव्रतम् वगैरे अनेक व्रतें अद्यापि प्रचारात
आहेत चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथात श्रुति, स्मृति, पुराणें वगैरे

नानाप्रधातून समर्पक उतारे दिले आहेत यावरून हेमाद्रीचा विद्या-
व्यासग केवढा टाडगा होता याची बरीच कल्पना होते.

चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथाचे तीर्थखंड व मोक्षखंड असे दोन भाग
अद्यापि छापलेले नसावेत असे दिसते. तीर्थखंडाची हस्तलिखित प्रत
मिळविण्याचा प्रस्तुत लेखकानें वरान प्रयत्न केला परंतु त्याकामी
त्यास यश आलें नाहीं. सदरील खंडावरून सुमारे सहाशें वर्षांपूर्वी
भरतखंडात कोणती तीर्थे अस्तित्वात होती, याबद्दलची साधार
माहिती मिळण्याचा संभव आहे

चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथाच्या सर्व खंडांनी अत्यंत साक्षितरूपानें
आतापर्यंत माहिती दिली आहे. तेवढ्यावरूनही हेमाद्रीच्या बुद्धि-
मत्तेची व विविध शास्त्रासंबंधी त्यानें संपादिलेल्या प्राविण्याची थोडी-
बहुत कल्पना वाचकास झाल्यापासून राहणार नाहीं.

आयुर्वेद रसायन.

वाग्भटाच्या अष्टांगहृदय ग्रंथावर "आयुर्वेद रसायन" नावाची
टीका हेमाद्रीनें केली असून त्यात टीकाकार हेमाद्री हा 'चतुर्वर्गचिंता-
मणिचा' कर्ता व रामदेवरावाचा करणापिप होता असें दटलें आहे. कै०
अण्णा कुटे यांनी अष्टांगहृदयग्रंथ अरणदत्ताच्या टीकेसह फार वर्षांपूर्वी
प्रसिद्ध केला आहे. वाग्भटाचा कालनिर्णय करताना अण्णामाहेब कुटे
यांनी २२ प्रमाणें दिली आहेत त्यात अष्टांगहृदय ग्रंथातील सूत्रग्रंथान
च कल्पग्रंथान या प्रकरणावर हेमाद्रीनें भाष्य लिहिल्यांचे दटलें आहे.
अष्टांगहृदयावर अरणदत्तानें लिहिलेल्या टीकेन हेमाद्रीच्या नावाचा
उल्लेख केल्याचें दिसून येत नाहीं. हेमाद्रीच्या प्रेरणेनें व त्याच्या

आश्रयासाला ग्वाचा तत्कालिनि विद्वान वैद्यानं आयुर्वेदरमायन
नावाची टीका लिहिली असावी अशा कल्पना केल्यास ती अस्थानी
होणार नाही

केवल्यदीपिका टीका

श्रीचोपदेय हा हेमाद्रीचा समकारीन होता त्यानें मुक्ताफल या
नावाचा पद्यात्मक ग्रंथ रचून त्यात श्रीमद्भागवताचे सार पद्धतशार
दिले आहे श्रीमद्भागवत हा ग्रंथ भाचिरसप्रधान असून परमेश्वराशीं
सायुज्यता संपादण्यास नवविधा भक्तिसारसें दुमों उत्तम साधन नाहीं,
असें त्यात प्रतिपादन केलें आहे श्रीमद्भागवतातील उत्तम तत्त्वे साररू
पांनें एकैटिकाणीं केलेली असल्यामुळे त्यास 'मुक्ताफल' (श्रीभागवतातील
मौल्ये) असें यथार्थ नाव चोपदेवानें दिलें आहे या ग्रंथाचे एकांणीस
अध्याय असून त्याचें वर्गीकरण शृंगार, वीर, करुण वगैरे नवरसांच्या
अनुरोधाने केलें आहे सदरहू ग्रंथावर हेमाद्रीनें " केवल्यदीपिका "
नावाची विद्वत्ताप्रचुर टीका लिहिली आहे आपला आश्रित व समका
रीन याचे ग्रंथावर हेमाद्रीसारख्या थोर विद्वानांनें टीका लिहावी ही गोष्ट
संस्कृतदर्शनी जमळ विव्दक्षण निसते परंतु स्वतः ग्रंथ लिहून त्यावर
त्याच ग्रंथकारांनें आपलें भाष्य अगर वातिक लिहिल्याची उदाहरणे
या देशात सापडतात ' मुक्ताफल ' हा ग्रंथ श्रीमद्भागवतग्रंथाचे सार
असून हेमाद्री हा स्वतः भागवतधर्माचा कट्टा अनुयायी होता यामुळे
पारमार्थिक दर्पणें त्यानें सदरील ग्रंथावर टीका लिहिण्याचें मनावर
घेतलें असावें मुक्ताफल ग्रंथाच्या अखेरीस चोपदेवानें 'ग्रंथोपसंहार' या
सदराख्याली हेमाद्रीची प्रशंसा केली आहे व त्यात रूप साधून राम
चैवराय यादवराजाची तुलना दाशरथी रामाबरोबर केली आहे हा

उपसंहार ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे. कारण त्यावरून हेमाद्री व चोपदेव हे देवगिरीचे रामदेवराजाचे पदरी होते असे निखालस दिसते. शिवाय रामदेवराव यादवाची दाशरथी रामाबरोबर तुलना करण्यांत रामदेवराव यादव हा आपल्या प्रजेचें पालन श्रीरामचंद्राप्रमाणें करित होता असें ध्वनित केलें आहे. यावरून ज्ञानेश्वर महाराजांनीं रामदेवराव आपल्या प्रजेचें पालन न्यायानें करित होता असें ज्ञानेश्वरीच्या अखेरसिं सटलें आहे त्या विधानास चोपदेवाच्या उपसंहारानें जोर मिळतो. चोपदेवानें हेमाद्रीच्या प्रशंसापर जे श्लोक लिहिले आहेत ते येणेंप्रमाणें:—

चतुरेण चतुर्वर्गनिन्तामणिर्याज्यया ।
हेमाद्रिणाजितं मुक्ताफलं पर्यत वीतुक्ताम् ॥
निर्मय्य पयसाराशिमन्दः कौस्तुभं न्यधात् ॥
हेमाद्रिर्चयमां मुक्ताफलं रत्नं दृक्षिप्रभोः ॥
हेमाद्रिमाद्रियत एव गुणेन येन
तेनैव पूरितमुषेन सुयस्मेतम् ।
मुक्ताफलं प्रतिफलजगदीशरूपे
यत्कर्णकण्टकहरे सुयमास्य प्रोच्यते ॥
हे एव चित्रे रामस्य निन्धुर्गदः पुराधुना ।
हेमाद्रि स्तुमुपानीतः मुखायतं प्रदक्षिणः ॥
विष्ट इतेश-शिष्येण भिषक् केदाव सृजुना ।
हेमाद्रियोपदेयेन मुक्ताफलमर्चोकरम् ॥

हेमाद्रीच्या ग्रंथाची वर यादी दिली आहे. त्यापैकी बरेच ग्रंथ उपलब्ध नाहींत हेमाद्रिनिर्णय या नांवाचा ग्रंथ हेमाद्रीनें लिहिला होता असें क्षणतात राजगणी व दरवारी पत्रें कमी लिहावी याबद्दलचे समुदे यांत नमूद केलेले आहेत. व या दृष्टीनें तो महत्त्वाचा आहे.

परंतु या ग्रंथाच्या अंतर्गत पुराव्यावरून हा ग्रंथ बराच अर्वाचीन असावा असे दिसते. हेमाद्री हा मराठी भाषेचा पुरस्कर्ता होता व त्याने देवगिरीच्या दरबारात मराठी भाषेचा प्रवेश करविला असे वन्याच विद्वानाचें मत आहे. परंतु त्यानें स्वतः लिहिलेला अगर दुसऱ्याकडून लिहिलेला एकही ग्रंथ उपलब्ध नसावा हें महाराष्ट्राचे दुर्दैव होय ! त्यानें काहीं मेस्तके तयार केलीं यात शका नाही मुक्ताफल ग्रंथात घोषदेवाने हेमाद्रीस गणकामणी अशा सज्जेनें संबोधिलें आहे. खुद्द हेमाद्रीने आपल्या टीकेंत या पदाचा अर्थ केला आहे तो असा—गणकामणी क्षणजे देशकोषयो रास-व्ययी लिखत्सु, अमणी मुख्य (राज्याचे खजिन्याच्या जमाखर्चाची लिखाणे तयार करण्यात वाकवगार). यावरून हेमाद्रीने देवगिरीच्या राजाच्या दिवाणगिरीवर असताना मोठ्या प्रमाणावर जमाखर्चाचे न्वडे तयार केले असले पाहिजेत. परंतु पुराव्याच्या अभावीं निव्वळ कल्पनेवर हवाला देणें इतिहास लिहिणाऱ्याच्यादृष्टीने वाजवी होणार नाही

पण्डित भगवानलाल इन्द्रजित याच्या हस्तलिखित संस्कृतग्रंथ संग्रहात घोषदेवाच्या “हरिलीला” ग्रंथाची एक अर्धवट प्रत आहे त्यावरून सदरील ग्रंथावर हेमाद्रीने विवेक नावाची टीका लिहिली असें दिसते मधुसूदनसरस्वती याने सदरील टीका पूर्णतेस नेल्या-बद्दलचा उल्लेख काहीं ठिकाणीं केलेला आढळतो.

हरिलीलाविवेकोय कामराजस्य येदमनि ।

षट्केरचयाकार तुष्ट्यै हेमाद्रिणांसताम् ॥

सरस्वती धीमधुसूदनन निर्युद्धमेतच्छुधमोदनेन ।

जन समस्तोऽपि रमायनेन मज्जेशभक्तिं प्रजतादनेन ॥

चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रथाच्या व्रतखंडात नमूद केलेल्या पुराणाची व व्रतवैकल्याची जंत्री.

आदिपुराण..... ..(युगादि विधि,) प्रदोषविधि

आदित्यपुराण(इयनप्राप्तविधि, सुरसुप्रवत, पुत्रोत्पाति, वनश्यामा महोत्सव)

फाल्गुपुराण... ..(चतुर्दशी आग्रयण, इशाग्रयण, कातराग्रयण, महाग्रयण)

बालोत्तरपुराण .. (अनेगग्रयण, प्रतिगाग्रयण, भूमिग्रयण, देवग्रयण, सूर्यग्रयण, सोमाय व कृष्णचतुर्दशीग्रयण, शिवग्रयण, विधिनक्षत्र व पारग्रयण (शिवग्रयण).

फूर्मपुराण... ..(यमग्रयण, वृष्णचतुर्दशी, अगाधस्याग्रयण)

गर्गपुराण..... ..(नक्षत्र होमविधी).

गारुडपुराण(नायग्रयण, आयुर्ग्रयण कायनपूजित (प्रकिर्णक ग्रन्थानि)

देवीपुराण... ..(पुत्रप्राप्तिग्रयण, भगताग्रयण, रघुप्राप्ति, दमनकृष्णा-
विधि, उमावहेश्वरग्रयण, शंकरनारायणग्रयण, योयुग-
ग्रयण, गौरनग्नग्रयण, नक्षत्रार्थग्रयण, सक्रान्तिग्रन्थानि,
देशीग्रयण (वृष्णग्रयणार्थी); नैदग्रयण, मासग्रयण,
देवग्रयण,

नरसिंहपुराण(नरसिंहग्रयोदशी हरिग्रयण, हरिकेडायनग्रयण, पात्रग्रयण.)

नारदीयपुराण .. (भस्मपंचकग्रयण, व्यापिशतग्रयण, कार्त्तिकमासग्रयण
भाष्यमासग्रयणानि)

नृसिंहपुराण.....(धारनक्षत्र ग्रन्थ)

पद्मपुराण.... ..(कर्मग्रन्थ, धर्मग्रन्थग्रयण चंद्रोद्दिष्टीशयनग्रयण,
देवीग्रयण.)

पद्मपुराण (हयग्रयण, अमावस्य पंचमेक, पूर्वाश्रितग्रयण, पंचमि-
श्राग्रयण, रत्नग्रयण, भगताग्रयणग्रयण, अदित्यग्रयण
ग्रयण. ब्रह्मगायत्रीचंद्र रोहिणीग्रयण कर्त्तव्यमास.

सूर्यव्रतम्, स्नेहव्रतम्; शिवव्रतम्; फलव्रतम्, दर्पणव्रतम्;
वारिव्रतम्, भागंधाव्रतम्; वैश्वानरव्रतम्; शिवरहस्यः
अंगलतिक्रमव्रतम्; देवव्रतम्; सारस्वतव्रतम्; श्रद्धाव्रतम्
कर्तव्यव्रतम्, सामव्रतम्; अहिंसाव्रतम्; सुम्वव्रतं, नीलव्रतम्
प्राप्तव्रतं, दिग्विजयव्रतम्; शकव्रतम्; रुद्रव्रतम्; शंभुव्रतं
भूभाषणव्रतम्; प्राज्यापत्यव्रतम्; प्राज्यापतव्रतम्; इंद्र-
व्रतम् भागवतव्रतम्; चन्द्रव्रतम्; प्रभातव्रतम्; ब्रह्मव्रतम्;
वसुव्रतम्; नक्षत्रपदव्रतम्; वरव्रतम्; वरुणव्रतम्; पर्व-
भूभाषणव्रतम्; धराव्रतम्, कल्पवृक्षव्रतम्; अश्वव्रतम्.
करिव्रतम्; करिभ्यामि साधनम्.)

ग्रहणाडपुराण ... (कश्यप नारद संवादे दशादित्यव्रतम्; कर्णव्रतम् अथ
धावल्किव्रतम्; महोत्तरव्रतम्.)

ग्रहवैद्यव्रतपुराणम्

भविष्यपुराणम्

(प्रदोषव्रत, कामप्रयोदशी, ईश्वरव्रतम्, सोमव्रतम् महा-
पौर्णमासिव्रतम्; शैवोपवासव्रतम्; शशीव्रतम् पितृव्रतम्;
महाफलव्रतम्; मंभोगव्रतम्; शिवनक्तव्रतम्; रघुयाश्रो-
त्सवाः सौम्यव्रतम्; सुम्वव्रतम्; अर्कव्रतम्; युगावतार-
व्रतम्; नंदाविधि, भद्राविधि, आदिन्याधि; मुराविधि
दिवान्नव्रतम्; आदित्यशान्तिव्रतम्, नक्षत्र पूजाविधी.)

ग्रहपुराण ... (सूर्यव्रतम्; रविव्रतम्; चांद्रयमव्रतम्; (पौषप्रतापैकी)
ग्रहचक्रव्रतम्.)

भविष्योत्तरपुराण... (अर्नगप्रयोदशी, यमदर्शनप्रयोदशी, दुर्गधदीर्घाय
नारायण प्रयोदशी, सर्वमंगलाप्रयोदशी;)

भविष्योत्तरपुराणम्... (मदनमहोत्सव, चतुर्दशीव्रत, पातिचतुर्दशी, कदली
धावणीव्रतम्; ब्रह्मचूचव्रतम्; चंद्रदर्श अष्टमीनक्त-
व्रतम्; जयपौर्णिमाव्रतम्; वैशाखी कार्तिकी माघीविधी.
कृतीव्रतम्; होलिकोत्सवविधी, रक्षाबंधन पौर्णमासि-
व्रतम्; पंचषष्ठ पौर्णिमाव्रतम्; इन्द्रपौर्णमासीव्रतम्;
संगानदव्रतम्, ब्रह्माविशीव्रतम्. अशोकशिराव्रतम्)

भविष्यत्पुराण ... (योगप्रतम्; पर्वनक्षत्रतम्; सदस्नानम् घ्राटिकाभिषेकाः
बंध्याभिषेकविधीः)

भविष्योत्तर पुराण (जाति विरात्रप्रतम्; वस्त्र विरात्रप्रतम्; गोपादभिरात्र-
प्रतम्; कौमुदीमहोत्सवः भद्रवस्तुष्टयप्रतः; सदावर्तनाम्;
अश्वदानमहान्मयः; दीपदानविधीः; चंडिकाप्रतम्; आदि-
त्यप्रतम्; सूर्यस्मकारे त्रिपुरसूदनप्रतः; रोगहविधी; नं-
दाधिप्रतविधी; कामदानेवेश्याप्रतः; संपूर्णप्रतम्; पुत्रप्रतः;
सप्तसुंदरवनम्; चंद्रनाक्षत्राद्यान्ति; भांगप्रतम्; पुषः;
शुक्रः शुक्रप्रतः; शैलध्वजप्रतम्; शैलध्वजप्रतान्ति; शामरा-
यणीप्रतः; योगप्रतम्; विधीप्रतम्; द्वितीयमद्राप्रतः; पञ्च-
प्रतम्; आन्दोलनविधी; कोकिलप्रतम्; पाराप्रतम्;
श्रीरामे विक्रमप्रतम्; वृत्तात कल्याणविधी; कुनिशप्रतम्;
होलीकोत्सवविधी; रक्षाबंधनपीणिमासिप्रतम्; पंचाष्ट-
पीणिमाप्रतः; इन्द्रपीणिमासिप्रतम्; संतानद्वयप्रतम्; मङ्ग-
लादिप्रतम्; गोपदात्रिप्रतम्; अशोकात्रिप्रतम्;
जातित्रिप्रतम्, वस्त्रत्रिप्रतम्; कौमुदी महोत्सवा-
भद्रवस्तुष्टयप्रतम्; सदाप्रतम् नाम अश्वदान माहात्म्यः
दीपदानविधी; चंडिकाप्रत आदित्यप्रतम्; सूर्यस्मकारे
त्रिपुरा सूदनप्रतम्; रोगहविधी, नंदाधिमाविधी; काम-
दानेवेश्याप्रतम्; चंद्रनाक्षत्राद्यान्ति)

भक्त्युपपुराण.....(शिवचतुर्दशो, नवम्यादि उपवासनप्रतम्, सूर्य मण्डपप्रतम्,
नक्षत्र पुराणप्रतम्; चंद्रसूर्योत्तराश्विनान्ति; भद्रवस्तुष्टय-
कानिप्रतानि.)

महाभारत पुराण...(यमयनः; यज्ञयपो मन्त्रानि.)

यशस्वत्य पुराण...(

यशस्वत्यपुराण.....(त्रयोदशोत्तरः; विजुः; यशस्वत्य, अत्रिप्रतम्,
कास्तुनविधीः)

पापुपुराण.....(

लिङ्गपुराण.....(शिवरात्रीव्रतमाहात्म्यं; मलम्बपोहनं पाशुपतव्रत;
भवानिव्रतं; महाव्रतम्; ज्येष्ठव्रतम्; तीव्रव्रतं)

विष्णुधर्मपुराण.....(कामदेवव्रतम्; नंदव्रतं; महेश्वरव्रतं; वायुव्रतम्; विह-
पाक्षिजतं; यमव्रत; क्षेमव्रत; धनवाप्तिव्रतम्; सर्व काम;
कामावाप्ति व्रतं; जयव्रतम्; सुखव्रतम्; अशोकशूर्णिमा-
व्रतम्; लक्ष्मीनारायणव्रतम्; संवत्सरव्रतम्; महाव्रतम्;
नदीव्रतम्; लोखव्रतम्; विष्णुव्रतम्; शैलव्रतम्; समुद्र-
व्रतम्; दिपव्रतम्; श्रीव्रत; पञ्चमूर्तिव्रत; गुणत्वाप्तिव्रतम्;
ब्रह्मयज्ञाप्तिव्रतम्; धनावाप्तिव्रतम्; सर्वाप्तिव्रतं; चतुर्युग-
व्रतम्; देवमूर्तिव्रतम्; पितृव्रतम्; पातालव्रतम्;
सप्तसागरव्रतम्; सप्तर्षिव्रतम्.)

विष्णुधर्मोत्तरम् ... (मनोरथपौर्णिमा, सौभाग्यव्रतम्; चंद्रव्रतम्; वरुणव्रतम्;
दाक्षव्रतम्; ब्रह्मकृत्तव्रत; पुर्णिमाव्रतम् अदिमेष्टस्नानम्;
सर्वकामाप्तिव्रतम्; शैबनक्षत्र पुरषव्रतम्; भौगावाप्ति-
व्रतम्; धर्मावाप्तिव्रतम्; धनावाप्तिव्रतम्; आरोग्यव्रतम्;
कार्तिकस्नानविधी; दाम्पत्यव्रतम्; शिवरथव्रतम्; ब्रह्म-
णोपवास व्रतोत्पत्तीशांति.)

विष्णुधर्म ... (अश्विनीस्नान; शत्रुनाशनव्रतम्; वृत्तिकास्नान; रोहि-
णीस्नान; सुकलयज्ञाप्तिव्रतम्; पादोदकस्नानम्; दात-
भिषास्नानं, विष्णुपदव्रतम्; अनंतव्रतम्; रुक्मव्रतम्;
निराञ्जनविधी; नवनक्षत्रशांति; सुगन्धावाप्तिव्रतम्;
ज्ञानावाप्तिव्रतम्; सावण्याभ्याप्तिव्रतम्; शिलावाप्तिव्रतम्;
(पापव्रतानि) विद्यावाप्तिव्रतम्; चातुर्मासव्रतानि;
देवरायनोत्थानविधी; अतिधाराव्रत; वदेवव्रतम्; साम-
रघुत चव्रतं; आयुधव्रतम्; विष्णुदेवभिव्रतम्; शैब-
महाव्रतम्; त्रिविमाव्रतम्; नानाशुभफलानि, अनशनविधी;
माहेश्वरस्नानविधि, नानास्नानविधी,)

विष्णुपुराण (पितृव्रत; बन्दीव्रत; धूमिव्रतम्;)

विष्णुरहस्य (त्रिविधं विराज्यतः; पवित्रातेषां विधिः; कृच्छ्रान्तानि-
वासोपवासप्रतम्.)

शिवधर्म (कृष्णचतुर्दशीप्रतः; गंधमनः; शूलदानमनः, शिवोप-
वित्तधर्म, अपरशैवमहाप्रतः, मानमनः; शिवलिङ्गप्रतः; धृत-
स्तपनविधी.)

शिवधर्मोत्तर..... (कृष्णचतुर्दशीप्रतः; उमामहेश्वरमनः; अपर उमामहेश्वर-
प्रतम्;)

सौरधर्म..... (सूर्यप्रतम्).

सौरपुराण..... (सर्वप्रतः; कृष्णचतुर्दशी, पापमोचनप्रतम्).

स्कंधपुराण (सोद्यान शिवरात्रीप्रतम्; शिवयोग युक्त शिवरात्री-
प्रतम्; महाराजप्रतम्; महोत्सवप्रतम्; मानप्रतोद्यानप्रतम्;
महालक्ष्मीप्रतम्; वशरथललिताप्रतम्; धौमवारप्रतम्;
रोहिणीप्रतम्, धान्यसंक्रांतिप्रतम्; सवणसंक्रान्तिप्रतम्;
द्वयसंक्रान्तिप्रतम्; तैमशंक्रान्तिप्रतः; सौभाग्य संक्रांति-
प्रतम्; फलसंक्रांतिप्रतम्; धनसंक्रान्तिप्रतम्; आयुसंक्रां-
तिप्रतम्; आशासंक्रांतिप्रतम्, कीर्तीसंक्रान्तिप्रतम् विशेष
संक्रांतिप्रतम्; महेश्वरप्रतम्;

स्कंधमहाकाल खंड (यमप्रतम्)

देवगिरीच्या यादव राजघराण्याचा इतिहास

भाग ३ रा.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

आस्ते मण्डितदण्डकारिसरः धीसेउणास्यः परं

देशः पेशालेदेशभूषणयचोमाधुर्यधुर्यादिति ।

तस्मिन्नेवगिरिः पुरी विजयने त्रैलोक्यसागंध्रियां

विधानिः सुरदागिरीलक्ष्मिस्पर्धिष्णुसीधाधालि ।

देवगिरीचे अखेरचे यादवराजे महादेव व रामदेवराव यांच्या राजवटीत हेमाद्री करणाधिप जसताना यादवांचे राज्याचा विस्तार फार वाढला होता. व ते आपणास सार्वभौम राजे क्षणयून घेत असत. उत्तरेकडे नर्मदा, दक्षिणेस कावेरी, पश्चिमेस अरबी समुद्र, पूर्वेस विदर्भाचा काही भाग व हल्लीचे निजामाच्या राज्यातील पश्चिमेकडील दक्षिणोत्तर चिरटी या चतुर्सीमेमधील बहुतेक सर्व प्रदेश त्याच्या पूर्ण अमलाखाली आला होता. अपरांत, (उत्तर कोंकण) वनवासी, (दक्षिण कोंकण) सेउणदेश, (हल्लीच्या नाशिक, नगर या जिल्ह्यात समाविष्ट होणारा बहुतेक भाग) देवगिरी व कोल्हापूर यांचे दरम्यानचा मुळुख, कर्नाटक, दसूर, तैलगण, लाट, गुजराथ वगैरे प्रांताचा बरील टापूत समावेश केला जात असे. इ. स. ४७५ पासून चालुक्य, (पूर्व व उत्तर कालीन) राष्ट्रकूट, कदंब, शिलाहार, यादव (होयमल यादव व सेउणदेशचे व देवगिरीचे यादव) वगैरे घराण्यातील महत्वाकांक्षी राजे उपरिनिर्दिष्ट टापूतील प्रदेश आपापल्या पूर्ण अमलाखाली यावा क्षणून परस्परांशी झगडत असत. बरील आटशे-नुऊशे वर्षांचे अवधीत वेव्हा

चालुक्यांची, तर केव्हां राष्ट्रकूटांची, केव्हां कदंबांची तर केव्हां यादवांची सरशी होत असे. पैकीं चालुक्य घराण्यांतील राजे फार बलाढ्य असून त्यांचा अंमल बरील टापूंतील प्रदेशावर फार चपें होता. यापैकी गूळाद्या राजघराण्यांत पराक्रमी व धाडशी पुरुष निपजले कीं तो दुसऱ्या घराण्यांतील दुबळ्या राजाबरोबर कांहीतरी कुरापत काढून त्याजवर चढाई करी व त्यास आपला मांडलिक बनवी. यादव वंशवृक्षास बऱ्याचशा शाखा फुटून त्या बरील टापूंत जिकडे तिकडे पसरल्या होत्या व त्यानीं आपली स्वतंत्र संस्थानें स्थापिली होती. यादववंशांत होयसलयादव, सेउणदेशचे यादव व देवगिरीचे यादव या तीन ग्राखांचा प्रामुख्याने समावेश होत असे. ही तीनही घराणीं आपला संबंध द्वारकेंतील यदुवंशीय धीवृष्णापर्यंत पोहोचवीत. होयसल यादव हे यदुवंशीय नसून त्यांचा सेउणदेशचे (पूर्वकालिन) व देवगिरीचे (उत्तरकालिन) यादवांनीं कांहीं संबंध नव्हता असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे. मुंबई येथील सेंट झेव्हियर कॉलेजांतील अध्यापक व इतिहास संशोधक रे० फादर हेराम हे बरील मताचे आहेत. गदग येथील इ. स. १११३ तील शिलालेखांत होयमल राजघराण्याची थोडी माहिती दिली आहे. त्यांत यादववंशीय भिड्मदेव यानें होयसल राजघराण्यांतील धीरबहाल याजबरोबर युद्ध करून होयसलांची राजधानी द्वारमुद्र जमिनदोस्त केल्याचा उल्लेख आहे. शिवाय बऱ्याचशा शिलालेखांत होयमल राजघराणें यदुवंशीय अमळ्यायट्टला उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें या घराण्यांतील राजे आपणांस द्वारावनिपुरदरार्थीन, विष्णुवंशोद्भूत इत्यादि विरटे लावल्यानि भूषण घानीत जमन. या तीन

शाखांशिवाय मातृपदी या नावाची आणखी एक यादवाची शाखा वरील टापूत होती असें आढळून येतें. कर्नाटक व हैमूर प्रांतातील, कानडीत जसलेले ताम्रपट व शिलालेख यावरून वरील तीनही घराणीं मूळ यादववंशीय असलीं पाहिजेत असा निष्कर्ष निघतो. होयसल यादव घराण्यातील वीरवल्लभानें मिहिरदेवाचा पराभव करून त्यापामून पुतल देश जिंकून घेतल्यावर सदरील मिल्लमानें देवगिरी हे नवीन शहर बसवून तेथें आपलें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें, असें नित्येकाचें मत आहे. मेडणदेशाचे व देवगिरीचे यादव हे सामान्य सभ्थानिकात मोडत असून तत्कालीन बलाढ्य चालुक्य राजांचे ते मांडलिक होते. काळांतरानें चालुक्य कुळात दुर्बळ राजे निपजल्यामुळे यादव कुळातील पराक्रमी राजांनी त्याम जिंकून त्यांचे मांडलिकत्व झुगारून दिलें व ते आपणांस सार्वभौम क्षणवू लागले.

भारतवर्षाची इतिहास लेखनावद्दलची अनाम्हा सर्वश्रुत आहे त्यामुळे भारतवर्षातील कोणत्याही राजघराण्याचा मुसगत इतिहास लिहिण्यास जरूर ती सामुग्री मिळणें जवळचवळ दुरापाम्त आहे. ऐतिहासिक माहितीच्या अभावीं शिलालेख, ताम्रपट, दानपत्रे, चलनीनाणी व परकीय देशातील प्रवाशांनी लिहिलेलीं वर्णने याजवर सर्व भिन्न ठेवावी लागते. एखाद्या गोंष्टीचे वर्णन करताना तें अलंकारिक भाषेंत खुलवून लिहिण्याची अनिष्ट सवय लेखकांना असल्याचे पद्दोपद्दीं अनुभवास येत. एखाद्या राजाचे पराक्रम वर्णन करताना त्याची याजवीपेक्षा फाजील स्तुति केल्यानें त्यास इतिहासाण्वजीं प्रवधाचें-पोवाड्याचें-स्वरूप प्राप्त झालेलें दिसतें. त्यानून ऐतिहासिक सत्य निवडून काढणें अशक्य होते. मागील

शतकाच्या अखेरच्या तीस चाळीस वर्षांत सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, डॉ० भाऊ दाजी, पंडित भगवानलाल इंद्रजित, न्या. तेलंग वंगरे पौर्वात्य पंडितांनी, त्याचप्रमाणे डॉ. फ्लोट, किल्होर्न, वर्जेम्, योथेन्, जर्विन्, कॅम्बेल वंगरे पाश्चिमात्य विद्वान लोकांनी दक्षिणेंतील प्राचीन इतिहासाची साधन-सामुग्री मिळविण्याचे कामी अविश्वांत श्रम केले. व त्यांच्या संशोधनांनी महाराष्ट्राच्या इतिहासावर वराच प्रकाश पडला आहे. परंतु महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास पूर्णपणे व सुसंगतरीतीने लिहिण्याचे कामी हल्लीचे विद्वान लोक विलकुल लक्ष घालीत नाहींत याबद्दल याईट वाटते. वर निर्दिष्ट केलेल्या व इतर कांही संशोधकांनी वेळोवेळी तत्कालीन इंग्रजी नियत-कालिकांत लेख लिहून शेंकडों शिलालेख व ताम्रपट उजेडांत आणून भारतवर्षाचा उपकृत केले आहे.

यादवघराण्यांतील राजे आपणांस यदुवंशीय म्हणवीत असत त्यांचेपैकी महापराक्रमी राजे भित्तिम, सिंघण, कृष्ण, महादेव, रामदेवराव हे आपल्या नांवापूर्वी " यादवनारायण " द्वारावतीपुरवराधीन " विष्णुकुलोद्भव वंगरे विरेंद्र लावून आपला पूर्व-संबंध द्वारकेच्या श्रीकृष्णापर्यंत पोहोचविण्यांत मूषण मानीत, असे पूर्वी म्हटले आहे. यादवकुळाचा नाश होऊन श्रीकृष्ण निज-धामास गेल्यावर यादवांची जिकडे तिकडे फांकाफांक घाली त्यांपैकी कांही उत्तरेकडे व कांही दक्षिणेकडे गेले व त्यांनी त्या त्या ठिकाणी यसाहती केल्या असाज्या अंगे दिमने. यांपैकी कांही यादव राजघराणी सौराष्ट्रमून नर्मदेच्या त्यांनी उघरून नागिक नर्जाकच्या प्रांतांत आली अमावी. नाशिकापासून मुमारे

बारा मैलावर सिडिनेरा (मिन्नर) या नांवाचे शहर त्यांनी वसविले व ते आपल्या राजधानीचे शहर केले. सिडिनेरापासून तहत पूर्वेकडे पठण शहरापर्यंत व उत्तरेकडील सातपुड्यापर्यंतच्या प्रदेशास, यादवघराण्यांतील सेउणचंद्र नांवाच्या एका पराक्रमी राजामुळे सेउणदेश असे नांव प्राप्त झाले. व सदरील यादवराजघराण्यांतील यादव राजे सेउणदेशचे यादव सणून संशोधिले जात असत.

प्रसिद्ध इतिहासमंगोधिक चिंतामणराव वैद्य यांच्या मतें यादवकुल समूळ नष्ट झाल्यामुळे यदुवंशीय घराण्यांपैकी कोणतेही घराणे उत्तरेकडे अगर दक्षिणेकडे जाणे शक्य नव्हते. सवय वरील यादवराजांचा यदुकुलाशी संबंध जोडणे बरोबर नाही. परंतु श्रीमद्भागवत पुराणांतील अकराव्या स्कंधांतील ३१ व्या अध्यायांत दिलेल्या हकीकतीवरून अर्जुनाने अवशिष्ट राहिलेली यादव मंडळी आपल्याबरोबर इंद्रप्रस्थास गेली व तेथील आधिपत्य व्रजनामक एका यादवास देऊन त्यास तेथील गादीवर बसविले. या व इतर हकीकतीवरून यादवकुल समूळ नष्ट झालेले नव्हते असे दिसते. अवशिष्ट राहिलेल्या यादवांपैकी काही घराणीं वर लिहिल्याप्रमाणे सौराष्ट्र सोडून उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे गेलीं असावी यांत शंका नाही.

या भागाच्या शेवटी यादववंशाच्या बारा वंशावळी दिलेल्या आहेत त्यांचा परस्पराशीं मेळ बसत नाही. परंतु हेमाद्राने आपल्या “चतुर्वर्गचिंतामणि” ग्रंथाच्या वनखंड भागामध्ये देवगिरीच्या यादव राजघराण्यासंबंधी प्रशस्ति जोडली आहे, त्यांत दिलेली वंशावळ संपूर्ण अमून ती ऐतिहासिक दृष्ट्या फार महत्त्वाची आहे. सदरील प्रशस्ति परिशिष्ट अ मध्ये दिली आहे. या वंशावळीचे पौराणिक व

डॉ. (मर) रामकृष्ण गोपाळ भांडाकर, एम.ए.

जन्म मा. १३३१

[मृत्यु - ४ फेब्रुवारी १९९०]

ऐतिहासिक असे दोन भाग पडता येतील पैराणिक वशावळीचा आरम इंदु (चंद्र) पासून होऊन तीत पुराणाम धरून व दत्तकथेस अनुसरून प्राचीन भारतवर्षीय राजाची नावे यथाक्रम दिली आहेत. ऐतिहासिक वशावळीस मुनाहु राजापासून प्रारम होऊन तीतील अखेरचा पुत्र देवगिरीच्या यादवराजवराण्यापेकी महादेव होता असे म्हटले आहे. सदरील महादेव देवगिरीच्या यादवराजवराण्यापेकी अखेरचा राजा रामदेव याचा चुलना होय हेमाद्रि हा महादेवाचे राजवटीत करणाऱ्याचे हुद्यावर असून “चतुर्गर्भितामणि” हा प्रचंड प्रथ त्याच्या आश्रयाखाली रचला अशी हर्षकृत पूर्वी दिलेली आहे. यावरून महादेवाचे पश्चात् देवगिरीच्या गादीवर बसलेल्या यादवराजाची नावे त्यान दिली नाहीत हे माहजिक आहे. या वशावळीतील पैराणिक भाग अजिनात वगळता अमता मुनाहुपासून महादेवापर्यंत दिलेल्या राजांची नावे ऐतिहासिक सत्याम धरून आहेत यात प्रका नाही. निशिष्ट झालेले अथवा ताम्रपट ज्याच्या नेतृत्वाखाली तयार करण्यात आले अमतील त्याच्या अज्ञानामुळे अगर नजरचुकीमुळे अशा तऱ्हेचे परक होणे समवनीय आहे. उदाहरणार्थ-कै.पा.ग.पटवर्धन याम, अहमदनगर जिल्ह्यातील मांजे अथी येथील ताम्रपट एका गृहस्थाकडून मिळाला तो त्यानी भा इ म मडळ्याच्या तिसऱ्या वर्षाच्या त्रैमासिकात दिला आहे तो निशिष्ट न. ४ मध्ये उद्धृत केला आहे. यादववर्षीय इरम्भदेवाने कोंकणेशास ब्राह्मणाम दाने दिल्याबद्दलचा हा ताम्रपट आहे. या ताम्रपटात इरम्भदेव हा तिसऱ्या भित्तीचा मुलगा असे वटले आहे हेमाद्र्याच्या प्रशस्तीत इरम्भाच्या पेंवजी परम्भदेव अगर ‘तेरम्भदेव’ असे नाव असून तो चौथ्या भित्तीचा नातू होता असे दिमने ‘वाम्भ’ या

शब्दाचा इहम् असा अथमज शेषे महाविश्र आह. याप्रमाणे शके ००१ मध्ये वसईस गावडेच्या ताम्रपट व शके ०४८ चा कलम-
मुद्रुफ येथील ताम्रपट व शके ००० चा मगमनेरचा ताम्रपट यात
दिल्या वशावर्ती परम्पराशो जुळत नाहीत. पण हेमाद्रयने घनगटान
मुनाह्या मुग्गा ददप्रहार यापामून महादेवराजापर्यंत यादवराजांची
दिलेली वशावर्त इतिहासाच्या कगोदीस उतगते झणून ती जागृत
धरून ददप्रहारपामून दरणक यादवराजांची उपलब्ध अमनेली
माहिती पुढे देण्याचे योजिले आहे.

मगमनेर येथील ताम्रपट.

हेमाद्र्याच्या वशावर्तीत, मुनाह्याने आपल्या चार मुलामध्ये
राज्याची वाटणी करून त्यांची दक्षिणेकडील भाग आपला दुसरा
मुलगा ददप्रहार यामे दिल्या असा मजकूर आहे. ऐतिहा-
सिक कालातील यादवराजघराण्याची विध्वमनीय माहिती देणारा
हा पहिलाच ताम्रपट आहे तो महामामत

शके ०-२

१ स १००-

दुसरा भिल्लम याचे वेळचा आहे या ताम्र-
पटाचे तीन तुकडे असून ते एका वर्तुलाकार कडीत
अटकाविलेले आहेत व त्याजवर विष्णूचे वाहन गरुड याची मुद्रा
आहे. यादवराजांनी आपली उत्पत्ति विष्णूपासून आहे असे मानित
अमल्यामुळे त्यांनी आपल्या राजघराण्याच्या शिष्टामोर्तिवावर
गरुडाचे चिन्ह ठेवणे माहाविक आहे. या ताम्रपटाची भाषा संस्कृत
असून ती अशुद्ध आहे. त्यात मध्ये नियमाकडे दुर्लक्ष केले आहे.
यादवघराण्याची उत्पत्ति शमुपासून झाली असे सांगून, आपल्या पुत्रात
नवा, मरीचि, अत्रि, इंदु, पुरुषोत्तम, आयुश, नधुश, ययानि वगैरे
राजे निर्माण झाले असे सांगून ती यदुपर्यंत भिडविली आहे.

मदरील ताम्रपटात दिलेल्या वशावळीतील ऐतिहासिक भाग लक्षात घेतला असता त्यातील मूळ पुरुष सेउणचंद्र होता, असे दिसते. त्यास दृढप्रहार नावाचा मुलगा झाला. सदरील दृढप्रहारास भिल्लन या नावाचा मुलगा असून त्याचे पोटी राजा अगर श्रीराज (राजनि) या नावाचा मुलगा निपजला. श्रीराजास वद्दगी अथवा वदगी या नावाचा मुलगा असून तो तत्कालीन बलाढ्य चातुक्य वशीय कृष्ण अथवा कृष्णराज याचा मांडलिक होता. त्याचा गिवाह महानृप धोरण्या याची मुलगी व्होडीयच्या हिजमरोमर झाला होता. त्यानें मालवदेशचा राजा मुंज याचा पराभव केला व सर्वकाळ चवळ असलेल्या राज्यलक्ष्मीस रणरंग भीम याच्या घराण्यात पाति- प्रत्याचा अगिकार करण्यास त्यानें भाग पाडिलें वंगरे, कात्र्यमय वर्णन या ताम्रपटात दिलें आहे. यावरून मालवदेशचा मुंज राजा पहिल्या भिल्लमाचा समकालीन नसून त्या उभयतांच्या युद्धात मालवदेशाच्या राजाने अपयश आलें असावें असें यावरून दिसते. पहिल्या भिल्ल- माच्या राजवटीत विजयामरणनाथ या नावाचे भव्य शिवमंदिर बांधलें गेलें. शके १०२५ च्या कलस-बुद्रुक येथील ताम्रपटात व शके १०६० च्या वसई येथील ताम्रपटात दिलेली दर्शकत प्रभुत ताम्र- पटातील हकीकतपेक्षा मित्र आहे. कलस-बुद्रुक येथील ताम्रपट दुमन्या भिल्लमाचे वेत्राचा अमून वसई येथील ताम्रपट दुमन्या सेउणचंद्राचे वेत्राचा आहे. भंगमनेरचा ताम्रपट दुमन्या भिल्ल- माचे वेत्राचा अमून त्यात ज्या लक्ष्मीचे वर्णन केले आहे ती याचीच राणी अमली पाहिजे. शिवाय दुमन्या भिल्लमाच्या विष्ठा- नीत विजयामरणनाथाचा उल्लेख अमल्यामूळें तें देऊन त्याचे

राजवटींत बाधले गेलें असाचें हें उघट दिसते. तसेंच मालवदेशाच्या मुज राजाचा पराभव यादव घराण्यातील दुसऱ्या भीमानें केला होता. व त्याजपामून त्यानें हिराऊन घेतलेली राज्यलक्ष्मी आपला सार्वभौम राजा रणरंगभीम यास अर्पण केली होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे. असें अमता सगमनेरच्या ताम्रपटात येवढी ऐतिहासिक दोंवळ चूक धावी याचें काय कारण अमेल तें असो. ताम्रपट ज्याच्या नेतृत्वा-खाली तयार झाला त्याची काहीतरी नजरचूक झाली असावी असा तर्क करण्यापलिकडे गत्यंतर नाहीं!

दुसरा भिल्लम इ. स. १० व्या शतकाचें अखेरीस राज्य करीत होता. व मालव देशचा राजा मुज हा त्याचा समकालिन होता, दुसरा भिल्लम हा पश्चिमेकडील चालुक्यवंशीय रणरंगभीम ऊर्फ तैलप याचा सेनापति अथवा माडलीक होता, व याच तैलपानें मालव-देशीय मुज राजाचा पराभव करून त्याचा शिरच्छेद करविला अशी माहिती इतर शिलाशासनावरून दिसून येते. त्याची कारकीर्द इ. स. ७७३ पासून इ. स. ७९० पर्यंत होती. प्रस्तुत ताम्रपटात वदुगि अथवा वदगि हा कृष्ण अगर कृष्णराजाचा माडलीक होता असें म्हटलें आहे. परंतु ही गोष्ट इतिहासास धरून नाहीं. कारण शके ८६७ ते ८७६ पर्यंत (इ. स. ७४५ ते ७५६) च्या कालावधीत राष्ट्रकूटवंशीय कृष्णराज (अमोघवर्दीगाचा मुलगा) याचा तो माडलीक अमला पाहिजे. यावरून सेउणदेशचे यादवराजे इ. स. ७७३ पर्यंत तरी राष्ट्रकूट राजाचे माडलीक होते यात शका नाहीं.

चालुक्य राजांनी राष्ट्रकूटाचा इ. स. ७७३ मध्ये विध्वंस केल्या-वर यादवांचे माडलीकत्व माहजिकच चालुक्य राजांकडे गेलें. प्रस्तुत

ताम्रपटांत नमूद केलेला चालुक्य राजा महान्धुरप्पा हा निःसंशय त्या घराण्यांतील असावा. 'धुरप्पा' हें ध्रुव या संस्कृत शब्दाचें प्राकृत अपभ्रंश रूप होय. राष्ट्रकूट वंशांत ध्रुव, धोरा, ऊर्फ निरुपम या नांवाचा राजा होऊन गेला हें राष्ट्रकूटांच्या इतिहासावरून दिसतें. बद्दिगाचा सार्वभौमराजा कृष्णराज यास निरुपम या नांवाचा एक कनिष्ठ भाऊ होता. व त्याचा मुलगा ककल हा कृष्णराजाचे पश्चात् त्याचे गादीवर बसला. हा निरुपमास, त्याचा पूर्वज निरुपम याप्रमाणेच ध्रुव अथवा धोरा या दुसऱ्या नांवानें ओळखलें जात असावें. त्याच्या मुलीबरोबर दुसऱ्या भिल्लमाचा विवाह झाला असावा. या ताम्रपटांत दुसऱ्या भिल्लमाची विस्तारवली पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे.

महासामंत—अराति-निसूदन, संप्रामराम, कंदुकाचार्य व सेस्ताविदेग.

पुराणांत विष्णु व कृष्ण हे यदुवंशीय होते असें दटलें आहे. म्हणून सेउणदेशचे (पूर्वकालीन) यादवराजे व देवगिरीचे (उत्तरकालीन) आपणांस विष्णुवंशोद्भव, द्वारावतिपुरवराधीश्वर, यादव-नारायण अशीं विहदें लावून घेत असत.

कलसबुद्रुक येथील शके ९४८ च्या ताम्रपटांत दुसऱ्या भिल्लमास संप्राम-राम या विशेषणानें संबोधिलें आहे ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. शिवाय या भिल्लमानें सेउण देशांत सिडिनेरा अथवा श्रीनगर नांवाचे शहर बसवून तें आपलें राजधानीचे शहर केलें. या ताम्रपटानें मातुलिंग नदीच्या कांठावर अमनेला अजु-नांधिका हा गांव ब्रामणांस दान दिला आहे. या शिवाय लघुअमुनोधि आणि लघुबघुल-पेंद्र या दोन खेड्यांमधील जमीन दान देण्यांत

आली आहे या गावच्या चतुर्सीमा — पूर्वम सगमनेर, दक्षिणेस चिरलीगाव, पश्चिमेस जम्बवलेनिह (नहले निह) उत्तरेस वचुलवेंद्र याप्रमाणें दिव्या आहेत तेथेदावरून हा गाव नशी कोणता असावा हें नकाशावरून समजत नाही. डों वर्जस् याचें असें मत आहे की प्रस्तुत दानपत्रात उल्लेखिलेला अर्जुनाधिका गाव व मल्लुगी नदीच्या काठावर हरली असलेलें रानापुर ग्रहर् ही पक्ष असली पाहिजेत कारण या दोन गावच्या चतुर्सीमा परम्पराशी वऱ्याच अशी जुळतात गोदावरी व अहप्पा या दोन नद्यांच्या संगमावर सूर्यग्रहणाच्या पर्वणी-घर हा गाव ब्राह्मणाम तान तिला आहे दानपत्राची मिति भाद्रपद शुक्ल १ सर्वर्दीन सवत्सर शके ० ४८ अशी दिली आहे ज्या ब्राह्मणाम हा गाव दान तिला आहे त्यात ऋग्वेदी, शुक्ल यजुर्वेदी माध्य दिन, कृष्णयजुर्वेदी व मैत्रायणी शाखेचें ब्राह्मण आहेत कौटिल्य, कौशिक, भारद्वाज व गौतम अशा कित्येकांची गोत्रे आहेत दृढ प्रहारानें दक्षिणेदेशात श्रीनगर या नावाचें मोठें राजधानी ग्रहर् यसविलें होतें असें हेमाद्रानें मतम्वडातील प्रशस्तीत म्हटलें आहे त्या विधानास प्रस्तुत ताम्रपटातील मजकुरावरून दुजोरा मिळतो या राजधानीत राज्य करीत असता दृढप्रहार यास मेढणचद्र या नावाचा मुलगा झाला व त्याचें नावावरून दृढप्रहाराचें अमलाग्यालीं असलेल्या प्रदेशास सेउणदेश हें नाव काही काळानंतर पडलें यावरून नाशिक व त्याचें सभोवतालच्या प्रदेशाचा सेउणदेशान अंतर्भाव होत होता ह निर्विवाद आहे तसेंच दृढप्रहाराच्या राज्याचा विस्तार कालगतीनें जरी घराच वाढला होता तरी त्याचें वंशान, “सेउणदेशचे यादवराणे” या टोपण नावानें सवोधिले जात सेउणदेशचे वंशनामकी मिल्लमानें

श्रीनगर हें राजधानीचे ठिकाण बदलून देवगिरी हे नवीन नगर रस
मून त आपले राजधानीचे शहर केलें खगून त्यानंतरच्या यादव
कुळातील राजास 'देवगिरीचे यादव' असें नाव पडलें वस्तुतः दृढम
हार व तेराव्या शतकातील अखेरचा रामदेवराव हे एकाच पक्षातील
होत काहीं शिलाशासनात व इतरत्र दृढमहारापासून रामदेवरावपर्यंत
तच्या सर्व यादव राजांना सेउणदेशचे राणे या नावानें संबोधिलें आहे
सदरील सगमनेरच्या ताम्रपटात नमूद केलेला गात्र सूर्यग्रहणाच्या पर्य
णीवर दान केल्याचें झटलें आहे दानपत्राची मिति इ स ३१
आगष्ट १००० या दिवशी पडते परंतु या दिवशी सूर्यग्रहणाचा
योग नव्हता असें काहीं विद्वानाचें मत आहे इमची पद्धतीस
माणें ३० सप्टेंबर १००० रोजी सूर्यग्रहण होतें पण तें हिंदुस्थानात
दिग्गंगासारगें नव्हतें दानपत्राच्या मितिंम सूर्यग्रहणाचा योग
नसताना त्या पर्यणीचा ताम्रपटात उल्लेख केला जाईल हें संभवत नाही
भरतपर्वीत कालगणनेच्या नव्याच पद्धति आहेत त्यात अमातपद्धतीनें
केलेली कालगणना उत्तरेकडील उज्जयिनीच्या कालगणनेशी जुळत
नाही असा अनुभव आहे त्यामुळे सूर्यग्रहण अगर चंद्रग्रहण याच्या
तग्याच्या यादवीत ग्रहण तफावत पडण्याचा संभव आहे

कलसमुद्रक येथील ताम्रपट

नगर चिन्हांनीं अकोला शहरापासून तीन मैलांस कलसमुद्रक
येथील गाव आहे तेथे गंगाधर च्यवन कुळकर्णी यांच्या नांवाने
मस्तुत ताम्रपट सापडला त्याने तीन तुकडे असून ते एका वरुं
गफार वडील अटकविलेले आहेत व कडीवर गम्टाची मुद्रा आहे

ताम्रपटार्ची भाषा समृद्ध अमून लिपी देवनागरी आहे सिंधिन-
 शके ९४८
 १ स १०२५
 गरच्या (हल्लीचे मिन्नर) नवीकच्या देवनदीत
 स्नान करून त्रोधननाम सप्तमरान शके ९४८
 कार्तिक जमावाम्येम करसनुदुक हा गाव यादव-
 वशीय तिसऱ्या भिल्लमानें श्रीभट्टाचा नातु मण्टनायक नावाच्या
 त्राक्षणाम दान दिला या ताम्रपटात यादववशीय रानाचा वृत्तात
 दिला आहे त्यात त्याचा मूळ पुरुष सेउणचद्र हा होता असें झटलें
 आहे या भागाच्या अग्रेसीत न ५ मध्ये ही वशावळ देण्यात आली
 आहे या वशावळी प्रमाणें सेउणचद्र हा यादवाचा मूळ पुरुष अमून
 या ताम्रपटाचे मितिपर्यंत या वशात तीन भिल्लम झाले पैकीं
 दुसऱ्या भिल्लमाचा विवाह राष्ट्रकूट वशातील लक्ष्मी नावाच्या
 राजकन्येनरोनर झाला होता असें झटलें आहे दुसऱ्या भिल्लमाचा
 मुलगा वेसुगी यास सामंतरान असें निरुद्ध राविलें आहे हेमा
 द्रीच्या व्रतखंडात दिलेल्या वशावळीशी सदरील वशावळ बहुतेक
 अशाने जुळत आहे व्रतखंडातील वशावळीत बहिंग-बादुगिच्या
 नंतर धाडीयस हें नाव असून वेसुगी नंतर अर्जुन याचें नाव
 आहे परंतु या उभयताचा उल्लेख कोणत्याही शिलाशासनात अगर
 ताम्रपटात केलेला नाहीं शके ९४१ च्या वसईच्या ताम्रपटात
 दिलेली वशावळ व शके १०२० च्या आश्वी येथील इरम्मदेवाच्या
 वेळच्या ताम्रपटातील वशावळ या परम्पराशी ततोतत जुळतात
 शके १०६३ च्या शिलालेखात जी वशावळ दिली आहे त्यात थोडा
 फरक आहे प्रस्तुत ताम्रपटात पहिला भिल्लम हा श्रीरानाचा
 जनक व दुसरा भिल्लम हा त्याचा नातु म्हणून दर्शविला आहे

सके १०६३ च्या अंजनेरीच्या गिललेखांत पहिला भिल्लम हा श्रीराजाचा बन्धु व दुसरा भिल्लम हा त्याचा पणतु असें म्हटले आहे.

तिसऱ्या भिल्लमानें नाशिकपासून सुमारे वारा भैलावर सिंधि-नगर या नांवाची राजधानी स्थापिली. कलस-बुद्रुक गांवची भौगोलिक स्थिति अद्याप कायम आहे. हल्लीच्या सिन्नर गांवानजिक देवनदी व शिवनदी यांचा संगम होऊन त्या नांदूर मध्यमेश्वराच्या नैऋत्येस पांच भैलावर गोदावरीस मिळतात. कलस-बुद्रुक या गावच्या चतुःसीमा ताम्रपटांत दिल्या आहेत त्या अशा-पूर्वेस मंग-निका, दक्षिणेस ताम्रप्रस्तर, पश्चिमेस धूहगांव, उत्तरेस पयोधरा नदी. पैकी संगमिका हा मांभतचा संगमनेर गांव होय. धूहगांव हल्लीचा धू गांव, पयोधरा ही हल्लीची प्रवरा नदी अमून ती संगमनेर नजीकच्या महाडुंगी ऊर्फ मलुंगी नदीस मिळते. तिसऱ्या भिल्लमानें सूर्यग्रहणाच्या पर्वणीवर उपरिनिर्दिष्ट मण्डू नांवाच्या माध्यंदिन शास्त्रेच्या भारद्वाज गोत्रीय मध्यदेशांतलि तत्कारिका येथील रहिवासी ब्राह्मणाम कलस-बुद्रुक गांव दान दिला. तिसऱ्या भिल्लमानें सिंधिनगर ही आपली राजधानी केली, हें विधान हेमाद्रीच्या मनस्वंडांत दिलेल्या हकीकतीशीं विमंगत आहे. कारण सिंधिनगर ऊर्फ श्रीनगर ही दंडप्रहाराची राजधानी होती असें त्यांत लिहिलें आहे.

पंडित भगवानलाल इंद्रजित यांम नाशिकपासून पंधरा भैलावर अंजनेरी येथें जैन मंदिरांत सके १०६३ चा गिललेख मिळाला आहे. त्यांत जिनप्रभामूर्तीच्या नासककल्पांतील कांहीं माहिती दिली आहे. त्यांत दंडप्रहार या महापगकमी यादवराजानें नाशिकच्या भगवाम चंद्रादित्यपुर नांवाचे नगर स्थापून ते आर्य राजधानीनें

शहर केलें असा मजूर आहे हल्लींचें चांदोड हेंच तें चंद्रपूर (चंद्रादित्यपुर) असायें, आणखी दृढप्रहाराचा मुल्गा सेउणचद्र यांनं सेउणचद्र नावाचें नगर स्थापिलें अमाही त्यात मजूर आहे

पुढें दिलेल्या वसईच्या ताम्रपटात दृढप्रहारानानें पूर्वी अस्ति त्यात असलेलें चंद्रादित्यपूर नगर वैभवाम चढविलें व त्याचा मुल्गा सेउणचद्र यांनं सिडिनेरामध्यें सेउणपूर नावाचें नगर वसविलें असा मजूर आहे तो, हेमाद्रीच्या व्रतराडातील दृढप्रहाराची रात धानी श्रीनगर येथें होती या विधानाशीं विसंगत आहे वसई व अजनेरी येथील ताम्रपट हे त्यात दर्शविलेल्या काळी लिहिले गेले असल्यास त्यातील माहिती ऐतिहासिकदृष्ट्या विश्वमनीय मानली पाहिजे या भागाच्या शेवटी यादवाच्या निरनिराळ्या शिलाशासनात व ताम्रपटात आढळून आलेल्या वेगवेगळ्या बारा बशाबळी दिल्या आहेत हेमाद्रीच्या व्रतराडातील बशाबळीत दुसरा धाडियस व अर्जुन याचा उल्लेख आहे परंतु त्याचा मागमूस इतर बशाबळीत नाही

कलसबुद्रुवच्या ताम्रपटात शके ९४८ क्रोधन सवत्सर कार्तिक आमावाम्येस सूर्यग्रहण होतें असें म्हटलें आहे परंतु कै० के० नाना छत्रे आणि शंकर बालकृष्ण दिक्षित यांच्या गणितपद्धतीप्रमाणें सदर तिथीस सूर्यग्रहण येत नव्हत त्ता २३ नोव्हेंबर १०२५ रोजी सूर्यग्रहण नव्हतें असें त्यांच्या गणितावरून दिसतें दक्षिणे कडील अमान गणितपद्धतीप्रमाणें सूर्यग्रहण ता २३ नोव्हेंबर सन १०२५ मगळ्यार रोजी होतें असें दिसतें उचरेकडील (उज्जैनी कडील) गणितपद्धतीप्रमाणें क्रोधनसवत्सर सन १०२३ २४

सालांत होतें. यावरून बऱ्याच शिलाशासनांत व ताम्रपटांत मूर्धमहणाच्या व चंद्रमहणाच्या मिति दिल्या आहेत त्या चुर्कीच्या आहेत असें घाटसाचें विधान करण्यापूर्वी उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील ज्योतिषगणितपद्धतीत जो ठळक फरक आहे त्याचाही अवयव विचार केला पाहिजे.

संगमनेर व कलस-बुद्रुक या दोनही ताम्रपटांत दृढमहाराचा मुलगा सेउणचंद्र याचा उल्लेख असून त्यानें सेउणपुर नांवाचें शहर स्थापिलें व त्याचे नांवावरूनच त्याच्या अमलाखाली असलेल्या प्रदेशास सेउणदेश असें नांव पडलें असा मजकूर आहे. हेमाद्रीच्या प्रत-खंडांत जी प्रशस्ती दिली आहे तिच्या २२ व्या श्लोकांत हीच गोष्ट नमूद केली आहे. तो श्लोक असा—

ततः स राजा निजराधानामधिष्ठितः धीमगरं शरीयः ।

लेभे सुतं सेउणचंद्रसंसं यत्संतया सेउणदेशमादुः ॥

पैठण येथील इ. स. १२७२ च्या ताम्रपटांत या प्रांतास सेउणदेश याच नांवानें उल्लेखिलें आहे. वसईच्या ताम्रपटांत मिटिनैरामध्यें सेउणचंद्रानें सेउणपुर नांवाचें नगर वसाविलें असें म्हटलें आहे, यावरून मिटिनैरा हें एका विविष्ट शहराचें अगर गांवाचें नांव नसून तें एकाद्या प्रांताचें नांव असावें असें दिसतें व तें सेउणदेश याचें रूपांतर असावें. सेउणदेशाची मर्यादा नागिरुपासून पूर्वेकडे थेट देवगिरी (दौलताबाद) पर्यंत होती व त्यांत हल्लीच्या नागिक, नगर व खानदेश यांत मोडत असलेल्या बऱ्याच भागाचा समावेश होत होना असें पूर्वी झटलें आहे. सेउण या शब्दापासून खान हें अपभ्रष्ट रूपांतर होऊन सेउणदेशास खानदेश असें सांप्रत नांव पडलें असावें असें

कित्येक विद्वानांचें मत आहे, परंतु हा समन्वय ओढून-ताणून केलेला दिमतो. सातपुढ्याच्या खालच्या (पायथ्याशी असलेला) प्रदेश क्षणून त्यास खालदेश असें आरंभी म्हणण्याचा प्रघात पडला असावा व पुढें लच्या ऐवजी न येऊन खानदेश असें नांव प्रचारांत आलें असावें हें संभवनीय आहे. या प्रांतांत जंगली जातींत 'ल' च्या ऐवजी 'न' वारंवार उच्चारिलेला ऐकण्यांत येतो. जसें- 'लकूट' या ऐवजी 'नाकूट' बंगारे. मुसलमानांच्या अमलाखाली हा प्रांत आल्यावर गुजराथचा मुलतान पहिला अहमद यानें सेउणदेशास खानदेश असें नांव दिलें असावें असेंही कित्येकाचें मत आहे. भाषा शास्त्रांतील " प र ए योरभेद. पोटभेद " या पद्धतीप्रमाणें पेउण याचें रेउण असें अपभ्रष्ट रूपांतर होऊन 'खेउ' याचें 'खा' असें अपभ्रष्ट रूपांतर होऊन अखेरीस तें खान म्हणून प्रचारांत आलें असावें.

वसई येथील ताम्रपट.

प्रस्तुत ताम्रपट दुसऱ्या सेउणचंद्राच्या वेळचा आहे. हा ताम्रपट वसई येथील एका शेतकऱ्यास आपलें शेत स्वणित असतांना सांपडला व तो मुंबईचे पुराणवस्तु संशोधक डॉ. भाऊ दाजी याचें हातीं आला व त्यांजकडून तो डॉ. बर्जेस याचे हाती जाऊन पंडित मनवानलाल इंद्रजीत यांच्या वाचण्यांत आला. या ताम्रपटाचे तीन तुकडे असून ते एका वर्तुळाकार फटीत नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणें अडकविलेले आहेत. कडी-वर दोन्ही हात जोडलेल्या गरूडाचें राजचिन्ह कोरलेलें आहे. त्याच्या दोन्ही बाजूस शंख दाखविले आहेत. ताम्रपटाची भाषा संस्कृत असून लिपी देवनागरी आहे. ताम्रपटांतील मजकूर गद्य-पद्य

शके ९९१
इ. स. १०६९

आहे. ताम्रपटात उपयोगात आणलेली देवनागरी लिपी जिलाहाराच्या वेळच्या शिलाशासनातील लिपीशी जुळते आहे. भाषा अनुद्ध आहे. या ताम्रपटातील यादवराजाची दिलेली वशावळ या भागाच्या अखेरीस न २ मध्ये दिली आहे. कलस बुद्रुकच्या ताम्रपटात दिलेली वशावळ व प्रस्तुत ताम्रपटातील वशावळ ह्या एकाच नमुन्याच्या असून त्या व्रतखंडात हेमाद्रीने दिलेल्या वशावळी बहुतेकशी जुळतात. अम पूर्वी म्हटले आहे. यादवघराण्यातील ऐतिहासिक मूळपुरुष द्द-प्रहार क्षात्रपासून तिसऱ्या भिलमाचे पश्चात् यादव युद्धात निपन लेल्या दुसऱ्या सेउणचद्रापयंत सर्व यादवराजांची गोटक हकिगत या ताम्रपटात दिली आहे. यादव युद्धात द्दप्रहार या नावाचा एक पिण्णुवशोद्भव राजा होता तो द्वारावती (द्वारका) हून सेउणदेशात आला व त्याने पूर्वी अस्तित्वात असलेले चद्रादित्यपुर नावाचे शहर लौकिकास आणले. तो इतका पराक्रमी होता की शत्रूकडील सैन्याची (पायदळ्यातील) व हस्तिदलातील हत्तींची डोकी तो सहज लीलेने पोटी त्याचा मुलगा सेउणचद्र बापाप्रमाणे पराक्रमी असून त्याने मिदिनेरात (सेउण देशात) सेउणपूर नावाचे शहर वसविले. त्याचे पोटी धाडियप्पा नावाचा सद्गुणसंपन्न मुलगा निपनला व त्याने पगमाच्या व सदाचारावर्तनाच्या जोरावर यादवघराण्यातील कुलपतिपद असे सार्थ नाव आपणाम प्राप्त करून घेतले. त्याचा मुलगा भिन्न (पहिला) गरी आपल्या बापाप्रमाणेच महापराक्रमी होता. तो पृथ्वीवर केवळ चद्रच निर्माण झाला होता, असे त्याने काव्यमय वर्णन केले आहे. त्याच चद्राची उपमा कोणत्या अधोनिली समजण्यास मार्ग नाही. सुंदर नियाचे मुलाम चद्राची उपमा देण्याचा

कर्वाचा साम्राज्य आहे व सुंदर पुरपाची तुलना मढनाबरोबर कर
 प्यात येते. पखाचा व्यक्तीचें श्रेष्ठत्व दर्शविण्यासाठी त्यास 'चंद्र'
 असें उपपद लावण्याची पूर्वापार रूढी आहे. यावरून हा थोरला
 अधवा पहिला भिन्न पराक्रमी असावा असें दिसतें. पहिल्या भिन्न
 मास श्रीराम या नावाचा मुलगा होता व तो सर्व पृथ्वीचा केवळ
 धर्तार होता असें त्याचें वर्णन दिले आहे. श्रीरामाचा मुलगा बहिग
 (बादुगी) याचा, राष्ट्रूद वशातील शझा नावाच्या राजाची कन्या
 लस्थियन्हा हिचरोबर विवाह झाला होता. बहिगास तैमुक नावाचा
 मुलगा झाला, व तैमुकापामून भिन्न झाला. यादववशात तिसरा
 भिन्न या नावानें तो प्रसिद्ध आहे. या भिल्लमास आढवमरुल असेंही
 म्हणतात. त्याचा विवाह पश्चिमेकडील चालुक्य वशीय जयसिंहरा
 राजाची मुलगी व अहम्मलाची बटीण हम्मा हिचरोबर झाला होता.
 व ही हकीगत पश्चिमेकडील चालुक्य राजाच्या इतिहासावरून खरी
 आहे असें दिसतें. यानंतर दिलेली वशावळ ऐतिहासिक दृष्ट्या सुस
 गत नाहीं. भिल्लमाचा मुलगा दुसरा सेउणचंद्र हा फार पराक्रमी होता.
 शके १११, श्रावण शुद्ध १५ च्या (सौम्य सप्तसरी) दिवशा
 नाशिक ननीकच्या सिंही परगण्यातील चिंचोली नावाचा गाव आपल्या
 सर्व प्रधानदेखत आपला राजपुरोहित सर्वदेवाचार्य यास दान दिला.
 सदरील चिंचोली गाव नाशिकच्या आग्नेय दिशेस १० मैलावर अद्याप
 याच नावानें प्रसिद्ध आहे. याच्या चतुर्सीमा पूर्वस टेकडी, आग्नेयेस
 नाला, दक्षिणेस चिंचोलीचा तलाव, वायव्येस चडगथा गावाचे पूर्वेक
 डील टेकडी, उत्तरेस सिंदीखेड्याचे टेकडीची उतरणी व एक वडाचें
 झाड, इशायेस माहल गावचा निगुडीपाला तलाव व सेवाईगाव

प्रस्तुत ताम्रपटात सेउणचद्राचे पदरीं असलेल्या प्रधान मंडळाचा उल्लेख केला आहे तो ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा आहे तो येणेप्रमाणे १ सेनापती श्रीधर, २ मुख्यप्रधान-वासुदेव, ३ मुख्यमंत्री-भाभीयक, ४ युद्धमंत्री-श्रीनायक, ५ हरवेयनायक, ६ परराष्ट्रमंत्री-अप्यक राजपुरोहित-सर्वदेवाचार्य हा सोमदेवाचार्याचा शिष्य असून त्यानें शैवपंथीय ग्रथावर अनेक टीका केल्या आहेत शिवाय तो उत्तम वैय्याकरणी होता पाशुपत पंथाचा गोत्र साम्राज्य आहे त्याचा तो अनुयायी होता

या ताम्रपटानवरून नाशिक प्रांतातील चिंचोली गाव दान दिला असून सदर ताम्रपट वमई येथें कमा आला याबद्दल आश्चर्य वाटते यादवराजाचा अम्मल इ स बारावेंच्या अखेरीस उत्तर कोंकणावर सुरू झाल्यावर त्या प्रांतातील प्रसिद्ध ग्रहण शूर्पारक ऊर्फ सौपारे या ठिकाणी सर्वदेवाचार्यांचे यशज देवगिरीच्या यादवांचें राज्य नष्ट झाल्यावर त्या घराण्यातील शिल्लक राहिलेल्या विंमनरोजर (रामदेव रावाचा दुसरा मुलगा) आले अमल्यास न कळे ! व हा तर्क मरा अमल्यास हा ताम्रपट वमई येथें कमा आला याचें निराकरण होतें

वाघोली येथील शिलालेख

खानदेश निव्दयात चाळीसगावच्या पूर्वेत सहा मैलांवर वाघोली

या नावाचा गाव आहे तेथें तीन देवळे आहेत

पैकी एक जुने पुराणें मथार देवीचे देऊळ आहे

त्याच्या उजवीकडे मानभागी पंथाचें एक पटके

देऊळ आहे तें हेमाडपंती पद्धतीनें बांधणेंचें असून त्याची

पैकी ९०१

इ स १०६९

लांबी ३० फूट रुंदी २० फूट व उंची ३३ फूट आहे. या देवा-
लयास नक्षीदार खांब आहेत. यावरून तें देऊळ राजाश्रयाखाली
बांधलेलें असावें असें वाटतें. मंदिराच्या बाहेरील अंगामें नंदी
अद्याप कायम असल्यामुळें तें त्रिवमंदिर असावें ही गोष्ट
निर्विवाद दिसते. प्रस्तुत शिलालेखाचे अ, ब व क असे तीन
भाग आहेत. पैकीं “क” मधील दुसऱ्या भागांत मौर्यकुलप्र-
दीप गोविंदराज यानें व त्याचा सम्राट महामंडलनाथ सेऊण
या उभयतांनि शके ९०.१ आपाढ वा। ३०. सौम संवत्सरांत
सूर्यग्रहणाच्या पर्जन्याकाली संगमावर सिद्धेश्वर देवाचे व्यवस्थे-
करितां संगमी व मधुवाटिका ही स्थळें दान दिल्याबद्दलचा मजकूर आहे.
आपाढ बघ ३० न्येस सूर्यग्रहण होतें किंवा नाही याबद्दल विद्वा-
नांत मतभेद आहेत. अमांत गणित पद्धतीप्रमाणें सूर्यग्रहण २१ जुलै
इ. स. १०६०, या दिवशीं पडलें पाहिजे. सदरील सूर्यग्रहणानंतर
पंधरा दिवसांनीं म्हणजे शके ९०.१ च्या श्रावण शुक्र १५ सदुमन्या
सेऊणचंद्रानें आणखी एक दानपत्र केलें असावें असें दिसतें.
या शिलालेखावरून गोविंदराज हा दुसऱ्या सेऊणचंद्राचा मांड-
लिक होता असें दिसतें. गोविंदराजाच्या पूर्वाच्या वीस पिढीतील
राजांची नांवें यांत दिली असून ती ऐतिहासिक दृष्ट्या फार मह-
त्वाची आहेत. सौराष्ट्रांतील वल्लभीगांवाहून गोविंदराजाचे पूर्वज सेऊण-
देशांत (सानदेशांत) आल्याचा मजकूरही त्यांत आहे. हे “वल्लभी”
राजे यादवराजाचे मांडलिक असून उभयतांचें मूलस्थान द्वारावती
असावें असें दिसतें.

अथी येथील ताम्रपट.

हा ताम्रपट " भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या " त्रैमासिकांत तिसऱ्या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत प्रसिद्ध झाला आहे. तो गणपतराव मोडक यांजकडून गोविंद शंकर रानडे यांच्यामार्फत

शके १८२० सदरील मंडळाचे संशोधकांच्या हाती आला.

इ. स. १८९८ वसईच्या ताम्रपटाप्रमाणे प्रस्तुत ताम्रपट एका

शेतकऱ्यास आपल्या शेताची नांगरट करीत अम-

तांना सांपडला. ताम्रपटाचे तीन तुकडे असून नेहमीच्या बहिबाटी-प्रमाणे ते एका कडीत अडकविलेले आहेत. यादवांना मूळ पुरुष विष्णु यांचे वाहन गरुड याची मुद्रा प्रस्तुत कडीवर नाही, हे अम्मळ चमत्कारिक असून संग्रयाम्मद दिसते. ताम्रपटाची भाषा संस्कृत असून अक्षर-च-टिका अकराव्या शतकातील देवनागरी आहे. ताम्रपटांत उल्लेखिलेले यादवराजे देवगिरीच्या यादवाचे पूर्वज होते हे निःसंशय होय. हे घराणे इतिहासांत चांदबड अथवा भेउणदेशचे यादवांचे म्हणून प्रसिद्ध आहे. प्रस्तुत ताम्रपट परिशिष्ट नं. ४ मध्ये दिले आहे. त्यांत दिलेली वंशावळ दृढप्रहारापासून सुरू होऊन निगम्या भिल्लाना मुलगा इरम्मदेव (परम्मदेव !) याजपर्यंत आहे. ती या भागाच्या अखेरीस नं. ४ त दिली आहे.

हेमाद्रीच्या प्रतसंडांतील वंशावळीशी सदरील वंशावळ जुळत नाही. प्रतसंडांतील वंशावळीत दुमरा धाडीयम, पहिला चेमुगी, अर्जुन, दुमरा वादुगी व दुमरा चेमुगी. भिल्लम (४) या राजाची नावे दिली आहेत ती मंदर ताम्रपटांत आढळून येत नाहीत. परंतु वरच्या भिल्लमाचा मुलगा दुमरा भेउणनंद व त्याचा मुलगा परमादिदेव

ऊर्फ परमदेव अशी परंपरा व्रतखटातील वशावळीत आहे व त्याला सिंहराज या नावाचा मुलगा होता असे म्हटलें जाते व्रतखटात तिसरा भिल्लम व चवथा भिल्लम याच्या दरम्यात वादुगी (दुमरा) व वेसुगी (दुसरा) अशा दोन राजांची नांवे दिली आहेत ती प्रस्तुतच्या ताम्रपटात नाहीत परमदेव व इरमदेव हे एकच असले पाहिजेत परमदेवाचें प्राकृतात इरमदेव असें रूपांतर होणें शक्य आहे सर भाटारकर याच्या दरम्यानच्या इतिहासात त्रतराडातील प्रशस्ति दिली आहे त्यात प (गः) रमदेव असा पाठ दिला आहे. सनन सदर ताम्रपटातील इरमदेव याचे नाव पूर्वीच्या कोणत्याही वशावळीत आढळून येत नाही असें भा इ म गडळाच्या उपरिनिर्दिष्ट केलेल्या त्रैमासिकातील प्रास्ताविक लेखात जें विधान केलें आहे तें बरोबर नाही शके १०२० च्या वैशाख ३० स बहुधान्यसवत्सरात (३ मे इ स १०९८) सोमवती अमावास्येच्या पर्वकाली मर्मदापुर या नावाच्या पवित्र क्षेत्रात इरमदेवानें कोंकणे गाव ब्राह्मणास दान दिला असा उल्लेख प्रस्तुत ताम्रपटात आहे दानपत्रात कोंकणग्राम असा उल्लेख असून त्याच्या चतु सीमा येणें प्रमाणें—सगमनेर चौऱ्याऐशीं मधील कोंकणगावच्या चतु सीमा (हा गाव अहमदनगर जिल्ह्यातील सगमनेरपासून तीन मैलावर आहे) पूर्वेस—दुदुदेव म्हणजे हल्लीचे दुधेश्वर नावाचें देवालय—आग्नेयेस—कौवर्चागाव—हल्लीचे कोची, दक्षिणेस—मणिय वल्ली म्हणजे हल्लीचें मनोली, नैऋत्येस—जुदखे गाव म्हणजे हल्लीचें जोखें, पश्चिमेस—बडगाव, वायव्येस सगरी म्हणजे हल्लीचें सागवी, व उत्तरेस कपिथक म्ह हल्लीचें कवटें

प्रस्तुत ताम्रपटांत इरम्मदेव हा तिसऱ्या भिल्लमाचा नातु व दुसऱ्या सेउणाचा मुलगा होता व त्याचा विवाह योगिला नांवाच्या बोंबरोवर झाला होता असें म्हटलें आहे. ही योगिल्ला कोणत्या राजकुलांतील असावी हें समजण्यास साधन नाही. त्रिभुवनमल्लानें संपादिलेल्या सात देश इरम्मानें आपल्या पराक्रमानें जिंकून आपल्या सार्वभौम राजा परमर्दिन यास परत मिळवून दिले अशी हकीकत या ताम्रपटांत दिली आहे. ' व्रतखंडांत ' परम्मदेव हा चवथ्या भिल्लमाचा नातु व दुसऱ्या सेउणाचा मुलगा होता असें म्हटलें आहे. व दुसऱ्या सेउणानें पराक्रम करून परम्मदेवाचा त्याच्या शत्रूपासून बचाव करून कल्याणच्या राजाची गादी त्यास मिळवून दिली अशी हकीकत दिली आहे. दुसऱ्या सेउणराजानें केलेले पराक्रम त्याचा मुलगा इरम्मदेव अथवा परम्मदेव याच्या नांवावर या ताम्रपटांत लादलें असावेत असें दिसतें. व्रतखंडांतील प्रथमोत्त दुसरा सेउण व परम्मदेव यांचेसंबंधानें खालील श्लोकांत वर्णन दिलें आहे तें येणेंप्रमाणें:—

नतोऽपि नृपभिह्वलः समरसमीपमप्रीया-

निरगलभुजागलायुगलकाललीलालयः ।

ततः समदमेदिर्नापतिपतङ्गमेदमनः

प्रतापशिरिलंघिताग्निजगद्गुणः स्वेक्षणः ॥

ममजृतो येन महाभुजेन द्विषां विमर्दात्परमर्दिदेवः ।

धास्यापि घान्तुम्यकुलमर्दीपः कल्याणराज्येपि न एव येन ॥

परम्मदेवः न ततो यभूय द्विपदधृनेचघनाग्युपृष्टः ।

प (ये) रम्मदेनेय गद्यांचयेन यस्य प्रतापेन चिरं प्यराजि ॥

यावरून अश्विच्या ताम्रपटात परमदेव अथवा इरमदेव यांचे नाव प्रथम उजेडात आलें, या विधानाचा फोलपणा सहज दिसून येईल. प्रस्तुत ताम्रपटात ज्या श्रीपरमर्दिन राजाचा उल्लेख केला आहे तो पश्चिमदेशीय चातुर्व्य कुळातील त्रिभुवनमल्ल परमर्दि सहावा विक्रमादित्य होय त्यास विक्रमार्क, विक्रमाक, विक्रम, परम, परमादि, परमनदी व सस्कृतरूपात “ परमर्दि ” या नावानें शिलाशासनात, ताम्रपटात, व इतरत्र उद्धोषिलें आहे त्यास तीन भाऊ होते (१) थोरला सोमेश्वर, (२) जयसिंह, व (३) विष्णुवर्धन (विजयादित्य) (पैकी) सोमेश्वर हा शके ०७५ (इ स १०५३) मध्ये गादीवर बसला तो आपल्या नावामागें ‘त्रिभुवनैकमल्ल’ असें विरुद्द लावून घेत असे त्याचा बाप पहिला सोमेश्वर हा ‘इंद्रैलोक्यमल्ल’ असें विरुद्द आपल्या नावा मागें लावीत असे आपले पश्चान् आपले थोरले मुलास गादी मिळू नये अशी पहिल्या सोमेश्वराची मनापासून इच्छा होती, व त्यानें हा मनोदय आपला दुमरा मुलगा विक्रमादित्य यास कळविला होता, परंतु पहिला सोमेश्वर हा विक्रमादित्याबरोबर म्बारीत गुतला असता एकाएकी कालबल झाला, त्यामुळे त्याचा हा मनोदय सिद्धीस गेला नाहीं. रीतिप्रमाणें थोरला सोमेश्वर आपल्या बापाचे मागें गादीवर बसला थोड्याच काळात सोमेश्वराच्या जुलमी व अन्यायी कारकीर्दीस त्याची प्रजा फटावळी त्याचा दुसरा भाऊ विक्रमादित्य छाम आपले भावाची राज्य कारण्याची पद्धत आवटली नाहीं व तो आपला धाकटा भाऊ जयसिंह यासह कल्याण रावधानी सोडून बाहेर पडला सोमेश्वरानें आपल्या पौत्रेसह त्याचा पाटलाग केला परंतु त्या काळी त्यास यश आलें

नाही विक्रमादित्याने केरळ, चोल, बेंगी, येथील राजाना शह देऊन त्यांना आपले अफित केले पुढे बेंगीचा राजा राजिग, पूर्वचातुव्य वशीय राजेन्द्र, व विक्रमादित्याचा भाऊ (दुसरा) सोमेश्वर या निवर्गानी सगनमत करून विक्रमादित्यापरोवर धनघोर सग्राम केला त्या कामी यादववशीय (दुसरा) सेऊण याने ऐनवेळी विक्रमादित्याम चागली मदत केल्यामुळे त्यास पराकाष्ठेचे यश मिळाले व सोमेश्वर त्याच्या हस्तगत झाला पुढे त्यास पदच्युत करून विक्रमादित्याने कल्याणची गादी मिळविली त्याचा पट्टपौत्सव (राज्याभिषेकोत्सव) शके ००८ (इ. स. १०७६) बलनाम सवत्सरी झाला (दुसरा) मेऊणचंद्र हा चातुव्यवशीय परमदिन विक्रमादित्याचा समकालीन होता व तो शके ००१ साली राज्य करित होता या हकीगतीवरून चातुव्यवशीय परमदिन राजास इस्मद्वेय अगर परम्मद्वेय याचकडून मदत झाल्याचे दिग्गून येत नाही व तत्राप्रकारचा उल्लेखही कोठे आढळून येत नाही

चसई व गंधोली येथील ताम्रपटात दुमच्या मेऊणचंद्राचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो तो पार पराक्रमी होता असे त्याचे वर्णन केले आहे वापोलीच्या ताम्रपटात मार्यपुत्रप्रदीप गोविंद राज याम मलामउळनाथ (दुसरा) मेऊणचंद्र याचा मांडलिक असे म्हटले आहे वर्गीत विवेचनावरून यादववशीय दुसरा सेऊणचंद्र व चातुव्यवशीय परमदिन विक्रमादित्य (महारा) हे समकालीन असून एकमेकाशी मित्रत्वाच्या नात्याने रागत असून असे लिहून येते प्रस्तुत ताम्रपटातील “ धीर्योगित्तेनि यनाम्ना रचिने भुव प्रयम् ” या वाक्याचा नीट बोध होत नाही ‘य’ च्या ऐवजी ‘यया’

असा पाठ गृहीत धरल्यास, त्रिभुवनाला रजनिगारी केवळ लक्ष्मी-सारखी 'योगिल्ला' या नावाची ज्याची भार्या असा इरम्मदेव, असा या ओळीचा सरळ अर्थ निघतो. परंतु 'योगिल्ला' असें नाव कोठेही आढळून येत नसून ती इरम्मदेवाची बायको असल्या-बद्दलचा कोठेही उल्लेख नाही. या परमादिन विक्रमादित्यानं ५० वर्षे राज्य केलें व शालिवाहन शक शुभाश्विन देऊन त्याने आपल्या नावाचा शक सुरू केला त्यास एकदर सहा राण्या होत्या. पैकी पट्ट-राणीचें नाव लक्ष्मादेवी अमून ती शके १०१६ मध्ये फल्याण राजधानीत राहून आपला अमल गाजवीत असे. शके १०२७ मध्ये १८ अप्रहाराचा धर्मापुर येथें, व शके १०३१ मध्ये नित्तमिणी गावावर ती आपला अमल चालवीत असे, असें तिच्याविषयीं वर्णन दिलें आहे. यावरून विक्रमादित्याची वैभवशाली व प्रतापी पट्टराणी तीन ठिकाणी आपला अमल चालवीत होती असें तत्कालीन चालुक्य-राजाच्या शिलाशासनावरून दिसतें कदाचित् ताम्रपट ज्याच्या नेहू त्वाखाली तयार झाला त्याच्या नजरचुकीमुळे अगर ऐतिहासिक-ज्ञानाच्या अभावामुळे 'परमादिन' व इरम्मदेव यादव हे एकच असावे असें समजून घरील प्रकारचा घोटाळा झाला असल्यास नकळे!!

प्रस्तुत ताम्रपट पाडित भगवानलाल इद्रजित याचे नजरेखालून गेला असावा असें दिसते. या ताम्रपटाच्या चौदाव्या ओळीत "अर्वाक्षत्म्य" असें पद आहे त्याचा अर्थ पाडित मजकूर ह्यानी 'त्याच्यापुढी' असा केला आहे. परंतु त्या पदाचा खरा अर्थ 'त्याचे पश्चात्' असाच केला पाहिजे असें सर रामकृष्णपत भाटारकर ह्यानी सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. ताम्रपटाच्या एकुणिसाव्या

ओझीतील "यदुन्वया" ह्या पदाचा अर्थ पंडित भजकूर यानी "राष्ट्रकूटवशातील झझराजाची कन्या लस्थियव्हा हिला दत्तक घेतलें" असा केला आहे हा अर्थ अप्रामातृत अमून ऐतिहासिक-दृष्ट्या चुकीचा आहे म्हणून सर रामकृष्णपंत भांडारकर यानी 'यदुन्वया' या पदाऐवजी 'यदुन्वया' असा पाठ मुचविला आहे हा पाठ स्वीकारला असता यातील अर्थाची सुमंगत व्यवस्था लागते शिलाहार वशातील राजकन्या लस्थियव्हा हिचा विवाह यादववंशीय राजानरोर होऊन त्यास पुत्र झाला तो अल्पयस्क असताना त्याचे वडील निवर्तले म्हणून तो बालराजा सजान होईपर्यंत मर्ध राज्यकारभाराचें ओझें तिन्ही पडलें व ती यदुकुलाचा आधारस्तंभ झाली या विलक्षण परिस्थितीमुळे सदरील लस्थियव्हा, ही राष्ट्रकूट, शिलाहार, व यादव या तिन्ही कुलाच्या आदरास प्राप्त झाली असा सरळ अर्थ लावण्याचें सोडून पंडितभजकूर विनाकारण आडरानात शिरले असा सर रामकृष्ण-पतानी आपला अभिप्राय दत्तवतच्या इतिहासान नमूद केला आहे

प्रतगुडातील वशापट्टीप्रमाणें वसुकीनंतर अर्जुन या नावाचा राजा झाला परंतु पंडित भगवानलाल याम भिन्नारेच्या दानपत्रात अर्जुनाचे नाव गाळलें अमून एकदम भिन्नारेच्या नावाचा उल्लेख केला आहे त्याचा विवाह चालुक्यवंशीय जयभिराची कन्या व आहवमल्ल याची वडील हम्मा ऊर्फ अब्जलदेवीपरोवर झाल्याचें पूर्वी म्हटलेंच आहे या भिन्नारानें अहवमल्लचा (१८० दुसऱ्या मोमेश्वराचा) नाडलिक म्हणून अनेक लढाया मारिल्या भिन्नारानंतर पंडितमनकूरच्या दानपत्रात मेडणाचें नाव दिलें आहे व तें दानपत्र त्याच्या वंशजें आहे असें पंडितजींचें म्हणणें आहे

उपरिनिर्दिष्ट भिल्लम (म्ह० अहवमल्लाचा मेहुणा) हा पंडित-
 जींच्या दानपत्रातील भिल्लमापामून भिन्न होता यात संशय नाही.
 कारण प्रस्तुत ताम्रपटातील २५ व्या ओळीत सेठण याम भिल्लमाचा
 पुत्र असें न म्हणता भिल्लमाच्या वंशात उत्तम शालेला इतकेंच
 म्हटलें आहे. यावरून या उभयतामध्ये जो तीन पुरुषाचा खंड पडलेला
 दिसतो, याचा उत्तरावतार होतो. कदाचित् या वगळलेल्या तीन पुरु-
 षाची कारकीर्द ताम्रपटकल्यास महत्वाची न वाटल्यामुळे त्याचा त्यानें
 नामनिर्देश केलेला नसावा. खुद्द व्रतखंडात वरील भिल्लमाचा मुलगा
 वासुगी याची, कवि मधुर शब्दानें प्रशंसा करीत असत एवढेंच म्हटलें
 आहे व त्याचेनंतर गादीवर बसलेल्या वसुगीने आपल्या राज्यातील
 शिरजोर शालेल्या माडलिकाचा वीमोड केला असा उल्लेख आहे.
 वसुगीच्या पश्चात् बसलेला भिल्लम हा महापराक्रमी होता एवढाच
 त्याच्यासनधी व्रतखंडात उल्लेख केलेला आहे. पंडित भगवानलाल
 इद्रजित यास मिळालेले दानपत्र शके ९९१ सोमनाम सवत्सरातील
 आहे. व चालुक्यवर्गीय विक्रमादित्यानें कल्याण राजधानी शके ९९८
 नलनाम सवत्सरी हस्तगत केली व आपणास राज्याभिषेक करून घेतला.
 पंडित भगवानलाल यास नाशिकनजीकच्या अजनेरी गावी शके
 १०६३ चा एक शिलालेख मिळाला त्यात सेठणचंद्रासंबंधानें दिलेले
 वर्णन व्रतखंडातील माहितीशी जुळते. अर्धीच्या ताम्रपटातील ३९
 ते ४१ या ओळीतील मजकुरावरून दानपत्राच्या मित्या चालुक्य-
 वर्गीय त्रिभुवनमल्ल परमर्षिदेव याचें राज्य होतें असें दिसतें तो
 आपणास पुढीलप्रमाणें विरुद्धे लावीत असे " पृथ्वीवल्लभ, महा-
 राजाधिराज, परमेश्वर, परमभट्टार्क, मत्स्याश्रय, चालुक्याभरण, इत्यादि "

इस्मददेव यास महामंडलेश्वर असं संघोषिलें आहे. कोंकणें गाव, कन्हाड येथून आलेल्या शाकलगाखेच्या काश्यपगोत्री कुक्कुलपंडितादि तीस ब्राह्मणांमं दान दिल्याचा मजकूर यांत आहे. त्याचे पूर्वज कन्हाडाहून सेउण देशांत येऊन राहिल्याचा या ताम्रपटांत उल्लेख केला आहे. ताम्रपटांतील मजकुरावरून तो कमवंत ब्राह्मणांपैकीं असावा असं दिसतें.

अंजनेरी येथील शिलालेख.

हा शिलालेख तिसऱ्या सेउणचंद्राच्या वेळचा आहे अमें त्यांतील मजकुरावरून दिसतें. नाशिकच्या वायव्यदिशेस १५ मैलांवर अंजनेरी हें गांव आहे, तेथें मंदर शिलालेख सांपडला. तो उत्तम स्थितींत असून मंस्कृतांत आहे. लिपि देवनागरी आहे. यांत दिलेली याद-

शके १०६३-६४

इ. स. ११४१-४२.

वांची वंशावळ या भागाच्या अखेरीस नं. मध्यें दिली आहे. ही वंशावळ व्रतखंडांतील वंशावळीहून बरीच भिन्न आहे. पहिल्या धाडीयप्पाचा मुलगा पहिला भिल्लम याग श्रीराज नांवाचा चंडु होता अमें या शिलालेखांत म्हटलें आहे. व्रतखंडांत राजुगी हा पहिल्या भिल्लमाचा मुलगा होय असं म्हटलें आहे. त्यानंतर दुमरा धाडीयप्पा व दुमरा भिल्लम यांस यगळून तेमुक या पुरुषाचें नांव दिलें आहे. वमईच्या ताम्रपटांत तेमुकाच्याण्वजी तेमुक असं नांव देऊन जरी चूक झाली आहे तशाच प्रकारची चूक या शिलालेखांत झाली अमावी अमें दिसतें. याशिवाय शंभ्रगजाची कन्या लम्बियजा हिचा विराट वदिगा-पोषर, चातुस्य वंशांनीन षका कन्येचा विराट तेमुकावगेवर,

आणि चालुक्य वंशीय जयभिहाच्या बहिणीचा विवाह दुमन्या भिल्लमा-
वरोवर झाल्याबद्दलचा मजकूर या शिलालेखात दिला आहे तो पूर्वी
दिलेल्या कोणत्याहि शिलालेखात अगर ताम्रपटांत नमून त्यास इति-
हासाचा आधार नाही. तमेंच व्रतखंडांत दिलेल्या वंशावळींत अगर इतर
कोणत्याहि वंशावळींत या तिसऱ्या सेउणचंद्राचा उल्लेख केलेला नाही.
यावरून या शिलालेखांत पहिल्या भिल्लमानंतर उल्लेखिलेले राजे यादव-
वंशापैकी मुख्य शाखेंतील नसून त्यांच्या उपशाखेंपैकी असावे अमें
दिसतें. मर रामकृष्णपंत भांडारकर यांचें मत या प्रमाणेंच आहे. या शिला
लेखांत अंजनेरी येथील जैन चंद्रप्रभा मंदिराचे व्यवस्थेसाठी तिसऱ्या
सेउणचंद्रानें तीन दुकानें त्या गांवांतील शेटजी वत्सराज व दशरथ
यांच्या स्वाधीन केल्याचा उल्लेख आहे. जिनप्रभासुरीच्या “ नासक
कल्प” ग्रंथामध्यें पुढील आख्यायिका आहे. ती अशी “ दिव्यांग ऋषीनें
हारावती नगर जाळून भस्म केल्यानंतर यादवकुलाचा संपूर्ण नाश
होईल या भीतीनें, यादवकुमार वज्र याची स्त्री पूर्ण मासाची गरोदर
होती तिचा अभिपासून वचाव व्हावा म्हणून त्यानें तिला आठवे
तीथंकर चंद्रप्रभास्वामी याचे मंदिरांत आश्रयासाठी नेलें. तेथें तिला
दृढप्रहार नांवाचा मुलगा झाला. तो फार पराक्रमी असून शत्रूंना
केवळ कर्दनकाळ भासे. त्यानें चंद्रादित्यपुर नांवाचें नगर स्थापिलें
त्या ठिकाणी चंद्रप्रभासम्यार्मीचें जैन मंदिर अद्याप आहे. सदरील
मंदिरांत यादव राजांची वंशावळ आहे ती प्रस्तुत शिलालेखांतील
वंशावळीशीं जुळते.

प्रस्तुत ताम्रपटाची ऐतिहासिकदृष्ट्या कोणीएक किंमत नाही

अमें पूर्वी म्हटलें आहे. जैन धर्माची महती यादविष्याच्या हेतूने तत्परीयानी ऐतिहासिक सत्याची पर्वा न करिता वार्तातरी भरमसाट वंशावळ दिली आहे.

गदग येथील शिलालेख.

धारवाड जिल्ह्यातील गदग या गावी नारायणदेव व त्रिकुटेश्वर या नांवाची दोन देवळे आहेत त्यात संस्कृत व कानडी भाषेत लिहिलेले बरेच शिलालेख आहेत. पैकी त्रिकुटेश्वराचे मंदिर फार प्राचीन असून त्याच्या बाधणीवरून ते पूर्वी जैनधर्मीय असावे असें दिसते. या दोन

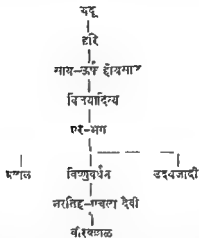
देवळात एकदर अकरा शिलालेख आहेत. पैकी नऊ एकट्या त्रिकुटेश्वराचे सभामंडपात असून बाकीचे नारायणदेवाचे मंदिरात आहेत. यांपैकी

शके १११३

इ. स. ११९१

काही महात्वाच्या शिलालेखातील श्रोटक माहिती पुढे देण्यात येत आहे. न. २ च्या शिलालेखात अहयमहदेवाचा मांडलिक राजा शोमन याने शके ९८४ मध्ये त्रिकुटेश्वर देवास म्हायर मिळकत दान दिल्याचा उल्लेख आहे. नं. ३ चा शिलालेख संस्कृत भाषेत असून कानडी लिपीत आहे. द्वारावतीपुराणी आपला मूळ मयथ जोडून आपण यादवपणीय आहो अमें म्हणविणाऱ्या होयमल यादवकुलाची वंशावळ यात दिली आहे. शके १०२३ मध्ये त्रिकुटेश्वरास काही जमीन दान दिल्याचाही यात उल्लेख आहे. चालुक्यवर्मास राजे जयमिह, अहयमह, दुमरा दिक्कमादित्य व अहयमहाची राणी एकनादेवी याची नांवे यात

आढळतात. होयमल यादवकुणाची वशावळ यांत दिली आहे ती येणेंप्रमाणें.

नं. ४ च्या शिलालेखातील दानपत्रात होयमल राजा वीरबल्लळदेव याचा मंत्री रायदेव (वेळगावळाचा मुभा),-बर्सादेवाचा मुलगा, व मयूरपुरचा अधिपति-यानें दान दिलेल्या गावाचा उल्लेख आहे. तसेंच वीरबल्लळानें यादवराजा भिल्लमदेव याचा परामब करून त्याचेकडून कुतलदेश हिसकाऊन घेतला, व लुकुडि येथें आपली राजधानी स्थापिली वगैरे मजकूर यात दिला आहे. पाचव्या भिल्लमाच्या वेळचे प्रस्तुत शिलालेखागेरीज पुढें लिहिलेले तीन शिलालेख आहेत — (१) मत्तुगि [विजापुर] शके ११११, (२) अन्नगिरि (धारवाड जिल्हा) शके ११०९, व (३) अमृतेश्वर येथील शिलालेख. प्रस्तुतच्या शिलालेखात पाचव्या भिल्लमानें २३ सप्टेंबर ११०१ रोजी सूर्यग्रहणाच्या पर्वकाली हेमरच्या छावणीतून आपला प्रधान जैतसिंह याचे विनतीवरून काढी.

गांव दान दिल्याचा उल्लेख आहे. तसेंच त्याने आपल्या नांवापूर्वी पुढे दिलेली विरुद्धे लाविली आहेत. १ 'समन्तमुवनाश्रय' २ 'महाराजाधिराज' ३ 'प्रतापचक्रवर्ति' ४ 'श्रीपृथ्वीवल्लभ' ५ 'परमेश्वर' ६ 'परममहाराज वर्गरे. इ. स. ११८७ च्या अगोदर पश्चिमेकडील चालुक्यवंशीय चौथ्या सोमेश्वराचा तो मांडलिक होता व त्याने उत्तरेकडील बरेच प्रदेश जिंकून घेतले होते. इ.स. ११८९ च्या अन्नेगिरी येथील शिलालेखांत कर्नाटक प्रांताच्या राज्यलक्ष्मीचा तो वल्लभ झाला म्हणजे त्या प्रांतावर त्याने आपला अंमल बसविला असे म्हटले आहे. तसेंच गदग येथील शिलालेखांत नमूद केलेल्या दानपत्रावरून तो त्यावेळी हेरूर येथील छावणीमध्ये दक्षिणेकडील प्रांतावरील मोहिमेंत गुंतला होता असे दिसते. पांचव्या भिलमाचा नातु सिंघण याचे येथल्या शिलालेखावरून असे दिसते की गोवा व हंगल येथील कदंबराजे, कन्हाडचे शिलाहारराजे, सौंदत्तिच रट्टराजे, व होयसळचे यादव यांनी पांचव्या भिलमाचे व त्याचा पहिला मुलगा जंतुगि (जैत्रपाल) यांना सार्वभौमत्व कबूल केले नव्हते. याशिवाय पश्चिमेकडील चालुक्यांच्या राज्यांपैकी बराच भाग त्याचे अंमलाखाली आला नव्हता.

परमदेवाचे मागून मिहिराज गादीवर बसला. त्याचे पश्चात त्याचा भाऊ गादीवर बसला. त्याचे नाव बनावडीत दिलेले नाही. परंतु 'ग्रनरंडांत' दिलेल्या वर्णनावरून तो रुद्रपराक्रमी होता असे दिसते. लज्जीपुर (तंजावर) येथून कर्पूरविराट नाराचा दृष्टी आणून त्याने कर्पूरग्रंत पुरे केले. त्याचे पश्चात मस्तुगी याम

राज्यपद मिळालें त्यानें जमून्शी लढाई करून पर्णगिट (पैठण) नावाचें शहर मोठ्या पराक्रमानें जिंजून घेतलें व तें आपलें वसति स्थान केलें. उत्कल उर्फ ओरिसा देशाच्या राजाचे बदरी हर्षाचा मोठा समुदाय होता तो त्यानें मोठ्या पराक्रमानें आपल्या ताब्यात घेतला. मल्लुगीच्या भागून अमरगागेय हा राजा झाला व त्याचे पश्चात गोविंदराज हा गादीवर बसला. त्याचे भागून मल्लुगीचा मुलगा अमरमल्लगी, व त्याचे पश्चात कालीयमल्ल ठे अंनुक्रमानें गादीवर बसले. या कालीय मल्लगाचे पुत्र दुर्बल असल्यामुळें राज्यपदास मुजलें व त्याचें राज्य त्याचा महापराक्रमाने चालता पाचवा भिल्लम यानें त्याजपामून हिराऊन घेतलें 'वत्सखटात' या भिल्लमाम कालीयमल्लगाचा चुलता अमें म्हटलें आहे. त्यावरून तो उपरिनिर्दिष्ट मल्लुगीचा मुलगा म्हणजे अमरमल्लगीचा भाऊ असावा असें दिसतें. त्यास राज्यपद मिळालें त्यावेळी तो अतिशय वृद्ध असल्यामुळें त्यास राज्याचा उपभोग फार घणें घेता आला नाहीं तो शके ११०० मध्ये गादीवर बसला व शके १११३ त कालवशा झाला. सदरील भिल्लमानें चालुक्याचा पराभव करून त्याचें सार्वभौमत्व हिरावून घेतलें.

म्हैसूर देशातील हल्लेगीट येथील होयसल यादव हे चालुक्यवंशीय त्रिभुवनमल्ल ऊर्फ विक्रमादित्य याच्या रानवटीत फार घलाढा होत चालले होते व 'दक्खन' देशचें सार्वभौमत्व आपणास मिळविं अशी त्याची महत्वाकांक्षा होती. होयसल यादवराजा विष्णुवर्धन यानें चालुक्याच्या मुलखावर म्हारी केली व वृष्णावेण्या या नद्याच्या काठी तळ देऊन चालुक्याच्या सैन्यास शह दिला. परंतु चालुक्य राजाचे सैन्य मोठे असून त्याचे मादलिक आपल्या सार्वभौम राजाशी

पूर्ण राजनिष्ठ असल्यामुळे होयसलांचा त्यांच्यापुढे टिकाव लागला नाही. कांही वर्षांनी चालुक्य वंशांतील राजे दुर्बल झाल्यामुळे त्यांचे पदरी असलेल्या कलचुरी वंशांतील विज्जलाने आपल्या धन्याचे राज्य वळकाविले. हा विज्जल चालुक्यवंशीय तिसऱ्या सोमेश्वराचे मागून गार्दीवर बसलेल्या जगदेकमळाचा मांडलिक होता. परंतु पुढे थोड्याच वर्षांनी चालुक्यवंशीय राजा चौथा सोमेश्वर याने कलचुरी-वंशीय राजाकडून कांही प्रांत पराक्रमाने परत मिळविले. बाकीचे प्रांत यादवराजांनी पूर्वी जिंकून घेतले होते.

याप्रमाणे नर्मदा व कावेरी या नद्यांच्या टापूत चालुक्य, होयसल यादव, व कलचुरि यांचा तिरंगी झगडा चालू असता उत्तरेकडील यादव स्वस्थ बसले नव्हते. मल्लुगीचा मुलगा पांचवा भिल्लम याने अंसल राजाकडून श्रीवर्धन नांवाचे नगर युद्ध करून हस्तगत केले, तसेच प्रत्यंडक राजाचा त्याने पुरा मोड केला. धरील राजाबद्दल कांही एक माहिती उपलब्ध नाही. मंगलवेष्टक (हल्लीचे मंगळवेढे) येथील श्रीविष्णु नांवाच्या राजाशी युद्ध करून त्याम धममदनी पाठविले. तसेच कल्याणची राजमत्ता होयमल यादवांपासून दिगवून पेरून तेथील राजाचा नाश केल्या. याप्रमाणे कृष्णानदीच्या उत्तरेकडील मुलगाचा तो मालक बनला. त्याने देवगिरी येथे राजधानी स्थापून शके ११०९ इ. स. ११८७ साली देवगिरी येथे आपणाम राज्याभिषेक करविला.

भतुंगि येथील इ. स. ११८० च्या म्हणजे शके ११११ च्या गिलागामनावरून यादवराजा पांचवा भिल्लम हा तेनियहफेट येथे

राज्य करीत होता परंतु या गात्रामन्धी काहीच माहिती मिळत नाही तो मालवराजानेरोबर झगडला गुर्जर राणे हेच कोणी होती यांना तो केवळ अजुन होता असे त्याचें कायमच वर्णन प्रस्तुत शिलालेखात केले आहे शके ११५० च्या हरळाहल्लीच्या रतिग्राम येथील व शके ११९० च्या हरिहर येथील ताम्रपटात यादवाच्या वशावर्ती दिल्या आहेत त्यात पाचव्या भिल्लमाचा उल्लेख आहे या वशावर्ती या भागाच्या अखेरीस दिल्या आहेत

पाचवा भिल्लम व होयसल यादव वीरबल्लाळ या उभयतांची दख्खनचे मारभौमत्त्व मित्रविण्यानेमानीत म्पर्था चाद्व होती त्याचे दरम्यान अनेक लढाया झाल्या त्यात अखेर लोकिगुटि (हल्लीचे लुडोडी) येथे निकराची लढाई होऊन भिल्लमाचा मुलगा जेतुगी याचा पूर्ण पराभव झाला, व वीरबल्लाळाने दक्षिणेकडील भाग आपल्या पूर्ण अमलारसाली आणिला याप्रमाणे सैयणदेशच्या ऊर्फ पूर्वकांतीन यादवाच्या वशाची मूलस्थापना शके ६७६ (इ स ७५४) च्या सुमारास होऊन तिचा शेवट पाचव्या भिल्लमाच्या मृत्यूनंतर म्हणजे शके १११३ मध्ये (इ स १२०१) झाला याचा अर्थ यादवकुल नष्ट झाले असा नमून त्याचा वंश, जैत्रपालापासून देवगिरीचे यादव (अथवा उत्तर कांठीन यादव) म्हणून ओळखिला जाऊ लागला पाचव्या भिल्लमाचे मागून शके १११३ इ स ११०१ मध्ये जैत्रपाल ऊर्फ जेतुगा हा गादीवर बसला त्याने होयसल यादवराजा वीर बल्लाळ याचरोबर पाचव्या भिल्लमाने

केलेल्या युद्धांत वराच पराक्रम गाजविला होता. व्रतखंडांत त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन केले आहे तें असे—

तदनु मदनमूर्तिः कार्तिकीचन्द्रसान्द्रद्युतिविशदयशोभिः

शोभिताशायकाशः ।

अभवद्वानिपालो जैत्रपालः करालः प्रहरणरणरक्तचक्षुःकुक्षुःखड्गः ॥
दोभित्वा रणरङ्गदेवयजने प्रोदस्तशस्त्रध्रुवः

धेर्णाभिर्जगतीपतीन्दुतवतायेनप्रतापानले ।

तिल्लङ्गाधिपतेः पशोर्विंशसनं रौद्रस्य रौद्राढतेः

रुद्रापरुषमेधयसविधिना लम्घयित्वा लोकीजयः ॥

वरील श्लोकाचा आशय असा कीं समरभूमी हेंच पुण्यक्षेत्र मानून जैत्रपालानें यज्ञकंकण बांधिलें आणि तेथें आपला प्रतापाभि सिद्ध करून त्यांत आपली शस्त्रे घात कोंणी सभिधा असें करून त्यांच्या सहाय्यानें प्रथम पुष्कळ राजांच्या आहुति देऊन अखेर तैलंगाचा स्वामी जो अत्यंत क्रूर रुद्र नांवाचा राजा त्याचीही त्यांत आहुती देऊन तो नरमेध समाप्त केला, आणि तीन लोकांवर जय मिळविला. पारंगलानजीक अनमकोंड येथें काकटेय कुट्टांतील ज्या रुद्रदेवाचा शिलालेख सांपडला आहे तोच हा रुद्र अमावा यांत शंका नाही. इतर शिलाशामनांतही तैलंगणचा राजा रुद्रदेव याजवरोवर जैत्रपालानें युद्ध शाल्याचें वर्णन केलेले आढळून येते, व आंध्र राजाच्या नियांचें, मर्य साम्ब याच जैत्रपालानें हरण केले असें काव्यमय वर्णन इतर ठिकाणीं केल्याचें दिसून येते.

प्रत्यात गगिति व ज्योतिषि भाष्कराचार्य याचा मुलगा लक्ष्मीधर

हा जैत्रपाल गजोचे पदरी होता व त्याच्या दरबारातील सर्व विद्वानांत तो जगप्रसिद्ध गणला जात होता गणित व ज्योतिष याविषयां-
संबंधी न्याय व मीमांसा या दोन शाखांतही तो पारंगत होता.
पुढे दिलेल्या पाटणच्या शिलालेखात याचदलचा उल्लेख केलेला आहे.

पाटण येथील शिलालेख (खानदेश)

खानदेशात चाळिमगावचे नैऋत्य दिशेस दहा मैलावर असलेल्या
पाटणगावी प्रस्तुत शिलालेख डॉ. भाऊ दानी यास सापडला. हा
समृद्ध भाषेत लिहिलेला असून गद्य-पद्य आहे. लिपी देवनागरी

आहे यादवराजाचे मांडलिक निकुभ घराण्या
शके ११२८ ११२९ पैकीं सोईदेव व हेमाद्रिदेव यांनी ज्योतिष-
६ स १२०५ १२०७ शास्त्राच्या अययनासाठीं वेधशाळा स्थापिली

या वेधशाळेच्या कायमच्या मुख्यस्थेसाठीं त्यांनीं शके ११२८
प्रभन सप्तसरी श्रावण महिन्याच्या पौर्णिमेस चंद्रग्रहणाच्या पर्वणीवर
भूमिदान केले व भविष्यकाळीहि राजे लोकानी पुण्यवृद्धीसाठीं या
वेधशाळेची जोपासना करवी अशी त्यात इच्छा प्रदर्शित केली
आहे या श्रावण पौर्णिमेस चंद्रग्रहण नव्हतें. शके ११२९ च्या
श्रावण १५ ला होतें तत्कालिन जैत्रपाल यादवराजांनें सदरील वेध-
शाळेंत देणगी दिल्याचें कोठें आढळून येत नाहीं. या शिलालेखातील
मजकुरावरून तत्कालीन ज्योतिषविषयावरील ग्रंथ रचणारास, व
दृक्प्रत्यय येण्यासाठीं वेधशाळा वगैरे बांधण्याच्या कार्या, राजाश्रय कसा
मिळत असे ही गोष्ट मिळत होतं या शिलालेखात सुप्रसिद्ध ज्योतिषी
भास्कराचार्य याची वसाहत दिली आहे. ती ज्योतिष शास्त्राचा

अभ्यास करणारास महत्त्वाची व बोधप्रद आहे ती अशी —

त्रिविक्रम (कवि)

भास्करभट्ट (भास्कराचार्यपुत्र ज्यास विद्यापति - ही पदवा मिळाली)

गोविंद

प्रभाकर

नानाधर

महेश्वराचार्य (कवि)

भास्कराचार्य (सुप्रसिद्ध ज्योतिषी)

लक्ष्मीधर (यादवराजा पहिला 'तुर्गा' याचे पदरत्न मुख्य पंडित)

चानदेव (सिधण्ठाचार्य पदरत्न प्रसन्न ज्योतिषी व धर्म विद्वान् गृहस्थ)

या वंशावळीतील त्रिविक्रम हा मोठा कवि होऊन गेला त्याच्या आज्ञेचे नाव श्रीधर असून वडिलांचे नाव देवादित्य होते त्याने 'दमयतिकथा' या नावाचा सुंदर ग्रंथ लिहिला, तो शांडिल्य गोत्री होता त्याचा मुलगा भास्करभट्ट हा धारच्या भोरराजाचे पदरी पंडित होता त्याने 'करणतुल्ल' नावाचा ग्रंथ लिहिला व त्यास 'विद्यापति' ही पदवी मिळाली होती भास्करभट्टाचा मुलगा गोविंद हा 'सर्वज्ञ' या नावाने प्रसिद्ध आहे या गोविंदाचा पुत्र नानाधर हा नामांकित कवि होऊन गेला त्याने 'वृत्ततिलक' या नावाचा ग्रंथ लिहिला. महेश्वराचार्याचा मुलगा भास्कराचार्य हा सुप्रसिद्ध ज्योतिषी होऊन गेला त्याचे लीलावती, वंगरे अनेक ग्रंथ आहेत त्याचा मुलगा लक्ष्मीधर हा यादवराजा

पहिला जेतुगी ऊर्फ जेवपार याच्या राजवटींत मुख्य पडित होता. त्याचा मुलगा चागदेव हा जेतुगीचा मुलगा देवगिरीचा यादवराजा मिथण याच्या पदरी प्रग्यात ज्योतिषी होऊन गेला. प्रभुत शिला-लेखातील समकृत भागाच्या शेवटी असलेला मनकूर घेणप्रमाणे —

ध्रांसोद्देवेन मठाय दत्त हेमादिना किंचिदिटा परैश्च ॥

भूम्रादि सव्यं प्रतिपालनीय भविष्यभूषणं पुण्यवृद्धौ ॥

स्वस्ति श्री शके ११२८ प्रभव सवत्सरे श्रावण मासे पौर्णिमाम्या चंद्रग्रहणमये श्री सौंदेदेनेन सर्वजनमित्रिधौ हम्नोदकपूर्वक निच-गुररचितमठायम्धानदत्त ॥

या शिलालेखाचा विशेष असा आहे की, त्यातील शेवटचा भाग तत्कालीन मराठीत आहे त्यातील भाषा विकट आहे चाग-देवाने बांधलेल्या वेधशालेमध्ये पाठण शारातील लोकांनी यथाशक्ति मदत करावी असा त्यातील भावार्थ आहे तत्कालीन खानदेशी मराठीचा मासला पुढीलप्रमाणे आहे

तद्यथा

इया पाठणी जे केण उषटे तेहाचा अमि आज जो राडला होता ग्राहकापासी तो मढा दीन्हला । ग्राहणी जे विक (ते) यापासी ब्रह्मोत्तर ते ग्राहणी दीन्हले । ग्राहकापासी दामाचा बीमोवा आसू-पाटी नगरी दीन्हला ॥ तुम्हा इया चला सिद्ध (च) ॥ बाहीरल्या जासूपाटी मिथवे ग्राहकापासी ॥ पाच पोफली ग्राहकापासी ॥ पहिले जाषाणे आदाणाची रोटी मठा दीन्हली ॥ जेती घाणे बाहती तेती या प्रति पली पली नैला ॥ पथ (जे) भविने ते मटाचेन मापे

मनाचे मपाड मदा अर्द्ध ॥ अर्ध मापदारी ॥ (रु) पाचे सुक ॥
 तथा भूमि चतुराघाट विशुद्ध ॐ (हुमामु) ॥ अ वाले कामता
 मदेच-व (टा) ॥ एकत-(टा) ॥ पडिता (चा) कायतु ॥ (ची)
 ते आमीचा (ऊ) रा ॥ धामी (जी) ची (अ) सेंद्विआ यातील
 शब्द " उघटे " " आमुपाटी " " गिधवे " वगैरे शब्द दुर्वाध
 आहेत पाटणगावी ज्या तेल्याचे घाणे असतील त्यानीं प्रत्येकी पळी-
 पळी तेल वेधशाळेच्या उपयोगाकरिता घावें असा काहीं वाक्याचा
 अर्थ लागतो प्राचीन मराठीभाषेचा चिकित्सक पद्धतीनें अभ्यास
 करणारास घरील उतारा मटव्याचा वाटल्यावाचून राहणार नाही
 या शिलालेखातील दुमरा विशेष असा आहे की खुद्द खानदेशात
 निडुम नावाचें घराणें अमून ते अभिराममाणें देवगिरीच्या यादवांचे
 नाडलीक होतें

मिथण उर्फ मिहणदेव

(१४ ११२२ ११८०)

इ. स. १०१०-१०३८

तस्माद्भूतभिनयस्मरचारमूर्ति र्वाते पदम् किल मिहणदेवभूष ।
 उदण्डदारुणगर्भार्थितवर्षिर्विर-सामन्तिनीप्रदन्वैर्यप्रण्डभातु ॥
 येनानीयत मत्तचारणघटा जज्जस्तुभूर्माभृत
 कदलादयनीपनेरपहता येनाधिरायाधिय ।
 येनभाणां भुदज्जनेपि घालिना नीन कथाशेषता
 यनोदासभुजेन भोजनूपति वाराशुदुग्धोरत ॥
 यद्वरभातिरिक्केमरी धिनिज्जो लदनीधर क्मापति-
 र्धेदादायन्निमि प्रमत्त गग्धे धागधगार्धभर ।

घड्यालक्षितपालपालिनभुवा सर्वापहारश्च य
श्रीसिंहस्य मदापतेयिनयते तद्वाललीलायितम् ॥

वरील श्लोकात हेमाद्रीन सिधण्टेवाच्या पराक्रमाचें थोटक्यात चटकदार वर्णन केलें आहे कोणा एका जज्जल नावाच्या राजाचा पराभव करून सिधणराजांनें त्याचें सर्व उन्मत्त हत्ती हिराऊन आणि तसेंच ककल नावाच्या राजाचें राज्य त्यानीं जिंकून घेतलें अर्जुन राजाचा समूळ नाश केला व भोनराजास धरून कारागृहात टाकलें रभागिरी येथील सिंहाप्रमाणें पराक्रमी राजा लक्ष्मीधर यास त्यानें युद्धात लोळविलें व धारच्या राजाला आपल्या घोडदळानें घेरलें आणि बल्लाळाच्या हाती असलेला सर्व मुलुग्य त्यानें कानीन केला आणि हे सर्व पराक्रम जणुकाय बालर्षिप्रमाणें सहजगत्या केले वर नमूद केलेल्या राजामधीं थोडिशी माहिती देणें जरूर आहे जनरल फर्निंग हॅम् यानें आपल्या आकित्यालाचिफल रिपोर्ट नावाच्या ग्रंथात (भा १७ पान ७५) चेन्न नामक राजकुलाच्या पूर्वेकडील शारेंची वशावळ दिली आहे, त्यात जज्जलाच नाव दिलें आहे त्याचें आधिपत्य छत्तिसगड प्रांतावर होतें याच चेदि राजकुलाची पश्चिमेकडील दुसरी एक शारा होती त्याची राजधानी त्रिपुर ऊर्फ तेऊर ही होती त्या शाखतील राचे आपणास ककल (कोकल) या नावांनें समोधून घेत असत यात नमूद केलेला भोनराजा बहुत करून पद्माळाचा भोनराजा असावा हा भोनराजा शिलाहार राजकुलानील होता त्याचा पराभव केल्यानंतर राणवानी कोल्हापूरच राज्य न्यालसा करून आपल्या राज्यात सामील केलें ही गोष्ट सिधणाच्या राजवटीतील शिलाशासनावरून मिळत होतें सिधणानंतरच

कोल्हापूर येथे जे कोरीव लेख आहेत त्यांत यादवराजांची नावे असून त्यापरोवर त्या प्रांताचा राज्यकारभार करण्यासाठी त्यांनी नेमलेल्या अधिकार्यांची नावे आहेत.

सिंघणाचे वेळचे वरचे शिलालेख आहेत ते परिशिष्टांमध्ये दिलेल्या जंत्रीत दर्शविले आहेत. त्यापैकी गदग, खिद्रापुर, शके ११३२-११६० पहाल, तिलिगल्ली, हरदाहळ्डी, अंबा, (आंबे,) इ. स. १२१०-१२३८ येथील शिलालेख महत्त्वाचे आहेत. त्यावरून सिंघणेदेवाच्या पराक्रमाची वरीच कल्पना येते व हेमार्द्राने त्याचे पराक्रमाविषयीचे जे वर्णन केले आहे त्यात ऐतिहासिक सत्य अमल्याचे दिग्दर्शन येते.

२ रा गदग येथील शिलालेख.

हा शिलालेख मंथून व कानडी मापेत आहे. सिंघणाने त्रिमुटे-शरदेवाम गांव इनाम दिल्याबद्दलचा मंथून शके ११३५ शिलालेख आहे. या शिलालेखाचे आरंभी अमराव येथील ग्रामाचे वर्णन असून त्यात दानाचे वर्णन दिले आहे. शिलालेखाच्या मध्यभागी शिवलिंग, ब्राह्मण व देवळाना माभारा दाखवून त्यात पुजारी ब्राह्मण पूजा करण्यांत गुंतलेले असून, उजवे बाजूम बाय व निचे बायल आणि वरचे बाजूम सूर्यदेव दाखविले आहे. उजवे बाजूम वसवाची मूर्ति असून वर चंद्र दाखविला आहे. हे देऊळ लिंगायत पंथाचे अमारे अंगे दिसते. या देवालय गांव इनाम देऊन सिंघणराजाने आपली देवस्थानांची संभालणीची महत्त्वाची कामे

सिद्रापुर येथील शिलालेख.

हा शिलालेख समृद्ध भाषेत अमून कायम्य लिपीत लिहिलेला आहे या शिलालेखात गणे ११३६ च्या चैत्र व ३० स श्रीमुख सवत्सरी सूर्यग्रहणाची पर्षणी साधून कोपेधर नामक देवस्थानांमिंघणदेवांन

शके ११३६

इ.स. १२१४

एक गाव इनाम दिल्याचा मजमूर आहे मिंघणदेवांन आपल्या नांमामों " महाराजाधिराज, प्रतापचक्रवर्ति, द्वारावतीपुरवराधीश, श्रीपृथ्वीवल्लभ, यादवकुलकलिकाविलाम बंगेर निरुद्ध लाविली आहेत कोल्हापूर येथील शिलालेखात पन्हाळ्याच्या भोजराजाम सिंघणांन आपल्या अमलापाली आणिल्याचा उल्लेख आहे. सदरील भोजराजा हा शिलाहार वंशातील होता भोजर माहंम यांनी सिद्रा-पूर येथील न ११ च्या कानडी भाषेत अमलेल्या शिलालेखाचें इमजी भाषांतर केलें आहे त्याचा आशय पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे. (राजा सिंघणदेव म्हणतो) " माझे राज्य पार भरभराटीचें आहे. तुमच्या वाडवडिलांना व त्रावणाना जो धर्म प्रिय होता तोच मी स्थापन करित आहे तो कल्पतरूप्रमाणें वृद्धिगत होवो व त्याच्या अतुरापासून पांन फुगेत व त्याच्या फुलापामून फळें येवोत " शिलालेखाच्या मधोमध शक्राची पिंडी अमून डाव्या बाजूम पुरुष व त्याचेवर चंद्र व उजव्याबाजूस नंदी व त्यावर सूर्य आहे

बहाल येथील शिलालेख.

खानदेश जिल्ह्यात चाळीसगाव तालुक्यातील बहाल गावी हा शिलालेख आहे तो समृद्ध भाषेत अमून लिपी देवनागरी

आहे. या शिलालेखांत एकंदर १९ ओळी आहेत. सिंघणराजाचा ज्योतिषी अनंतदेव याने भवानीद्वाराचा येथे मंदिर बांधिले. या शिलालेखाचे दोन भाग आहेत. पहिल्यांत अनंतदेव व त्याचे वाडवडील यांचा उल्लेख

शके ११४४

इ. स. १२२२

असून हा भाग बाळम्याच्यादृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे. दुसऱ्या भागांत देवगिरीचा यादव राजा सिंघण, त्याचा बाप व आज्ञा यांची प्रशंसा केली आहे. अनंतदेव हा शांडिल्यगोत्री यजुर्वेदी माध्यन्दिन शास्त्रेचा ब्राह्मण होता. त्याचे वंशांत मनोरथ व महेश्वर असे दोन विद्वान् ज्योतिषी होऊन गेले. पैकीं महेश्वराने ग्रहासंबंधीं शेखर या नांवाचा करणग्रंथ लिहिला आहे. प्रतिष्ठादीपक, फलग्रंथ, व लघुजातक या नांवाचे आणखी तीन ग्रंथ त्याने ज्योतिषशास्त्रावर लिहिल्याचे समजते. महेश्वराचा मुलगा श्रीपति, व श्रीपतीचा मुलगा गणपति व गणपतीचा मुलगा अनंतदेव, अशी वंशपरंपरा या शिलालेखांत दिली आहे. तो विद्वान् ज्योतिषी होता. त्याने ज्योतिषशास्त्रावर कांही ग्रंथ लिहिल्याचे समजते. पाटणच्या शिलालेखांनील त्रिक्रमाच्या वंशाशी त्याचा संबंध असावा असे दिसते.

सिंघण, जैत्रपाल व भिल्लम यांचे वर्णन दुसऱ्या भागांत दिले आहे. यांतील ऐतिहासिक भाग एवढाच आहे की, सिंघणाचा बाप जैत्रपाल हा दयेचा सागर होता. व आंध्रदेशाचा राजा गणपति याची गादी दुसऱ्याने घळकाविली होती ती त्याने त्याम परत मिळवून दिली व गणपतीचा वचाव केला. सिंघणाने पराक्रमी अर्जुनाचा पराभव केला. या दोनही गोष्टी शके ११०३ च्या पेटणच्या

ताम्रपटात नमूद केल्या आहेत. यात ज्या अर्जुनाचा उल्लेख केला आहे, तो मालव देशातील बर्मदेव राजा असला पाहिजे, सिंधणाच्या राज्यात अनंतदेवानें एक देऊळ बांधिलें. गगाधर या नावाच्या नागर ब्राह्मणानें हा शिलालेख कोरला. अनंतदेवाचा बंधु महेश्वर यानें सिंधण देवाची प्रशस्ति लिहिली आहे.

हरळाहल्ली येथील ताम्रपट.

या ताम्रपटाचा बराच भाग सफष्टतात असून काहीं भाग जुन्या कानडीत आहे लिपी देवनागरी आहे. धारवाड जिल्ह्यातील कराजगी तालुक्यात हरळाहल्ली येथील उदचम्मादेवीचे देवळाचे मागील जागेंत हा ताम्रपट पुरलेला होता त्यात देवगिरीच्या यादव राजाची मल्लुगीपासून सिंधणदेवापर्यंत बशाबळ दिली आहे. ताम्रपटाचे तीन तुकडे असून ते १ इंच जाड फडीत अडकविलेले आहेत. दरएक पत्र्याची लांबी- रुंदी $11\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ आहे कडीवर गुडथे टेंडून, व हात जोडून उभा अमलेल्या गरुडाचा ठसा आहे त्याच्या उजवे खाद्यावर सूर्य व डावे खाद्यावर चंद्र याच्या आकृति आहेत ताम्रपटाचें दज्ज ४४१ तोळे आहे सिंधणदेवाचा कर्नाटक प्रांतावरील सुभेदार वीचण या नावाचा होता त्याच्या थोरल्या बन्धूचे नाव मल्ल व वडिलाचें नाव चिक्क असें होतें वीचणाच्या बायकोचें नाव आमगण असें होतें. वीचणानें रट्टाचा, दक्षिण कोंकणातील कदमाचा, द्वारासमुद्र येथील होयसळाचा व पांड्यदेशाच्या राजाचा पराभव केला कावेरीनदीच्या आसपास त्यानें सिंधणदेवाच्या पराक्रमाचे विनयस्तंभ रोविले हरळाहल्ली

पासून सहा मैलावर वाराही (म्ह० हल्लीची वर्षा) नदी तुगमद्रेला मिळते. वाराहीचे काठी वीचणाने आपल्या चडिलाचे श्राद्ध करून त्याचे ऋण फेडिले वाराही नदीचे काठावर असलेल्या सोमनाथ देवाच्याचा व चिबदेव व महादेव यांनी बांधलेल्या शिवाच्याचा उद्देश केलेला आहे. दंडेश चिबदेव हा सिंधणाचा मांडलिक होता त्याने रतिग्राम गावातील बरीच जमीन खरेदी करून तेथील ब्राह्मणांस दान दिली. येथील ग्रामाधिकारी रामगोंड व महामंडलेवर जोईदेव याच्या नावाचा उद्देश आहे.

तिलिगल्ली येथील शिलालेख.

हा शिलालेख फानडीत असून त्यात १२६ ओळी आहेत. देवगिरीचा सिंधण यादव राजा याची यात भरपूर प्रशंसा केलेली आहे त्याची विस्तृत दिली आहेत ती अशी

साले ११६०

१ स १२८

“ १ महाराजाभिगज ० द्वारावतीपुरवराधीश,
२ विष्णुशोद्धव ४ देवगिरीदुर्गतिहक वंगरे. ”

विदर्भाच्या राजाचा, तुरकाचा (तुकांचा) व जज्जर देवाचा सिंधणाने पराभव केला फोर्टहापुरच्या भोवराजाम सिंधणाने पट्टावयाम लाविले. त्रिहसराजा व हायगल राजा वाटाळ आणि लक्ष्मीगन याम त्याने जिंकले मालव देशाच्या राजाचा व बलाहर अभिराजा, त्यानप्रमाणे मर पेंढाच्याचा त्याने नाश केला त्यास नेपाळ, जम, फलिंग, चोल येथील राजे व पाप्पराचे परभक्त कावत. त्याच्या इन्तिदलाना नायक लक्ष्मिदेव होता. या शिलालेखान सैबन (माधन) ठावर (पुतण प्रांतातील एका भागात अधिकारी) याचा उल्लेख केला आहे. विंगान्नेय ! प्रानावर त्याचा लबा होता महाराष्ट्राने मोडणारा युवक

देशाचा भाग त्याचे अमलाखाली होता. या शिलालेखात अभिराचा उल्लेख केला आहे. यानरून देवगिरीचे यादवघराण्यातील राजे व खानदेशातील अभिर ऊर्फ गवळी राजे हे एक नव्हेत असे सिद्ध होतें.

सिंधणदेवाची गुजराथेवरील मोहिम.

हेमाद्रीच्या प्रशस्तीत सिंधणानें गुजराथेवर स्वारी केल्याचा उल्लेख आढळत नाही. सिंधणानें गुजराथ काराज करण्याचा दोन-तीन वेळा प्रयत्न केला परंतु त्यात त्याला यश आलें नाहीं उलट गुजराथच्या राजा-बरोबर मित्रत्वाचा तह करून त्यास म्यमथ वसावें लागले अशी माहिती आंवे येथील शिलाशासनं, सोमेश्वराचा कीर्तिकोमुदीनामक ग्रंथ, अहिनलवाडा येथील शिलाशासनं, वगैरेवरून मिळते कोल्हापूर येथील न १० च्या शिलाशासनात मात्र सिंधणास, गुर्जराजा हाच कोणी हत्ति याचा अकुश असे म्हटलें आहे. गुजराथेवरील सिंधणदेवाची मोहिम यशस्वी झाली नाहीं म्हणून हेमाद्रीनं वतखडातील प्रशस्तीत यानद्वला कदाचित् उल्लेख केला नसावा असें दिसतें

आने येथील शिलालेख

हा शिलालेख ससृष्ट भाषेत असून त्याची लिपी देवनागरी आहे या शिलालेखात सिंधणाच्या गुजराथेवरील स्वारीची हकीगत आहे सिंधणानें देवगिरीचें राज्य शके ११३२ पासून ११६९ पर्यंत केलें त्याच्या पदरी खोलेश्वर व राम या नावाचे मौद्रल जातीचे ब्राह्मण दोन प्रधान होते सिंधणानें त्यास गुजराथच्या मोहिमेवर पाठविले.

शके ११६२

इ स १२४०

त्यावेळचा गुजराथचा राजा लज्जणप्रसाद व त्याचा मुलगा वीरधवल याच्या सैन्यातरोवर सिंधणाच्या सैन्याने घनघोर युद्ध झाले, त्यात राम पडला. रामाची बहीण लक्ष्मी हिने ब्रह्मपुरी येथे त्याचे स्मारक म्हणून रामनारायणाचे मंदिर बांधिले. त्यात हा शिलालेख आहे. त्यातील मजकूर कविराज याने संस्कृतात पद्यमय रचिला असून तो प्रसिद्ध ७ मध्ये दिला आहे. या शिलालेखात सिंधणासारखा पराक्रमी राजा पूर्वी झाला नाही, व पुढे होणार नाही असे म्हटले आहे. व गोलेश्वराचा मुलगा राम याने गुजराथचे मोहिमेत जो पराक्रम गाजविला त्याचे बहारीचे वर्णन केले आहे. मिहगट घेताना शिवाजीचा उजवा हात तानाजी पडला, परंतु शिवाजीचे उद्दिष्ट कार्य पार पडले! त्याचप्रमाणे सिंधणाचा राम जरी लढाईत पडला तरी सिंधणाचा शत्रू गुजराथला कायमचा लागला.

फीतिके।मुद्री नावाचे एक संस्कृत काव्य सोमेश्वराने लिहिले आहे. त्यात गुजराथच्या चालुक्य राजाचे वर्णन दिले असून बन्धुपाल व जैत्रपाल या बन्धुद्वय प्रधानाची भरपूर स्तुति केली आहे. चालुक्यराजाची व्यापपाली (वाघेरा ठाडूर) नावाची एक शाखा होती. त्यांपैकी राजा लज्जणप्रसाद याचा गुजराथच्या एका भागावर अमल होता. त्याचा मुलगा वीरधवल हा देगील आपल्या बापाप्रमाणेच पराक्रमी होता. या बाप-पुत्रांनी तुमुन युद्ध करून गोलेश्वर आणि राम यांची स्वारी परतविली. याच काळात सिंधणाचे गुजराथवर आणली एवढा स्वारी केली होती परंतु सिंधणाचे सैन्य गंगेचे (भृगुवच्छ) येथे पोहोचल्यावर उभय पक्षांचे निमग्न

युद्ध होऊन त्यात सिंधणास हार सावी लागली असें लिहिलें आहे.

कोणीएक मुद्गलगोत्री खोलेश्वर नावाचा प्रावण सिंधणाच्या पदरी मोठा पराक्रमी मंत्री होता त्यानें गुर्जर देशाच्या राजाची रग जिरविली, मालवदेशीय राजास क्रीटकाप्रमाणे चिरइन टाकिलें, अभिरराजाचें कुळ अजिघात नष्ट केलें, तो आपला धनी सिंधण-देव याच्या शत्रूस दावामिप्रमाणें भासत होता व त्यानें शत्रूचे निर्दालन करण्याचे कामीं सिंधणास काहींएक काळजी ठेविली नव्हती, वगैरे आशयाचें खोलेश्वराच्या पराक्रमाचें वर्णन बऱ्याच ठिकाणीं केलेलें आढळतें या खोलेश्वरानें आपला पुत्र राम यास आपले पश्चात् आपल्या अधिकारावर नेमिलें होतें त्याच्या नेतृत्वावालीं सिंधणानें पुन्हा एकदा गुर्जर प्रांतावर स्वारी केली. राम नर्मदेपर्यंत चाल करून गेल्यावर त्याठिकाणी गुजराथच्या सैन्यानें त्यास गाटलें उभय पक्षा मध्ये झालेल्या निकराच्या लढाईत गुजराथच्या राजाचे हजारो शिपाई धारातीर्थी पडले ही गोष्ट खरी, परंतु सिंधणाकडील राम त्या लढाईत मारला गेला यावरून सिंधणानें गुजराथवर निदान दोन वेळा स्वान्या केल्या असल्या असें दिसते गुजराथच्या इतिहासात या गोष्टीला पौपक अमा वृत्तात आहे

वीर्तिकौमुदी का-यात देवगिरीच्या यादवराजाचा गुजराथच्या राजाना केवढा दरारा होता याचें हुबेहब वर्णन केलें आहे.

श्रुतसिद्धणसैन्यसिद्धनादप्रसरा गुर्जरराजराजधानी ।

शरिणीच हरिन्मुखावलोक चकिनान्त करणा मुहुश्चकार ॥ ६३ ॥

एवमारभते न कोद्वि यतुं कुर्वते योपि न सप्रद वणानाम् ।

स्वरता च न नापि नैति चेत् परचक्रागमशङ्कयाप्रजानाम् ॥ ६४ ॥

अवधीरिति धान्यसचयानां बहुमान शक्रद्वेषु मानवानाम् ।
 विपदामुदये हि दुर्निवारे शरण चक्रभृदेन्द्रेहमाजाम् ॥ ४१ ॥
 समुपैति यथा यथा समीपं रिपुराजघजिनी मदात्तदानीम् ।
 परत परतस्तथा तथारो अनता जातभयोच्छ्रया प्रयाति ॥ ४२ ॥

कीर्तिकीगुदी स ४

सिंघणाच्या सैन्याचा मिहनाद जिकडे तिकडे दुमदुमलेला ऐकून गुजराथची राजधानी, ज्याप्रमाणे सिंहाचे तोंड पाहून हरिणी चकित होते त्याप्रमाणे तिची स्थिति झाली. म्हणजे सिंघण राजाच्या दहशतीने ती थरथरा कापू लागली. त्या भीतीने कोणीही नवीन घर बांधण्यास धजेना. अथवा धान्य माठविण्यास कोणाचाहि धीर होईना. परचक्राच्या भीतीने मद्याची मने उद्ध्विग झाली. शेतातील धान्याचे रक्षण करण्याचे सोडून देऊन गाड्या मिळविण्याची सर्व लोक विलक्षण काळजी बाहू लागले आणि शत्रूची फौज जमवशी अधिकाधिक जवळ येऊ लागली तसतशी सदरील राजधानीतील लोकांच्या काळजात धडकी भरून जाते तो आपापली घरे दारं मोडून पळू लागता. यापुढे कीर्तिकीगुदीत पुढील श्लोकाने आणखी मनोरंजक वर्णन आहे.

तद्वेषेय जयंन यादवेन्द्रार्थिनामगच्छदनुच्छयीतार्यम् ।
 भद्रुष्टांशुदित चकार कोपादन्तिषं धीर्यपप्रसाददेय ॥ ४३ ॥
 उपरुष्टमपुष्टविषमस्य भद्रुदुग्धप्रसगादिरुष्ययी मरु ।
 शुशुभेस्य पुष्टपभूषणव्या नययया निदिनेय यादुपारी ॥ ४४ ॥

परिपन्थिवरुथिनीं प्रभूतां स नृपस्तुच्छपरिच्छदोप्यगच्छत् ।
 वलि नाप्यरिणा रणप्रवृत्तां सुभटानां द्विपदानि संसुरानि ॥ ४९ ॥
 बलवारिधिराजगाम शत्रोरुपतापीतटमुर्वरोपतापी ।
 रभसादभिधावतिस्म वीरः स महीतीरमहीनयाद्दुःशक्तिः ॥ ५० ॥
 प्रचुरं तदरातिराज्यक्रं तदजय्यं च बलं चुलुस्यभर्तुः ।
 विमृशन्वहुशोपि संदिहानो न जानोनिश्चिनुते गर्तिं स्तितिया ॥ ५१ ॥
 रिपुसैन्यनिवेशभूः प्रजानां विदिताभूदनिचेदितापिदूते ।
 गरनाङ्गणगाहनोत्थणैस्तज्ज्वलितप्राप्तसमूहधूममूर्च्छ ॥ ५२ ॥
 भृगुरुच्छमहीमहीनसस्यां चरतस्तानचिरेण घृणिष्यन् ।
 न घृणपि दुर्जया जय्य. समरेमन्यत वीरकैसरी स ॥ ५३ ॥

कीर्तिकामुदी स ४

“ सिंघण राजाचें सैन्य फार त्वरेनें चाल करून येत आहे असें लवणप्रसाद यास समजताच त्यानें रागांनें आपल्या भुंवया वर चढविल्या. त्याची फौज लहान होती याची त्यास जाणीव होती तथापि ती वरोवर घेऊन शत्रूच्या मोठ्या सैन्यास तोंड देण्यासाठी तो निघाला. सिंघणाचें सैन्य तापीच्याकाठी पोहोचलें तेव्हा लवण-प्रसाद मोठ्या त्वरेनें चाल करून महीच्या काठी जाऊन थडकला. शत्रूचें सैन्य फार मोठें व चालुक्याची फौज अतिशय पराक्रमी यामुळें विजयश्री कोणाय माळ घालील यानदल लोकाची मनें साशंक झाली. सिंघणाकडील सैन्य आपल्या मार्गातील खेड्या-पाड्याची जाळ-गोळ

करित जाई. त्यायोगाने उत्पन्न झालेल्या धुराच्या लोटामुळे लवण-
प्रसादाकडील सैन्यास शत्रूचा तळ कोठे आहे याचा मागमूस लागेना.
अशा विकट परिस्थितीत शत्रूच्या सैन्यास तोंड देण्यासाठी आपल्या
सैन्याची हालचाल कशा रीतीने करावी याबद्दल लवणप्रसादास मोठा
पंच पडला. शेतात उभी पिके असताना यादवाच्या सैन्याने भृगु-
कच्छाच्या (हर्षाच्या भडोचच्या) आसपामच्या मुलखानर हर्षा
करून तो व्यापून टाकिला, तरी देरील त्या गुजराथच्या मिहाम
(लवणप्रसादान) शत्रूच्या सैन्यापुढे आपणाम हार सार्वी लागणार
नाही असा पूर्ण आत्मविश्वास होता. "

लवणप्रसाद व धीरधवल या पिता-पुत्राची वर न्हिल्ल्याप्रमाणे तारा-
वळ उडारी अमता आणखी एक अकल्पित गोष्ट पडून आली; त्या-
मुळे त्यांच्या मंकटपरंपरेत अधिकच भर पडली त्याच्या या मंकटा-
वस्थेचा फायदा घेऊन उत्तरेकडून चार राजांनी गुजराथमातावर
म्वारी केली. "विषद्विपदनगुग्धानि" मवंटे एकदा येऊ लागली म्हणजे
ती एकामागून एक अशी येऊ लागतात. या जगाच्या जवळीस अनु-
सरून प्रथमपासून लवणप्रसादाच्या गोष्टीस मागील अमलेने गोष्टी व
लाट मानाचे राजे यांनी त्यास एकाएकी जगा दिल्या व ते उभयता
मागवाटच्या राजास जाऊन मिळाले. भोज ही की मरे बाजूनी लवण
प्रसादाने सैन्यास गराटा पडल्या असताहि त्या दिना पुत्राचे पंच
विनिवृत्ति रावने नाही. त्याच्या या अचाट धैर्याने कानुक कराई
निवळे धोटेच आहे ! दक्षिणबाजूकडून याचवेळीस जे शत्रू दिना
होता त्यास प्रतिहार परण्याचे बाहीरात लवणप्रसादाने नष्टकृत करून
उठो हडून या निर्दोष्ट केलेल्या तीन राजांच्या मदत सैन्यासोबत

सामना करण्यासाठी आपल्या मौज्या मोर्चा त्याने उचरेकडे फिरविला. याप्रसंगाचें घर्जन मोमेश्वरानें आपल्या 'कीर्तिकौमुदी' मध्यें फार बहारीचें केलें आहे.

पुरतो यदि सिट्गनस्य सैन्यं यदि पृष्टे मगभुजध तौ च ।
न यभ्य तपोरचिन्त्यशक्तयोमुंकरागस्य विपर्ययस्तथापि ॥ ५९ ॥
पुरतः सरनो यदुप्रवीराननुगच्छन्समो करीर मत्तः ।
व्याधितः प्रतिपार्थिवै स पश्चात्सर्पादिव्यावृते नृपः सकोपः ॥ ६० ॥
जगति ज्वलिताग्निलप्रदेश प्रचुरीभूतमलिमनुचप्रचारः ।
स परस्परविग्रहो ग्रहाणामिव तेषामभवशरेभ्वराणाम् ॥ ६१ ॥
अवलोक्य क्षुत्तृक्यपार्थिवो तौ विपरीतवदुभिर्नृपे परीताः ।
सरर्शातिकराविद्यामुयादजंतेयं मनुतस्म दुर्दिनं तत् ॥ ६२ ॥
बलितेपि क्षुत्तृक्यपार्थिवेस्मिन्न घृतं तैर्यदुभिः पुरः प्रयाणम् ।
हरिणैरनुगम्यते न मार्गो हरिणा तत्क्षणमाधितोऽग्नितोपि ॥ ६३ ॥
कीर्तिकौमुदी स. ४.

यातील शेवटच्या श्लोकाचा सारांश असा आहे की, चातुर्व्य-
राजानें यादवाच्या सैन्याचा समाचार घेण्याचें सोडून देऊन
उचरेकडे आपल्या सैन्याचा मोर्चा फिरविला, तरीदेखील यादवाचें सैन्य
पुढें सरसावलें नाहीं व खवणप्रसादाच्या सैन्याचा त्यानीं पाठलाग
केला नाहीं. याचें कारण कीर्तिकौमुदीकार सोमेश्वर त्याच श्लोकात
काव्यमय भाषेंत देतां तें असें, “सिंह आपला मार्ग सोडून गेला तरी
हरिणें भीतीमुळें त्या मार्गानें जाण्यास धजत नाहींत.”

खवणप्रसादाच्या सैन्याचा पाठलाग न करिता यादवाचें सैन्य
जागच्याजागीं स्थिर राहिलें, यात काहीतरी विशेष कारण असलेंच

पाहिजे. सोमेश्वराने कीर्तिकौमुदीत म्हटल्याप्रमाणे, यादवांची फौज तापी नदीच्या नजीक येतांच गुजराथच्या राजांचे व त्याच्या प्रजेचे धावे दणाणून गेले होते, तेव्हा लवणप्रसाद यास शत्रूंच्या सैन्यांनी नोहीकडून घेलेले पाहून त्याप्रसंगाचा कायदा घेण्यास ती पुढे सरसावली नसती ही गोष्ट संभवत नाही ! लवणप्रसादाने सिंधणाच्या सैन्याचा पराभव करून त्यास परतविले असते, तर खुद्द सोमेश्वराने त्या विजयाचा मोठ्या गौरवाने उल्लेख केला असता. परंतु जी गोष्ट मुळांतच पडली नाही ती आपल्या ग्रंथांत नमूद करण्याचे धाट्य सोमेश्वराकडून कसे होईल ! यावरून लवणप्रसादाने सिंधणापरीवर सलोखा करून ठभिणे-कडून आपल्यावर आलेले संकट निदान तात्पुरते तरी टाळले असावे असा तर्क करण्यास जागा आहे. पण सोमेश्वराने गुजराथच्या राजाच्या गौरवाचे म्हणून जे काव्य लिहिले, त्यांत, त्यास कर्मापणा आणणाऱ्या प्रसंगाचे दिग्दर्शन करण्याचे मोठ्या सुर्वाने टाळले आहे; य महत्त्वाचे मुद्यावर मुख्य राहून ऐतिहासिक मत्स्य कथन करण्याचे-फामी कुचराई केली आहे. बाल्मिकी पाहिले असता चोटीकडून संकटे आली भ्रमतां लवणप्रसादाने त्यांतल्यात्यांत घनाद्वय राजा-यगेवर सलोखा करून आपजावर आलेले मोठे विघ्न मुन्मद्देगिरीने टाळले याबद्दल सोमेश्वराने त्याचे कानुक करावयास पाहिजे होते !

कै. सर रामकृष्णपंत मोटारकर यांस “ नेत्रपञ्चानिका ” नांवाच्या निव्वानेच्या संमृत्त ग्रंथांत, दानपत्रांतील, तटनाम्यांतील व इतर राजकीय व ग्राजरी पत्रव्यवहारांतील नजरूर कामे निहावे याबाबतचे मनुदे दिले आहेत. म्हणजे ज्या ज्या लोकांस दानपत्रे, तटनाम्ये इत्यादि लिहिण्याचा प्रसंग येईल त्या त्या लोकांस या

अथातून मसुदे घेण्याम सुरुभ पडावें या हेतूनें हा ग्रंथ लिहिला असावा असें दिसते हल्लींच्या काळात गहाणखते, खरेदीखते, उलट खरेदीखते, वेदवेपत्र, भाडेचिठ्या खंगरे कायदेशीर कागदपत्र कसे लिहावे याबद्दलचे मसुदे एका ठिकाणी ज्यात सरुलित केले आहेत अशी पुस्तके सॅलिसिटर्स लोक आपल्यापाशा वाळगितात व आपल्या अशिलाम ज्याप्रकारचा दस्तऐवज करून घेणे अगर देणे असेल त्याचा नमुना अशा पुस्तकातून ते घेतात वरील 'लेखपचाशिका' ग्रंथ याच नमुन्याचा असला पाहिजे सदरील ग्रंथ कोणी लिहिला त्याचें नांव उपलब्ध नाही परंतु हा ग्रंथ विजय संवत् १२८८ मध्ये कोणी तरी विद्वान गृहस्थानें लिहिला असावा कारण त्यात नमूद केलेल्या निरनिराळ्या कागद-पत्रांची मिति एकच म्हणजे विक्रम संवत् १२८८ वैशाख शु॥ १५ ही दिली आहे एका दानपत्राचा मसुदा नीट समजला जाय म्हणून त्यात, तत्कालीन विशिष्ट व्यक्तींची नांवे नमूद केली आहेत ग्रंथकागनें त्या मसुद्यात अनहितपट्टण येथील चालुक्यकुलाची वशावळ, मूळराजापासून दुसऱ्या मीमांस्यंत दिली असून त्या दानपत्रातील देणगी, राजा लवणप्रसादान दिली असे म्हटलें आहे याचप्रमाणे दोस्तीच्या तहनाम्याला "यमलपत्र" असें नांव देऊन त्याचा नमुना त्यानें दिलेला आहे त्यात तह करणारे पक्षकार म्हणून, सिध्द व लावण्य प्रसाद (लवणप्रसाद) या उभयतांची नांवे नमुन्यादाखल दिली आहेत तो नमुना असा - " संवत् १२८८ वर्षे वैशाख शुद्ध (शुद्ध ') १५ सोमवेह श्रीमद्रिचयकटके महाराजाधिराजश्रीमत्सिंहदेवम्य महामण्टेश्वरराणकश्रीलावण्यप्रसादम्य च । सराज (साम्राज्य अथवा सम्राट)

कुलश्री श्रीमहामहोदयदेवेन महामंडलेश्वर राणश्रीलखण्यप्रसादेन पूर्ववद्-
यात्मीय २ देशेषु रहणीयम् । केनाऽपि कस्यापि भूमिर्न आक्रमणीया,"
विक्रम संवत् १२८८ वैशाख शु॥ १५ या दिवशी विजयी तळाच्या
छावणीत महासाजाधिराज प्रतापी सिंहणदेव (सिंघणदेव) व महामंडलेश्वर
गणक प्रतापी लखण्यप्रसाद (लखणप्रसाद) यांच्या दरम्यात तहनामा
जाला तो असा; सार्वभौम राज्य हेंच ज्याचें वडिलोपार्जित धन असा जो
धीमान् सिंहणदेव, व राणा प्रतापी लखणप्रसाद या उभयतांनों पूर्वापार
बहिष्पार्ष्णीप्रमाणें आपापल्या मुलखांत राहों. कोणीही कोणाचा मुमुग्ग
मलात्कारानें धेऊ नये.

या तहनाम्यात आणखीही कांही शर्ती आहेत त्या अशा की:- उभ-
यतांपैकी परगदावर शत्रूनें रहा गेल्यानें दुसऱ्यानें आपलें मैत्र्य त्याच्या
सदतीस पाठवून संयुक्त मैत्र्यानिशि त्याचा प्रतिहार केला पाहिजे. नवेंच
उभयतांपैकी कोणाहि एकाच्या मुमुग्गान जणादा राजा मैत्र्यवान बंधू
पेऊन पळून गेल्यास त्याच्या दुसऱ्यानें धारा देऊ नये. म्हणजे हा स
परम्परांच्या बऱ्याचकडितां केल्या होत्या असें दिसते. या मसुद्यात
इतरचीं नावे दाखल न करिता सिंहण व लखणप्रसाद याचीं नावे
दाखल करण्यांत ग्रंथकाराचा विदिष्ट हेतु असावा यात शका नाहीं.
कारण बरील उताऱ्यांनील ' श्रीमन् विजयमठके ' (विजयी
मैत्र्याच्या तळात) हें पद अर्थपूर्ण अगून त्यांत सिंहणाम सार्वभौम
राजा असें म्हटलें आहे. यापुढे हा तहनामा सदरील ग्रंथानेपुढीं
काही काळ अगोदर जाला असावा, व न्यायी म्हुनि ग्योरेजी
ग्रंथकाराच्या मनात ताजी असावी. यावेरीज वि. म. १२८८ च

अगोदर फाही वीं गुजराथेवर सिंघणाने म्हारी केली होती, अजावदल ऐतिहासिक पुरावा मिळतो

वरील विवेचनावरून लवणप्रसाद याने देवगिरीचा मिहणदेव (सिंघण) याचा पराभव केला ही गोष्ट खरी नमून गुजराथच्या राजास त्याच्या पराक्रमाची जाणीव असल्यामुळे त्याने त्यानवराने दोस्तीचा तहनामा केला हीच गोष्ट निर्विवाद होय सर रामचरणपत भांडारकर यामे “ लेखपचाशिका ” हा ग्रंथ मापटला नसता तर या मोहिमेच्या निहालाचा प्रश्न वादग्रस्त राहिला अमता.

‘ कीर्तिकामुद्री ’ त, यादवराना सिंघण याच्या गुजराथेवरील ज्या मोहिमेचे वर्णन दिले आहे ती पहिलीच असली पाहिजे. कारण या मोहिमेच्यावेळीं सिंघणाच्या सैन्याचे अधिपत्य गोलेश्वराने होते लवणप्रसाद याने आपला धनी अनहिलपट्टणचा राजा दुसरा भीम याचे स्वामित्य शके ११४१ त, झुगारून दिले होते व तो आपणास स्वतः राजा असे म्हणून घेऊ लागला होता सिंघणाच्या कारकीर्दीला या सुमारास सुमारे नऊ वर्षे लोटली होती वर निदिष्ट केलेला तहनामा शके ११५३ च्या सुमारास झाला असावा आहे येथील प्रस्तुत शिलालेख शके ११६० मधील आहे या जिलानेस्वातील मतंग्यावरून सिंघणाच्या गुजराथच्या मोहिमेत गोलेश्वरचा भाऊ राम हा मारला गेला असे दिसते त्याचे पश्चात् त्याचा मुलगा अज्ञान असल्यामुळे त्याच्या मिळकतीचा कारभार त्याची बहिण लक्ष्मी ही पाहू लागली जिवाय ज्या गुजराथच्या मोहिमेत यादवाकडील राम पडला त्यावेळी गुजराथच्या गादीवर भीरधवलाचा मुलगा विश्वदेव हा होता अनहिल

वाड्याच्या ११ नगरच्या ताम्रपटात सिंधणाच्या मेना-समुद्राला ज्या वडवानलाने मुकविले तो मीच अशा प्रकाराने गर्वाकांचे उद्गार गुजराथचा राजा विशलदेव याने काढिले आहेत. विशलदेवाचा सदरील ताम्रपट महत्त्वाचा अमन्यामुळे त्यातील काही भाग पुढे दिला आहे तो येणेप्रमाणे —

(१) म्वस्ति श्रीमद्विक्रमकालातीत सप्तदशाधिकत्रयोदशज-
निक सबत्तरे लौकिक जेष्ठमासव्य—

(२) कृष्णपक्षचतुर्थ्या तिथी गुरावहाहे श्रीमदणहिल्लपाठके
समन्तराजापलीविराजित परमेश्वर परम—

(३) भट्टारक उमापतिवरलब्धप्रसादमौढप्रतापचीतुस्यतुलक-
मलिनीफलिकाविकागमातंड सिंधण—

(४) मन्यमनुद्रमशोषणवडवानल मालवार्थीप्रमानमर्दनमदे
राटकदेव कलुषराज्य वल्लोक द्वाच्छे [६].

(५) न कुहालकल्लवर्णाटारात्रलधिनया म्वयवर पुरुषोत्तम
भुजवल भीम अभिनव भिन्नराज अप—

(६) राजनेत्यादिमकलविरहावर्गममल्लन मलाराचाधिराज
श्रीमद्विक्रमदेवकन्याणविजयिगव्ये—

(७) तदनुशामनानुवर्निनि मलानात्यधीतागडे श्रीकन्यादि
मनम्यमुद्रा व्यापरां परिपथयनीत्वेव—

(८) काले म्वर्ननाने अम्येव परमप्रभो श्रीनाराजम्वप्रसाद
पल्लवापार्श्वे पथके मुद्रमलमल्लन्या—

(०) जयश्रीनिर्भरालिंगितशरीरं महामण्डलेश्वरराणकश्रीसाम
तसिंहदेव नगरपौरान् अन्यानपिस—

(१०) वृ [न] धिक्कृत्य सर्वेषां विद्रित पत्रशामन रचयति यथा ॥
यन्मया महादानेदकप्रक्षालितभाभेनगरत् ।

बरील उता यात विमलदेवाने जापणाम प्रादप्रताप चौलुक्यकुल
कमलिनी मातंड वंगरे निरुद्धे लाउन घेतली आहेत व माल्य, मेवाड
बंगरे देशाच्या गजाना आपण पादमान केळ असं गर्वोर्त्तनि
म्हटलें आहे

अनहिलनाट्याच्या गाडीवर विमलदेव हा शके ११५७ म्हणजे
इ स १२३५ साली नमला गुजराथच्या दुसऱ्या मोहिमेत यादवा-
कडील सेनापति राम पटला ही गोष्ट नि सत्य होय, परंतु त्या युद्धाना
अखेर निकाल काय झाला याबद्दल काहीच माहिती उपलब्ध नाही

महानुभाववाक्यात “विराटपाठी चरित्र” या नावाचा एक चरित्र-
ग्रंथ आहे त्यातील उतारा पुढे दिला आहे त्याप्रमाणे भिषणाने
गुजराथ प्रांतावर केलेल्या दुसऱ्या मोहिमेवर थोडा प्रकाश पडत
आहे मगरील ग्रंथ त्या मोहिमेनंतर बोट्या चपांनी लिहिला गेला
अमन्यमुळें त्यात ऐतिहासिकमत्त असण्याचा संभव आहे

“ शके ११०३ विरोध सत्तरी भाद्रपदमासी शुक्रवार द्विती
येर्मा पुर म्नीकरिलें मरणम (भडोच) त्रिमल्लीदेवराजा त्यामी
भडूकर्णीचा श्राप म्हणून पुर नाही त्याचा प्रधान विशाखदेव
तो सामक ब्राह्मण लाटदेवीच्या त्रिमल्लीदेवराजें मरणमयी विशाख
देवामी राज्य दीधलें व पालकपुत्र निरोधिला तोहि निवर्तला

विशाळदेवासी पुत्र नाही मग हरिपालदेव बहुतां नवमं जाला तो बहुता प्रकारें पुरुषार्थी जाला. त्याचा विद्दाव जाला त्यासि वरुषे २२ भरली. तंव सिंघणरायाचें कटक गुजरावर चालिलें. जे रायेवीण प्रधान राज्य करीत असे तर ते राज्य घ्यावे म्हणोनी सिंघणें चाल केली. जगद्वेव विंजदेव आणि एक अमें तीन योध्ये गुजरावर पाठविले. ते ऐकून विशाळदेव आपले सकळही बळहाने पाठविले. सवे झुंजमल्ल प्रधान दीधला मग येरयेरादळा जुंझ जाले. सिंघणाचेनि दळे प्रधानाचे दळ भंगले मग प्रधानपुत्रे कटकेची आदती मांडिली. पूर्वेच्या दारवंडे निघून स्वारी केली हे ऐकून जाधवी मुरड घेतली. ते प्रधानपुत्रें मंगिले ठावें घेसवित येझापुरीवेची आला. मागुतें आपल्या नगरासी गेल्या. मग सिंघणे शिष्टाई केली मग प्रधानाची कटके बहडली ऐमा पराक्रमाचा तो प्रधान पुत्र होता. "

उत्तरेकडील प्रांत जिंकण्यास व जिंकलेल्या प्रांताचें रक्षण करण्यास सिंघणानें आपला सेनापती मोलेश्वर याची नेमणूक केली होती. त्याचप्रमाणें दक्षिणेकडील कर्नाटक वगैरे प्रांताचा कारभार पहाण्यास व त्या भाजूनें परचक्र आल्यास त्यास टावर देण्यासाठीं सिंघणराजांनें निघाचा मुलगा व महात्मा धाकटा भाऊ श्रीचण्ण ऊर्फ बीच याम नेमिलें होतें. हा बीचण्ण सोलेश्वराइतकाच पगक्रमी अमून त्यानें दक्षिणेकडील राजांस सिंघणाविरुद्ध डोकें वर उचलून देण्यास अवकाश दिला नाही. दक्षिण महागडानील रट्ट या नांवाच्या मंथानिकाम गोवें प्रांतानील फदंम राजान व शुच ऊर्फ शुच या नांवाच्या मंथानिकाम, पाडे राजास, होयमल यादवान व दक्षिणेकडील इनर मांडनिक राजांस त्यानें जैगीम आणून त्यांजवर यादवांचा अंमन

वसविला. व कावेरी नदीच्या कांठीं विजयस्तंभ उभारून त्याजवर मिथणाच्या पराक्रमाचें वर्णन लिहिलें. याप्रमाणें नर्मदेपागून तो थेट कावेरीपर्यंत सिंधणराजानें आपल्या साम्राज्याचें विजयी निशाण फडकविलें. मिथणाचा मुलगा जैतुगी ऊर्फ जैत्रपाल हा आपल्या बापाप्रमाणेंच पराक्रमी होता. व तो आपल्या शत्रूम केवळ काळासारखा भासत असे. तो आपले बापाच्या हयातींतच कालवश जाला असें दिसते. कारण सिंधणराजाचा अंत शके ११६० मध्ये झाला, व त्याचा नातु (मृणजे जैतुगीचा मुलगा) कृष्ण ऊर्फ कान्हेर हा त्याचेपश्चात् गादीवर बसला. यावरून 'व्रतखंडांतील' प्रश्ननि नं. १ मध्ये सिंधणाच्या पश्चात् त्याचा मुलगा जैत्रपाल याचें नांव अजिवात गाळलें असून त्याचे नातु कृष्ण व महादेव यांचा उल्लेख केला आहे. 'व्रतखंडांतील' राजप्रशस्ति नं. २ मध्ये मिथणाचा मुलगा जैत्रपाल ऊर्फ जैतुगी याच्या पराक्रमाचें वर्णन दिलें आहे तें असें.—सर्व गुणांचा तो आगर अमून शत्रूम तो केवळ मूर्तिमंत यमाप्रमाणें मामत होता. आपल्या सैन्यापेक्षां शत्रूचें सैन्य मोठें असलें तरी त्याज्वरोवर झगटण्यास तो डगमगत नसे. आपल्या बडिलावरोवर लढायांत हजार राहून व शत्रूंचरोवर झुंजून त्यानें मोठा पराक्रम गाजविला होता असें या वर्णनावरून दिसतें.

कृष्णदेव ऊर्फ कान्हेर (कन्हार)

हेमाद्रीच्या व्रतखंडांत मिथणाचे भागून त्याचे नातु (मुलाचे मुलगे) गादीवर आल्याचा उल्लेख आहे.

शके ११६०-८२
इ. स. १२४७-१२६०
"कृष्णो महादेव इति प्रतीतौ जातौ ततः सिंहनृ-
पस्य पौत्रौ । तयोन्तु पूर्वप्रभवः पुरस्तात्कृष्णोति-
पितृयात मतिर्नृपोमूत् ॥ " कृष्ण या शब्दाची प्राकृत रूपांतरे

कन्हार-कान्हेर-कन्हार, कंधार अशीं केलेलीं आढळतात, व याप्रमाणें थिलालेसात, ताग्रपटांत व महानुभवांच्या वाक्यात वरीलपकीं कोणत्यातरी नांवांनं त्यांचा उल्लेख केलेला आढळतो.

प्रतखंडांत त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन राली लिहिल्याप्रमाणें केलें आहे:—

येनाकारि थिडालविसलचमूसंहारकान्तानले
देलेन्मूलितमूलराजसमरे निर्वारमुर्वीतलम् ।
येनानेक्रमदाफलप्रतुरुता संवध्यमानोनिशं
क्षीणःकालवशात्पुनस्तरुणतां धर्मोपि संप्रापितः ॥

प्रतखंड प्रगप्ति नं. २ मध्ये त्याच्या पराक्रमाच्या वर्णनांत आणखी भर घातली आहे ती अशी.

हव्यहागणपाजियारणरणक्षोणीषु जित्वा बहुन्
दासीरुत्य तथापरान्विहितयानन्यानप्यौकस्तः ।
इत्थं पार्थिवराजराजिविजयज्याषारपारंगत
धने शक्रजयाय कृष्णनृपतिःखलोकयात्रागतम् ॥

गुजराथचा राजा विमल याच्या सैन्याचा त्यानें घीमोट फेंग व आपल्या आज्ञेनं, गुजराथमांत पूर्ण काबीज करण्याचें अपुरें राहिल्लें कार्य त्यानें पुरें केलें. मदोन्मत्त हस्तिदलें व घोडदलें बरोबर घेउन समरांगणावर आलेल्या शत्रूम नागोहरम करून त्यांना आपले हात बनविलें व कित्येक राजांना अरण्याचा आश्रय करण्याम भाग पाडिलें. शूरवीराल परींच राज्यें जिंकून तो इंद्रान विरुण्यावृत्तिं स्वर्गलोकावर स्वागी करण्याम गेला. ही पवाडया म्बरुषाची कान्यनय मुनि बागळरी ती। तत्तारिज दितान्नि व तज्जपट यांन दिलेस्मा

हकीकतीवरून मालव, गुजराथ व कोंकण प्रांतावर त्याचा मोठा दबारा होता असें दिसतें. चालुक्यांचें राज्य जिंझून त्याजवर त्यानें आपला अमल बसविला. तैलगण देवाच्या पदच्युत केलेल्या राजास त्यानें पुन्हा गादी मिळवून दिली. कृष्णदेवाच्या वेळचे ताम्रपट व शिलालेख बरेच आहेत. पैकीं चिक्कबागेवाडी, वेढटी, मनोली व चट्टदामपुर येथील महत्त्वाचे असून बाकीच्यात कनहरदेवानें अगर त्याच्या पदरच्या मयानी निरनिराळ्या देवस्थानास दानें केल्याचा मनकूर आहे.

चिक्कबागेवाडी येथील ताम्रपट

चिक्कबागेवाडी हें गांव वेळगाव विल्हात आहे. या ताम्रपटातील मजकूर असा आहे की, सिंघण देवाचे रावपटीत देवगिरीच्या यादवाच्या अमलाखाली दक्षिणेकडील जे प्रांत होते त्यावर यांचे ऊर्फ बीचण्ण या नावाचा प्रतिनिधि (सुभेदार) नेमण्यात आला होता. त्यास महो ऊर्फ मळीशेटी या नावाचा एक बडील माऊ होता. तो मुद्रल येथील रहिवासी असून बुहुडी प्रांतावरील एक अधिकारी होता. त्यानें कृष्णदेवाचे परवानगीनें निरनिराळ्या गोत्राच्या बघीस ब्राह्मणास जमिनी दान दिल्या, त्यात अर्वाचीन काळातील महाराष्ट्रीय ब्राह्मणाची उपनावें आढळतात. कोंकणस्थब्राह्मणातील पटवर्धन व धेसास, आणि देशस्थ ब्राह्मणातील घळीसास, पाठक व तियाड या उपनावाचा यात उल्लेख केलेला आहे. तियाड या उपनावाचे देशस्थ ब्राह्मण घाटावर व उत्तर कोंकणातही आहेत. बिचण्णाचे

शके ११७१

इ.स. १-४९

पश्चात् त्याचा अधिकार व दर्जा त्याचा मुलगा चौंड यास प्राप्त झाला होता. त्याचें नांव एका दानपत्रांत दिलेलें आढळते ! त्यानें कृष्णदेवाची देवगिरी येथें समस्त भेट घेऊन दानपत्रांत नमूद केलेला गांव ब्राह्मणांस दान देण्याबद्दल त्याची मंजुरी मिळविली, अशा आशयाचा त्यांत मजकूर आहे.

मनोली येथील शिलालेख.

हा शिलालेख पंचलिंगदेवाच्या मंदिरांतील एका दगडावर खोदला आहे. बेळगांव जिल्ह्यांतील सौंदरि गांवापासून सहा मैलावर, मलप्रभा नदी व सौंदरि यांचे दरम्यान

शके ११७४

इ. स. १२५२

पंचलिंग नांवाचें एक पवित्र स्थान आहे. शिलालेखांतील भाषा जुनी कानटी आहे. सिंघणदेवाचा

सेनापति पुरुषोत्तम यानें सदरील देवस्थानास शके १११५ त कांहीं जमीनी दान दिल्याचा यांत उल्लेख आहे. सदरील दानपत्रांत कृष्णदेव हा जैतुर्गाचा मुलगा, सिंघणाचा नातु, व देवगिरी येथील राज्यकर्ता होता असें त्याचें वर्णन केलें आहे. त्याच्या नांवापूर्वी पुढें लिहिस्व्याप्रमाणें विरुद्ध लाविली आहेत:- 'भुजबल' 'मौदप्रताप' व 'चक्रवर्ति,' वगैरे.

चिक्केवाडी येथील ताम्रपट.

या ताम्रपटाचे तीन तुकडे असून ते एका कडीत अडकविलेले आहेत, त्यावर हनुमानाची मुद्रा आहे. कन्हारदेवाचा मंत्री महाशेटी

शके ११७५

इ. स. १२५३

यानें तेथील महादेवाच्या मंदिराचे भेयाचारी वरिष्ठ ब्राह्मण होते त्यांस मादिय बागेवाडी येथील कांही जमिनी दान दिल्या होत्या ! परंतु त्या कामी देव-

गिरीचे कन्हारदेव राजाची मंजुरी घेऊनच नव्हती. महाशेटीच्या

पश्चात् त्याचा मुलगा चौडशेटी याने देवगिरीस जाऊन त्या दानपत्रास राजाची मंजूरी मिळविली. सिंधणदेवास जेतुगी या नांवाचा एक मुलगा होता असा यांत उल्लेख आहे.

वेहडी येथील ताम्रपट.

हा ताम्रपट संस्कृतभाषेत असून कायस्थ लिपीत आहे. त्यावर हनुमानाची मुद्रा आहे. या ताम्रपटावर सूर्य-चंद्र कोरलेले आहेत. गांवाचे नांव वेहडी असे दिले आहे. कृष्णदेवाचा प्रधान चौडराज याने कोकनूर गांव दोन ब्राह्मणांस दान दिल्याचा यांत उल्लेख आहे. कुंतल प्रांतांत तीनशे खेड्यांचा बेलगोला या नांवाचा परगणा आहे, त्यांत या गांवाचा समावेश होतो. हा ताम्रपट कन्हारदेवाच्या राजवटीच्या प्रारंभापासून सातव्या वर्षातील आहे.

शके ११७५
इ.स. १२५३

कोल्हापुर येथील शिलालेख.

कोल्हापुरच्या राजवाड्यांत हा शिलालेख आहे. यादवनारायण श्रीकन्हारदेव याचे राजवटीत कमर्या नाईक हा प्रधानगिरीचे कामावर असतांना कोल्हापुर येथील जकात (Customs duty) दप्तल करण्याचे काम जेतमल राजत या नांवाच्या अधिकाऱ्याकडे सोंपविण्यांत आले होते.

शके ११७२
इ.स. १२५०

याखेरज कोल्हापुर शहर व त्याच्या आसपासच्या प्रांतांत कन्हारदेवाच्या वेळचे कानडी भाषेत कोरलेले बरेच शिलालेख व ताम्रपट आहेत व ते ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचे नाहींत.

कृष्णदेव जर्क कन्हार हा कट्टा हिंदुधर्माभिमानी होता. त्याने पुष्कळ यज्ञ केले, व सनातन हिंदुधर्मास कालवशान् प्राप्त झालेली स्थाने दूर करण्याचे श्रेय त्याने संपादिले असे मतसंज्ञांत म्हटले आहे. वैदिक कर्ममार्गावरील लोकांची श्रद्धा कमी होत चालली असे त्याच्या नजरेस आल्यामुळे त्याजमध्ये धर्मजागृति करण्याचे बरेच प्रयत्न त्याने केले. कन्हारदेवाच्या राजवटीत महानुभावपंथ उदयोन्मुख झाला होता. या पंथास "जयकृष्णीयपंथ अथवा कृष्णसांप्रदाय असे दुनरे नांव आहे. ज्याप्रमाणे वैष्णव पंथाचे उपास्य दैवत विष्णु, व शैवपंथाचे शिव, त्याप्रमाणे महानुभावपंथाचे उपास्यदेवत श्रीकृष्ण होय. या पंथाबद्दलची थोडी माहिती पुढील भागांत देण्याचे योजिले आहे. महानुभावां वाच्ययांन कन्हारदेवाचा उल्लेख केलेला आढळतो. या पंथाचा "लीलाचरित " या नांवाचा धर्मग्रंथ आहे. महानुभाव-पंथाचा संस्थापक व "लीलाचरिताना " कर्ता धीनक्षर हा कृष्ण-देवाचा समकालिन होता असे दिसते. धीनक्षर स्वामीच्या दर्शनास देवगिरीचा यादवराजा कृष्णदेव हा आपला धनु महादेवराय यामह शके ११७८ साली माजे लोणार जिल्हा बुलढाणा येथे गेल्याचा उल्लेख महानुभावीय मराठी वाङ्मयांन केलेला आढळतो त्याबद्दलचा उतारा पुढे दिला आहे.

"कुंटी भैरवी अवस्थान राजया दर्शन (लोणारी) मंगवनी परी कन्हारदेवराय दर्शना आला. ममागने महादेवराय गय धारुटा होना. रायेनी आगु दर्शना केठिया परी न येना त्याची आनि श्रुतकेची वाम पाहतां बंदीउन भजनी "पेइ जोडी गिरानाचा कान्द प्रमत्त शान्ता" त्या द्रव्याचा स्वीकार न करना कमलजेचा

यदीयगन्धद्विपगण्डपालीनिष्टूतदानाम्भुतराद्विणीषु ।

सोम समुद्रालवपेशलोपि ममज्ज सैन्यं मद्द कुड्कुणेश ॥ १० ॥

सीमोल्लङ्घनमेव यस्य जगतां संहार इत्युच्यते
वृद्धे वज्रधरेपि यः क्षितिभृत मैनाकमप्रायत ।

स्मार स्मारमपुष्य दुःसदमद सदोददायानल

तेनाम्भोनिधिनापि कुड्कुणपतिर्नारक्षि कुक्षिस्थित ॥ ५१ ॥

वरील श्लोकात महादेवराजानें गुजराथ, लाट, कोंकण व कर्नाटक या प्रांताच्या राजास जेरीस आणून त्यांना आपले माडलिक बनविलें असें वर्णन केलें आहे. देवगिरीच्या राजाला (महादेवाम) शस्त्रा-वाताची उपमा देऊन त्यानें तैलगदेशाच्या राजास कापसाप्रमाणें उडवून दिलें व गुजराथच्या गर्धिष्ठ राजाची तुलना पर्वतारोह करून महादेवरायरूपी वज्रानें त्याचा चुराडा केला असें काव्यमय वर्णन वरील श्लोकात दिलें आहे. कर्नाटकाचें आधिपत्य त्यानेंझीं होयसल वशातील यादवाकडे अर्मावें असें दिसतें त्यावेळचा कोंक-णचा राजा शिलाहारवशीय सोमेश्वर हा होता त्याजरोर महादेव यानें निकरानें युद्ध केलें त्यात सोमेश्वर पडला व कोंकण-प्रांत महादेवाच्या अमलाखाली आला ऐतिहासिकप्रसंगाचे वर्णन करताना काव्यमय भाषा वापरण्याची प्राचीन ग्रंथकार व जणु काय लज्जतच लागून राहिली होती कोंकणच्या लढाईचें वर्णन करताना त्या प्रांताचा राजा सोमेश्वर हा समुद्रात पोहण्याच्या कामात अत्यंत तरबेज होता, तथापि यादवराजाच्या हत्तीच्या गडमथलातून मरणान्या दानरूपी पाण्याच्या नद्यात तो बुडून मेला असें या युद्धाचें काव्य-मय वर्णन वरील श्लोकात दिलें आहे महादेवरायाचा भाऊ कृष्ण

देव याने कोंकणावर स्वारी केली होती परंतु त्यास त्याकामी यश आले नव्हते. परंतु महादेवरायाने आपल्यानोत्र हर्तचें मोठें दळ घेऊन कोंकणावर पुन्हा एकदा स्वारी केली व त्यात सोमेश्वराचा पूर्ण पराजय करून कोंकणप्रात आपल्या कबजात घेतला. कोंकणप्रात समुद्रालगत असल्यामुळे सोमेश्वराच्या पदरी आरमार असले पाहिजे जमीनीवरील युद्धात पराभव झाल्यामुळे आपला बचाव करण्यासाठी त्याने आपल्या आरमाराचा आश्रय केला असल्यास आश्चर्य नाही. परंतु आरमारी युद्धातही सोमेश्वराम यश न येता तो आपल्या जहाजासह समुद्रात बुडून मेलाला असावा असे अनुमान पाडण्यास जागा आहे. उत्तर कोंकणावर शिलाहारवंशाच्या एका शाखेचे बरीच वर्षे राज्य होते ते देवगिरीच्या महादेवरायाच्या राजवटीत सोमेश्वराने गमाविले महादेवरायाने कोंकणप्रात हस्तगत केल्यावर तेथील फारमार पाहण्यास आपला प्रतिनिधि नेमिला होता. पदरपूर येथील शिलालेखाच्या (परिशिष्ट न. ९) पहिल्या रकान्यात महादेवराय व श्रीरामचंद्रदेवराय यांचा उल्लेख केलेला असून त्याच्या नावापुढी यादवनारायण मंदप्रताप, चक्रवर्ति अशी विरूद्ध लाविली आहेत. महादेवरायाच्या फारकीर्दीत काश्यपगोत्री वंशवनायक या नावाचा एक ब्राह्मण सुभेदार होता, त्याने अप्तोर्याय नावाचा यश केला होता, अशाचदळ पदरपूरच्या शिलालेखात उल्लेख केलेला आहे. कोंकण कार्यज्ञ केल्यावर महादेवरायाने त्या प्रांताच्या सुभेदारीक आपल्यादिन शासनेचा काश्यपगोत्री वंशवनायक (कृष्णदेव) याची नेमणूक केली होती. असे अण्जूरच्या शिलालेखातून दिसून येते. याचप्रमाणे दिसून येते. चतुर्वर्गचिंतामणि नावाचा प्रचंड प्रभु हेमार्जने

महादेवगयाचेच राजवटींत लिहिला, असे त्या प्रवार्तांत प्रत्येक अध्यायाच्या अखेरीस लिहिल्या फॉलोफोन (समाप्तिमूचक वाक्य) मध्ये दिलेल्या मनमुरारुन स्पष्ट दिसते.

महादेवरायाच्या वेळचे सुमारे १८ शिलालेख आहेत त्याची यादी परिशिष्ट 'न' २ मध्ये दिली आहे बहुतेक शिलालेख फर्नाटकप्रान्ता-सवधा असून कानडा भागांत लिहिलेले आहेत त्यात ऐतिहासिक माहिती म्हणण्यासारखी नाही.

महादेवरायांनी उत्तरकोंकणचा अखेरचा शिलाहारवंशीय राजा सोमेश्वर याचा पूर्णपणे पराभव करून तो प्रांत हस्तगत केला असे "शतरुडात" म्हटले आहे, परंतु ह्या गोष्टीस स्वतंत्र पुरावा जमल्याचे आढळून येत नाही. कुलाभा जिरफातील अलिनाग तालुक्यात माडवे व थळ या नागांची गावे आहेत त्याचे दरम्यान एक शिवालय आहे त्यात शके ११०२ (इ. स. ११८०) सालचे एक दानपत्र शिलेवर कोरलेले आहे. सदरील दानपत्रात कोंकणचा चक्रवर्तिराजा श्रीअपरादित्य याने आपले आयुरारोग्याच्या वृद्धिसाठी श्रीविघ्नाथदेवाच्या पंचोपचाराचे पुरेकरिता पर्वणीचा योग साधून एक जमीन दान दिल्याचा मनमूर आहे यावरून निदान इ. स. ११८० पर्यंत शिलाहारवंशीय राजाचा उत्तर कोंकणावर अमल होता हे उघट दिसते. तसेच मुनईवेडातील परळ येथील गव्हर्नरच्या जुन्या वगल्यावरून शके ११०० च्या शिलालेख सापडला आहे, त्यातही उत्तर कोंकणचा तत्कालीन राजा महाराजाधिराजचक्रवर्ती अपरादित्य याचा उल्लेख आहे. सदरील शिलालेखात उत्तर कोंकणातील 'शतरुडा' उर्फ साधी प्रांताचा उल्लेख केला आहे या महादेवरायाचा भाऊ वृष्ण उर्फ काहेर याने आपल्या

राजवटीत उत्तरकोंकण प्रांतावर स्वारी केली होती. परंतु त्यास त्या स्वारीत यश आले नाही अशी हकीमत पूर्वी येऊन गेली आहे. उत्तरकोंकणाच्या शिलाहारराजांची संपूर्ण वंशावळ हल्ली उपलब्ध आहे त्यावरून त्या वंशातील शेवटचा राजा सोमेश्वर होता असे दिसते. महादेवरायाने जमिनीवरील व आरमारी युद्धांत ज्या सोमेश्वराचा पराभव करून उत्तर कोंकण काबीज केले तोच हा सोमेश्वर असावा यांत संदेह नाही. उत्तर कोंकणावर शिलाहार राजाचा अंमल शके ९३९ पासून शके ११०१ पर्यंत अप्रतिहत होता व त्या अवधीत इतर देशाच्या कोणत्याही राजाने उत्तरकोंकणांत आपला अंमल चालविला नाही असे अनुमान काढण्यास पुष्कळ जागा आहे. महादेवरायाने निरनिराळ्या देशावर अनेक मोहीमा केल्या त्याचद्वारे इतिहासिक माहिती उपलब्ध नाही. शके ११०४ च्या पैठणच्या ताम्रपटावरून महादेवरायाने अनटिलपट्टणच्या विमलदेवाचा संपूर्ण पराभव केला होता असे दिसते.

महादेवरायाचा महानुभावपंथाच्या वाङ्मयांत उल्लेख केलेला आहे. महादेवराजाचे राजवटीत आमचा चाग्निनाथक हेमाद्री याम करणा-पिपाच्या हुषावर नेमण्यांत आले होते, यावरून विद्वान व कर्तृत्ववान् पुराणाच्या गुणांना गौरव करणाऱ्याकडे त्याचा कळ होता यांत शंका नाही. हेमाद्रीने सनातन हिंदुधर्माची सुसंपटना करण्यासाठी 'चतुर्वर्ग चिंतामणि' नांवाचा प्रचंड धर्मग्रंथ रचिला त्याचे मूळ शेष महादेवरायाकडेच आहे. ही गोष्ट मद्रास प्रांताच्या प्रत्येक अध्यायाचे अंतरीम हेमाद्रीने दिलेल्या कोलोफोनवरून दिसते. महादेवराय हा जना मनातून हिंदुधर्माचा कष्ट अभिमानी होता त्याच नगणाष्ट भाषेच्या पृथ्वी

तो नेहमीं श्रुत असे महानुभावपथ उर्फ कृष्णपथ नुक्ताच उदयो-
न्मुख झाला होता व त्या पथाचा सस्थापक श्रीचक्रधर स्वामी हा
मराठी भाषेचा पुरस्कर्ता होता त्याचे राजवटीत समृद्ध मराठी ग्रंथ-
कारास चांगलें उत्तेजन मिळत होतें ही गोष्ट हेमाद्री व चोपदेव
ह्यास अश्वत्थनेच्या कामीं त्यानकडून जो आश्रय मिळाला त्यावरून
उघड दिसते कृष्णदेवाच्या पश्चात त्याचा अज्ञान मुलगा रामचंद्रदेव
ह्यास गादी न मिळता महादेवाय स्त्री कशी प्राप्त झाली ह्याचें पूर्वी
निवेदन केले आहे आमणाच्या वधामुळें देवगिरीच्या दरवारात
दुही माजून प्रजेत येविली उत्पन्न झाली व या यादवीचा अनिष्ट
परिणाम यादवघराण्यातील शेवटचा राजा रामदेवराय याजवर झाला
पेशवाईत राघोबादादा ह्याने आपला पुतण्या नारायणराव ह्याचा
राज्यलोभानें बंध केल्यामुळें जो मराठीराज्यावर अनिष्ट परिणाम
झाला व तें जमें नष्ट झालें, तद्वत् रामदेवरावानें आपला चुलतमाऊ
जामण ह्याचा अमानुषपणें बंध केल्यामुळें यादवाच्या राज्याची घडी
कायमची मोडली व देवगिरीचें राज्य इ. स. १३१८ च्या अखेरीस
त्यास गेलें ।।

महादेवरायाच्या वेळेच्या काही जिलालेखात व ताम्रपटात त्याच्या
वेळेच्या माडलिकाचा व मुख्य प्रधानाचा उल्लेख केलेला आढळतो.
त्याची माहिती ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाची आहे शके ११८३,
११८४ आणि ११८७ मध्ये गद्दावेलाळ येथे गद्दुरान घराण्यातील
तिसरा गद्द हा राज्य करीत होता तसेच देवगिरीच्या यादवराजाच्या
राज्यापैकी दक्षिणेकडील भागावर महामधान देवरान ह्याची
शके ११८६ मध्ये सुभेदार म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती

व त्या भागावर तो अंमल करित होता. महाप्रधान सर्वाधिकारी तौरगलेय देवरास ह्या नांवाचा महादेवरायाचा मुख्य प्रधान होता. तसेंच महाप्रधान भिंगर्या देवणनायक हा शके ११८६ मध्ये प्रधान होता. तसेंच हंगरट्टगे प्रांतावर गणपति देवरास ह्या नांवाच्या मांडलिकाचा शके ११८७ मध्ये अंमल होता. व शके ११९१ मध्ये महाप्रधान सर्वाधिकारी पिप्परस आणि शके ११९२ मध्ये महाप्रधान सर्वाधिकारी वित्तरस अशी नावे त्याच्या प्रधानमंडळांत निर्दिष्ट केल्ली आढळतात. शिवाय हेमाद्रि हा त्याच्या मुख्य मंत्र्यांपैकी एक होताच. हेमाद्रिने एका विशिष्ट पद्धतीवर महादेवाच्या राजवटीत शेकडों हिंदु देवालय बांधिली अशी हकीकत पूर्ण येऊन गेली आहे. त्या कामी हेमाद्रिने महादेवरायाचा मंजूर आश्रय अमन्यादांचून त्याचे हानून अशी प्रचंड कामे होणे शक्य नव्हते.

देवगिरीच्या गजांनी आपला अंमल दक्षिणेकडे कर्नाटक-सैलंगण बंगर प्रांतावर पोहोच घडाईने प्रस्थापित केला होता. कृष्णदेव उर्फ कन्हारदेव याचे मंत्रिमंडळांत महांगेष्टी, चौंडगेष्टी, कामर्या नारिक इत्यादि कानडी गृहस्थांनी नावे प्रामुख्याने आढळतात. त्याचप्रमाणे महादेवरायाचे पदरी अंगरेच्या मंत्रिमंडळांतले मुख्य प्रधानांनी जी नावे वर दिली आहेत तीही कानडी आहेत. यावरून या दोनही यादवराजांचा ओढा कानडी लोकांकडे विशेष होता हे निःसंशय होय. कर्नाटक व त्याचे आसपासचे प्रदेश जिंकून घेण्याने वानी या दोनही गजांनी त्या प्रांतातील कनेरगाव लोकांना हानी धरून आपला कार्यभाग उगडून घेतला होता व त्यांना पोहोचल्या सुधार गेलून आलेले बळ, घेतले होते. यारून या

दोनही राजांच्या अगची मुत्सदेगिरी दिग्मून येते खुद्द हेमाद्री हा महा-
राष्ट्रीय प्राक्खण असून कर्नाटकप्रानातील रहिवासी होना, असें पूर्वी म्हटलें
आहे आध्र, चालुक्य, शिलाहार, गष्टकूट यांचीं राज्ये दक्षिणेकडे
कर्नाटक व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशांत भरभराटीस आल्यामुळें त्या
प्रांतातील लोकाम आपली कर्तव्यगारी लोकांच्या निदर्शनाम आणण्याम
अवसर मिळाला होता महाराष्ट्रांत त्या काळीं उच्च वर्णाच्या
लोकांची फारशी वस्ती नव्हती व तें राजकीय केंद्र नमल्यामुळें
महाराष्ट्रियाच्याएवजीं राजकारणान कर्नाटकीयाचें वर्चस्व होते ही
गोष्ट नाकमूल करता येणार नाही. शिलाहारराजाची मुख्य शारा
कोल्हापूर, व कशाडच्या आमपाम अमल्यामुळें उत्तरकोंकणातील
शिलाहाराचें दरबारांत तैलगीं अथवा कर्नाटकीयाचें वर्चस्व असणें
साहजिक होतें निरनिराळ्या शिलाशामनांत व दानपत्रांत जीं
ब्राह्मणांचीं नांवें आढळतात, त्याच्या नावापुढें “अध्या” “अपध्या”
अर्शी बहुमानार्थी उपपदें जोडलेली आढळतात. उत्तरकोंकणातील
ठाणेनजीकच्या ओवळे व अजूर येथील दानपत्रांत ब्राह्मणांचीं जीं
नांवें दिलेलीं आहेत त्यावरून वरील म्हणण्याम दुजोरा मिळतो.
कर्नाटकप्रांताचा तत्कालीन राजकीय इतिहास त्या प्रांतातील लोकाम
फार मूषणावट आहे अनुवृत्परिस्थितींत कर्नाटकीय लोक
आपल्या अगची कर्तव्यगारी व मर्दुमकी दाखविण्याचेकामीं महारा-
ष्ट्रियास अथवा इतरास हार जाणार नाहींत यात संशय नाहीं
दक्षिणेकडील कल्याणचे चालुक्यराजे व कोल्हापूरचे शिलाहार
राजे यांचे दरबारांत व विजयानगरचे राज्यांत तैलगीं लोकानरो-
चर कानडी लोक जगामदारीच्या जागेवर नेमले जात असत.
विजयानगरचे राज्य भरभराटीस आणणेंचे कामी कर्नाटकप्रांता-

तील लोक अग्रेसर होते ही गोष्ट त्या राज्याच्या इतिहासावरून स्पष्ट दिसते.

रामदेवराव ऊर्फ रामचंद्रदेव.

रामदेव ऊर्फ रामदेवराव हा देवगिरीच्या यादव राजघराण्यापैकी अखेरचा राजपुरुष होय. त्याच्या मृत्युवसरे दक्षिणेंतील हिंदूंचे तत्कालीन राज्य नष्ट झाले. शके १०२७ त महंमद गझनवीने सोमनाथावर म्हारी करून तेथील देवालयाचा विध्वंग केल्यापासून हिंदुस्थानावर मुसलमानांचा कटाक्ष होता. रामदेवरावाची कारकीर्द सुरू होण्यापूर्वी सुमारे शें-सव्याशे वर्षे मुसलमानांचा अंमल उत्तर-हिंदुस्थानांत भक्कम पायावर प्रस्थापित झाला होता. तथापि मुसलमानांचे दक्षिणेकडे अद्याप रुध्र येथले नव्हते. रामदेवरावाच्यावेळी दिल्ली येथे खिलजी घराण्याचा अंमल होता. दिल्लीच्या तत्काळ असलेल्या यादवहाचा पुतण्या अल्लाउद्दीन खिलजी हा करी येथे सुभेदारीचे हुद्यावर होता, तो फार धाडसी व साहसी धृतीचा पुरुष होता. त्याने दख्खनवर स्वारी करून तो प्रांत दिल्लीच्या यादवहाच्या अंमलाखाली आणण्याचा जणुक्या विडा उचलिला होता.

यादवहाच्या पश्चान् त्याचा मित्रा वाम्म त्याचा मुलगा आमन हा होता. परंतु रामदेवरावाने आपल्या मार्गावरील कांटा काढून दाखून आपण गादी कशी मिट्टविली याबद्दलचा शृंगार पूर्वी दिल्या आहे. शके ११०३ च्या चैत्र शुद्ध तिसऱ्या व नाशिके येथील जैनांच्या बप्तीसंबंधीच्या शके ११०१ च्या वान-पक्षांत माघ महिन्यांत आमनाचा उत्सव आहे. याकाळच्या संतापटीत

त्याच्या नांवाचा मागमूमही नाही. “व्रतखंड” हा ग्रंथ महा-
 देवराजाच्या फारकीर्दित पुरा शाला असल्यामुळे त्यांत दिलेल्या
 राजप्रशस्तीतील हकीगत त्या राजापयंतर्चाच आहे. महानुभावपंथाचा
 उदय शके १३०० च्या अखेरीस देवगिरीच्या आसपासच्या मुलुखांत
 शाला होता. तत्कालीन महानुभावाय ग्रंथांत रामदेवरावानें आमणाचा
 क्रूरपणें बघ करून देवगिरीची गाढी अन्यायानें बळकाविली असा उल्लेख
 केलेला आढळतो. महानुभावपंथाचा मुख्य धर्मग्रंथ “लीलाचरित” या
 नांवाचा आहे त्यांतील ‘लीला संख्या ७२५’ यांत दिलेल्या मजकुरा-
 वरून या प्रसंगावर चांगला प्रकार पडतो. तो मजकूर येणेंप्रमाणें:-

सविता नागनाथी वस्ती ॥ इंद्रमट राज्यांत शोधयणें प्रवेष्टू ॥

मग सर्वशांस उदेयांचा । पूजायसरू जालेयां धनंतरें ॥

तैसेंचि विलिचेया पाहारा । संवीतयांसी निगालें ॥

महादेव पाटक गांधा गेले । गोसावीः संवितेयाः धीजे फेले ॥

तेथ गावां पश्चिमें बैसत्य । आधाहत यास्तीर्ण पूर्वामुख

नागनाथाची जगतीः । मंडपा तीन दारघटें ।

पूर्वाला दारघटां जगती आंनु सार्जे । मंडपासि भवंतीआं पयळी ॥

तेथचौकीः आसनः तंव यास्तीः इंद्रमटानें तेल आणु पाठविलेंः

मग सर्वज्ञें माघातें वाहीरि धीजे फेलेः

जगतीचेथ दारघटाची । उत्तरीली सोंडीपवरीः वाहीरि आसनः

तथा उमे असोति ॥ छ ॥

तंव इंद्रमट तेल पेंचोनि आलेः सर्वज्ञे भणीतिलें ‘इंद्रे ३७
 गावांनु वार्ता काड भातु’ः ‘जी कांही नाही जी’ सर्वज्ञें भणीतलें
 ‘वार्ता कंसी यां कांही नाही’ राज्यांतरू जालेः रामदेवो रावो राज्यां

बैसला आमणदेवो खाली उतरीला देवगीरि पालटीला ॥ तथा हा नद्रे लोखु पळतु असें ॥ हा होण जा वार्ता शोधो तुमचे ण गावी सोदरे असति आनवार्ता कैसी नाही ॥ कैमें काही नाही एसणें राज्या तर जालें आमणदेवाचे डोळे काडीलें रामदेवो राजा बैसलाः ण नव्हें की पायलें जातें असेंति, भणौनि सर्वजें तथा खाटारें धीकरें दाखविलें सर्वजें भणितलें 'एक बेळ शोधा पाजा' ॥८॥

हो का जी भणौनि इद्रमट मागुते गेले शोधिले एवौनि सर्वज्ञापुंदे साधीतलें 'साच जी हें काई हो अपूर्व' तेही भणितले हाति सेहाणी मारिला पादसेहाणी भेदिला नरसिंह देअपळाला आमणदेवाचे डोळे काडिलेः रामदेव राजा श्रीराजी बैसलाः जैसे शोधौनु जाले सर्वज्ञ पुढारा सविबरू साधितलें तर लोखु घरा बैधौनि पाहात जस मग गोमार्थी देउळ्या सु धीचें कैलें ॥

लीलाचरित्रकार हा देवगिरीच्या रामदेवराव यादव याचा सम कालिन असल्यामुळे वरील उताऱ्यात दिलेल्या मजदुरात सत्यात अमलाच पाहिजे

धीपरशुराम व्यागानें ११ व्या शकात श्रीनागनेवाचें चरित्र लिहिलें आहे त्यात रामदेवरायानें आपुढत्या फैल्याचा स्पष्ट उद्देश केला आहे तो येणप्रमाणें —

रामदेवरावो ग्लेच्छधनी राणियें विद्वन्ना धवणें भविष्ये वध मुक्तानुवादु ॥ दिहांचिया मुन्त्रानाची कटक लाला १० र्था आलीं सणें रामदेवरावो धरिला देवगिरीचे राजिदा विद्वंय्या जेमें भट्टेबाजी नितंगया आर्क्षणी भविष्य केले ज्ञान भणितलें रामदेवरावो ग्लेच्छी धरिला

परि सुटेलः तंव एकी भणितलें तो कांदसेनी सुटलेंः तवं भटो-
वासी भणितलेः नामीजंव परंतवर्ते तंव महाराष्ट्री जाधवराज्य वर्तले
तेचि केचिः ॥ यस्मिन्देजे यसेल्लानी योगीवाधामचेतसः ॥ तन्मंडलं
पवित्रं च सर्वोपलब्धवर्जितम् ॥ ऐसा भटोवासी श्लोक भाणीनि भणितलेः
ते मा धरिलेना परितेणें भ्रातृहत्या आनसंतामहंतांचे या वोखटेया
इतरांचेनि सांगातधर्मे राज्यनीति विध्वंसोनिया प्रवर्तला म्हणौनिचि
धरिलाः हें जालें हातवणीः आशुई जेवण तें पुढें उरलेंचि असेः

महानुभावपंथाच्या याज्ञयांत “भानुविलास” नांवाचा सर्वोत्कृष्ट
ग्रंथ आहे. त्यांत शिशुपालवध या काव्याचा कर्ता भास्कर कविश्वर
ऊर्फ भानुमट्ट बोरिकर याच्या ग्रंथातील जो उतारा दिला आहे
तो फार महत्त्वाचा आहे. त्यांत देधगिरीच्या यादवराजांचा कन्हार-
देवापासून रामदेवरायापर्यंत त्रोटक वृत्तांत दिला असून रामदेवरायानें
आपला पुतण्या जामण याचे डोळे काढून ठार केल्याचा उल्लेख
आहे तो असाः—

सिंहणराये देवगिरी । तेयाचा कन्हार अवधारी
तेआंपाठी राज्याधरी । महादेवराय घेसिला ॥
तयापाठी आमदये । राजी घेसिला मतान्यये
तेया न मनी रामराये । ओखटेआं प्रवर्तिला ॥
हाति सेनिका घर्घाले । पाट सेनिका मर्दिले
आमदयाचे नेत्र कादिले । रामु राजी घेसिला ॥
रामाराया पासुनी । जमा आले पुत्र तीनी
घडील शंकर प्रतापाप्ती । युद्धपट्ट ॥
तयाधारा यल्लाल भुपू । जेयांआ याणो नेणिजे प्रतापु
जेयांची दिठी नसहाती रिपु । समपंगणी

तयाघारा विषदेवो । जेणे घेरियाचा फेडला ठावो ।
जेया नरुचे हावभावो । कामिकांचा ॥
शंकर आपणा रावो भणवी । ते यहाव्य नरुचे जीवी ॥
असेसितु घातु पर प्रसवी । पाडन वचे ॥
जाणोनि दंदसंधु । दोघा केला विभागु ।
तेणे फिटला दुःखरोगु । यादवांचा ॥
भहाव्य शिलिंगायरी । रक्षण ठेविलें सेंहाद्री ।
शंकरा राहविले देवगिरी । आपणाजवळी ॥
विषा गुजरातेवरी । गडे केले देवाउरी
म्यर्ग घायें जाणिले अरी । भूमंडळी ॥
येसा तो यहाव्य भूपती । राणीच करीताये पयंभी ।
तेणेसी साधिली प्रीती । विनायक दीक्षितें ॥

बरील विस्तारपूर्वक दिलेल्या उतान्यावरून रामदेवरावाचे चरित्र-
घर चांगला प्रकाश पडतो. याच्या उलट धी ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं
ज्ञानेश्वरीच्या अखेरीस रामदेवरावाबद्दल जी ममंशा केली आहे
तीही येथें देणें जरूर आहे.

येसें युगौ परि कळौ । साणि महाराष्ट्रमंडळौ
धी गोदावरीच्या कळौ । दक्षिणालिगी ॥ १ ॥
त्रिभुवनकपधिप । मनादि पंचमोदा क्षेत्र ।
जेथ जगार्थ जीवनगूत्र । धीमदालया असे ॥ २ ॥
नेथ यदुपंदायिलाम । जो सदनकलानिषाम
न्यादान पोरी क्षितीनु । धीरानचंद्र ॥ ३ ॥
नेर महेशान्यपसंभूत । धीनिपूछिनाधगुने ।
केले ज्ञानदयें गीत । देवाचार सेणे ॥ ४ ॥

परि सुटलः तंव एकी भणितलें तो कांदसेनी सुटलः तंव भटो-
वासी भणितलें. नामीजव परितवर्ते तंव महाराष्ट्री जाधवराज्य वर्तले
तेचि केवि. ॥ यम्मिन्देसै वसेल्लानी योगीवाधामचेतसः ॥ तन्मंडल
पवित्रं च सर्वोपलववर्जितम्॥ ऐसा भटोवासी श्लोक भाणौनि भणितलेः
ते मा धरिलेना परितेणें भ्रातृहत्या आनसंतामहंताचे या दोखटेया
इतराचेनि सांगातधर्म राज्यनीति विध्वंसोनिया प्रवर्तला म्हणौनिचि
धरिला हें जालें हातरणीः आशुई जेवण तें पुढें उरलेंचि असेः

महानुभावपथाच्या याक्ययात "भानुविलास" नांवाचा सर्वोत्कृष्ट
ग्रंथ आहे. त्यात शिशुपालवध या काव्याचा कर्ता भास्कर कविश्वर
उर्फ भानुभट्ट घोरिकर याच्या प्रभातील जो उतारा दिला आहे
तो फार महत्त्वाचा आहे. त्यात देधमिरीच्या यादवराजांचा कन्हार-
देवापासून रामदेवरावापर्यंत त्रोटक घृतांत दिला असून रामदेवरावांनं
आपला पुतण्या आमण याचे डोळे काढून ठार केल्याचा उल्लेख
आहे तो असा —

सिंहणराये देधमिरी । तेयाच्या कन्हार अवधारी
तेभांपाटी राज्यापरी । महादेवराव घैसिला ॥ -
नयापाटी आमदये । राजी घैसला गतान्वये
नेया न मनीं रामरायें । थोरपटेआं प्रयार्तिला ॥
दाति सैनिका धर्धिले । पाट मेनिका मर्दिले
आमदयाचे नेत्र काढिले । रामु राजी घैसिला ॥
रामाराया पासुनी । जमा जाले पुत्र तीनी
घडोल शकर प्रतापानी । युद्धपट ॥

तयाधारा घडाल्ले भुपू । जेयांन्रा घाणो नेणिजे प्रतापु
जेयांची दिटी नसदाती रिपु । समरांगणी

तयाधारा विंयदेवो । जेणे घेरियाचा फेडला ठायो ।
जेया नरुचे द्यावमावो । फामिकांचा ॥
शंकर आपणा रावो भणयी । ते घहाव्य नरुचे जीवी ॥
असंसितु यातु पर प्रसवी । पाडन यचे ॥
जाणोनि दंदसंधु । दोघा फेला विभागु ।
तेणे फिरला दुःखरोगु । यादवांचा ॥
भहाव्य विलिंगावरी । रक्षण ठेविलें सेंदाद्री ।
शंकरा राहविले देवगिरी । आपणाजवळी ॥
विद्या गुंजरातेवरी । गडे वेलें देशाउरी
स्वर्ग घायें जीणिले भरी । भूर्महळी ॥
पेसा तो पहाळ भूपती । राणीस फरीताये पर्वती ।
तेणेसी साधिली मीती । विनायक दीक्षितें ॥

वरील विस्तारपूर्वक दिलेल्या उठाऱ्यापुढून रामदेवरावाचे चरित्रा-
वर चांगला प्रकाश पडतो. याच्या उलट धी ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं
ज्ञानेश्वरीच्या असेरीस रामदेवरावाबद्दल जी प्रशंसा केली आहे
तीही येथें देणें जरूर आहे.

पेसैं युगौं परि फळीं । आणि मद्याराष्ट्रमंडळीं
धी गोदावरीच्या फळीं । दक्षिणालिनी ॥ १ ॥
त्रिभुवनैकपयिथ । अनादि पंचक्रोश क्षेत्र ।
जेथ जगाचें जीवनसूत्र । धीमदालया मसे ॥ २ ॥
तेथ यदुवंदायिलास । जो सत्तलकलानियास
न्यायांत पोरी क्षितीनु । धीरानचंद्र ॥ ३ ॥
नेह मंदरान्ययसंभूतें । धीनिष्टुतिनाथपुने ।
कलें ज्ञानदेवें गीते । देसीकार लेणें ॥ ४ ॥

शके ११०३ च्या पैठणच्या ताम्रपटांत देवगिरीच्या यादव राजांची जी वंशावळ (परिशिष्ट नं. ९) मध्ये दिली आहे, तीत रामचंद्रानें महादेवाचा मुलगा आमण धाजकडून राज्य वळकावून घेतलें असें मोघम म्हटलें आहे. त्यावरून व महानुमावीय ग्रंथांतिल दिलेल्या उतान्यावरून रामदेवानें आमणाचें वध केला ही गोष्ट निःसंशय होय. फे. राजवाडे यांनीं रामचंद्रदेवराजावर एका ग्रंथाच्या आधारे ब्रह्महत्त्येचें पाप लादलें आहे. या गोष्टीस जरी कांहीं आधार नसला तरी भ्रातृहत्त्येच्या अधोर पातकापासून रामदेवराजाची मुटका होणें अशक्य आहे. रामदेवराजाचा चुलता महादेवराय यानें अन्यायानें गादी वळकाविली म्हणून त्याच्या मुलास देहांत प्रायश्चित्त देणें केव्हांही न्यायाचें होणार नाहीं.

रामदेवराय जर इतका दुष्ट व दुरात्मा होता तर त्यास श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं न्यायी कसें म्हटलें हा प्रश्न उद्भवतो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे कौणाचीही अवान्तव म्नुति करणाऱ्यांपैकी नव्हते. तसेंच श्रीज्ञानेश्वरमहाराजासारख्या निरपेक्ष धर्तीच्या संताला रामदेवराजाकडून कांहीं मिळवावयाचे नव्हते. कांहीं झाले तरी रामदेवरावानें आपला चुलतभाऊ आमण यास ठार मारल्याचा जो तत्कालीन वाङ्मयांत पुरावा सांपडतो त्याजकडे दुर्लक्ष करतां येत नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे वसतिस्थान देवगिरीपासून फार लांब नव्हतें, तेव्हां रामदेवराजाच्या अधोर कर्माची वार्ता त्यांच्या कानावर गेली नसेल ही गोष्ट संभवत नाहीं ! या मुद्याचा विचार करतांना, श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचा जन्म आमणाचे वधानंतर झाला होता, ही गोष्ट विसरतां कामा नये ! ज्ञानेश्वरीच्या अखेरीस देवगिरीचा यादवराजा रामदेवराय याच्याबद्दल

दिलेला मजकूर प्रक्षिप्त आहे असे काहीं विद्वानांचे मत आहे. वरील विवेचनापुढून सदरील मत कैवळ टाकाऊ आहे असे म्हणता येणार नाही. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी रामदेवरावासमधाने दिलेले मत कदाचित् प्राप्त आहे असे धरून चालले तरी या यादववंत मुद्याचा दुसऱ्या बाजूने विचार करता येण्यासारखा आहे. कालिदामाने आपल्या कुमारसंभगात हिमालयाचे वर्णन करताना “ एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाह । असे म्हटले आहे. या न्यायाने रामदेवरावाच्या एकंदर गुणसार्थीपुढे आमणाच्या वधाच्या गोष्टीचा श्रीज्ञानेश्वरमहाराजासारखा धर्मराजास निमर पडणे शक्य आहे रामदेवराव हा संस्कृत व मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धिकरता फार श्रद्धा असे व त्याच्या दरबारात विद्वान लोकांचा फार गौरव होत असे यामुळे त्याची कीर्ति दूरवर पसरली होती शिवाय त्याने कर्नाटकातील व उत्तरकोंकणातील ब्राह्मणाना जमिनी व गावे दान दिल्यामुळे त्याची फारकीर्त लोकांस मिळाली असली पाहिजे. या व इतर कारणामुळे परगुती भाडणाकडे तत्कालीन लोकानी कानाडोळा केला असल्यास नकळे !!

रामदेवरावास शंकर नावाचा एक मुलगा व एक मुलगी अशी दोन अपत्ये होती असे तर रामकृष्णपंत भांडारकर याच्या दफन्याच्या इतिहासात देवगिरीच्या यादवाची जी वंशारळ दिली आहे त्या वरून दिसते. परंतु प्रस्तुत भागाच्या अग्रेसर दिलेल्या न. च्या वंशावृत्तीत रामदेवराव यास भीम (बिंब) या नावाचा आणखी एक मुलगा होता असे म्हटले आहे. अताउद्दीन भिलानीने आपल्या मुलाकरता करणवाघेल्याकडे त्याच्या कमळेदेवी नावाच्या मुलीला मागली

केली होती त्यानदलची फेरिस्तानें आपल्या पुस्तकांत जी हकीकत दिली आहे त्यावरूनही रामदेवरावाला भीम अथवा विंभ-या नावाचा मुलगा होता ही गोष्ट दिसून येईल. ती हकीकत अशी:-अह्माददिनानें गुजराथचा राजा करणबाघेला याची सुंदर स्त्री दिवाळदेवी हिला वधात्कारानें आपल्या ताव्यांत घेऊन तिला वेगमच्या पदवीस चढविलें. दिवाळदेवीला करणबाघेल्यापामून कमलदेवी नावाची एक सुंदर कन्या झाली होती. तिला दिल्लीस आणण्यानदल दिवाळदेवीनें अह्माददिनाचे मागें नेट लावला. त्यामुळें अह्माददिनानें तिला हस्तगत करण्यासाठी आपल्या सरदारानांवर बरेंच सैन्य पाठविलें. ही बातमी करणबाघेल्यास समजताच तिच्या वधावाची तजवीज त्यानें आरंभिली. देवगिरीच्या रामदेवरावानें आपला युवराज शंकरदेव याजकरिता कमलदेवीची मागणी करणबाघेल्याकडे पूर्वी केली होती, परंतु आपण क्षत्रिय कुलार्ताल अमून यादवाचें घराणें कमी दर्जाचें आहे, या सननीवर कमलदेवीवदलची रामदेवरावानें केलेली मागणी त्यानें नाकारली होती. परंतु अह्माददिनानें आपल्या मुलासाठी कमलदेवीची मागणी घातली हें करणबाघेल्यास समजताच त्याच्या अंगाचा तिळपापड झाला. रजपूत घराण्यांतील मुलगी मुसलमानाकडे देण्यापेक्षा ती कमी दर्जाच्या हिंदु युवराजास देणें बरें, असा पोक्त विचार करून करणबाघेल्यानें आपली मुलगी कमलदेवी, शंकरदेवाम देण्याचें ठरविलें, व तिला शंकरदेवाचा भाऊ भीमदेव याजवरीन देवगिरीस पाठवून दिले. आपणास कोणी ओळखू नये म्हणून कमलदेवीनें पुरुषवेष धारण केला होता. कमलदेवीस बरोबर घेऊन 'भीमदेव देवगिरी जयळ येत नाहीं तोंच' अह्माददिनाकडील सैन्याच्या तुकडीनें त्यास

सांडलें व त्या उभयतांची चकमक उडाली त्यांत कमलदेवी मुमल-
मानाच्या लावडींत सांपडली व भीमदेवाम आपला जीव बचावण्या-
करितां पळ काढावा लागला !!

पेशव्यांकडून साष्टीप्रांत इंग्रजांकडे सालवाईच्या तहानंतर आल्या-
वर, त्या प्रांतांतील जमीनींची पहाणी करून त्यांतील बऱ्याच जमिनी
लागवडीस आणण्यासाठी कंभनी सरकारानें कांही शर्तीवर मुक्क-
यस्तु लोकांस इनाम करून दिल्या. इ. स. १८०८ साली ईस्ट
इंडिया कंपनीने या प्रांताच्या जमीनमहसुलामेवधानें रेग्युलेशन
नं. १ चा कायदा प्रसिद्ध केला. त्यांत पोर्तुगीज अंमलाखाली
साष्टीप्रांत अमल्यवेष्टी नैर्धाल जमीनमहसुलाच्या पद्धतीची हकीकत
देतांना पुढे दिलेलें विधान केलें आहे. —

The fiscal policy under Raja Bimb was far
superior to that of the Portuguese as will be found
from records

" विरगजाचे राजाचे राजवटींत साष्टीप्रांतांत त्याने जमीनमह-
सुलाची जी पद्धत मुरूं केली होती ती, ती प्रांत पोर्तुगीज लोकांच्या
अंमलाखाली अमल्यवेष्टीच्या पद्धतिवेशा पुष्कळ पटीने भेष्ट होती,
जें जुन्या दप्तगवा (Decand)
उद्देश केला आहे ते मित्रविण्याबद्दल प्रस्तुत लेखकानें घराब प्रयत्न
केला पण त्यास यश आलें नाही. मंत्रोपकांनी या बाबतीत नेहानें
प्रयत्न केल्यास हें दफतर कदाचित् हाती येण्याचा संभव आहे.
अशाप्रकारानें देवगिरीस शह देऊन गनदेवगवाचा पराभव केल्या-
नंतर देवगिरीचें यादवांचें साम्राज्य उद्धमर्झित झालें. शंकरदेवानें

अछाउद्दिनास हांकून लावण्याचा मोठ्या नेटानें, प्रयत्न केला परंतु देव प्रतिकूल असल्यामुळे व अछाउद्दिनाच्या गनिमी काव्यापुढें त्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले. या धामधुर्मीत भीमदेवानें पेंठणाहून कांहीं निवडक मंडळींसह उत्तर कोंकणचा रस्ता भरला. हा प्रांत महादेवरायानें शिलाहारवशीय सोमेश्वरराजाकडून जिंकून घेतला होता, व त्यावर असल करण्याकरितां आपलें प्रतिनिधी नेमिले होते. शिवाय हा प्रांत सयाद्रिपर्वताच्या पलीकडे समुद्रकिनाऱ्यालगत एका वाजूस असल्यामुळे सुरक्षितपणाच्या दृष्टीनें फार सोयीचा होता.

रामदेवरावास शंकरदेवाखेरीज भीम व बल्लाळ असे आणखी दोन मुलगे होते असा महानुभावीय ग्रंथांत उल्लेख सांपडतो. रामदेवरावानें आपल्या तीनही मुलांस निरनिराळ्या प्रांतावर देखरेग करण्याचे कामावर नेमिलें होते असें सदरील ग्रंथावरून समजतें. शंकरदेव हा युवराज असल्यामुळे त्यास रामदेवरावानें आपलेजवळ ठेवून घेतलें होतें. बल्लाळ याची नेमणूक त्रिंलिंग प्रांतावर केली होती व भीमदेवास गुजराथच्या सुमेदारीचे काम दिलें होतें.

बल्लाळ याचा उल्लेख महानुभावीय ग्रंथाखेरीज दुसरे कोठेही आढळून येत नाही. परिशिष्टांत दिलेल्या निरनिराळ्या शिलालेखांच्या आधारे या भागाच्या अखेरीस ज्या वंशावट्टी दिल्या आहेत त्यावरून व घर दिलेल्या हकीकतीवरून रामदेवराव यास भीम ऊर्फ विन या नांवाचा मुलगा होता व त्यानें अछाउद्दिनाच्या देवगिरीवरील म्हारीनंतर उत्तरकोंकण हें आपलें कायमचें राहण्याचें स्थान केलें ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होते.

“ देवगिरीचे रामदेवराव यादव यास तिन अथवा भीम या नावाचा मुलगा नव्हता व त्याने उत्तर कोंकणात येऊन तेथील राज्यकारभार केव्हाही केला नाही ” अशी निधाने काही पाटेंत-मन्य व बेजबाबदार सेवकांनी कित्येक ग्रंथात केल्याचे आढळून येते परंतु ती अगदी निराधार असल्याचे वरील विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येते

हेमाद्रिने गोपदेवाच्या “ मुक्ताफल ” ग्रंथावर कैवल्यदीपिका नावाची टीका लिहीली आहे. तिच्या उपसहाराचा केलोपान (अध्याय मनासिसूचक वाक्य) आहे तो असा —

“ इति श्रीमत्-प्रीतप्रतापचक्रवर्तिमहाराजाधिराजसोमयदुयशौद्र्य-रामराज-मन्त्रियर्यहेमाद्रिविरचितामुक्ताफलटीका समाप्ता ”

यावरून ही टीका लिहिली गेली तोपर्यंत तरी हेमाद्रि हा रामदेवरावाच्या राजवटीत मुख्य मन्त्रिपदावर होता असें ठिक्क तेमचे “ मुक्ताफल ” ग्रंथाच्या अग्नेरीम ग्रंथोपमद्वारे म्हणून हेमाद्रि-समधी श्रीगोपदेवाने एक प्रशंसापर लेख लिहिला आहे. त्यान हेमाद्रि या दादलाचा छेग साधून देवगिरीच्या रामदेवरावाकानी दाशरथी रामानुरावर तुलना केली आहे. यावरूनच विवेचन दुसऱ्या भागाने विस्तृतपणे दिले आहे

शके ११०५-०८ च्या पदरपुर येथील शिगालेगात तेथील श्रीविठ्ठलमंदिर वाऱण्यास ज्या दानद्वार गृहस्थानी देणव्या दिव्या त्याची हाचलचक यादी जाट रकान्यात दिली आहे. त्यातील पहिल्या रकान्यात हेमाद्रिपत व देवगिरीचे चक्रवर्ति श्रीरामचक्र-देव याची नावे नमूद केले आहेत यावरून रामदेवरावाच्या

कारकीर्तीच्या निदान आरम्भी तरी हेमाड्री हा त्याचा मत्रि होता ही गोष्ट निविवाद होते

रामदेवरावाच्या कारकीर्दीतील शिलालेखाची व ताम्रपटाची संख्या जवळजवळ तेथीस आहे त्याची यादी परिशिष्ट न २ मध्ये दिली आहे त्यापैकी महत्त्वाचे ताम्रपट व शिलालेख याची नोंदक माहिती पुढे देण्यात येत आहे

दावणगोरे येथील शिलालेख.

हा शिलालेख फानडी भांगेत आहे या शिलालेखावरून राम-

शके ११०३

इ स १२७१

देवराव याचे कारकीर्दीत देवगिरा येथील यादव राजाचा अमल म्हेसूर प्रातःप्र होता हे सिद्ध होते

पंढण येथील ताम्रपट.

सदरील ताम्रपटाचे तीन तुकडे असून ते फार भरोव आहेत

शके ११०३

इ स १२७१

त्याच वजन २३०० शे तोळे असून त्यांना जोडणाऱ्या वस्तुद्राकार कडीचे वजन ४५० तोळे आहे ताम्रपटाची भाषा संस्कृत असून तो देवनागरी

लिपीत कोरलेला आहे कडीवर यादवराजाची राजमुद्रा-गरूड-आहे या ताम्रपटातील देवगिराचे यादवाचा वशावळ या भागाच्या अखेरीस न ९, मध्य दिली आहे मल्लुगीचा वार मिहिराच याजपासून या ताम्रपटातील ऐतिहासिक वशावळीस आरंभ होतो या मिहिराजाने कर्नाटकाच्या राजास चिकित्ते पाण्यदेशाच्या राजास शिक्षा केला, व गुर्जर देशाच्या राजास हुसकाऊन लाविले पाचव्या विक्रमाचा मुल्गा जैत्रपाल उर्फ जैतुर्गा याने त्रिकर्लीगदेशाच्या राजास ठार

मारलें, व चोल देशच्या पठच्छुत केलेल्या गणपति नावाच्या राजाने त्याची गार्दी पुन्हां मिळवून दिली. या जैतुंगाचा मुलगा मिथण (कृष्ण उर्फ कन्हारदेवाचा बाप) याच्या पराक्रमाने विस्तृत वर्णन या ताम्रपटात केलें आहे तें असें:—

हम्मीराम (एक मुसलमान सरदार) १ सिधणानें चांगलेच पाणी पाजिलें (त्याला आपल्या पराक्रमानें चात केलें) २ बलाढ्य (एक होयसळ यादवराजा) जिंकिलें. ३ आंध्रराजा ४ कन्नड व भंगगिरीचे राजे यास त्यानें पदच्छुत केलें. कृष्णदेवानें गुर्जर राजाचा पराभव केला.

महादेवरायानें अहिलपट्टण येथील चालुक्यवशांतील वाघेला शायेच्या विशालदेव नांवाच्या राजाचा पराभव केला. महादेवाचा मुलगा आमण याजपादून रामदेवरायानें राज्य हिरावून घेतलें, या ताम्रपटांत रामदेवरायानें पेटण नजीकच्या पाडाधान गांवाचा, २७ ब्राह्मणांना शके ११०३ प्रजापति मंत्रसर याप शु॥ १२ बुधवारी अग्रहाण केला. या गावाजवळ आणखीही दोन गावें दान करण्यांत आली. त्यांची नावे (१) पाटारपिपट्टगांव व (२) वैद्यधोगरगांव.

ज्या ब्राह्मणांन मठरील गाव दान देण्यांत आले होतें त्यांचीं गावें येणेंप्रमाणें—१ चमिष्ठ २ मुद्गल ३ विष्णुष्ट ४ भारद्वाज ५ पैण्डिण्य ६ विधाभिध ७ हारिन ८ गर्ग ९ गार्ग्य १० जामदग्न्य ११ दन्व १२ कनिष्क १३ वाग्निधम १४ आश्वेय १५ गौतम १६ काश्यप १७ देवरात.

या ताम्रपटांत गौदावरी नदीच्या काठावरील, पेटण नजीकच्या पाटी गांवाचीं नावे दिली आहेत तीं येणें प्रमाणें—१ पाटार्गा

२ नेऊर ३ देवगाव ४ खारीगाव ५ अलुगाव ६ वागधान ७ जाणतेगाव
८ पाणलि ९ घडरल. यातील बरीच गावें अद्याप विद्यमान आहेत.

दान दिलेल्या गावांसमधीं काहीं शर्ती दानपत्रात नमूद केल्या
आहेत त्या सामानिकदृष्ट्या फार महत्त्वाच्या आहेत म्हणून त्या
येथे देतां--१ जुगार खेळण्याची मनाई, २ विश्वयोपितास गावान
राहाण्याची मनाई, ३ शस्त्रे वापरण्याची मनाई, ४ सदरील गावात
राजाचे नोकर येऊन राहिल्यास त्यास कराची माफी यावरून दान
दिलेल्या गावात पवित्र वातावरण राखण्याबद्दल दान देणारे तत्का
लिन राजे किती दक्ष असत याबद्दलची करमना करता येते.

पठणचा ताम्रपट म्हणजे देवगिरीच्या यादवराजाच्या आयुष्यक-
मातील घडलेल्या गोष्टींची सर्वसाधारण सूचि होय. या ताम्रपटात
देवगिरीच्या यादवराजाची श्रोटक माहिती देण्यात काहीं विशिष्ट
हेतु असावा असे दिसते. निरनिराळ्या राजानां केलेल्या पराक्रमाची
मूलरूपानें माहिती दिली असल्यामुळे दरएक चान्नीसवधानें संपूर्ण
माहिती मिळविण्याबद्दलची अपेक्षा करणाऱ्यांची निराशा होते.

टाणें नजीकच्या ओवळें गांवचा ताम्रपट

हा ताम्रपट सगृहत मापेंत अमून गद्य-पद्यात्मक आहे. लिपी देव-
नागरी आहे. ओवळें येथील थडगे उक्तीत असता एका मुसलमानास

हा ताम्रपट सापडला त्यात दिलेल्या यशावळीची

शके ११०४

इ.स. १२८२

सुरवात यादवराजाच्या पाचव्या भिलमापासून
होते. ती या भागाच्या अखेरीस न. ० मध्ये

दिली आहे. होयसळ यादवाच्या राजाबरोबर लढताना पराभूत
झाल्यामुळे वर्नाटकातील काही भाग ज्या भिलमास गमावून

बसवें लागलें, व देवगिरी येथें स्वतंत्र राज्याची स्थापना करणें भाग पडलें तोच हा भिल्लम होय. प्रसुत ताम्रपटानें रामदेवराव यादवाची भरपूर स्तुति केली आहे त्याच्या नावापुढें निरुद्ध दिनी आहेत तीं येणेंप्रमाणें “ एकामवीर ” “ यादव नारायण ” “ द्वारावतीपुरवराधीश ” “ प्रौढप्रतापचक्रवर्ति ” “ यदुकुलकलिकाविलास ” वगैरे. यागैरीज त्याच्या पराक्रमाचें काव्यमयभाषेंत वर्णन केलें आहे तें येणेंप्रमाणें १ “ गुर्जरगुजरदानकठीरव ” (गुजराथ देश हाच कोणी मर्दान्मत्त ह्मी त्याचा फडशा उडविणारा मिह) यावरून रामदेवरावाचे राजवटीत गुजराथवर यादवाची आणगी एखादी मोहमी झाली अमावी अमें दिसतें “ तेलिगुल्लतन्मूलन-मत्तदन्तारल ” (तेलंगण देशचा राजा हाच कोणी उच वृक्ष त्याम उपटून टाकणारा ह्मी) यावरून रामदेवरावाचें तेलंगण मान निवून तो आपले अमलान्वाली आणला अमावा अमें मानण्याम जागा आहे. ३ “ मालवप्रदीपशमनमलयाऽनिल ” (मालवदेशचा राजा हाच कोणी एक दिवा, त्याम मालविणारा वारा) यावरून मालवदेशने राज्य रामदेवरावाचें राजवटीत संपुष्टात आले होते अमें मानण्याम जागा आहे. यदुकुल गिलाणामने व ताम्रपट हे प्रथम उर्फ पोवा ह्याचें स्वरूपाचें असल्यामुळे त्यानीं ऐतिहासिक मत्स्य निवडून पाठणें फार कठीण आहे इतर पुराव्याच्या अमावी न्याय ऐतिहासिक दृष्ट्या भिन्न ठरणें जाग्याचें आहे

रामदेवरावाचें राजवटीत हेनादि हा मुख्य मंत्रि अगून तो मरें राज्याचा आध्यात्मिक होता व त्यावरून हाम्निदलाचें आधिपत्य होतें त्याने यादवाचे राज्यानीं “ शाही ” नावाच्या बडमोरा

रानटी टोळीचा कायमचा वीमोड केल्या व तो गुणराणाचा कैऱू परतच होता अशा आशयाचे त्याजवढलेचे वर्णन प्रस्तुत ताम्रपटांन दिले आहे. त्यावरून हेमाद्राच्या चरित्रावर चांगला प्रकाश पडतो.

महादेवरायाने उत्तरकोंकणाधिपति शिलाहारवंशीय मोमेश्वराचा पराभव करून तो प्रांत आपले कवजांन घेतल्यावर त्यावर आपले प्रतिनिधि नेमण्यास सुरवात केली. रामदेवरावाचे कारकीर्दीत उत्तर-कोंकणावर अच्युत नायक नांवाचा एक पराक्रमी ब्राह्मण सुभेदारीचे काम पाहात होता. त्याने ठाणे नजीकचा ओवळे गांव शके ११९४ अंगिरानाम संवत्सर, आश्विन शु॥ ५ रविवार या दिवशी ३२ ब्राह्मणाना दान दिला त्या गांवाच्या चतुःसीमा येथे प्रमाणे-पूर्वेस कामेश्वर देवाचा गाव (हल्लीचे कावेर गांव) दक्षिणेस सीतलेश्वर पश्चिमेस कोपेश्वराचा गांव उत्तरेस मांभवज नदी (हल्लीची उल्हाम नदी जी बसईच्या खाडीस मिळते ती); शिवाय हा गांव दान देताना त्यांतील तृण, जळ, काष्ठ, पाषाण, निधि निक्षेप धंगरे यांचा समावेश करण्यांत आला आहे. हल्लीचे जात इनामी गांवात अशा शर्तीनेहमी पाहाण्यांत येतात. त्यावरून यागांवातील जमिनीची पूर्ण मालकी दान घेणारास प्राप्त होते. या ताम्रपटांत ज्या अच्युत नाय-

१ हे ओवळे गाव ठाणे शहरापासून पांच मैलावर अद्याप आहे आगगाडी होण्यापूर्वी घाटावरील माल भिऱडी मार्गाने यागांवाकडे ठाणे शहरांत येत असे.

काचा उल्लेख केला आहे, त्याची सविस्तर माहिती दिली आहे ती येणे-प्रमाणे—तो सरधरिया (उत्तर हिंदुस्थानांतील कनोज प्रांतातील) जातीचा ब्राह्मण होता. त्याच्या आजचे नांव जन्हण व बापाचे नांव मुधुगी असे होते, तो सर्व शास्त्रांत प्रवीण असून युद्धकलेंत फार निष्णात होता. तो ह्यात असतांना सूर्य अथवा चंद्र यांस उगवण्याचे कांही एक कारण नव्हते. तो केवळ चिंतामणीच होता, असे त्याचे प्राज्यभय वर्णन प्रस्तुत ताम्रपटांत केले आहे. त्याचे घराणे उत्तरकोरुणच्या राजांचे मांडलिकांपैकी होते. म्हणजे त्यांची गणना तरकालिन छोटे संस्थानिकांत होत होती. अच्युत नायकाच्या पराक्रमांमुळे पश्चिमेकडील राजे त्याला थरकाप भीत असत.

अन्सल ताम्रपट नजरेवाल्हून न गेल्यामुळे अच्युतनायकाच्या जाती संबंधाने बऱ्याच बेजबाबदार लेखकांनी निराधार विधाने केली आहेत. कित्येकांनी तो मारम्भत ब्राह्मण होता असे विधान केले आहे, तर कांहींनी तो देशस्थ यजुर्वेदी माध्यंदिन धाम्बेचा ब्राह्मण होता असे आपले ठाम मत दिले आहे. प्रस्तुत ताम्रपटांत अच्युत नायक हा उत्तरहिंदुस्थानांतील सरधरिया जातीचा ब्राह्मण होता असे स्पष्ट म्हटले आहे. त्यामुळे त्याच्या जातीसंबंधाने आढाताण करण्याचे कारण नाही. शिवाय जन्हण व मुधुगी ही नावे महाराष्ट्रीय नसून कान्यकुब्ज (कनोज) ब्राह्मणांच्या नांवाशी जुळती आहेत. या ताम्रपटांत ज्या ३२ ब्राह्मणांस ओवळेगांव दान दिल्या त्यांपैकी कांही ब्राह्मणांची नावे याचता येण्यामारगी अवन्ध्यामुळे ती पुढे देण्यांत येत आहेत.

२. विष्णु प्रभु (जामदग्न्य, वत्सगोत्र १ हि)
३. वापु नायक राघव नायक (अत्रिगोत्र १ हि)
४. वासुदेव भट्ट नारसिंह पंडित (जामदग्न्य-वत्स १ हि)
५. खेतमाचार्य कृष्णाचार्य (वसिष्ठगोत्र १ हि)
६. नागदे (व) भट्ट माघवमट्ट (जामदग्न्य-वत्स १ हि)
७. औथतृ सोमनाथ पैसास (गौमतगोत्र १ हि)
८. नागदेवभट्ट पुरुषोत्तमभट्ट (भारद्वाज १ हि)
९. रामेश्वरभट्ट सोमदेवभट्ट (भारद्वाज १ हि)
१०. कान्हुपाध्याय दामोदर-उपाध्याय (चंद्रात्रेयगोत्र १)
११. त्रिविक्रम पैसास वासुदेव पैसास (काश्यपगोत्र १)

यांतील बहुतेक उपनांवें ऋग्वेदी देशस्थ व यजुर्वेदी माध्यंदिन शाखेच्या ब्राह्मणांच्या उपनांवांशी जुळतात. प्रभु हें उपनांव ब्राह्मणां-तहि अमल्याचें आढळून येतें. गोत्रापुढें ' १ हि ' अशीं अक्षरें आहेत त्याचा अर्थ समजण्यास मार्ग नाही.

अण्जूर (ठाणें नजीकचे) येथील शिलालेख.

प्रस्तुत शिलालेख रामदेवराव याचे राजवटीतील आहे. यांत देव-गिरीच्या यादवराजांची दिलेली वंशावळ ओंबळे गांवच्या ताम्र-

पटांतील वंशावळीशीं जुळते. आरंभी श्रीगणेशाची

शके १२१२.

इ. स. १२९०.

प्रार्थना केल्यानंतर, परमेश्वरानें घराहावतार घेऊन

क्रीडा केली असें वर्णन केलें आहे. देवगिरीच्या

यादवराजघराण्याची गादी स्थापणारा पांचवा भिळम याचा उल्लेख

पहिल्यानें करून नंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल, नातु सिंघण; पणतु

कृष्ण; कृष्णाचा भाऊ महादेव व कृष्णदेवाचा, मुलगा रामचंद्र

अशी कमवार वशावळ दिली आहे. त्यांत आमणाच्या नांवाचा उल्लेख केलेला नाही रामदेवराव याची निरंद पुढे लिहिल्याप्रमाणे दिली आहेत:

१ द्वारावतीपुरवराधिश्चर २ यादव कुलकमलकलिकामिकासमान्कर
३ रायनारायण ४ महाराजाधिराजप्रौढप्रताप ५ चक्रवर्ति इ. इ.

रामदेवरायाच्या राजवटीत उत्तर कोंकणपाताच्या कौशाधिपतीचे (सजिनदारचे) काम चांगदेवाकडे होते, व महामात्याचे जागेवर एकदेव पडित हा होता. रामदेवरायाने कोंकणपाताचा सर्व अधिकार श्रीकृष्णदेवाकडे सोंपविला होता. रामदेवरायाचे आयुरा-रोग्य व ऐश्वर्य याची वृद्धि घ्यावी म्हणून कोंकणच्या श्रीकृष्णदेवाने अण्जूर गाव (त्याजण वराटी पल्लिमुधा) निरनिराळ्या शाखेच्या व गोत्राच्या ४० ब्राह्मणांस शके १२१२ विरोधिसंवत्सर बैशाख शुक्र १५ या दिवशी दान दिला. अण्जूर गावच्या चतुर्सीमा येणे-प्रमाणे—पूर्व, पश्चिम व दक्षिण या तीनही बाजूस नदी, उत्तरेस चोर्टी-ग्राम हलेंगेचे चोळेगाव, दानपत्रात वृण, जल, तल-काष्ट, पाषाण, निधि-निक्षेप सुद्धा असे शब्द आहेत प्रस्तुत ताम्रपत्रांत उत्तर कोंकणावर राम-देवरायाने नेमिलेला प्रतिनिधी (Viceroy) श्रीकृष्णदेव ऊर्फ केशिदेव याची थोडी माहिती दिली आहे. ती ऐतिहासिक दृष्ट्या फार महत्त्वाची आहे. सिंधण राजाने फारफीटांत पद्मनाभ या नावाचा भारद्वाज गोत्री ब्राह्मण होता. त्याने आपल्या मद्राचरणाने सिंधण राजाची चागर्ग मर्जी मपादन केली होती. त्याचे पोटी चागर्गदेव (ब्रह्मदेव) या नावाचा मुलगा निपजला. तो कवि अमावा असे ठिमेत. त्यास श्रीकृष्ण नावाचा मुलगा झाला. वरील चोर्टीन ब्राह्मणांपैकी महात्म्याचे गोत्र काश्यप असे तो अग्निहोत्री होता. त्यास दामोदर या नावाचा मुलगा होता.

२. विष्णु प्रभु (जामदग्न्य, वत्सगोत्र १ हि)
३. बापु नायक राघव नायक (अत्रिगोत्र १ हि)
४. वासुदेव भट्ट नारसिंह पंडित (जामदग्न्य-वत्स १ हि)
५. खेतमाचार्य कृष्णाचार्य (वसिष्ठगोत्र १ हि)
६. नागदे (व) भट्ट माधवभट्ट (जामदग्न्य-वत्स १ हि)
७. औथतृ सोमनाथ घेसास (गौमतगोत्र १ हि)
८. नागदेवभट्ट पुरुषोत्तमभट्ट (भारद्वाज १ हि)
९. रामेश्वरभट्ट सोमदेवभट्ट (भारद्वाज १ हि)
१०. फान्हुपाध्याय दामोदर-उपाध्याय (चंद्रात्रेयगोत्र १)
११. त्रिविक्रम घेसास वासुदेव घेसास (काश्यपगोत्र १)

यांतील बहुतेक उपनांवें ऋग्वेदी देशस्थ व यजुर्वेदी माध्यंदिन शाखेच्या ब्राह्मणांच्या उपनांवांशी जुळतात. प्रभु हें उपनांव ब्राह्मणां-तहि असल्याचें आढळून येतें. गोत्रापुढें ' १ हि ' अशीं अक्षरें आहेत त्याचा अर्थ समजण्यास मार्ग नाही.

अण्जूर (ठाणें नजीकचे) येथील शिलालेख.

प्रस्तुत शिलालेख रामदेवराव याचे राजवटीतील आहे. यांत देव-गिरीच्या यादवराजांची दिलेली वंशावळ ओवळे गांवच्या ताम्र-

पटांतील वंशावळीशीं जुळते. आरंभी श्रीगणेशाची

शंक १२१२.

इ. स. १२९०.

प्रार्थना केल्यानंतर, परमेश्वरानें वराहावतार घेऊन

क्रीडा केली असें वर्णन केलें आहे. देवगिरीच्या

यादवराजघराण्याची गादी स्थापणारा पांचवा म्हात्मा याचा उल्लेख पहिल्यानें करून नंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल, नानु सिंघण; पणतु कृष्ण; कृष्णाचा भाऊ महादेव व कृष्णदेवाचा मुलगा रामचंद्र

अशी क्रमवार वंशावळ दिली आहे. त्यांत आमणाच्या नांवाचा उल्लेख केलेला नाही. रामदेवराव याची विरुद्ध पुढे लिहिल्याप्रमाणे दिली आहेत:

१ द्वारावतीपुरवराधिश्वर २ यादव कुलकमलकलिकाविकासभास्कर
३ रायनारायण ४ महाराजाधिराजप्रौढप्रताप ५ चक्रवर्ति इ. इ.

रामदेवरायाच्या राजवटीत उत्तर कोंकणप्रांताच्या कोशाधिपतीचे (खजिनदाराचे) काम चांगदेवाकडे होते, व महामात्याचे जागेवर एकदेव पंडित हा होता. रामदेवरावाने कोंकणप्रांताचा सर्व अधिकार श्रीकृष्णदेवाकडे सोंपविला होता. रामदेवरायाने आयुरारोम्य व ऐश्वर्य यांची वृद्धि व्हावी म्हणून कोंकणच्या श्रीकृष्णदेवाने अण्जूर गांव (खाजण बराडी पल्लिसुधा) निरनिराळ्या शालेच्या व गोत्राच्या ४० ब्राह्मणांस शके १२१२ विरोधिसंवलर वैशाख शुक्ल १५ या दिवशी दान दिला. अण्जूर गांवच्या चतुःसीमा येथे—प्रमाणे—पूर्व, पश्चिम व दक्षिण या तीनही वाजूस नदी, उत्तरेस चोळी-ग्राम हल्लेचें चोळेगांव; दानपत्रांत वृण, जळ, तरु-काष्ट, पापाण, निधि-निक्षेप सुद्धां असें बळ आहेत प्रस्तुत ताम्रपटांत उत्तर कोंकणावर रामदेवरायाने नमिलेला प्रतिनिधी (Viceroy) श्रीकृष्णदेव ऊर्फ केशिदेव याची थोडी माहिती दिली आहे. ती ऐतिहासिक दृष्ट्या फार महत्त्वाची आहे. सिंघण राजाचें कारकीर्दीत पद्मनाम या नांवाचा भारद्वाज गोत्री ब्राह्मण होता. त्याने आपल्या सदाचरणाने सिंघण राजाची चांगली मर्जी संपादन केली होती. त्याचे पोटी चामदेव (अन्नदेव) या नांवाचा मुलगा निपजला. तो कवि असावा असें दिसतें. त्यास श्रीकृष्ण नांवाचा मुलगा झाला. वरील चार्ल्या ब्राह्मणांपैकी महाश्वभद्राचें गोत्र काश्यप असून तो अग्निहोत्री होता. त्यास दामोदर या नांवाचा मुलगा होता.

२. विष्णु प्रभु (जामदग्न्य, वत्सगोत्र १ हि)
३. बापु नायक राघव नायक (अत्रिगोत्र १ हि)
४. वासुदेव भट्ट नारसिंह पंडित (जामदग्न्य-वत्स १ हि)
५. खेतमाचार्य कृष्णाचार्य (वसिष्ठगोत्र १ हि)
६. नागदे (व) भट्ट माधवभट्ट (जामदग्न्य-वत्स १ हि)
७. औधतृ सोमनाथ घैसास (गौमतगोत्र १ हि)
८. नागदेवभट्ट पुरुषोत्तमभट्ट (भारद्वाज १ हि)
९. रामेश्वरभट्ट सोमदेवभट्ट (भारद्वाज १ हि)
१०. कान्हुपाध्याय दामोदर-उपाध्याय (चंद्रात्रेयगोत्र १)
११. त्रिविक्रम घैसास वासुदेव घैसाम (काश्यपगोत्र १)

यांतील बहुतेक उपनावे ऋग्वेदी देशस्थ व यजुर्वेदी माध्यंदिन शाखेच्या ब्राह्मणाच्या उपनांवाशी जुळतात. प्रभु हे उपनांव ब्राह्मणांतहि असल्याचें आढळून येतें. गोत्रापुढें ' १ हि ' अशीं अक्षरें आहेत त्याचा अर्थ समजण्यास मार्ग नाही.

अण्जूर (ठाणें नजीकचे) येथील शिलालेख.

प्रस्तुत शिलालेख रामदेवराव याचे राजवटीतील आहे. यांत देवगिरीच्या यादवराजांची दिलेली वंशावळ ओंवळे गांवच्या ताम्र-

शके १२१२

इ. स. १२९०.

पटांतील वंशावळीशीं जुळते. आरंभी श्रीगणेशाची प्रार्थना केल्यानंतर, परमेश्वरानें वराहावतार घेऊन क्रीडा केली असें वर्णन केलें आहे. देवगिरीच्या

यादवराजघराण्याची गादी स्थापणारा पांचवा भिल्लम याचा उल्लेख पहिल्यानें करून नंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल, नातु सिंघण; पणतु कृष्ण; कृष्णाचा भाऊ महादेव व कृष्णदेवाचा मुलगा रामचंद्र

हे बदर या पट्टणी वेढात आहे. युद्धधर्माची कृष्णगिरी ऊर्फ कान्हेरी येथील लेणी ह्याच वेढात आहेत शिवाय घाटावरून परदेशी माल पाठविण्यास व तेथून घाटावर आणण्यास श्रीम्वानरु ऊर्फ ठाणे हे बदर त्यावेळी फार सोईचे होते लोहमार्ग सुरू होईपर्यंत ठाणे शहराचे यागावतीत महत्त्व कायम होते सर्वबाजूनी हा प्रांत पाण्याने वेढला असल्यामुळे लष्करदिष्टाही त्यास फार महत्त्व होते या वेढाच्या उत्तरे-कडील भागात अरबी समुद्रा नजिक मालाड नावाचा गाव आहे तेथील सरदेशमुखी व सरदेशपाडेपणाचे यतन गोविंद मिटकरी या नावाच्या गोवर्धन ब्राह्मणारुडे होते शिवाय साष्टी व उत्तरकांठणातील नव्याच गावची जोशी उपाध्येपणाची वृत्ति त्याजकडे पूर्वापार चालत होती निवदेय उत्तरकांठणात आल्यानंतर सदरील गोविंद मिटकरी कालवश झाला तो निपुत्रिक होता निवदेयास आपलेनरोनर आलेल्या ब्राह्मणाच्या योगक्षेमाची तजवीज करावयाची होतीच त्याने त्या गोष्टीचा फायदा घेऊन गोविंद मिटकऱ्याचे सरदेशमुखी व सरदेशपाडेपणाचे यतन व वृत्ति त्याची विधवा चागुणारुई हिजला घरीच रखम देऊन तिजकडून विवत घेतली निवदेवाने सदरील यतन व वृत्ति पुरवोत्तम नायक कावळे यास शके १००१ शुभ संवत्सरी घेऊन या ३० रोजी मूर्धमहणाचे पर्वणीचा योग साधून दान दिली व ते दानपत्र गिलावर फोळून जागोजाग त्या रोंवण्याची आज्ञा केली कांकराचा सुभेदार कृष्णदेव व पुरपंचमनायक कावळे हे उभयता पंढणकडील समोग्रीय ब्राह्मण असल्यामुळे सन्शील बनने निवदेवाकडून संपादन करण्याचे कामी कृष्णदेवाकडून कावळे यान घरीच मदत झाली अमली माहिजे

उत्तर कोंकणप्रात शिलाहारराचें अमलगालीं असताना त्या प्रातांत गोवर्धन ब्राह्मणांवेरीज इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांची रग्नि नमार्ची अशें मानण्यास जागा आहे नाशिक व त्याच्या आमपामच्या प्रदेशास गोवर्धन अशी सजा होती. नाशिक नजीक त्रिराशि नावाचा टोंगर आहे त्याच्या गुहेतील शिलालेखात शालिवाहनवर्गीय गोतमीपुत्र शातकर्णी यानें विष्णुपुजित नावाच्या आपल्या प्रधानास दिलेला हुकूम केरला आहे, त्यात या प्रातास गोवर्धन या मज्जेनं दानवेष्टा सरोधिलें आहे ह्याखेरीज नाशिक व त्या शहराच्या आमपामचा भाग गोवर्धन प्रातात मोडत होता यानद्वल आणखीही पुरावा सापडतो गोवर्धन ब्राह्मणांविषय उत्तर-कोंकणात तेलंगी उर्फ द्रविड ब्राह्मणांची वस्ती होती शिलाहार राजाचे दरबारात तेलंगी उर्फ द्रविड ब्राह्मणांचे प्रवेश वर्चस्व होतें, ही गोष्ट त्याचि शिलालेख व ताग्रपट यावरून मिळते ! त्याच्या प्रधानाची, अधिका-ऱ्याची व त्यानी केलेल्या दानाचा स्वीकार करणान्यांपैकीं बहुतेक जणांची नांवें तेलंगी अगर कानडी आहेत शिलाहारवर्गीय राजे मूळचे दक्षिणेकडील असल्यामुळें त्यांचा ओदा तेलंगी आणि कानडी लोकांकडे असणें साहजिक होतें शिलाहारराचें उत्तरकोंकणातून उधाटण झाल्या वर यादव राजांनी उत्तरकोंकणातील राज्यकारभार पाहण्यासाठीं जे लोक नेमिले होते ते देवगिरि व पंढरच्या बाजूचे होते आंवळे येथील ताग्रपटान व अण्जूरच्या शिलालेखात प्रधानमंडळाची जी नांवें दिली आहेत त्यात बहुतेक महाराष्ट्रीय आहेत गोविंद मिटकन्याचे पश्चात् त्यांचे वतन शिलाहार राजाच्या वेळच्या पुरातन ब्राह्मण-वर्गापैकीं कोणास न देता निवेदवाने तें आपल्याबरोबर आलेल्या

ब्राह्मणासच दिले यात फारसे आश्चर्य नाही. एखाद्या राजाने नवीन प्रात जिंकल्यावर त्यातील वृत्तींची व इनामाची विव्हेवाट कशी लाविली जात असे ह्याबद्दल पूर्वी हकिमत दिली आहे. या गावच्या वृत्ति पुरुषोत्तम कावळ्याच्या वशाकडे व त्याचे आम्बेच्या ब्राह्मणाकडे अद्याप चालत आहेत. शिवाय माष्टी घेतातील मालाडचे हल्लीचे रगेत (मयत अहमदभाई हर्बाबभाईचे चारस) याजकडून मालाडच्या सरदेशमुखी व सरदेशपाडेपणाच्या हक्काबद्दल वार्षिक वेतन त्याचे वंशजाम अद्यापपर्यंत मिळत आहे, सदरील हक्क न्यायकोर्टात प्रस्थापित करण्यात आले असून त्या हुकुमाची अमलजावणी होत असल्याची प्रत्यक्ष माहिती प्रस्तुत लेखकास आहे.

अण्जूर हा गाव ठाणे व कल्याण या दोन रेल्वे स्टेशनच्या दरम्यान असलेल्या दिवगावापासून नजिक आहे. इ. स. १७३९ माली वमई प्रात पोर्तुगीज सरकाराकडून जिंकून घेण्याचे कामी, अण्जूरचे गजानंदिक, जुवानार्दिक वंगरे सोमवली क्षत्रिय जातीचे काही वीरवृत्तीचे गृहस्थानी पेशव्यास पराक्राष्टेची मदत केली. या क्षत्रिय-वीरानी कळकळीने पेशव्यास मदत केली नमती तर वमईप्रात फिरग्याकडून हस्तगत करण्याचे कामी कालगनि लागून मराठ्यांच्या सैन्याची फार खराबी झाली असती. वमई व माष्टी प्रात पोर्तुगीजांच्या अमलाखाली असताना त्यातील हिंदु रहिवाश्या जयरीने वाटवून रिम्ती करण्याचा प्रयत्न तेथील अधिकाऱ्यानी नेटाने चालविला होता. धर्मच्छत्रमुळे बहुतेक सुखवस्तु हिंदु लोक आपली घरेदारे जमीनजुमला वंगरे जागच्याजागी टारून देऊन इम्रानाच्या अमलामाली असलेल्या नजीकच्या मुबई बेडान व इतर ठिकाणी पळून गेले.

पोर्तुगीज सरकारने त्यांची वतने जप्त केली. उपरिनिर्दिष्ट केलेले पुरु-
 पोत्तमपंत नायक कावळे ह्यास विनदेव यादवराजाकडून मालाड येथील
 सरदेमाई व सरदेशपाडेपणाचे प्राप्त झालेले वतन, त्याचे वंशज अंताजी
 रघुनाथ व रामचंद्र रघुनाथ कावळे ह्या दोघा बंधुकडे इ. स. १७२० चे
 सुमारास चालत होते, तेही जप्त करण्यांत आले. शिवाय साष्टी व
 वसई या प्रांतातील जोगी उपाध्येपणाची वृत्ति उपरिनिर्दिष्ट कावळे बंधु
 ह्याचेकडेस चालत होती. त्यामुळे सदरील प्रांतातील हिंदुलोकांवर त्यांचे
 फार बजन होते. सद्य अंताजी रघुनाथ कावळे ह्यासी धर्म रक्षणासाठी
 हिंदुलोकांचे पुद्गारीपण पतकरणे भाग पडले. पोर्तुगीजांची सत्ता झुगारून
 देऊन त्याऐवजी मराठ्यांची सत्ता स्थापन करण्याचा त्यानें जरीनें प्रयत्न
 सुरू केला. प्रथम याकामी त्यानें मुंईतील इमजसरकाराकडे दाद मागि-
 तली, परंतु इमज सरकार व पोर्तुगीज सरकार यांची दोन्ही असल्यामुळे
 अंताजी रघुनाथ कावळे याची या कामी निराशा झाली. नंतर अंताजी
 रघुनाथ कावळे यांनी सातारचे श्रीछत्रपति शाहू महाराज याचे-
 कडे दाद मागितली. श्रीशाहू महाराजांनी पेशव्यांस पत्र लिहून जगूर ती
 मदत अंताजी रघुनाथ यांस देण्याविषयी त्यास आज्ञा केली. इ. स.
 १७२९ पासून इ. स. १७४१ चे दरम्यान श्रीमंत बाजीराव बहाळ
 पेशवे, चिमणाजी आप्पा आणि नानासाहेब पेशवे ह्यांचा, अंताजी रघुनाथ
 कावळे व त्यांचे बंधु रामचंद्रपंत ह्यांच्याबरोबर जो याबाबतति
 पत्रव्यवहार झाला तो ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे.
 त्यांतील कांही निवडक पत्रे ह्या पुस्तकाच्या परिशिष्टात दिली
 आहेत. वसईप्रांतावर स्वारी करून तो पोर्तुगीज सरकारापासून
 हस्तगत करून घेण्याविषयी अंताजी रघुनाथ कावळे व त्याचे

निवलय मित्र व क्षत्रिय यजमान गगनाईक घंगरे हानी पेशव्याच्या मागे सारखा नेट लावला होता

पेशव्यांनी यानान्तीत स्वतः चौकशी करून वसईवर स्वारी केली, व तेथील किल्यास वेढा दिला पोर्तुगीजांनी मोठ्या चिकाटीने व धैर्याने किल्याचे रक्षण केले मराठ्यांकडील बरेच लोक सरार झाले अग्रेसर वसईचा किल्ला पेशव्याचे हस्तगत झाला वसई व साष्टी प्रांत मराठ्यांस मिळवून देण्याचे फानी अताजी रघुनाथ कावळे व त्याचे क्षत्रिय यजमान गगनाईक, बुवानाईक घंगरे हानी महाराज कामगिरी बजाविली, याबद्दलची ऋणु श्रीमत बाजीराव वगळ पेशवे व चिमणाजी आप्पा यांनी अताजी रघुनाथ यास पाठविलेल्या पत्रात दिली आहे. पेशव्यांनी अताजी रघुनाथ कावळे यास दिलेल्या कौलातील मजकूर ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्वाचा आहे

इष्ट कार्य साध्य झाल्यानर “तुमचे ऊर्जित वर” असे पेशव्यांनी अताजी रघुनाथ कावळे व त्याचे मित्र गगनाईक यास वेळोवेळी आश्वासन दिले हांत त्याप्रमाणे वसईची मोहिम फत्ते झाल्यानर गगनाईक यास अण्जूर गाव इनाम दिला व तो त्याचे बगजाकडे अद्याप चालत आहे वसईच्या मोहिमेवर प्रकाश पाडणारे जुने कागदपत्र त्याचे बगजापैकी आमचे मित्र ध्यायुत दिवाकरभाई नाईक याचेकडे आहेत असे समजते हे कागदपत्र जेडान आल्यास वसईच्या मोहिमेमखनि अद्यापधन अज्ञात असलेले एक महत्वाचे दालन खुले होईल असा भरवसा आहे पोर्तुगीज सरकारने अताजी रघुनाथ कावळे याचे जस केलेले वतन पेशव्यांनी त्यास परत दिले.

देवगिरीचा यादव राजपुत्र विवदेव याने आपल्याबरोबर उत्तरकोंकणांत देवगिरी व पैठण येथील ब्राह्मण व क्षत्रिय वर्गांपैकी जी निवडक मंडळी आणली होती त्यांच्या वंशजांनी ४००-५० वर्षांनंतर एका परकी राष्ट्राचा विध्वंस करून मराठ्यांचे राज्य वाढविण्याचे कामी मदत केली ही गोष्ट घ्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

अण्जूरचे गंवानार्दक, वुवानार्दक वंगरे सोमवंशी क्षत्रियलोकांच्या क्षात्रतेजाने वसई व साष्टीप्रांतांत हिंदुधर्माचे रक्षण झाले ही गोष्ट या नार्दक घराण्यास अत्यंत गूणभावह आहे. अंताजी रघुनाथ कावळे यांनी, याप्रांतातील लोकांचे पिढीजाद पुरोहित व धर्मगुरु या नात्याने हिंदुधर्म रक्षणाचे कामी जे प्रयत्न केले ते त्याचे पेशाम साजतील असेच होते ह्याबद्दल दुमत होणे शक्य नाही.

अण्जूरच्या शिलालेखावरून उत्तरकोंकणच्या सुभेदारीचे काम श्रीकृष्णदेवाकडे होते असे दिसते. वसईप्रात मराठ्यांनी मोठ्या शौर्याने लढून हस्तगत केला व तेथील पोर्तुगिजांची सत्ता नष्ट केली याबद्दलचा संपूर्ण इतिहास आजपर्यंत उपलब्ध नाही. वसईच्या मोहिमेवर आजपर्यंत प्रसिद्धी झालेल्या पुस्तकांत पेशवे व अंताजी रघुनाथ कावळे याचे दरम्यान झालेल्या महत्त्वाच्या पत्रव्यवहाराचा कोणी उल्लेख केला नाही ही मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट होय.

पंढरपूरचा “चौन्यायशीचा” शिलालेख.

शके ११९५ ते ११९८ (इ. स. १२७३ ते १२७६)

पंढरपूर येथील श्री विठ्ठलाचे नव्या मंदिराचे देवडीवर हा शिलालेख वसलेला अजून होता, तो चौन्यायशीचा दगड म्हणून प्रसिद्ध

आहे ह्या दगडावर पाठ घाशिली असता चौन्यावशीलक्ष योनीतून म्हणजे जन्ममरणाच्या सटाटोपापासून भाणसाची सुटका होते अशी भाविकाची समजूत आहे या शिलालेखाचें विस्तृत वर्णन पहिल्या भागात दिलें असून त्यातील देणगीदाराची नावे आठ रकान्यात दिली आहेत. (परिशिष्ट न ९) प्रो विजापूरकर ह्यानी आपल्या ग्रंथमालेंत या शिलालेखाचें विस्तारपूर्वक वर्णन केलें आहे या शिलालेखात देणगी देणाऱ्याची यादी दिली आहे, त्यात देवगिरीच्या यादवराजापैकी महादेवराय व श्रीरामचंद्रराय यांची नावे असून निदाय त्याच्या राजवटीतील नामांकित पुरोष, हेमाद्रि (आमचा चरित्र नायक) कोंकणचा सुभेदार कृष्णदेव, पेठणचे पुरोहित नायक चागदेव बर्गरेची नावे आहेत आठ रकान्यात दिलेल्या एकंदर देणगी देणाऱ्याच्या नावावरून तत्कालीन महाराष्ट्रीय थोर लोकांचा परिचय अनायामें होतो

हा शिलालेख कोरण्याचें काम शके ११९५ त सुरू झालें व तें शके ११९८ मध्यें समाप्त झालें

पदरपूरच्या श्रीविठ्ठलासनधानें महाराष्ट्रीयचा व कर्नाटक प्रांतातील रहियाशाचा पूज्यभाव शके ११९५ च्या पूर्वोपासून असला पाहिजे श्रीविठ्ठलाचे मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्यासाठी उत्तरकोंकण देवगिरी बर्गरे दूरदूरच्या प्रांताहून देणग्या देण्यात आल्या यावरून पदरपूरक्षेत्र फार प्राचीनकालापासून अग्निधान असलें पाहिजे यात शंका नाही भागवतधर्माचा उदय होण्यापूर्वी पदरपूरच्या श्रीविठ्ठलराया-बदल लोकांच्या मनात पूज्यभाव होता असें या शिलालेखावरून दिसतें

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे भागवतधर्माचे पुरस्कर्ते असून त्यांच्या ज्ञानेश्वरी ग्रंथात श्रीविठ्ठलाचा नामनिर्देशही नसावा याचें आश्चर्य वाटतें !

हेमाद्रि व श्री. ज्ञानेश्वरमहाराज समकालीन होते असे असतां रामदेवरावाचे दरबारांत महाराजांचा बहुमान झाल्याचे आढळून येत नाही. श्री. ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या मौजविषनासंबंधानें तत्कालीन ब्रह्मवृंदांत वितंडवाद माजला होता त्यामुळे अगर त्यांच्या निरपेक्ष व साध्या वृत्तीमुळे त्यांचे हयातीत त्यांच्या अलौकिक गुणांचे चीज झाले नाही ही गोष्ट निःसंशय होय ! ज्ञानेश्वरीसारखा तत्त्वज्ञानपूर्ण व अधिकारी ग्रंथ हेमाद्र्याच्या अगर रामदेवरावाच्या दरबारांतील विद्वानांच्या वाचण्यांत आला असता तर त्याचें चीज झाल्यावांचून स्वचित राहते ना ! !

या शिलालेखांतील आठ रकानें, “ गद्या ” नामक पंधरा रुपये किंमतीचें सोन्याचें नाणें, देणगीरूपाने देणाऱ्यांच्या नांवानीं भरलेले आहेत. त्यांपैकी कांहीं नांवें ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची आहेत. त्यांपैकी कांहीं पुढें दिली आहेत. देणगी देणाऱ्यांचे यादीत, पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांचीही नांवें आढळतात. महाराष्ट्रीय, कानडी व तैलंगी या लोकांनी श्रीविठ्ठलमंदिराच्या जीर्णोद्दाराचें पवित्र काम पार पाटण्यासाठीं सद्बळ हातांनी मदत केली यावरून महाराष्ट्र, कर्नाटक व तैलंगण या प्रांतातील लोकचि मनांत श्रीविठ्ठलाबद्दल अत्यंत पूज्यभाव होता यांत शंका नाही. प्रत्येक रकान्यांत कोणाच्या भार्गवित पैसे वसूल झाले त्याचा नामनिर्देश केला आहे, यावरून देणाऱ्यांची रक्कम वसूल करण्यासाठीं प्रचारक नेमले असावेत असें दिसतें.

श्रीचक्रवर्तिरामचंद्रराव; सोडवीकार हेमाटपंडित, कौटोन हेमाडी-
पंडित, कोहोर हेमाद्रिपंडित; गणपति नायक; पुरुषोत्तम पंडित;
कोंकणचा महादेव, बागरस करणिक; श्रीपतिदे नायक, श्रीपती-
दणाक (नाईक), गंगाधर नायक, मांघोली येथील बाबा-
सेणवे (फौजेचा नामक-फौजदार), पुरुषोत्तम नायक, केशव
पंडित, विजापूर येथील गौरवाह, माईबाई, दामोदर भट,
कोंकणा केसवदेव; श्रीचक्रवर्ति रामदेवराव; बामरसचा नावण
(जोइसि नाम अय्या जोशी), विठनायक, विनायक व देऊबाई
हे त्रय, आंबड्याचा जातिदेव, आवि येथील कृष्णदेव, हाडगल
येथील मलोदेव, सांगवीयेथील केशवसुत माधवदेव, पैठणचा
चांगदेव, सिध (सिद्ध) नायक, सालीव येथील यादो सेणवे, आंबडे
येथील रामपंडीत, पुराणिक हयवाह अय्या, धाजसनेयसुत
गुरदेव, याडदेव व चांगदेवसुत ही त्रयी, जाईदेव सेठवल, दे पेह
(तेलंगी) नामक हलीक (धेतकरी), सांय येथील भोपिसेठ,
भैसगी येथील जगदेवराणा, अर्जुनभट व रामधेरभट, केनोर येथील
विठ्ठलदास, कोंकणा महादेव, रुपदेवसुत तारदेव, रामणदेव; गिरि-
पंडित, पदुबाई करणिक, बैराग येथील नांटीनायक, विजापूर
येथील पर्रीदेव पंडीत, चोटवंग येथील भणगे जिंवदेव दळवे
(दळवी), भिंगिआर (भिंगार) येथील हत्तिदेवमेंडा सेठे (सेठे
आडनांवाचे थोडी), भेटकर नांगणा, वणगेडचा महादेव पंडित,
मारवाडी चादेवणा, उभेमार्गी (उभागर !) येथील तिगवदेव लाडह-
रिदेव, कान्हो राईआपा, श्रीधरदासी, यादो गणमेन इ. इ.

ह्या शिलालेखांच्या चौथ्या रकन्यांतील १४३ संख्येपुढे निर्दिष्ट केलेला पुरुषोत्तम नायक हा देवगिरीच्या तत्कालीन दरबारां-
तील मोठा अधिकारी असावा असें दिसतें. विंवदेवानें उत्तरकोंकण-
प्रांताची राज्यसूत्रे शके १११७-१८ च्या (इ. स. १२०६) च्या
सुमारास आपल्या हातीं घेतलीं, त्यावेळीं देवगिरी व पठण येथील जी
निवटक मंडळी आपले बरोबर नेली त्यांत पुरुषोत्तम नायक (कावळे)
ह्याचे नांव प्रामुख्याने आढळते. शके १२२१ सालीं (इ. स. १२०९)
ज्या पुरुषोत्तम नायक (कावळे) यांस विंवदेवानें मालाडप्रांताचें
सरदेसाई व सरदेशपांडेपणाचें बतन दिलें तोच हा असावा असा तर्क
करण्यास जागा आहे.

श्रीपंढरपूरच्या देवळाचे जिर्णोद्धाराचे कामीं रामदेवराव जाधव
य आमचा चरित्रनायक हेमाद्रि यांनीं सक्रिय सहानुभूती दाखवून
भागवतधर्मावरील आपले उत्कट प्रेम व्यक्त केलें, ही गोष्ट लक्षांत
ठेवण्यासारखी आहे.

उनकेश्वर येथील यादव कालीन मराठी शिलालेख.

उनकेश्वर उर्फ उनकदेव हे स्थळ निजामसरकारच्या हद्दींत
अमिकावाड जिल्ह्यांतील किनवट तहमिलीत आहे. तें यवतमाळ
जिल्ह्याच्या सीमेवर पाइनगंगा नदीपासून चार पांच मैलांवर आहे.
तेथें उनकेश्वर नावाचें एक मंदिर आहे. त्या मंदिरांत दोन शिलालेख
असून तिसरा मंदिराजवळच्या दीपमालेवर आहे. या शिलालेखांत
उनकेश्वरा नजीकच्या नऊ गावांची नावे दिली असून तीं अद्याप
विद्यमान आहेत तीं येणें प्रमाणें:—बोधिये; सांगविये; लिंगी;
बुर्वली; पिंपळसेटा; करंदी; परवदे; चीमलु; गुढ.

या तीन शिलालेखांपैकी एक लेख ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचा आहे. शिलालेखाच्या प्रथम ओळीमध्ये शके '१२११' असा मजकूर आहे. प्रस्तुत शिलालेख मराठी मध्ये लिहिलेला आहे. यादव-कालीन बहुतेक शिलालेख व ताम्रपत्रे संस्कृत अगर कानडीत आहेत. मराठी भाषेत सर्वथ लिहिलेला शिलालेख हा एवढाच आहे. पाटण येथील शके ११२८ च्या शिलालेखाचा अखेरचा थोडा भाग मात्र मराठीत लिहिलेला आहे. यालेखात देवगिरीचा प्रतापचक्रवर्ति श्रीरामचंद्रदेव व त्याचा मुख्याधिकारी व्यंकटदेव, हेमाद्रिपर्वीत व सोमदेव-पडित यांची नावे आढळतात. शिलालेखाच्या चौथ्या व पाचव्या ओळीत, त्रेतायुगी श्रीरामचंद्र बनवामात असता शरभगुरुपीच्या दर्शनासाठी त्याचे आश्रमास गेले होते त्यावेळी सदरील ऋषीच्या उपयोगासाठी त्याने उप्योदक निर्माण केलें असा मजकूर आहे. उनकेश्वर येथील देव हरिहर (उनकेश्वर महादेवाचे लिंग आणि कोटडधारी श्रीराम) या दोन देवाच्या पूजेअर्चेसाठी निरनिराळ्या गायच्या जमिनी लावून दिल्याचा यात उल्लेख आहे. हा शिलालेख अपूर्ण आहे. सदरील शिलालेख भा. इ. स. मंडळाच्या व्हा. ९. अ. १ मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. शिलालेख परिशिष्टात दिला आहे.

या खेरीज रामदेवरायांच्या पेठचे म्हसूर प्रांतात माणडलेचे येथे शिलालेख कानडी भाषेत आहेत पैकी बालगाव येथील शके १२०४ चा जयस्तभ व मोराव येथील शके १२०७ चा जयस्तभ हे महत्वाचे आहेत. कर्नाटक प्रांतावर रामदेवरायांचा पूर्ण अमल चमला होता, ही गोष्ट त्या शिलालेखावरून नि मशय जाणवत होते.

सोलापूर जिल्ह्यांतील घेलापूर येथील शके १२२२ व शके १२२७ चे शिलालेख उपलब्ध आहेत त्यांत रामदेवराव यांस प्रौढप्रतापचक्रवर्ति अशी विरुद्ध लाविली आहेत.

अह्लाउद्दीन खिलजीने शके १२१६ (इ. स. १२०४) मध्ये रामदेवरावाचा पराभव करून त्यास दिल्लीच्या यादशहाचे मांडलिक बनविल्यानंतरचे शिलालेख व ताम्रपट उपलब्ध नाहीत.

रामदेवराव हा दक्षिणच्या स्वतंत्र हिंदुराज्यांतील ग्रेवटचा राजा होय. त्याची कारकीर्द सुरू होण्यापूर्वी मुसलमानाचा अंमल उत्तर-हिंदुस्थानांत दिल्ली येथे पूर्णपणे स्थापित होऊन सुमारे एक शतक लोटलें होतें. इ. स. आठव्या शतकाच्या आरंभी मुसलमानांनी सिंधच्या बाजूने हिंदुस्थानास शह देण्याचा प्रयत्न केला. प्रथमतः त्यांस यावे तसे यश आलें नाहीं, तरी वारंवार स्वान्या करून सिंधप्रांता-तील लोकांस त्यांनीं जर्जर केलें. इ. स. ९९८ पासून महम्मद गझनवी हा उत्तरेकडून हिंदुस्थानाकडे डोकाळ लागला. त्यानें हिंदुस्थाना-वर एकंदर १७ स्वान्या केल्या. त्यानें सत्कालीन हिंदु राजा जयपाळ ह्याचा पराभव करून त्याजपासून पेशावर प्रांत इ. स. १००१ कात हिसकावून घेतला. इ. स. १००५।६ मध्ये त्यानें मुल-तान काबीज केले. इ. स. १००८ मध्ये पुन्हा स्वारी करून त्यानें जयपाळाचा मुलगा अनंतपाळ ह्याबरोबर युद्ध केलें. त्या युद्धांत अनंतपाळाच्या पराक्रमामुळे आरंभी त्यास यश आलें, परंतु ऐन यशप्राप्तीच्या वेळीं त्याचा स्वतःचा हत्ती उधळल्यामुळे त्याच्या सैन्यांत भयंकर गडबड उडाली. त्यामुळे विजयश्रीनें महम्मद गझनवीच्या गळ्यांत माळ घातली. महम्मद गझनवीनें लूट करून

अतोनात संपाचि हिरावून नेली. इ. स. १०१८ मध्ये त्याने हिंदुस्थानावर पुन्हां स्वारी केली. व कनोज व मथुरा ही शहरे लुटली. त्यावेळी मथुरेची कीर्ति तिच्या अलोट संपाचिमुळे व भौदर्यामुळे दूरवर पसरली होती. शिवाय श्रीकृष्णभगवताचे ते मूळस्थान अमल्यामुळे धार्मिक दृष्ट्या त्या शहरास एक प्रकारचे गटव प्राप्त झाले होते. अशा पवित्र व प्रसिद्ध शहराचा मुसलमानांनी विध्वंस केल्यामुळे उत्तरहिंदुस्थानातील राजेलेकांत फार खळबळ उडाली. त्यांनी एकजुटीने महम्मद गझनवीशी लढून त्याची खोड जिरविण्याचे ठरविले. महम्मद गझनवीस ही बातमी कळताच त्याने पुन्हा हिंदुस्थानावर स्वारी केली. आपल्या विरुद्ध सघटित प्रयत्न करणाऱ्या हिंदुराजाचा प्रमुख कलजरचा राजा नंदराय राजसरोवर त्याने निकराचा मामना केला. हिंदुराजाचे सयुक्त सैन्य मोठे असून त्यात ५.८० हत्ती होते. परंतु महम्मदगझनवीच्या धडाडीमुळे हिंदुसैन्याचा त्याचे सैन्यापुढे टिकाव लागला नाही अखेर हिंदुराजास महम्मद गझनवीसरोवर तह करणे भाग पडले.

इस्लामीधर्माचा स्थापक महम्मद पैगंबर याचा मूर्तिपूजेस मोठा कटाक्ष अमल्यामुळे त्याने कुराणान् मूर्तिपूजकास काफिर ह्या सत्रेने संबोधिलेले आहे. महम्मद पैगंबराच्या मृत्यूनंतर त्याच्या उत्साही अनुयायांनी मूर्तिपूजकावर वाकडी नजर पेरली. मूर्तीचा विध्वंस करून मूर्तिपूजकाना ममदोरीच्या जंगलामध्ये महम्मदी धर्माची दीक्षा घेण्यास भाग पाडणे ही कुराणाची शिकवण आहे असा उपदेश मदरील धर्माचे गुरु आपल्या अनुयाय वेष्टी अवेष्टी करीत. त्यामुळे महम्मदी धर्माचा प्रचार करणे हे आपले इतिवर्तन्य आहे असे

दरएक मुसलमानास वाटू लागलें ह्या धर्मवेडामुळे अरनमान व मध्य एशिया वगैरे देशातील लोकांचें लक्ष हिंदुस्थानामुळे साहजिक वेधून ईश्वरप्राप्तीबरोबरच अकल्पित गेहिक लोकांची जोड मिळते अशी खात्री पटल्यावर मुसलमान राजास हिंदुस्थानावर म्बारी केल्यावाचून चेतनेनामें झाले या धर्मवेडाचा फायदा घेऊन काही धाडसी मुसलमानांनी हिंदुस्थानात आली राजकीय सत्ता स्थापन करण्याची हात धरिली व त्या कामी त्यास यश आलें हिंदुराजामागें, जूट व शिस्त विलुप्त नसल्यामुळे हिंदुस्थानावर म्बारी केली असता त्याचकडून सुसंघटित प्रतिकार होणे अशक्य होय अशी म्बारी करणाऱ्या मुसलमानांची खात्री होती हिंदुस्थानावर केलेल्या न्यायात मुसलमानांना सारखें यश मिळत जाऊन त्यात अतोनात लूट मिळाल्यामुळे, भरतभूमि ही एक कामधेनुच आहे अशी त्यांची समजूत झाली यात काही नवल नाही ह्या समजूतीच्या चोरावर इ. स. १००८ मध्ये महमद गझनवीनं सोमनाथावर म्बारी केली सोमनाथ हें स्थान हिंदुलोक पार पवित्र मानित असेत राजस्थान, गुजराथ, व मराठ्ठा ह्या देशातील राजाकडून तेथील देवस्थानास बहुमोल देणग्या वारवार मिळत असेत, त्यामुळे तेथे अलौट संपत्ति होती अशी महमद गझनवीस माहिती मिळाली होती सोमनाथावर आपण म्बारी करीत आहों ह्याचा मागमूस महमद गझनवीनं कोणासही लागू न देता त्यानवर एकत्र छाप घातला त्यावेळी गुजराथच्या व मराठ्यांच्या राजांनी महमद गझनवीस बरीच संपत्ति देण्याचें कबूल करून हिंदूस परमपूज्य असेल्या या देवस्थानास कोणत्याही प्रकारचा

उपद्रव करू नये अशी विनंति केली परंतु द्रव्यार्चनापेक्षा भावी इतिहासात मूर्तिभक्त म्हणून आपली कीर्ति अनराम गहिली पाहिजे अशी आपली महत्वासा या सत्यानंदाला त्यानं सदरील राजाना सोडतोड उतर दिले हिंदूच्या धार्मिक भावनाकडे निलमूल रक्ष न देता सोमनाथाच्या मूर्तीचा निषेध करून व तेथील संपत्ति लुटून त्याने आपली राजसत्ता महत्वासाचा पुरी केली । हिंदूच्या धार्मिक भावनाना तुटून, हिंदुराजाना आपला वक्ता नसावा व त्यानी आपणाम शरण यावे असा महमद गझनीचा अतंथ हेतु असावा असे निसते

महमद गझनीनंतर घोरी घराण्यातील पुरुषानी हिंदु स्थानवर स्यारी करून देशद्रोही हिंदुराजाच्या मदतीने दिल्लीस मुसलमानी पानशाही स्थापना केली महमदघोरीने इ स ११७५ पासून इ स १२०६ पर्यंत जिही येथे राज्य केले त्यानंतर बलून पराण्याने राज्य केले व त्यानंतर गिर्नी घराण्यातील पुरुष जनालु दिन दाते इ स १२०० मध्ये दिल्लीची पानशाही पत्काविली दा तेन अर्डाचगे वर्षाच्या अवधात, उत्तरहिंदुस्थानातील हिंदु राजाच्या मुसलमानांसोवर पुष्कळ लढाया झाल्या परंतु संपटण व युद्धकलतील शिस्त याचा अभाव, आणि परम्परातील मत्सर यामुळे त्याम त्याच्यापुढे टार ग्यावी लागली संपटण व शिस्त याच्या अभावी नुसत्या शायने कार्यभाग होत नाही ही गोष्ट यरीन इति हासापासून उघड प्रकारे निदर्शनास येते

उत्तरहिंदुस्थानातील गजेरवाडयांसोवर झगडून त्याम कम उपन केव्यावर मन्त्रील घातान आपली शम्भता मिथरम्यावर फ

प्याम सुमलमान राजास पराच काळ लागला त्यामुळे त्यास दक्षिण हिंदुस्थानाकडे रथ दंप्यास फुरसत मिळाली नाही, परंतु ही स्थिति फार दिवस टिकणे शक्य नव्हते जलाशयिनि ऊर्फ पिरझगहा गिलजी ह्याने आपला पुतण्या अल्लाउद्दिन रिलनी ह्यास माणिकपूर (प्रयागनजीक) येथील मुबेदारीच्या जागेवर नेमले होते तो साहसी असून महत्वाकांक्षी होता दरसन प्रात सुतपन्न व मुनीक असून तो महज जिवता येण्यासारखा आहे अशा बातम्या त्याच्या जनावर आल्या होत्या. दक्षिणेवर स्वारी करण्याचे त्याने ठरवून त्याकामी आपल्या चुलत्याची भजुरी मिळविली. त्याने आपल्यानरोवर आठ हजार निवडक सैन्य घेऊन देवगिरीवर अचानक छापा घालण्याचा घाट घातला देवगिरीचा यादव राजा रामदेवराव त्याजपानी सैन्याची तयारी नसून तो गाफील आहे अशी खबर अल्लाउद्दिनाने आपल्या गुप्त हेराकडून काढली होती व कोणत्याही प्रकारची आगाऊ सूचना न देता त्याने आपले सैन्य एलिचपुरच्या बाजूने नेऊन देवगिरीच्या आसपास आणून भिडविले ह्या आक्रमिक परचक्राची बातमी कळताच रामदेवरावाची तारानळ उडाली शोड्या अवकाशात शक्य तितके सैन्य जमवून देवगिरीपासून चार मेलावर त्याने शत्रूच्या सैन्यास तोड दिले अल्लाउद्दिनाच्या सैन्याने रामदेवरावाचा पराभव केला रामदेवरावाच्या सैन्याची पिछेहाट होऊन त्यास देवगिरीच्या किल्ल्याचा आश्रय धरणे भाग पडले. ह्या विकट स्थितीचा फायदा घेऊन अल्लाउद्दिनाने रामदेवरावाचे सुंदर व संपत्तिमान राजधानीचे शहर देवगिरी हे लुटून घेतले. अल्लाउद्दिन हा जमा साहसी त्याप्रमाणे धूर्तही होता आपल्या बरोबर आणलेले

सैन्य हे अघाटीचे असून मागाहून दिल्लीच्या बादशहाचे प्रचंड सैन्य येत आहे अशी त्याने हल उठविली; त्यामुळे देवगिरीच्या आगपासचे हिंदु राजे फमले व रामदेवरावाच्या मदतीस जाण्यास कचरले. द्यावेळी उत्तरहिंदुस्थानातील स्वतंत्र हिंदुराजांनी अष्टाउद्दिनाविरोद्ध जर संघटित प्रयत्न केला असता तर त्यास कदाचित् माघार घ्यावी लागली असती ! यान्त्यिक पाहिले असता देवगिरीचा किल्ला मजबूत व अजिंक्य असल्यामुळे त्याच्या आश्रयाने रामदेवरावास कोणत्याही बलाद्वारे प्रवृत्त, दुसरीकडून मदत येईपर्यंत नामोहरम करता आले असते. पण त्याही बाबतीत रामदेवरावाची तयारी नव्हती अने दिसते. रामदेवरावाने आपला मुलगा अकरदेव द्याच्या व इतर राजांच्या मदतीची वाट न पाहता उतावीळपणाने अष्टाउद्दिनाशी तहाचे बोलणे लाविले.

देवगिरी शहर छत्रन जी सपत्ति मिळविली आहे तिच्या भारो-भार आणखी रक्कम देण्यास आपण तयार आहो तो घेऊन आमचे लोकांस बंधमुक्त करावे व आमच्या प्रातानून निघून जावे अशा नहाच्या अटी रामदेवरावाने अष्टाउद्दिनास कळविल्या. त्या त्याने कबूल केल्या, व रक्कम हाती पडताच सर्व कैद्यांस बंधमुक्त करून दिल्लीस परत जाण्याचे आश्वासन दिले.

दरम्यान अकरदेव मोठ्या मन्यामट अष्टाउद्दिनाबरोबर दोन हात करण्याच्या तयारीने देवगिरीच्या आसपास येऊन थडकला. आपण अष्टाउद्दिनाबरोबर तहा केला असून त्यानबरोबर लढाई करण्याचे काण उरले नाही असा रामदेवरावाने अकरदेवास निरोप पाठविला; परंतु या गोष्टीरडे त्याने दुर्लक्ष केले. उलट सुटीत मिळविलेली रक्कम

परत देऊन देवगिरी शहर तामटोत सोंडून जाण्यावद्दल शकरदे-
वानें अष्टाउद्दिनाम निर्वाणाचा म्हरिता पाठविला अष्टाउद्दिन हा
युद्धकालात फार निपुण होता त्यानें शकरदेवाच्या सैन्याचा, देवगि-
रीच्या किल्ल्यात रामदेवरावाचे मन्य होते त्याच्याशी मिलाफ होऊ न
देण्याप्रिण्या खरदारी घेतली व किल्ल्याभोंवतीं आपले एक हजार निव-
डक मन्य ठेविलें अष्टाउद्दिनांन शकरदेवाच्या सैन्यावर निकराचा
हल्ला केला उभयतांचे तुमळ युद्ध झालें, त्यात शकरदेवानें मोठ्या
पराक्रमानें अष्टाउद्दिनाचा युद्धा उडविला इतक्यात देवगिरीच्या
किल्ल्याभोंवतली अष्टाउद्दिनांन ठेविलेलें मन्य त्याच्या मदतीस आलें
त्या सैन्याच्या दौडीमुळे जो बुरळा उडाला, त्यावरून दिहरीच्या
बादशहाचें माग अमलेंलें ग्याम मन्य अष्टाउद्दिनाच्या मदतीला येत
आहे अशी शकरदेवाकडील लोकांची समजूत झाली त्या भरसमजुती
मुळे शकरदेवाच्या सैन्यामध्ये धुमावूळ उडून त्याचें मन्य सैरावेरा पळ
लागलें अष्टाउद्दिनांन शकरदेवाच्या सैन्याचा पाटलाग करण्याचें मोडून
देऊन देवगिरीच्या किल्ल्यास पुन्हा बळा दिला अष्टाउद्दिनाच्या या
धोरणामुळे रामदेवराव पचात पटला शिवाय आणखी एक अकल्पित
गोष्ट घडून आयामुळे रामदेवरावाची फार निराशा झाली ।
देवगिरीचा किल्ला अजिंक्य असल्यामुळे त्यान धान्यमामुग्री विपुल
असती तर त्या किल्ल्यात राहून रामदेवरावाच्या सैन्यानें बराच
काळ टिकाव धरला असता परंतु किल्ल्यात माठवून ठेविलेल्या
धान्याच्या पेत्यात, धान्यापेवतीं मीठ भरलेलें आढळून आलें
आपल्याच गोटात अद्या तेहेची फद-पितुंगी अमल्याच राम-
देवरावास आढळून येताच, आपुढें आपली धडगत नाहीं

जशी त्याची खातरी झाली व त्याने अल्हाडदिनाखोर पुन्हा एकवार तहाने घेवणे लाविले अल्हाडदिनाने ते मान्य केले. तहान्या शर्ती पार अवघड होत्या त्या येंप्रमाणे - महाशे भण मोत्ये, दोनशे भण जड जवाहीर, तितकेच सोने व दोनशे भण उची कापड वगैरे रामदेवरावाने अल्हाडदिनास दिल्यावर त्याने देवगिरीपास मोडून परत जावे व मदरील रक्कम पदरी पडेपर्यंत गलिचपर मान अल्हाडदिनाने आपल्या ताब्यात ठेवावा. यातील अतिशयोक्तीचा भाग सोडून विला तरी पहिल्या तहानील शर्तीपेक्षा दुसऱ्या रेषेच्या तहानील शर्ती अतोनात कडक होत्या यात शका नाही बरील तहान्या अटी रामदेवरावाने पुण्या केल्यावर अल्हाडदिनाने देवगिरी महार मोठ्या इतमानाने सोडिले.

अल्हाडदिनाने परत गेल्यावर आपली दक्षिणेवरील म्यारी यज्ञम्वी झाली व त्यात मनमुराद लट्ट मिळविली. अजानदहर्ची हकीमत आपला चुलता जलानुदिन घाम दिल्ली येथे कळविली, व बादशहाने थोड्या लगानभ्यासह आपणाम करी [त्यांचे सुभेदारीचे ठिकाण] येथे भेटावे. जरी त्यास गिननि केले, त्याप्रमाणे बादशहाने अल्हाडदिनाची भेट करी येथे घेतली. बादशहाने मनात काही किंतु नमल्यामुळे अल्हाडदिन आपणास दगा देईल असे त्याच्या नजरीही नव्हते. परंतु पूर्व संकेताप्रमाणे ८ मे १२०५ मध्ये अल्हाडदिनाने आपल्या चुलत्यांना दगडवाजीने बंध करून दिल्लीने तक्त पळकारिले.

पुढे काही वर्षे देवगिरीचे रामदेवराज यादव याने अल्हाडदिनाकडून काही ग्राम पांचव्या नाणी परंतु कबुल केलेल्या गडगिची

रवम रामदेवरायाच्यून उत्तरीर येन नाहीं जमें दिमताच अल्लाउ-
 दिनानें आपला सरदार मलिककापूर धाच्या हाताग्याली एक लाग
 सैन्य देऊन देवगिरीवर पाठविलें, मार्गांत गाळ्याचा सुभेदार ऐन-
 उल्-मुत्क सुल्तानी आणि गुजराथचा सुभेदार अल्फग्यान धा उभय
 ताची सैन्यें त्यास येऊन मिळ्यानी गुजराथचा राजा करणवाधेला
 ह्याजनरोनर दिल्लीच्या बादशहाने लढाई करून गुजराथ प्रांत कारीन
 केला होता त्या गडबडींत त्याची राणी कमलदेवी अल्लाउदिनाच्या
 हस्तगत जाली होती व त्याने तिग आपली मुख्य वेगम [पट्टराणी]
 केली होती कमलदेवीला देवलदेवी नावाची मुम्बलूप मुलगी होती.
 ती जवळ नसल्यामुळे कमलदेवीस करमेनासें झालें. देवलदेवीस
 कसेही करून आपले जवळ आणण्यानिषयी कमलदेवीने अल्लाउदि-
 नाच्या मागे तगादा लाविला होता गुजराथ प्रांत पूर्णपणें फाजीज
 करण्याचा अल्लाउदिनाचा फार दिवसाना हेतु होता. गुजराथच्या
 राजाची कुरापत काढण्यास त्यास जनायासें माधि मिळाली देवलदेवीला
 हस्तगत करून दिल्लीस आणण्यानदल अल्लाउदिनानें मलिककापूर
 त्यास सत्त हुकूम दिला होता करणवाधेला याम ही घातमी कळताच
 तो देवलदेवीच्या बचावाकरिता गुजराथ व देवगिरीच्या राज्याच्या
 सरहद्दीवर असलेल्या बागलाण प्रांती गेला. मलिककापूरने देवल
 देवीस आपल्या म्यार्धन करण्यानदल करणवाधेला यास निरोप पाठ-
 विला. परंतु त्यानें ती गोष्ट साफ नाकारली दरम्यान रामदेवरावानें
 आपला गुजराथ शकरदेव याम देवलदेवी देणें बदल करणवाधेल्याकडे
 मागणी घातली होती ती निरपायास्तन मान्य करणें त्याम भाग पडले
 व त्याप्रमाणें त्यानें तिला शकरदेवाचा भाऊ त्रिभुवें उर्फ भीमदेव

याच्या स्वाधीन केली. विंध्यदेव तिला घेऊन जात असतां मार्गांत ती मुमलमानांच्या हातीं अचानक कप्री सांघडली ही हकीकत पूर्वी येऊन गेली आहे. अल्लाउद्दीनानें देवलदेवीचें लग्न आपला मुलगा खय्यरखान याजबरोबर लावून दिलें.

मलिककाफूरानें देवगिरीकडे आपला मोर्चा फिरविला. त्याचे सैन्याम तोंड देण्याचें आपले अंगी सामर्थ्य नाहीं ह्याची रामदेवरावाम पूर्ण जाणीव होती. म्हणून त्यानें शंकरदेवास देवगिरीच्या किल्ल्यांत ठेऊन मलिककाफूराम मोठा नजराणा करून त्याजबरोबर तडाचें बोलणें लाविलें. मलिककाफूर ह्यानें मोहिमेच्या एकंदर खर्चाचें टांचण रामदेवरावाकडे पाठविलें व स्वाम आपल्याबरोबर दिल्ली येथें येण्या-विषयी पाचारण केलें दिल्लीच्या बादशहानें रामदेवरावाचा दरबारांत बहुमान करून त्याम इतमामनें द्याविलें आणि त्याजवर बहुमानाच्या पदव्यांचा वर्षाव केला. इतकेंच नव्हे तर देवगिरीचें राज्य त्याला परत देऊन गुजराथेंतील कांहीं प्रांत त्याचे राज्याम जोडण्याचा हुकूम केला शिवाय गुजराथेंतील नवसारी प्रांत त्याम जातदनाम करून दिला. या सर्व गोष्टींचद्वल दिल्लीच्या बादशहाचे आपण ताबेदार असल्यानें त्याजकडून बादशहानें कबूल करून घेतलें.

रामदेवरावानें भरोपयेंत खंडणी देण्याचें कामी कुचार्ट केली नाहीं. उलट इ. स १३०९ मध्ये मलिककाफूर आणि खगजागजी हे देवगिरीच्या मार्गानें वारंगळच्या राजान जिंकण्याकरितां जात असतां त्यांनी रामदेवरावानें चांगली बटुदानी ठेविली.

इ. स १३१० मध्ये अल्लाउद्दीन गिलजीनें दर निद्रिष्ट केलेल्या दोन सरदारांसोबत मोठी पौत्र देऊन दोमामुद्र येथील होयमलास

विकण्याकरिता दक्षिणेत पाठविलें. देवगिरीजवळ त्याचा मुद्याम पडला जमता रामदेवरावांच्या मृत्यूची त्याम जाणमी समजली त्याचा मुलगा शंकरदेव याची मुमलमानाशिपरी दिलमफार्द नव्हती जमें त्याम पंग टाऊफ होतें शंकरदेव हा आपणाम केन्हाही अनुकूल होणार नाहीं अशी या दोन मुमलमान सरदारांची म्वात्री जमल्यामुळें दोराममुद्र येथील होयमल यादवरावांम त्याज- कडून कोणत्याही प्रकारची मदत मिळू नये म्हणून त्यानीं आपले बरेंच सैन्य पंठण येथें ठेविलें होतें, दोराममुद्राचा तत्कालीन राजा तितरा बहलाळ याचा परामश करून त्याचें राज्य त्यानीं घेतलें दिल्लीस परत जाताना शंकरदेवाचे वाटेम उभयता मरदार गेले नाहींत. इ. स १३१२ मध्ये शंकरदेवानें दिल्लीच्या नादशहाम राठणी देण्याचें नाकारल्यामुळ मलिककाफराम चौध्याडा दक्षिणे- वर स्वारी करणें भाग पडलें. त्यानं शंकरदेवाम पकडून त्याचा जमानुपपणें बंध करविला, व महाराष्ट्र आणि कर्नाटक हे दोन्ही प्रांत वेचिराग्न केले कोंकणच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील चौलपामून दाभोळपर्यंत मध्य वटेरें त्यानें आपले ताब्यात घेतली आणि आपण स्वतः देवगिरी येथें जाऊन राहिला.

थोडक्याच दिवसात दिल्लीदरवारात अल्लाउद्दिनाविरुद्ध गुप्त कारस्थान चालू असल्यानदरची खबर मलिककाफराम समजली, त्यामुळें त्यास दिल्लीस जाणें भाग पडलें. त्याचे गैरहजेरीचा फायदा घेऊन रामदेवरावाचा जाई हरपाळदेव ह्याने मुमलमानाविरुद्ध दक्षिणेत चळवळ सुरू केली, व त्याना दक्षिणेतून कायमचे हाकून देण्याचा सघटित प्रयत्न केला व त्या कामी त्याम यश येऊन देवगिरीचें

राज्य त्याने परत मिळविले. दिल्लीच्या कारस्थानात मलिकफापराने अग होते, व त्यानेच अल्लाउद्दिनास त्रिप्रयोग करून ता. १० डिसेंबर १३१६ रोजी ठार मारिले असे म्हणतात. थोड्याच वेळात मलिकफापरचा मृत झाला, व अल्लाउद्दिनाचा तिसरा मुलगा मुबारक हा दिल्लीच्या गादीवर बसला.

इ. स. १३१८ त हम्पाळदेवास शिक्षा करण्यासाठी मुबारक हा आपलेबरोबर मोठे सैन्य घेऊन दक्षिणेवर मोहीम करण्यासाठी निघाला. मुबारकाने सैन्य देवगिरीवर येत आहे असे ममजताच हरपाळदेव व त्याचे सार्थीदार पळाले. मुबारक याने हरपाळदेवाचा पाठलाग करण्याकरिता आपले सैन्य पाठविले व त्यास पकडून त्याच्या अंगाची सालटी काढून त्याचा मरणाचे वध घेऊन, आणि त्याचे शिर देवगिरी शहराच्या मुख्य महाद्वारावर लटकवून ठेविले. याप्रमाणे देवगिरीच्या यादवघराण्याचा शेवट झाला व दक्षिणेतील हिन्दुपादशाही नष्ट झाली. ११

देवगिरीच्या गादीवर आल्यावर, गमदेवगड जाधवाने मोठ्या पराक्रमाने कर्नाटक व म्हैसूर प्रांत जिंकून तेथे आपला अमल सुरू केला, व तेथील राज्यकारभार व्यवस्थित रीतीने चालविण्यासाठी आपले विश्वासूनी अमलदार नेविले. वगैरे हकीगत पूर्वी येऊन गेली आहे. निवाय तत्कालीन शिलाशासन व नामपट यावरून गुप्तार्थ, माझ्या वंगी प्रांताच्या राजाना त्यास मोठा दराग होता असे दिसून येत ही गोष्ट तर खरी असेल, तर अल्लाउद्दिनाचे आठ हजार निवडक सैन्य देवगिरीच्या दरवाजातूनच थडथेपर्यंत, गमदेवगड जाधव अग त्याच्या युगाप शक्यते, व इतर अमलदार

आम या परचक्राची दाद कधी लागली नाहीं याचें आश्चर्य
 पातेंत ! इतकेंच नव्हे तर, जहाउद्दिनांन देवगिरीवर अवस्थान
 टापा घाइन रामदेवराज जाधवास जल्पावधांत नामोहरम करून
 त्याचे राजधानीचे शहर निगडिबत लुटाय ही गोष्ट त्याम अत्यंत
 लाडनास्पद होय ! जहाउद्दिनांन केलेल्या जाकमिक हल्ल्यानें
 गर्भगतिन होउन, रामदेवराज जाधवानें आपला सुखगन शरदेव,
 अगर आपले प्रधानमंडळ याच्या माज्यावाचून त्याच्याशी एकदम
 तह करारा व त्यान लुटलेली सर्व संपत्ति नेण्याम त्याम समति
 घाली ही गोष्ट तर मर्यात निरन्तरर्णाय होय ! आगत्यावेडी
 शरदेवानें लोफ जमवून जहाउद्दिनाचे मैन्याम परतविण्याचा
 प्रयत्न केग, परंतु तो यशस्वी झाला नाहीं. देवगिरीच्या 'अनिबय'
 दुर्गांत नियटक लोफानिधि राहून रामदेवराज जाधवानें आपला
 वचाव करण्याचा प्रयत्न केग. परंतु जेव्हा धान्याच्या पोत्यात
 धान्यापेवनी मीठ माडविलेले आढळून आले तेव्हा गोदान पद-
 पितुरी अमन्यापदल त्याची खात्री झाली, व त्याम दाती तृण
 धरून अत्यंत अपमानसग्न तह जहाउद्दिनापरोवर करणें भाग
 पडलें जहाउद्दिनांन या परिस्थितीचा फायदा घेऊन दुसऱ्या
 वेळच्या तगाच्या अशी प्रथम केलेल्या तहान्या अटीपेक्षा जास्त
 जरम केल्या ! या उद्देगजनक हकीकतीवरून, रामदेवराज जाध-
 वाच्या राज्यकारभारावर चांगला प्रकाश पडतो !

गृहकलह, मत्रिमंडळत अनुभवी व रत्नरंगार माणसाचा
 अभाव, प्रवेत भयकर असतोष, मैन्यात बोडिमनपणा व पदपितुरी,
 राज्यकर्त्याची विषयममता व धर्त यशयना इत्यादि अनेक कारणा

मुळे दुसऱ्या घाजीराजाच्या जमदानीत मराठ्यांची सत्ता लयास गेली । रामदेवराव चाधनाचे राजवटीत यादवांचे साम्राज्य संपुष्टात येण्यास ह्याच गोष्टी कारणीभूत झाल्या । हेमाद्रिमारम्या राजनिष्ठ, राज्यकार्यधुरधर, युद्धकुशल व राजघराण्याचा अभिमान वाटणऱ्या मर्त्याचे दरबारात बचन कमी झाल्यामुळे, त्याने आपला अग राजकारणातून काढून घेतले । वर्णाश्रमधर्मविरोधी व मूर्ख पृथ्वीकार वक्रदृष्टि ठेवणाऱ्या महानुभावपयीयांचे राजदरबारात नर्चक्य वाढल्यामुळे सनातन हिंदुधर्माभिमान्यांचे मनात रामदेव रामामर्धी असलेला पृथ्वीमाव नाहीसा झाला होना, व सनातन हिंदुधर्माचे कट्टे अनुयायी, रामदेवरावांस धर्मग्रह म्हणून समजू लागले होते

या व इतर अनेक कारणांमुळे त्याचे राज्याची घडी निघटली होती फर्नाटक, ग्वाल्हेर, कोल्हापूर वगैरे दूर दूरचे प्रांतांशी त्याचा अमल शिथिल झाला होता असे दिसेल राज्यात आंध्रपुटी गावल्यामुळे प्रजे कडून कराची बसली होण्याच बद्द झाले तिथेहीत पैसा मिळकत नव्हत्यामुळे राज्यात खडे सैन्य ठेवण्याची अगर परचक्र आल्यास त्यांना ताड देण्याची राजकर्त्यांस तारुद्र उरली नव्हती आष्ट्याच्या लढाईत, मराठ्यांच्या दालच्या पेल्यात आयल्यामुळे चानरी भगलेली आदळून आल्यामुळे वापुगोगल्यास जो बटु अनुभव आला तेच अनुभव देवगिरीच्या दुर्भेद्य दुर्गाला रामदेवराव चाधनास आला

रामदेवरावाच्या पूर्वजानी मोठ्या पराक्रमाने मरभरागीस आपले व साम्राज्य पदवीस पोहोचविलेले देवगिरीचे राज्य त्यांना वापल्या मूर्खपणामुळे अष्टाश्रित गमाविले । इतिहास तो पुनर्गुणि होणे

असें म्हणतात. श्रीगिवाजी महाराजांनी महत्प्रयत्नांनी स्थापन केलेल्या मराठ्यांच्या राज्याची मूर्ते कर्तृत्वहीन लोकांच्या हाती गेल्यानंतर त्याची काय अवस्था झाली, याची वाचकांस आठवण करून देण्याची जरूर नाही.

अह्मादशिनाने देवगिरीवर एकाएकी छापा दिल्यामुळे रामदेवराव जाधवाम आपले मेन्य बेटेवर रणांगणावर नेऊन त्याच्याशी दोन हात करण्यास संधि मिळाली नाही असें कदाचित म्हणता येईल. परंतु अह्मादशिनाने तह केल्यानंतर रामदेवराव इ. स. १३०९ मध्ये कालवश होईपर्यंत जो काळ गेल्या त्या मुदतीत त्यास कर्नाटक, ग्हेमूर, कोल्हापूर, कोंकण वगैरे आपल्या अमलाग्यालच्या प्रांतातून मेन्य जमवून दिल्लीच्या बादशहाशी दोन हात करून आपली गेलेली अन्न पुन्हा मिळविण्यास कोणती हरकत होती? वास्तविक पाहिले असता वर नमूद केलेल्या प्रांतावर देवगिरीच्या बादशाचा नामधारी अंमल राहिल होता व रामदेवरावाविषयी प्रजेच्या मनांत बिल्कुल आदर व मत्त नव्हता! रामदेवराव जाधवाकडून गंडणी वक्तरी न आल्यामुळे अह्मादशिनाने त्यावर आपला सरदार मलिक काफूर यास पाठविले होते. त्यावेळीही रामदेवाने बादशहाचा हुकुम निमूटपणे मानला व मरतेजेवढी दिल्लीस जाऊन बादशहाचे आपण तावेदार असल्याबद्दलची त्याने कबुली दिली आणि दक्षिणेत त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या हिंदुराज्यांचा नायनाट करण्याचे काम दिल्लीच्या बादशहाम मदत करण्याचा त्याने करारमदार केला. रामदेवराव जाधवास आपल्या कमकुवतपणाची पूर्ण जाणीव असत ^(१); दिल्लीच्या परधर्मीय राजाची त्याने तावेदारी

पतकरिली व स्वार्थाकरिता राष्ट्रद्रोह करण्यास तो प्रवृत्त झाला ! याच्या उलट प्रकार माडेतीनशे वर्षांनंतर महाराष्ट्राच्या इतिहासात श्रीगिवाजीमहाराजाचे वेळी घडून आला; त्याची वाचकाम साहजिक आठवण झाल्यावाचून राहणार नाही.

औरंगजेब बादशहाने जयसिंगास श्रीगिवाजीमहाराजाकडे पाठवून मोगल बादशहाचे आपण दम्यनचे सुभेदार आहो अशी त्याजकडून कबुली मिळविण्यासाठी हरणूक प्रयत्न केले. परंतु मोगलांचे माडलिकृत्य पत्करण्यास आपण केव्हाही तयार होणार नाही, असे महाराजांनी औरंगजेबास सडेतोड व वाणेदार उत्तर देऊन आपल्या अगी अमलेच्या ओजस्थितेची व जाज्वल्य स्वाभिमानाची दिल्लीश्वराम आंळव कळून दिली !

स्वतःचे उज्ज्वल वर्तन, राष्ट्राचा पाठिंबा, हिंदुधर्माचा यत्नाकडून होत अमलेच्या छद्ममुळे हिंदुसमाजात उत्पन्न झालेली मपट्टमनस्सि, घाटशी व कर्तृत्ववान लोकांचे माहात्म्य, इत्यादि सर्व गोष्टी श्रीगिवाजीमहाराजांना त्यावेळी अनुबुद्ध होत्या हे विमरताकामा नये.

महानुभावपंथाय एका प्रवात हेमाद्रिने तुर्काना घेलायून रामदेवरावाचे राज्य बुडविले असा त्याजवर चाफळ आरोप केला आहे. त्याचे निराकरण करण्याची कारणी जल्मी नाही. ओवळे येथील ताम्रपटान हेमाद्रि हा देवगिरीच्या राज्याचा आपागस्तभ असल्याबद्दल व तो सट्टणांचा केवळ पर्वत होता असे सुद्धा रामदेवरावाने पटवले आहे. हेमाद्रि हा महान् विष्णुभक्त असून भागवतधर्माचा कट्टा अभिमानी होना, ही गोष्ट मुक्ताफल प्रभावान्न दिवून येते. गिवाय महादेवराय जाधवराच्या मध्य कारकीर्दीत व रामदेवरावाच्या आरंभाच्या अमदानीत

ज्यांन देवगिरीच्या यादवांच्या राज्याची इअत वादगिरी, अमा थोर, विचारी, सटुणमपन्न, हिंदुधर्माचा फट्टा अभिमानी पुष्प, आण म्यन पाणी घासून वादगिरीत हिंदुवादशाहीरूपी वृक्ष पधर्मीया- कटून तोटून टाकण्याचें महत्वाच व नीन कर्म करण्यास प्रवृत्त होईल अशी अका घेण्यास निचारी माणसाचें मन केदाही धजणार नाहीं ।

यादवांच्या राज्याच्या न्हासाची कारणें देताना इतिहासाचार्य राज- वाडे यांनी सर्व दोषाचें सापर हेमाद्रीच्या डोक्यावर फांटणें आहे. " यादवांच्या अमदानीत म्हणजे इ. स. १३ शतकाच्या उत्तरार्धात मराठ्यांचे मर्म लक्ष परमार्थाच्या नाशार ऐहिक उपभोग घेण्याकडे लागले होते १३ व्या शतकातील अत्यंत मोठा असा मानिरेला ग्रंथ म्हटला म्हणजे हेमाद्रीचा चतुर्भुजचिंतामणि हा होय या ग्रंथाच्या नंतराड नामक भागान दर दिवसास व दर तिथीला दहा दहा पाच पाच व्रतें सांगितली आहेत व त्या त्या नताला कोणत्या देवाची कोणतें पन्नास करून किती ब्राह्मण घालून प्रीति मपादन करावी ह्याचा श्रुति, स्मृति, व पुराणें यांनील उतारे देऊन गभीरपणें निर्णय केला आहे. लोकांची व्रतें करण्याकडे, ब्राह्मणभोचनें घाल- ण्याकडे, पक्षांन साण्याकडे व तद्वाग मोन मिळतो अशा मत्तारुटे असोनात प्रवृत्ति असल्यावाचून हेमाद्रीने ही व्रतें केवळ पांडित्य दाखविण्याकरिता किंवा करमणूक करण्याकरिता सांगितली अस तील हें समजत नाहीं पक्षांन आणि व्रत ह्याची फारकत मनस डात एकही ठिकाणी केलेली नाहीं एवढी दोन हजार व्रतें ज्या मयात सांगितली आहेत असा पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याही भाषेत

कोणत्याही काळां एरुही ग्रथ अद्यापपर्यंत निर्माण झाला नाही. अनेकदृष्टि किंवा मुखेन्द्रदृष्टि लोकांच्या हातीं मुसलक पैसा असल्यावर त्याच्याकडे वुसुसु, मेहनती, साहसी व निर्भर अशा लोकांचे लक्ष जावें हात जाश्चर्य नाही. सिंधणादि वीरांच्या विनयाने लोक अत्यंत घनमय होऊन तें, उद्यापनं करण्याच्या भियानें सुगैरुपगत्यग व विलासमय झाले, व हीच मराठ्यांच्या नागाची तेराव्या शतमान कारणें होती परमार्थाच्या नागाखालीं ही जी मुखकपरायणवृत्ति नाडत होती तिचा फायदा घेऊन मुसलमानानीं मराठ्यांचा पराभव केला. ”

रामदेवराव जाधव याच्या अमदानींत धार्मिक व सामाजिक दानर्तति ज्या अकरित पडामोडी झाल्या त्याचा सूक्ष्म रीतिने अभ्यास करणारांना राजवाडे ह्याची सदरील विचारसरणी पटण्या-मारणी नाही. कालपरत्ये हिंदुधर्मास आलेली ग्लानि नाहिशी करून लोकामध्ये धर्मजागृति द्यावी या हेतूने, हेमाद्रिने चतुर्वर्गचिंतामणि नावाचा ग्रंथ रचिला. व्रतव्यडारेरीज दाचरगड, मोक्षगड, तीर्थगड व परिणयगड असे चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथाचे आगम्यी भाग आहेत हिंदुधर्मास प्राप्त झालेले भालिन्य नाहिसें होऊन मनातून धर्माविषयीं एवढेर हिंदुसमाजात आम्हा उभरत द्यावी या उद्देश हेतूने हेमाद्रिने लिहिलेल्या ग्रंथाद्वल राजवाडे ह्याच्यासारख्या मनानन हिंदुधर्माद्वल अभिमान बाळगणाऱ्या विद्वान् गृहस्थानें अशा प्रकारचे अनुदार उदार काढावे हे आमच्या देशाचें दुर्दैव होय ।

यादवराजघराण्याची संपूर्ण वंशावळ. नं. १

हेमाद्रीच्या व्रतखटात दिलेल्या राजप्रशस्तीत, यदुकुलवशीय राजाची पौराणिक काळापासून ऐतिहासिक काळातील देवगिरीच्या यादवराजघराण्यापैकी महादेवराजापर्यंत जी त्रोटक हकिमत दिली आहे, त्यावरून तयार केलेली वंशावळ -

पौराणिक.

१	२	३	४	५
इंद्र	मुयज	शृण्वि	पुरहोम	अनिरुद्र
↓	↓	↓	↓	↓
सुय	उनागा	निशुति	आयु	वध
↓	↓	↓	↓	↓
पुररा	स्थितयु	म्योमा-उ	सारत	वज्र
↓	↓	↓	↓	↓
आयु	मरुत	जामून	अन्धव	प्रतिषाहु
↓	↓	↓	↓	↓
नयुय	शिवन	भमरय	भानमान	चक्रवाल
↓	↓	↓	↓	↓
यमानि	वम्बवबाह	नवरथ	विदुरथ	मुवाहु
↓	↓	↓	↓	
वदु	रामक	दगारथ	स्वयंभाज	
↓	↓	↓	↓	
वगा	पराजित	शत्रुनि	हृदि	
↓	↓	↓	↓	
रगहि	जमय	वरानि	रद्व	
↓	↓	↓	↓	
रुद्र	विदर्भ	देवराज	वगुदेव	
↓	↓	↓	↓	
विप्ररथ	मय	देवसेन	सुरादी	
↓	↓	↓	↓	
शुभरा	शुवि	मधु	प्रभुय	
		↓		
		पुरवत		

ऐतिहासिक

(पूर्वकालीन ऊर्फ सैकण यादवांची)

१.	२
इंदुप्रहार	वेमुगी
भैरवचंद्र (पहिला)	अर्जुन
धाडियस	भिरम (३)
भिरम (पहिला)	बाहुगि
राजुगि	वेमुगि
बाहुगि	भिरम (४)
धाडियस	भैरव (२)
भिरम (१)	परमदेव (ऐरमदेव)
	(उत्तरकालीन अथवा देवगिरीच्या यादवांची)

१	२
मिहिराज	जयपाळ
मल्लुगि	सिधण (मिहण)
अमरगागेय	दृगण
गोविंदराज	महादेव
अमरमल्लुगि	
पालीय मराठ	
भिरम (५)	

चतुर्वर्गसिंहासनासि ग्रंथ महादेव राजाचे राजवटीत पुढे शाह्यामुळे तर ये
पल्यानू गार्दीवर बगलेल्या राजांची नावे त्यांत अजून उरव नव्हते.

वंशावळ नं २

वसईच्या ताम्रपटात नाशिक जिल्ह्यातील चिंचोली गाव दान
देताना पूर्वकारांत यादवराजाची दिलेली वंशावळ अके ९९.१
(इ. स. १०६०.)

॥
हठप्रदार
|
भैरवचंद्र
|
धाडवपा
|
भिम (चारण)
|
धीरान
|
बाह्य
|
भिम=गहिवय्या
|
सैमर (वैमर) उर्फ बासुगी=गट २२ वा बाहुक्य राजा धाराण्या (गौरीचा
मुलगा) याची मुलगी नायकदवी
भिम (बाह्यमंड)
|
भैरवचंद्र (दुमरा)

घंशावळ नं ३.

सगमनेर येथील ताग्रपटात यादव राजकुलाची दिलेली
घंशावळ — शके ९०२ (इ. स. १०००).

पौराणिक

शभू

|

प्रभा

|

मरीचि

|

जनि

|

शु

|

पुरया

|

भादुर

|

नयुय

|

घंशानि

ऐतिहासिक

सेऊणचंद्र

|

रुद्रप्रहार

|

भिष्म (पहिला)

|

राजा (धीराज) (राजनी)

|

यशमि (बह्मि)

|

निष्म (दुग्ग)

घंशावळ नं ४

सेऊणदेश (पूर्वकालीन) यादववर्षीय इरम्मदेन (परम्मदेव)
गाचे येळच्या आग्नि येथील ताग्रपटात दिलेली घंशावळ शके
०२० (इ. स. १०९८)

रुद्रप्रहार

|

सेऊणचंद्र (पहिला)

|

धाडियप्पा

|
मिळम (पहिला)|
श्रीराज|
वादिग|
मिळम (श्रीवर) (दुसरा) = शहराजाची कन्या लखियप्पा|
श्रीवसुध|
मिळम (तिसरा)|
मेळण (२)|
हरमदप

चंशावळ नं. ५

कलसबुद्रुक येथील ताम्रपटात पूर्वमालीन यादवराजाची दिलेली
चंशावळ शके १०२५ (इ. स. ११०३)

१

मेळणचंद्र (यादवनाथायण)

|
धाडियप्पा|
मिळम (पहिला)|
राजा (श्रीराज)|
वादिग

|

भिम (दुसरा) = श्रीमती (राष्ट्रपूट वंशातील वन्या)
 |
 वासुधा ऊर्फ वैष्णव
 |
 भिम (तिसरा)

वंशावळ नं. ६

पंजनेराचे शिलालेखातील दानपत्रात पूर्वसालिन यादवराजाची दिलेली
 वंशावळ - सन १०६३ (इ. स. ११४१)

१
 इन्द्रहार (सन ७४०)
 |
 मेऊणगद
 |
 भाटियाणा
 |
 भिम (१) धर्तार
 |
 वसुधा = (शंकराजाची मुलगी हस्तिदत्ता)
 |
 तेमूर = (चाळुक्य राजवंशातील मुनीबरोबर विवाह)
 |
 भिम (२) = चाळुक्य जयगिह राजा याच्या मुलीबरोबर विवाह

मेऊणगद (२) [सन १११]

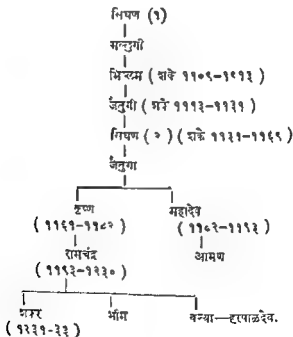
.....

.....

मेऊणगद (३) [१०६३]

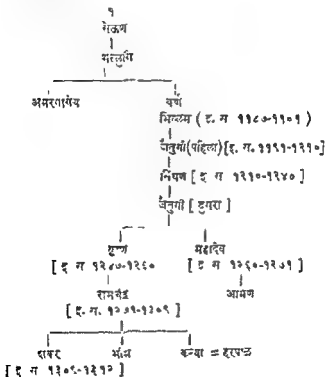
वंशावळ नं. ७

हरळाहळ्ळीच्या रनिग्राम येथील ताम्रपटांत दिलेली वंशावळ:-
 (जिल्हा:-धारवाड तालुका:-कऱ्हादगी) हरळाहळ्ळी येथील उदचम्मा
 देवीच्या देवळाचे मागील आवारांत मांडलेल्या ताम्रपटांवरून:-
 शके ११५०-६० (इ. स. १२३७-३८)

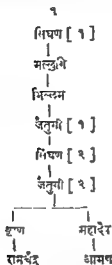
घंशाखळ नं. ८

जैनाच्या वस्तीम दान दिलेल्या ताम्रपटावरून:- शके ११९१
(इ. स. १२६९)

घंशावळ नं. ९

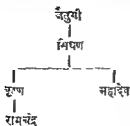
पंढण येथील ताम्रपटावरून:- शके ११९३ (इ.स. १२७१)

घंशावळ नं. १०

टाणें नर्जाक अमलेल्या औवळे गांवचे ताम्राटांत दिलेल्या दानपत्रावरून -(शके ११९४) उत्तरकालिन देवगिरी येथील राजांची वशावळ -(शतषष्टि=साष्टी).

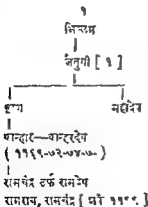

घंशावळ नं. ११

हरिहर येथील तात्रपटांतिल दानपत्रावरून -- शके ११००.

(इ. स. १२७७)

यंज्ञावळ नं १२

सर रा. गो. गांडाकर यांच्या दम्पत्यनच्या इतिहासान दिलेली
यादवाची यंज्ञावळ —

पूर्यकार्यान यादव

१	२	
हृदप्रहार	भंगुत	
भेडगर्द	भिल्लम [३]	
धाडियणा [१]	वाटुगि [७]	
भिल्लम	वेगुगी [७]	
राजगी डप धाराव	भिल्लम [४]	
वाटुगि डप धाराव	भेडगर्द [२] [इ. स. १०६९]	
धाडियणा [१]	परमंदर	
भिल्लम [७]	गिहराव	
वेगुगी [१]	मण्डुगि	
	अमरमण्ड	भिल्लम [५] गयत
		[इ. स. ११०१]
	गोवदराज	दण्ड

घंशावळ नं १३

उत्तरकालीन अथवा देवगिरी येथील यादवराजांची घंशावळ.

१

मल्लुगि

• निचम (१) (इ. स. ११८०-९१)

जैत्रपाल उर्फ जैतुगी (१) (११९१-१२१० इ. स)

गिपण (१०१०-१२४७)

जैत्रपाल उर्फ जैतुगी (२)

हृण्य	महादेव
(इ. स. १२४७-६०)	

रामचंद्र उर्फ रामदेव
(इ. स. १२७१-१३०९)

शहर—कन्या = हरपाळ
(इ. १३०९-१३१२)

भाग ४ था.

रामदेवराव यादवाच्या (जाधवाच्या) राजवटीत
मराठी चाड्याचा उत्कर्ष

सरलविबुधमान धीनिकेत वदान्ध
समर्थाधुबिह धीनिवागादिग्रन्ह ।
जयति विनयमिन्धु बामनेन मुबन्धु
प्रणनमस्तमूप कृष्णवंशीरदीप ॥

- श्रीबोपदेववृत्त मुचा१९८

श्रीबोपदेवाने आपल्या मुक्ताफल ग्रंथात देवगिरीश्वर यदुबुल-
वर्गीय रामदेवराव जाधव याच्या गुणांचे वर्णन करील श्लोकात
लिहिल्याप्रमाणे केले आहे तो सर्व विद्वानात श्रेष्ठ (कविकेमरी)
असून अग्निल गुणिजनाचा चहाता होता असे विद्वान्मान्य व कवि-
श्रेष्ठ श्रीबोपदेवाने रामदेवरावासवधाने काढलेले प्रशंसोद्गार निव्वळ
औपचारिक असतील असे वाटत नाही. हेमाद्रीने मुक्ताफल ग्रंथाने
' फचल्यदीपिका ' नावाची टीका लिहिली आहे, तीतहि सदरील
प्रशस्तीस पर्यायाने पुष्टी दिली आहे. महादेवराजाचे राजवटीत
राजाश्रयामुळे हेमाद्रीस ' चतुर्वर्गचिंतामणि ' सारखा विस्तृत धर्मग्रंथ
पुरा करता आला हेमाद्रीने समृद्धतात ग्रंथरचना करण्याचा आपला
न्यासग रामदेवरावाच्या राजवटीतही सारखा चालू ठेविला होता.
यामुळे विद्वान रोकासवधाने त्याची सहानुभूति असणे साहजिक
होते शिवाय देवगिरीच्या दरबारात हेमाद्री मुख्य मंत्रिपदावर
असल्यामुळे त्याजकटून, महादेवराव व रामदेवराव याम विद्वान्
ग्रंथकारास व कधीस राजाश्रय देण्याचे कामी वेळोवेळी सदा मिळत

असली पाहिजे देवगिरीच्या दरबारात ममूत व मराठी ग्रंथकाराचा जो गौरव होत असे त्याचे बरेचसे श्रेय हेमाद्रीम देणें जरूर आहे. महानुभावपथाच्या वाङ्मयान या विधानास दुजोरा मिळतो ही गोष्ट त्यातील पुढें दिलेल्या उताऱ्यावरून दिसून येईल.

रामदेवराजाचे पूर्वी भरतखडान विद्वान लोकांना आश्रय देणारे राजे बरेच होऊन गेले समुद्रगुप्त, विक्रमादित्य, श्रीहर्ष, धारचे मुचदेव (इ स ९७३ ते ९९७) व भोजदेव (इ स १०१०-१०५१) वगैरे राजांनी आपापल्या राजवटीत विद्वानास उदार आश्रय देऊन आर्यसंस्कृतीचें व संस्कृत लिपेचें संपर्धन केले म्हणून त्याचीं नांवें भारतीय इतिहासान चिरस्मरणीय झाली आहेत श्री-हर्षप्रमाणें काहीं राजे स्वतः ग्रंथकार होते ही गोष्ट खरी परंतु विद्वान लोकांकडून ग्रंथ लिहवून व ते आपल्या नावाने प्रसिद्ध करून ग्रंथकार या नात्यानें आपली कीर्ति अनरामर राहावी अशी महत्वाकांक्षा बाळगणारे राजे प्राचीन काळात बरी होती असे नाही. खुद्द रामदेवराव जाधव याम अशाप्रकारची महत्वाकांक्षा होती अशाविषयी महानुभाव पथाच्या वाङ्मयान उल्लेख आढळतो. रामदेवराज जाधवाच्या राजवटीत नरेन्द्र नाराचा प्रतिभासपत्र कवि होता त्यानें आपल्या ग्रंथान या बाबतीन स्पष्ट चा अनुभव लिहून ठेवला आहे, त्यातील उताऱा पुढें दिला जाई.

रामदेवरावाच्या दरबारात ममूत पंडित व कवि यांना पूर्वापार वाहिवाडीप्रमाणें राजाश्रय मिळत असे यात विशेष कांहीं नाही परंतु त्याने राजवटीत ममूत पंडित व कवि यांच्याशीं स्पर्धा करणाऱे नवीन भावडे उत्पन्न झाले होते हेमाद्री हा मराठी भाषेचा फटा

अभिमानांनी जमून तिच्या उत्कर्षासाठी साम्या झटून अमे हेमाद्रानें खु-
बशात्र 'दर्पण' नावाची टीका लिहिली आहे, असें काहीं विद्वानांचे
मत आहे त्यान संहृत पारिभाषिक शब्दाचे मराठी प्रतिशब्द
(Synonyms) त्यानें जागोनाम दिले आहेत, अमे सुबरोह=
झाडाच्या पारव्या, वंगरे शिवाय त्यानें राजदरबारात मराठी भाषेचा
शिरकाव करवून, दरबारचा पत्रव्यवहार बोल्या अवधीन मोठ्या
प्रमाणावर करता यावा म्हणून 'मोडी' लिपी प्रचारात आणिली
याबद्दल मराठी भाषेची अभिवृद्धि सर्व बाजूनीं क्षपाट्यानें व्हावी
अशाद्वल हेमाद्रीची सारखी खप्पट चाल होती ही गोष्ट
नि सगळी होय

रामदेवराज नाथवाच्या कालापर्यंत भारतीय पंडित व कवि यांचा
कल संहृत भाषेत ग्रंथरचना करण्याकडे अमे संहृतानागरीत इतर
भाषेत ग्रंथ लिहिण्याकडे कोणाचीही प्रवृत्ति नसे याची कारणे
काय अमतील ती जमोत ! संहृत भाषा ही देवाची भाषा, तीत
भुक्ति, म्युनि, पुराणे वगरे धर्मग्रंथ लिहिलेले असल्यामुळे, तिळा
सर्व बाजूनीं विशेष प्रकारचें महत्त्व प्राप्त झालें होतें संहृतान जों
ग्रंथ लिहीन त्याचीच विद्वानात गणना होत अमे संहृत भाषा
ही व्यवहारातील बोलण्याची भाषा नव्हती, तरी त्या भाषेवर प्रमुख
मिळवून एखादा विद्वान्मान्य ग्रंथ लिहाया अशी दराक पडितास
महत्वाकांक्षा अमे.

युरोपसडात इ. स १५।१६ शतकापर्यंत ल्याटिन भाषेत ग्रंथ
रचना करण्याकडे विद्वानांची प्रवृत्ति होती खुद्द (वायनल)
(गिम्सधर्मचे पुस्तक) ल्याटिन अगर ग्रीक भाषेत लिहिलेले

अमल्यामुळे त्यातील रहस्य समजून घेण्यास बहुमन्यांक समानात्म धर्मगुरूच्या तोंडाकडे पहावे लागे. ही शोचनीय स्थिति नाहींशी करून, दरएक देशातील लोकांच्या नेहमीच्या चोल्यात अमलेच्या भाषेत वायमलाचे रूपांतर करून घेण्यासाठी लघर सांगल्या समानमुधार कास बरीच वर्षे युरोपात झगडाने लागले. इंग्लंडातील विद्वान् मूढस्य लॉर्ड बेकन ह्यास (Advancement of Learning) हा ग्रंथ इंग्रजी भाषेत लिहिण्यापूर्वी लॅटिन भाषेत त्याच अर्थाचा (Novum Organum) ग्रंथ लिहिणे भाग पडले नाहींतर त्याची युगेपयुगातील विद्वानात गणना झाली नसती.

संस्कृतभाषा अगस्त असणाऱ्या लोकांची साऱ्या अत्यंत अन्न अमल्यामुळे तिनमऱ्ये असलेले ज्ञानभांडार मूढभर विद्वान लोकांच्या हातीं असे यामुळे बहुजनसमाजास कित्येक शतके अज्ञानात राहावे लागले. लोकांच्या चोल्याच्या भाषेत ग्रंथरचना होत नमल्यामुळे, त्याम, आपली धार्मिक व नैतिक उन्नति करून घेण्याची मार्गाने उपलब्ध नव्हती.

ही शोचनीय स्थिति निवृत्तशकापूर्वी मुमारे चांग्या जतकान गौतम बुद्ध याच्या लभान आल्यामुळे त्याने आपले सर्व धर्मग्रंथ पारि व भाषा भाषेत लिहिण्याचा उपक्रम केला. समृद्धान चांद्रधर्माचा कोणताही ग्रंथ लिहिला जाऊ नये अशी त्याने आपल्या शिष्यांना व प्रचारकांना आज्ञा केली होती. दरएक देशान अग्न प्रातात लोकांच्या नेहमीच्या चोल्याच्या भाषेत बुद्धधर्माच्या तत्त्वाचा ग्रंथरूपाने अगर व्याख्यान द्वारे प्रचार करावा अशी त्याची आपल्या शिष्यांना व प्रचारकांना स्पष्ट आज्ञा होती. त्यामुळे बुद्धधर्माचे

प्रसार बहुजन-समाजांत फार शपायानें जाला. गौतम बुद्धानें जीं मतां प्रतिपादन केलीं तीं सनानन वैदिक धर्मग्रंथांत मुळांच नव्हतीं असें नाहीं, परंतु त्यानें आपल्या धर्माचीं तत्त्वे बहुजनसमाजाम लोकांच्या नेहमींच्या बोलण्याच्या भाषेंत समजून देण्याचा सुमंघटित प्रयत्न केल्यामुळें सदरील धर्माचा प्रसार करण्याचें कामीं त्याम चांगलें यश आलें.

शके ११८० ते ११८५ च्या दरम्यान देवगिरीच्या आसपास एक अकल्पित योग घडून आला. त्यामुळें मराठी भाषेच्या उत्कर्षाची मुहूर्तमेढ रोविली गेली. श्रीचक्रधर नांवाच्या महाराष्ट्रीय ब्राह्मणानें कृष्णदेव व महादेव यांच्या राजवटींत महानुभावपंथाची स्थापना केली. सदरील साधनाचा त्रोटक इतिहास या पुस्तकाच्या ७ व्या भागांत दिला आहे.

श्रीचक्रधरानें महानुभाव पंथाचे धर्मग्रंथ मराठींत लिहिण्याचा न्त्व उपक्रम केला. त्याच्या पट्टशिष्यांनी व अनुयायांनी त्याच्या आज्ञेनुसार सदरील पंथाचें सर्व ग्रंथ मराठींत रचिले. महानुभाव पंथाचें मुख्य उपास्यदेवत श्रीकृष्ण असल्यामुळें, व देवगिरीचे यादवराजे आपल्या पूर्वजाचा संबंध यदुवंशीय श्रीकृष्णाशी जोडण्यांत अभिमान वाळगणारे असल्यामुळें, तत्कालीन यादवराजा रामदेवराव याचा ओढा साहजिकच त्या पंथाकडे असावा यांत कांहीं आश्चर्य मानण्याचें कारण नव्हतें. राजदरबारांत महानुभावपंथाचे ग्रंथकार व कवि हांचे श्रीकृष्णाच्या लीलेसंबंधी भक्तिरमानें ओढवलेले अनेक ग्रंथ रामदेवरावाच्या दृष्टिपुढें येऊ लागले. देवगिरीच्या दरबारांत मराठी भाषेचा सर्व वाजूंनी उत्कर्ष व्हावा हे हेमाद्रीचे ध्येय

असल्यामुळे सदरील सापदायाचे ग्रथास स्वतःचे पूर्वग्रह नाजूम ठेऊन त्याने राजाश्रय देण्याचे कामीं मन पूर्वक सहाय्य करून आपले मराठी भाषेवरील अकृत्रिम प्रेम व्यक्त केले.

याच सुमारास (म्हणजे इके ११९७ चे सुमारास) रामदेव-राजाच्या राजवटीत पैठण येथे श्रीजानेश्वरमहाराजाचा अवतार झाला. २१ वर्षांच्या अल्पायुर्मर्यादित समृद्ध व मराठी भाषानर त्यानी मिळविलेले प्रभुत्व व पद्ददर्शनशास्त्राच्या अभ्यासान संपादिलेले नैपुण्य त्याच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेची साक्ष पटवितात त्याचे काळान निद्वान् लोकाची प्रवृत्ति समृद्धतात प्रथ लिहिण्याकडे होती, असे असता श्रीमद्भगवद्गीतेसारख्या ग्रंथ व सत्यज्ञानपूर्ण ग्रंथावर मराठीत टीका लिहिण्याचे त्यानीं घाटस केले ही पार महत्त्वाची गोष्ट होय समृद्ध भाषेत प्रथ लिहिण्याची पूर्वापार वद्विष्ट सोडून आपण मराठीत टीका लिहिण्याचा उपक्रम का केला याची महाराजानीं ज्ञानेश्वरीच्या सहाय्या, दहाय्या व तेराव्या अभ्यासान कारणे दिली आहेत ती पार मननीय आहेत. मराठी भाषा ही, जोय व गोडी याबाबतीत सहज भाषेच्या वरीनरीची किंजहुना काष्णभर अधिक आहे असे श्रीजानेश्वरमहाराजानीं प्रतिपादन केले आहे श्रीमद्भगवद्गीतेसारख्या अलौकिक धार्मिक ग्रंथातील अमूल्य तत्वे प्राप्ति वनाम मन्त्र मम चर्चा जावी व त्यायोगे भागवतधर्माचा प्रसार न्हुनन ममानान व्हावा हा श्रीजानेश्वर महाराजाचा अतम्य हेतु असावा असे दिसते त्याच्या पश्चात् सुमारे चारशे वर्षे महाराष्ट्रात अनेक मतानीं त्याचा किंचा गिरवून त्याचा हेतु मफल केला व भागवतधर्माची तत्वे मत्वागष्टान दहनूल केली, ही गोष्ट वाचकाम नयाने सांगण्याची जरुरी नाही.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे महाराष्ट्रातील भागवतधर्माचे आद्यप्रवर्तक होत असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. श्रीमद्भगवद्गीते-
मारख्या ग्रंथावर मराठीत विवरण करिताना सम्युक्त शब्दास, व साम्य,
योग व इतर गतनशास्त्रातील पारिभाषिक शब्दास मराठीत प्रतिशब्द
अगर अन्यर्थक शब्द मिळतील किंवा नाही अशी शका श्रीज्ञानेश्वर-
महाराजांच्या मनास त्रिलुल शिवली नाही. कोणतीही गोष्ट न-यांना
प्रचाराने आणिताना त्या कामी येणाऱ्या भावी अडचणीचा प्रतिकार
करून उद्दिष्ट कार्य पार पाडण्याचें नैतिक धैर्य पार धोव्या लोकांच्या
अंगी असतें या यावतीत लोकमान्य टिळकांनी एका समेलनप्रसंगी
काढलेले उद्गार पार महत्त्वाचे आहेत. “ मराठी भाषेत शब्दसंग्रह
रुमी असल्यामुळे काही विषयावर लेख लिहिताना शब्दाचा तुटवडा
भासतो अशी काही विद्वान्गृहस्थ कुरकुर करितात ती व्यर्थ आहे
आपल्या देशवाधनास एकाही महत्त्वाची गोष्ट सवनावून द्यावी असे
ज्या लेखकाम अतः करणपूर्वक वाटत असेल, आपले अज देशवाधक
सुत्र हाऊन त्याची सर्वांगीण उन्नति व्हावी ह्या हेतूनें अत्यंत आस्था-
पूर्वक ज्याला एखादा संदेश त्यास सागावयाचा असेल, त्याला
शब्दाचा तुटवडा कधीही भासणार नाही सम्युक्तातलें गूढ ज्ञान
आपल्या महाराष्ट्र वाधनास सुलभ करून द्यावें या उद्देशानें ज्ञानेश्वर-
महाराजांनी जे-हा ज्ञानेश्वरी लिहिण्यास आरंभ केला ते-हा सहाशें
वर्षांपूर्वी सुद्धा त्यांना शब्दाचा तुटवडा भासला नाही. ”

ज्ञानेश्वरीत मराठी भाषा व महाराष्ट्रदेश ह्या विषयी प्रेमाचे व
अभिमानाचे उद्गार श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी काढले आहेत ते
देणें प्रमाण —

माझा मन्हाटाचि बोल कौतुके । परि अमृतातेही पंजा जिने ।
 ऐसी अक्षरें रमिजे । मेळवीन ॥ ६-१४ ॥

जिये कोंवाळिजेचे निपाडे । दिसती नादोचे रंग धोडे
 वेधे परिमळाचे बीज मोडे । जयाचेनि ॥ १५ ॥

ऐसा रसाळपणाचिया लोभा । की धवणाचि होती जिभा ।
 बोलें इंद्रिया लगे वळेमा । एरमेका ॥ १६ ॥

महजे शब्दु तरी विषो धवणाचा । परिमना म्हणे समुदा आमुचा ।
 घाणासि भावो जाय परिमळाचा । हा तोधि होईल ॥ १७ ॥

नवल योल्तीये रेगेची वाहणी । देखाता डोळा पुरो लागे धणी ।
 ते म्हणती उघडली राणी । रुसपादे ॥ १८ ॥

जेव संपूर्ण पद उमारे । तेथ मनाचे धावे सहिरे
 पोसु भुजाही आविजरे । अलिंगावया ॥ १९ ॥

केशी इद्रिये आपुलाविया भावा । क्षोभती परितो गरिमेपणेंचिदुखावी ।
 जेगा एरला जगेंबवी । सहसररु ॥ २० ॥

नैसे शब्दाचे व्यापकपण । देखिजे अगाधरण ।
 पाहानया भवनावायतीगुण । नितामणीचि ॥ २१ ॥

ज्ञानेश्वरी अध्याय ६ वा श्लोक ६२१

देक्षियेचेनि नागरपण । शात धृमाराते जिणें ।
 गरि बोलिया होती लेणें । गाहिल्यानी ॥ ४२ ॥

मूळ प्रंधीचिया मंशुता । परि मन्हाटी नाट पाहता ।
 अभिप्राय मानलिया विसा । ववण भूला हे न धोजवे ॥ ४३ ॥

जमे आगानेनि मुंदरपणें । लेणिया अगसि होय लेणें ।
 नेथ अज्यारिले ववण वरुणें । हे निर्वचेना ॥ ४४ ॥

नैसी देशी ज्ञानि सरपुत वाणी । एता मन्हाफेन्या
 मुना मनी दोषती आदणी । योगाट आदका ॥ ४५ ॥

ज्ञानेश्वरी अध्याय १० वा.

तीरें संस्मृताचीं सहने । मोडोनि मन्हाटी शब्दगोपानें ।

रचिली घर्मनिधानें । धीनिवृत्तिदेवें ॥ ९ ॥

म्हणोनि मलतेणें देथ मद्राचें नाहावें ।

प्रयाग माघधे विश्वरूप पहावें ।

आणि मंगारासि पावें । तिलोदक ॥ १० ॥

शानेश्वरी अध्याय ११ वा.

तो कृष्णार्जुनसंवादा । नागरी घोरलं विरहद ।

मोगोनि दाऊ प्रबंध । योगिदेवा ॥ ११५६ ॥

शुभधाचि शानिपथा । शानिजेल बार वारपथा ।

जे शृंगाराच्या माथा । पाय टेंबी ! ॥ ११५७ ॥

दाऊ बेन्हाळ देशी नदी । जे गाहिर्यानं बोजापी ।

अमृतातें शुबी टेंबी । गाडगणे ॥ ११५८ ॥

घाल बेन्हाटविनी गुणें । बंशगि पे उमाणें ।

रंगगंगा शुद्धवणे । माद लोपी ॥ ११५९ ॥

शानेश्वरी ८१ १३ वा.

संस्मृतांचें दुर्लभ अमं तट नोहून माझ्या धीगुरनीं मराठी शब्दाचा गोपा दादर (जिना) तयार फेल्य आढे कणून याठिकाणीं वाटेल त्यानें भक्तिपूर्वक स्नान करावें व विश्वरूपप्रयागमाधवाचें दर्शन घेऊन मंगारावर तिलोदक पावें अशा अर्थाच्या ११ व्या अध्यायातील आज्ञा आहेत. तसेंच संस्मृत व मराठी भाषा ह्या समान योग्यतेमुळे एका भाषाभाष्याच्या गुणसमूहावर बसल्या आहेत असें १० व्या अध्यायांत म्हटलें आहे. मराठी भाषेची योग्यता फार मोठी आहे ही गोष्ट जगाच्या निदर्शनास धीजानेश्वर महागाजांनी पूर्णपणें आणून दिली.

रामदेवाचाचे दरबारांत श्रीज्ञानेश्वर महाराज व त्यांचा समकालीन संत नामदेव या उभयतांचा गौरव झाला किंवा नाही याबद्दल कोठे उल्लेख आढळत नाही. तसेच हेमाद्रि व श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांची गांठ पडली होती किंवा नाही, याबद्दल ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध नाही. निवृत्तिदेव, ज्ञानेश्वर, मोपानदेव व त्यांची वर्दीण मुक्तामार्ग ही सन्याशांची मुळे म्हणून पैठण येथील ब्रह्मचंद्राकडून त्यांचा फार छद्म झाला. निवृत्ति, ज्ञानेश्वर व सोपानदेव यांमधून वध करण्याचा अधिकार नाही असे ब्रह्मचंद्रांनी ठरविले होते. या प्रतिकूल परिस्थितीमुळे त्यांच्या अमूल्य ग्रंथांचे चांगले त्यांच्या हयातीत ज्ञान नसावे, ही गोष्ट विचारात घेण्यासारखी आहे.

पैठणच्या ब्राह्मणांनी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांमधून शुद्धिपत्र दिले होते त्याची एक नकल भिंगारकरबुवांनी छापिली आहे, या शुद्धिपत्राच्या ऐतिहासिक पुराव्याबद्दल विद्वान लोकांत मतभेद आहे. हे शुद्धिपत्र बौद्धांनी संस्कृतपद्यात लिहिले होते असे त्यातील २५ व्या श्लोकाने म्हटले आहे. बौद्धांचे व हेमाद्रि हे समकालीन असल्यामुळे हेमाद्रिची व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची गांठ पडली असाही असा तर्क करण्यात आला आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे पूर्णपणे निवृत्तिमार्गातील असून मदन स विद्वान् म्हणून घेण्याची त्यांमधून महत्वाकांक्षा नव्हती, यामुळे राजदरबारात आपल्या ग्रंथाचा गौरव करून घेण्यासाठी जाण्याची त्यांमधून विलक्षण गरज नव्हती. तत्त्वज्ञानाच्या अत्युच्च पायरीवरचे मराठीतून रचलेले ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभार हे ग्रंथ हेमाद्रिच्या राजवटीत आले असते तर महाराजांचा त्यावरून फार गौरव झाला असता, यात शका नाही.

श्रीजानेश्वरमहाराणापूर्वी मुकुंदराय हे शके ११०८ चे सुमाराम हयान होते व सिंधगाचा मुल्गा जैत्रपाल उर्फ जैनुगी ह्यांचे ते गुरू होते असें म्हणतात मुकुंदराज ह्यांनीं विनेकसिंधु नावाचा ग्रंथ लिहिला असून त्यास मराठी भाषेंतील आवकवि असें म्हणतात त्यानें 'विवेक सिंधु,' 'परमाप्त' 'पवनविजय' 'मूलमभ' 'मचिकरण,' वगैरे ग्रंथ रचिले विनेकसिंधु हा ग्रंथ शके १११० मध्य मुकुंदराजकरिनें शार्ङ्गधर नागाच्या राजाच्या कारकीर्दीत जैत्रपाल नावाच्या एका धनिक गृहस्थाच्या विनतिवरून रचला जेमे या ग्रंथाच्या उत्तरार्धांत जकराव्या अध्यायाच्या शेवटीं मुकुंदरायानें म्हटलें आहे शिवाय नृसिंहाचा बलाळ याचा मुल्गा जयनपाल यांचे आज्ञेने सदरील ग्रंथ लिहिला असें मुकुंदराज या ग्रंथाच्या अखेरीस म्हणतो. देवगिरीच्या यादवाच्या वशावळींत नृसिंह व बलाळ अशीं नांवे आढळत नाहींत ही त्रयी म्हेंसूर येथील होयसल्यादव वंशातील राजपुरुषांपैकीं अमावी असें दिसतें मुकुंदरायानें दिलेल्या आपल्या परंपरेवरून व त्याच्या हकीकतीवरून तो शिवभक्त असून श्रीजानेश्वराप्रमाणें नाथसंप्रदायी असावा असें दिसतें मुकुंदराजाच्या कालासवधानें, विद्वान् लोकांत अद्याप एकमत नाहीं

महानुभावपथाचा सस्थापक श्रीचक्रधर ह्यानें शके ११८५ च्या कार्तिक महिन्यात सिंदराशीत गुरू असताना सन्यासदीक्षा घेतली, व शिष्यमाप्रदाय वाढवून आपल्या पथाच्या विष्टिश मताचा प्रसार करण्यास तो गावोगाव हिंडू लागला बुद्धधर्माप्रमाणें त्यानें ५ पंथापन केले व त्यात प्रवेश करण्यापूर्वीं भिक्षुसवधानें पार कटक निर्बंध घातले श्रीचक्रधरानें आपल्या धर्ममताचा

उपदेश आपले शिष्यवर्गास मराठी भाषेत केला. त्यामुळे या पंथातील बहुतेक सर्व ग्रंथांची रचना मराठी भाषेतच झाली असे पूर्वा न्हटले आहे. श्रीचक्रधराचा नागदेवाचार्य या नांवाचा एक पट्टशिष्य होता. यास ह्या पंथाचे आद्य आचार्य म्हणतात. श्रीचक्रधरानंतर त्याने ह्या पंथाचा प्रचार केला. त्याचा पुत्र महेश्वरपंडित याने शके १२२४ त 'ऋद्धिपुर धर्मे' नांवाचा ग्रंथ लिहिला. तसेच यशदेव उर्फ मुरारीमल्ल याने 'गीतेवर' सुंदर टीका लिहिली. शके ११८७ मध्ये पारमाटल्य-आम्नाय-दीक्षित, पंडित हिरण्यगर्भ उर्फ हयग्रीव याने 'गद्यराज' या नांवाचा ग्रंथ रचिला. सुप्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य याने वंशातील आपण अमल्यावहल भानुभट्टाने आपल्या 'भानुविजय' ग्रंथाच्या अकराव्या अध्यायामध्ये स्वतःच्या वंशाची एकीकत दिली आहे ती येणप्रमाणे.---

मिहिराचिचे पादरी । त्रिविक्रमाची जन्मपुरा ।

पुत्रित गावी कामारजरी । मने उतर ॥ १ ॥

त्रिविक्रमु विद्यपती । भास्कराचार्य वेदमूर्ति ।

तयाचा संविदु अटली । निबंध आरोगी ॥ २ ॥

प्रभाकराचा मनोरथ । नेत्राचा महेश्वर पुनरु ।

तेयाचा कर्तृश्रु बंडितु । वेदांनिषा ॥ ३ ॥

कर्तृश्रुचार्यसामुनी । कमलाशेरी पुत्र दोन ।

अष्ट नांवा पण्थ्यानी । गुरु मी यादवाचा ॥ ४ ॥

नामाचे राजनामदु । राजेंद्राचा पुत्र ममदु ।

तेया नामदेवे वाच्यार्थदु । मावतर्क ॥ ५ ॥

धारा बर्बाधराचा कुनरा । कमलपोटी लक्ष्मी ॥ १ ॥
 तेजाचा पोर्ता अनंतेश्वर । ते आधाग चांगदेवो ॥ ६ ॥
 चांगदेवो देवाडरी । अयापकु जाला अवधारी ।
 अनंते घानली कामारबोरी । रंगधाकारण घाला ॥ ७ ॥
 अनंता यादवे आष्टागोना । राहाविडे तोवो पंडणा ।
 अयापकु उत्ती स्वकारोनी । राये वृत्ती वर्तनी ॥ ८ ॥
 रमेचि अनंतापार्गोनी । उमावाजउरी पुन दोनी ।
 सागभे दपल्यु मनी । आते मुखारिले ॥ ९ ॥
 जेष्ठ नावे दिवाकर । धारा भानु बर्बाधर ।
 अमाद शाखा माचोकार । बानमर्गाला ॥ १० ॥
 मग दिवाकराचा ब्राह्मण । जुडवे शाला गभिणा ।
 एक दग्या पुन दोनी । बरा जोरी ॥ ११ ॥
 तीधी कर राची थंपुरी । ब्याहिली बग्या दिवाकरी ।
 मव ती हातरिती जाली कुमरी । तोंकडेनि शालें ॥ १२ ॥
 तोचि भुजाडी नागाबिका । त्यागा पानली भानुजवजिका ।
 जेष्ठ बोविले रघूनायका । नादेडसराने ॥ १३ ॥

(भानुविजय अ १३)

बरील उताऱ्यावरून पाटण येथील जके ११२८ च्या शिल-
 लेखातील मजकुरास दुजोरा मिळतो. शिवाय या वंशातील उमावा व
 नागाबिका नांवाच्या दोन विदुषी स्त्रियांनी महानुभावपंथ स्वीकारून
 बरीच ग्रंथरचना केली असे दिसते. देवगिरीचे यादवराजाकडून
 भाम्कराचार्याचे कुटुंबातील विद्वान् वंशजाम कसकसा राजाश्रय
 मिळाला याचे चटकदार वर्णन वात दिले आहे.

श्रीचक्रधराचे पट्टशिष्य श्रीनागदेवाचार्य याम. केशवराजसुरी
 उर्फ केशव पंडित यांनी ' उद्गुण ' ' ममरण ' इत्यादि प्रकरणे

गमटत भाषेत रचू की काय असा प्रश्न विचारिला अमता
 आचार्यांनी म्हटलें " नम्रोगा केशवदेया येणें माझिये म्यामीचा
 मामान्यु परिवार नागवल्की परमेश्वरं तरी जीराचेया मकोचिता
 आन अनेक व्यसना अयोग्यता जाणोनी आन काटिष्यता तुरुयोनी
 मकड्यासी अल्पायासें वनविद्याचिये ठायें गिबसता येवोनि परमेश्वर
 त्यासुद्यमां वातु हो आता म्हणोनिची महाराष्ट्रीये निरोपिलें कीगा
 परट्टीं सर्वज्ञा (चक्रधरम्यामीला) काई देववाणि निरोपून हाहे की
 गा भणोनि केशवा ममूहन खूबवड प्रकरण न करी तू की "

(कथा ४७)

याच उदात्त हेतूनें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी लोकसंग्रहार्थे
 भगवद्गीतेंतील रहस्य मराठींत जनतेपुढ टांगिले व तांचे रिता
 गदनाथ श्रीधर कवींनी पुढे चालविला

रामदेवराज जाधवाच्या राजवटींत नरद्विपतिन अयाचिते या
 नावाचा एक प्रासादिक श्रेष्ठ दर्जाचा कवि होऊन गेला त्यानें रत्नमणी
 म्ययवर या नावाचा एक उत्तम ग्रंथ लिहून तो रामदेवराजांचे
 दरबारान वाचून दाखविला. रामदेवराजाय तो ग्रंथ इतका पसून
 पटला की त्याचे कृतत्वाचा मान करीने आपणाम (रामदेवराज्याम) घावा
 व ग्रंथाच्या ग्रंथगी आपले नाव घालावे अशी त्यानें नरद्विपाणी
 आपली इच्छा प्रदर्शित केली व ती पूर्ण करण्यान आल्यान
 ग्रंथातल्या प्रत्येक ओवीबद्दल त्यानें नरद्विपति मोनदला म्हणून
 मुगलद्वय देण्याने आभारान दिलें त्याच नरद्विपति जे बाणेंद्वार उतर
 दिलें ते मननीय होते. नवेन ग्रंथकार पेशाच्या मोठ्या घटी पडून
 आपले पत्न्य गलागिण्यान नव्वत रुचव्यान ही शोष्ट या उदाहरणा-

वरून निदर्शनास येतें नेंद्रानें राजास उत्तर दिलें कीं “आपले इन्ट्रेम मान दिव्यास इतर कवि मला हासतात व नावे ठेगितात आणि आमच्या कविवृत्तास बोल लागेल” हे नेंद्राचें सडंतोड उत्तर ऐकून राजास मनाप आला व त्यानें नेंद्राच्या हातून तो ग्रंथ हिसकावून घेतला. नेंद्रानें राजास म्हटलें “महाराज या ग्रंथात अजून काही शोध घालावयाचे आहेत तर आज हा ग्रंथ भजला परत घावा म्हणजे तो परी नेऊन एकवार तपासीन आणि उदईक पुन्हा आणून देईन ।

राजानें नेंद्राचें हे म्हणणे ऐकून हेमाद्रिऋडे मार्गानें मुद्रें पाहिलें. तेव्हा हेमाद्रि म्हणाला “आम्ही ब्राह्मण लोक, आम्हाम आपलाच गजाश्रय, तरी ग्रंथ आपण मागावा व आम्ही तो आपणास देऊ नये, तर मग तो कोणास द्यावा ।” असें राजास हेमाद्रिपतानें उद्देशून म्हटलें व अर्धपूर्ण दृष्टीनें नेंद्राऋडे पाहून त्यास विचारलें, “हे कविश्रेष्ठा ! तुम्हाम राजाच म्हणजे मान्य आहे काय ?” हेमाद्रिच्या मनातील आशय ओळखून नेंद्रानें उत्तर दिलें की “आम्ही गजाचेंच आहोंत, मग ग्रंथ देण्यास दोष कशाचा ? आमचे बंधु शैत्यकवि व नसिंह कवि यांनी केलेले रामायण आणि नरोपाख्यान हे दोनही ग्रंथ आपणाय नाहीं का दिले ? तमेंच हे रुक्मिणीहरणर्ही का देऊ नये ? यात शेवटीं राजवर्णन केले आहे ते का उगाच केले आहे ?” असें म्हणून नेंद्रानें काही भाग तेथल्यानेथें वाचून दाखविले, ते ऐकून राजास होऊन त्यानें तो ग्रंथ रुक्मी परत दिल्या ह्याप्रमाणें नेंद्रानें ती वेळ मारून नेली तथापि रामदेवरावाचे वर्तनावद्दल त्याचे मनाने

कायमची अढी राहिली, ही हकीगत लीलाचरित्रातल १०१ लीला या सदराखाली दिली आहे, ती येथे प्रमाणे —

नरेंद्र कवे ग्रंथ भेटीसी अनुसरणें: नरेंद्रकवि. ग्रैल्यकवि. नृसिंहकवि=अयाचिते हे तिषे वंशु देवगिरीयेसी रामदेवरायाचे या आश्रादतीयेती: नृसिंह कवीये नलोषाम्यान केलें: ग्रैल्य कवीये रामायण केलें: ते आपुलले ग्रंथेनमी सभे माझारी जावानी रामदेवो रायापुढें भणितलें: तेथेंचि नरेंद्र कवि येसले असति. तेयांमी भट्टो-
बाप्पापामृनि श्रवण होते: तेही ग्रंथ ऐकीनिया तोंपले: आनंदल्य कवि (अपभ्रंशें साल कवी) ते भणितलें: ऐमाचि जरी द्वारकेचा रायो वर्णितेसी तरि तुमचेया जन्मांतराचेया पापा पुरश्चरण होतें की: ऐगें रामदेवराया देवतांचि भणितिलें. तंव तेही भणितलें: तुम्हांही एक-
कवित्व करुना का: ना पाहो तुमचा वर्णनु. मग नरेंद्रकवि तेणें चि मळें अटरागत बोलीये “ ऋषिमणी म्ययवर ” ग्रंथ कैला: मग-
तेही धधुद्वया देवताचि रामदेवराया पुढां भणितला म्हणें याचिता द्ये बोधिये पर्यंत आला “ देवाचिया दादुलेण्याना उवाग ॥ न मांरिचि माताही मागरा ॥ भणे वामरानी राजमभा ॥ दिधनी द्वारा-
वनी ॥ ” यावरी रामदेवगणें भणितलें ग्रंथाच्या अभंगी (अनी) नाम आमुनं देयावे: मा ग्रंथांचिया जेतुकीया बोधीया तेनुमेनि सोनटके. आन चाधराया आमु बोपाळ्णये पार्थीजन. जव नरेंद्र कवि भणितलें: नगजे हो. आमुचेया कविकुळा वेल्ल लग्नल. तंव रामदेवरायो वना-
कारें ग्रंथ तेया पार्थानि घेतल्या तव नरेंद्र कवियें रायानं निनिधि-
जे गजे हो इया ग्रंथी आधुरे क्वचित् ग्रंथी गोप उग्यानि जमे: तो एक र्हा ग्रंथ देयावा: मा दोसरी देवो: तंव गणें भणितलें: उदेवा-

चिंयें येळें ग्रथ आणानी देयाव ना तरि आम्ही घेवोचि लाहो ऐंम
 भणानि हेमाडी पडिताची (हेमाद्रि) राम पाहिली तव हेमाडी
 पडितीं भणितलें ना रावो होः आम्ही ब्राह्मण गया श्रायित की
 गयासी ग्रथ नेदु तरि देवा कण्यामी ऐसं भणानि नरेंद्र कवीया
 भणितलें कविवरो राने काड भणितानी ते तुम्हा प्रमाण आतीः
 नरेंद्रां भणितलें, आम्ही रायार्चीये की ग्रथु देयायेया काद दूषण-
 आती रामायण नलोपाख्यान ते तुम्ही रायार्सी जे दिधले तें ऋषिमणी
 स्वयवरहि करुनिया राया अपावेंः श्रेयी रामवर्णनु केलें तें काद
 वाडोचि केलें की जे भणानि सेपटील भागु वाचोनी दाखविला
 ते रायें तो ग्रथु नरेंद्र कवीया दिधला परि उदेयाची समे आणानी
 येणेंचि आती हो राजेहो आती ऐसं ग्रथ घेवोनि गृहा गेले आन
 शल्य नृसिंहात भणितलें निघे ग्रथु मित्रानि लेखनकरा पा तरि तेही
 मानिलेंः जेमेया परि तीन तीन शत दोर्याय येयाचि येयाचि लेखन
 केलें पा पुनलहो वैमलैति नव ब्राह्म मुहुर्तचि रायें बोलावो पाटविलें
 ग्रथ दोवु जाला तो आताचि आणारा तेया सारिमोचि नरेंद्र कवीये
 ग्रथु नेवोनि रामदेवरायामी आशिर्वाद मनेनसी दिन्हला आन नरेंद्र
 गृहा येवोनि नूतन लेखन ग्रथ नवग्रत ओवीयाचा घेवोनि समाराचा
 त्याग करुनियाभटोनामा चवळी येवोनि तेही भिक्षा केली गेलीया
 परि ऋषिमणीस्वयवरासी नरेंद्र कवीया महात्म मार्गा आले आन
 तो ग्रथुनी जाला जेम

(लीला १६१)

नरेंद्रपंडित कवि जाफल्या राजेदार स्वभावामुळें राजाश्रयाम मुक्त
 जोते जेम हेमाडीचे लभान येताच त्याने मोठ्या चतुर्गत्ने नरेंद्राम

उद्देगून जे शब्द उद्गारले त्यामुळे नरेंद्राने आपल्या भाषणाचा ओघ बदलला आणि रामदेवगवाचा राग घात केला या एकाच उदाहरणावरून ग्रंथकारास दरबारातून आश्रय मिळावा याबद्दल हेमाद्रीला किती कळकळ होती या गोष्टीची सहज कल्पना होते

नरेंद्रकविचा "ऋक्मिणी म्वयवर" हा ग्रंथ अद्याप छापून प्रसिद्ध झाला नाही, परंतु त्यातील दिलेल्या उताऱ्यावरून ते काव्य श्रेष्ठ दर्जाचे असावे असे दिसते नरेंद्रकविने हे काव्य लिहिताना महानुभावपंथाचा स्वीकार केला असे म्हणतात. या पंथाची दीक्षा घेतल्यावर त्याने बरीच ग्रंथरचना केली व ती श्रीचक्रधरस्वामींना पट्टशिष्य बनला श्रीचक्रधरस्वामीने पश्चात् ही हकीकत १६१ लीला या सदराखाली दिली आहे

या कथेत ऐतिहासिक मूल्य किती असेल ते असा, परंतु रामदेवरावाम आपले नाव ग्रंथकार या नात्याने चिरकाल रहावे अशी श्रीहर्ष वंगरे राजाप्रमाणे हार होती ही गोष्ट सिद्ध होते रामदेवरावाच्या या महत्त्वाकांक्षेमुळे त्याने राजवटीत महानुभावपंथाचे रत्नरंजक योगदान देण्याचे प्रमाणानुसार निर्माण झाले यात शका नाही रामदेवरावाच्या राजवटीत मराठी भाषेच्या भरभराटीची जी लाट उमळली ती पुढे कित्येक शतके चालू राहिली ही गोष्ट मराठी भाषेचा वरवर अभ्यास करणाऱ्यांमही कळत येईल. रामदेवगवाच्या हयातीत म्हणजे धके १२३१ पर्यंत महानुभावपंथाच्या नावानेले कवि व ग्रंथकार बरेच होऊन गेले ही गोष्ट भारे यांचे "महागष्ट सांगण्या" वरून व शीघ्रतः सज्जतगव मुनाळ देशपांडे यांच्या 'महा-

नुभाणीय मंगटी वाअय" या अवावन्न दिगून येते भांय यानी महानुभाणीय अथाची सूचि प्रसिद्ध केली आहे त्याप्रकूनहि या प्रधानास पुष्टि मिळने श्रीचक्रधरस्वामींचे पट्टशिष्य नागदेवाचार्य हे हांते यानाच या पथाचें आद्य आचार्य म्हणताना त्यानें काहीं अथ लिहिले असल्यास ते उपलब्ध नाहींत गौतम जुद्धान्या पश्चात् त्याचा पट्टशिष्य आनंद यानें बुद्धधर्माचा, तसेंच येशुसिम्नानंतर त्याचें पट्टशिष्य यानी त्रिस्तधर्माचा, ज्याप्रमाणे प्रमार केला त्याप्रमाणे नागदेवाचार्यानें महानुभासपर्याय मताचा प्रसार केला नागदेवाचार्यांचा जन्म शके ११७८ त होऊन त्याचा मृष्टु शके १२२४ त झाला नागदेवाचार्यांची पुन्न उहीण रूपाई नावाची होती तिची जानी महदना या नावाची अगून ती कन्हारदेव व महादेव या यादवराजाच्या कारकीर्दींत कश्यपिची व अथक्ती म्हणून फार प्रसिद्धीस आली होती महदनेची गीतें फार प्रेमळ व भक्तिपूर्ण आहेत. रामदेवरायांचे कारकीर्दींत श्रीभाम्बर कर्नीधर ऊर्फ भानुभट्ट बोरीकर यानी दोन अथ फार सुरम लिहिले. त्यांपैकी " शिशुपाल वध " हा अथ शके ११९५ त व " एकादश स्कंध " शके ११९६ त लिहिला यापेरीज दामोदर पंडितानें शके १२०० मध्ये " वत्सहरण " नावाचे काव्य रचिले महीद्र ऊर्फ मन्निभट्ट व्यास हाही श्रीचक्रधर स्वामींचे पट्टशिष्यांपैकी होता

रामदेवरायांचे राजवटींत म्हणजे शके ११९३ पासून तों शके १२३१ पर्यंत महानुभास पथात जे कवि आणि अथकार निर्माण झाले त्यांची व त्यांनी लिहिलेल्या अथाची मोटक माहिती कोष्टकरूपाने पुढें दिली आहे.

ग्रंथकार.

ग्रंथ.

नरेंद्रपंडितः—

फार्विमणस्वरंजर (शके १२१०).

विषयमनंदिका, गद्यश्लोक

गमायण.

शैल्यकवि (नरेशचा

धोरला बंधु):—

सुमिह केसररी (नरेशचा

धाकटा बंधु):—

नलोपाख्यान.

महेश्वर पंडित (नागदेवा-

चार्याचा पुत्र) —

वृद्धपुर वर्णन (शके १२२४),

निवेदमनोहर, शंकटहर्ताद.

महोद्वर्ज महोभट्टः—

त्यलानारय. पद्यसारदा. (शके ११८०).

भास्कर कवीश्वर (द्विजा-

याचार्य): —

विष्णुपालका (श ११९६ भागवत.

महामास्कंध (श ११९६) श्रीकृष्ण चरित्र.

(पूर्वाश्रमीचे भानुगोटेन

भानुभर बीताकर)

प्रधासल, मूर्तिज्ञान, वृत्तानगर.

भावेदेव व्यास (भास्कर कवि-

धराचा धोरला मुद्गा)

केशवव्यास ऊर्ज केशवसुनि

(धीवरुभावाचा शिष्य)

सिद्धान्त सूत्रपाठ मूर्तिप्रकाश, वादव्याप-

निक (मद्य) गुटे (मद्य) शब्देव्याख्यानं

गुण रम्य, विद्यामार्ग, संगम संगार, मद्य-

नाका, निर्वचन, उद्घर्ष अभिनयार्त.

भानुसचिचार, विधिनिषेधसूत्रे, दृष्टान-

वर्योनीक, त्यापाका, नौगुटे, अगम-

भूतर्षातपूजा भगवते मूर्तिप्रकाश शोभा.

(शोभा १०४४) दिग्दर्शनसंग्रह

आनेराज यास ऊर्फ गोराळ

पंडित — मृतका लभण रनाकर (मृत),
(नागदवासायास । गण्य)

दामादर पंडित —

परशुराम व्यास (तुर्कनाम) —

वर्णहरण, सैन्यापाठ (स १२००)

आप्राय तरावा, भिरगा गणपत न
आ वि माभिका भाग्य

भीष्माचार्य —

मागमर्ती दिनकर प्रवर (मृत)

मूर्तिप्रकाश सुभाषणप्रतीपिका मयाप
मपदर ७ राग विष माका न भाग्य,
७ राग गाराळा, कडपूनागम्य,
मिद्वानगार

हयग्रीव श्याम (प २००)

दासिन — मयगावस्थाय ७८१ १६८

हवाई ऊर्फ महदास —

धनदे (गतिमाल स्तान)

हिराया (नाम वर प ८००)

महानुभाव नाम महिमा वणन

नुगर्मिह ऊर्फ यशदत्त —

गाता भका श १ ४

(ध ८०० भाग क्रिडा १०)

वह्नाळ नारायण —

कडपू वणन

खळा यास —

ग्याळ वर्णन

पंडित विश्वनाथ —

मानप्रबंध

रामदेवराव नाथवाच्या रात्रपटीत ते महानुभावपथांचे वास्तव्य
निर्माण झाले त्याची रूपरेखा वर दिली आहे महानुभावपथांचे ममग्र
मथ अध्याप उजेडात आले नाहीत व ते प्रसिद्ध होईपर्यंत त्या
भागाने दिलेली माहिती अपुर्ण आहे असे म्हणणे भाग आहे
लीलाचमि हा महानुभावपथांचा धर्मग्रंथ आहे या ग्रंथाने रामदेव

गव जाधव ह्यांचे कारकीर्दीवर प्रकाश पाडणारे वारेच उद्देश्य आहेत असे महानुभावपंथीय महंतांचे म्हणणे आहे; परंतु हा ग्रंथ प्रसिद्ध होईपर्यंत या वावरीत कांहीं लिहितां येत नाहीं. दामोदर-पंडितांचे वत्सहरण व कवीश्वर भास्कर व्यास यांचे शिशुपालवध व नरेंद्र पंडितांचे रुक्मिणी-स्वयंवर हे ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरमहागजांचे पूर्वीचे अगर समकालीन ग्रंथ आहेत.

महाराष्ट्र ग्रंथांतील भाषेवरून मराठी भाषा पार वर्षांपासून महागद्यांचे प्रचारात असली पाहिजे. महानुभाव पंथाची स्थापना होण्यापूर्वी मराठी भाषेत बरीच ग्रंथरचना झाली असावी असे अनुमान काढण्यास जागा आहे. देवगिरीचा अखेरचा राजा रामदेवराव ह्याच्या राजवटीत, यक्षिणीची कांडी फिरवून, ती गृकाणकी निर्माण झाली असें केव्हांही म्हणता येणार नाही. मराठी भाषेचा अभिमान पाळण्याऱ्यांनी ह्या कार्मा नेंदोनें संशोधन केल्यास प्राचीन काळच्या मराठी वाङ्मयाचा ठेवा हातीं आणण्याचा समय आहे. रामदेवराव जाधव ह्याच्या राजघराण्यापैकी काहीजणांनी महानुभावपंथाचा स्वीकार केल्या होता ह्याचदल महानुभावपंथीय ग्रंथांत उद्देश्य आढळते. (नागदेवाचार्य कथा १६८). गोपाळ पंडित हा पंढर महाराजवर्ज्याल वरगेल, चांदेमार येथील मूळ रहिवासी होता, त्याच्या धाकट्या भावाचें नांव केदारगजमूर्ति असें होतें. गोपाळ पंडित हा आपले गांव सोडून देवगिरीस जाऊन गाहिला, तेथें असतांना रामदेवराव जाधवाची धाकटी गणी कामाट्या किंवा कामाईदेवी हिचा भोऱा पुराणिक व न्याजगी साजिनदार होता. कामाईदेवीनें साचेसाचेन नागदेवाचार्याचा नम्रोपदेश घेतला होता, ह्याचदल नागदेवाचार्याचे दक्षिण उद्देश्य मींरुते नो येणेंप्रमाणें:-

“भद्रकार कामाडसे तिये गमदेव गवाची धाकुटी राणी निये मव्याये लक्षाचा व्यापार गोपाळ पटिना होता कामाडमें सदापुराण ऐकितें असती ।”

गमदेवराज जाधवाच्या अनेक राण्यापकीं कामाई नावाची एक राणी होती नवऱ्याच्या मरणानंतर त्याच्या पत्नीनें सती गेलें पाहिजे अशा हिंदु लोकांत पूर्वापास रुढि होती तीम अनुसरून कामाई खेरिज रामदेवरावाच्या सर्व राण्या सती जाण्यास सिद्ध झाल्या परंतु कामाईच्या मनातून सती जाण्याचें नव्हतें. रामदेवगवाचा ज्येष्ठ मुलगा शंकरदेव यानें, सती जाण्यापिण्या तिचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला परंतु ती आपला आग्रह मोडीना सती न जाणवईल निजें शंकरदेवाम कारण मागितली ती अशी --

‘आपण नागदेवाचार्यांकडून महानुभावपधाचा मंत्र अथवा उपदेश घेतला असून त्याअन्वये आत्महत्या करणे म्हणजे नरनाचे माधन होय असें तिनें सर्व लोकांसमक्ष शंकरदेवाम व आपलें बापाम निक्षेप मागितलें, शिवाय, आपलें अवशिष्ट आयुष्य भगवं चितनात घालून पतिव्रता धर्मानें वागण्याचा आपला निश्चय असल्या- वईल निजें त्यास स्पष्ट कळविलें याउपपर जबरदस्तीनें सती जावयास आपणाला लागू नये अशी तिनें शंकरदेवाची कारखून केली परंतु शंकरदेवाचें मनास द्रव आला नाहीं उलट तिनें सती गेलेंच पाहिजे असा त्यानें आग्रह धरिला शंकरदेवाचा हा दुराग्रह पाहून तिनें त्यास शाप दिला की, “तू कोणाच्या तरी तावडींत सापडला जाऊन नुड्या अंगाची कातडी काढली जाईल व तुझे निमतान होईल व यादवाचें राज्य अन्धावधीन नष्ट होईल” मदराज हकी

कत लीलाचरित्रांतील १७३ लीला ह्या सदराखाली दिली आहे ती येणेप्रमाणे:—

चामाई अग्नि प्रवेशाद्वय चुबविणे शिष्ये ग्रंथे मय किता एका दिवसा राम-
देवराषी निवर्तल्या: तंव सफळी रम्यांचिया श्रिया पतिगवंचि अग्निप्रवेशाया
परि चामाईस त्याहो न करिता देखीनी. रामदेव रागाचोन ज्येष्ठ पुत्रे भिगण्याने
(धंकरदेवराये) भणितले: चामाई आता वेग करा: तुझा अग्निप्रवेशाची आह्ता
रा न कराचि: तंव चामाईची भणितले: भिगणा मज मन्व नाही. मी तुमिचे
नामवर्ग्याच्या छंदरा गार्वाचि तुझे कन्याण विर्तान. पतिप्रता भयंनगी सगंन-
नंत भिषणे भणितले: जेयाने ये येळी मल नाहीं तेयात: बांधांन्या रायाच्या
गल्गमने चिनेमी चालावे रागेल: तंव चामाईगांच्या पिता मादळी माहोदय
वरणा आल: तेणे चामाईगाने जात धरीनि मणितले: हे चाई चामाई: योद रे
ग्राहजे आन फड गेया गाडिजे: तुम्ही रायाची अपांगी हो. जी जी मनाद्वय
वरणे बांधे कन्याची भिगणराये पतिगवे बांधांन्या चामाई: तेणे चाई अरया
निनंतया लोकांच्या मुग्धा म्हाज्वानिया आमुंयया नाया योतु लाविगी गिरेवैद्य
न मातातीचि निगार्वा आम पेन शिष्टेवरी उभी टाकीनी परमेश्वर मानसमन
वरनि पुतनि मुचल लाका भोषने फाहीनि अर्णति जात्ये: या भिगणा मज
वैधवना नामदेवाचार्याचा मद्रोषेदन अने: आमाजनने नये होती ऐगी मागे
आर्णाव अने: या मुपुत्रा माने सोदो. मा भिषा करीनी मुगे कन्याच पिता.
परमेश्वरा आराधने भुड्या शमन: तुनने बांझाचि मागेना: आन तुमयेया पुत्र
पोतळा गांव ऐसा वृणितु आयाह ही करेना मागेना परमेश्वर विनने मुं:
आयुष्य आन राखे शरेंड दिव्य. ना आडवगी नारि मृती चामुडे कवचांचेनि
हाने मोर्वाय: आन निगंजन दोर्वाचि दाव्यवनाय राख रायागादी अरय-
वागेचि नि पातु दोर्वा गा वेगे आर्वाचिने नेणे भणितले लोटो नेया चाई.
नोपणु मान मानितादे. अर्णने कन्याईया धिमेना ज्येष्ठे: आन ते भाराणे
नहीनया पोपाळ पीडने आणवेंड: तंव मीकन्याने शिष्ये पुंगडे हा नं.

११॥ तळमळ न दखी नीर तिथी । बार्हे हाई मद्यबागी मर्शित ॥
 वर बाध ॥ अनुसरणाचे नजमळ मित्र तार त्यावया हाई अधव
 त्याणव स्वर्ण प्राप्तवय तार परमेश्वर हाई तथा वर बाध त्यान
 तळमळ नाहा तरा प्रमाद न तर्पेन चेतय वळ नाई तथा बाध गाथ
 पण तथाचा त पु प्यन तथा बाध नाही ज्ञान वर नळमळ ॥ तर पुन
 पुरव ह उान चमरी मग परमेश्वर चान लाजनि । भे गार रगत । घरा
 सा या नयान परमेश्वर दारा चैत पनया वर मगया कमाई गार
 मय छ प्रकाश तार तार निरोपन र मग पुनत पु । हा भ
 धामा मी शायी । न नानवाचा तथा छत्रवाचा श्र पु श्रवण सा वाट
 गातु ॥ हा नव मत्या आणत कामा वचा सुर धगाधगा स्वादना
 न वडावळ त मद्यनिवारन ज्ञाना दुसरनई न तुरात न तळवाणा वा
 ॥ मग गाथत (गीत १३३)

वरील उताऱ्यात रामदेवगव जाधवाची राणी कामाई हिने महा
 नुभावपथाचा स्वाकार कैल्यावदलची ती माहिती दिली आहे ती ररी
 असक्याम या पथाच्या मताचा पमटा राजघराण्यातील मडळीवर न
 खुद्द रामदेवरात्र जाधवावर झमला हाता अम मानण्याम ररीच जागा
 आहे महानुभाव पथासवधान मनानन हिंदुधर्माच्या अनुयायाना तिर
 प्कार वाटत हाता त्यामुळ एकत्र हिंदुसमानात रामदेवरात्र जाधवा
 सवधाने तिन्कारा उत्तम झाला होता त्याच्या प्रेमेभ्य अमनुष्टता
 उत्तम होण्याम ती अनेक काणे आली त्यापैकी ह एक मुग्य
 कारण हाय

महाराष्टातील माधु मताच्या अनेक पंपरापकी नाथपंपग ही
 एक होय श्रीनानेश्वरमहाराजांनी आपऱ्या अधान, ही गुम्पपग
 दिली आहे, ती येणप्रमाणे —

। आदिनाथ मच्छिंद्रनाथ गोरक्षनाथ-गौरीनाथ निवृत्तिनाथ ज्ञाननाथ
 र्ण ज्ञानदेव या भावटाचे धरणे यजुर्वेदी वत्सगोत्री वाजपेयीय
 शाखेचे होते म्हणजे श्रीज्ञानेश्वर महाराज हे आमच्या चरित्रनाथ
 काच्या शाखेचे ब्राह्मण असून समानगोत्री होते श्रीज्ञानेश्वरमहा
 रानांनी आपल्या पधराच्या वर्षी ज्ञानेश्वरी अथ पुरा केला व
 त्यानंतर 'अमृतानुभव' या नावाचा वेदातपर ग्रंथ त्यांनी लिहिला
 तो भाषेच्या व विवेचनाच्या दृष्टीने अमळ दुर्वाध आहे या तीन
 मुख्य ग्रंथांशिवाय 'भक्तराज' 'म्यात्मानुभव' हेहि ग्रंथ
 त्यांनी लिहिले आहेत त्यांशिवाय 'चांगडेंच पामटी', 'मध्विता-
 नंद लग्नोटा', 'कल्याण पत्रिका', 'नमन' 'पंचाकरण',
 'महावाक्य', 'हरिपाठ' 'शुकाष्टक' 'गायत्रीरहस्य'
 'अन्ययत्यतिक्रम' वगैरे ल'गनमोठे ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे
 म्हणून समजले जातात परंतु हे ग्रंथ त्यांनी लिहिले ह्याबद्दल गतिहा
 मिक पुरावा नाही व या काव्यांत विद्वानात एक मत नाही श्रीज्ञाने
 श्वर महाराजाप्रमाणेच त्यांची इतर भावंडे विद्वान व विरक्त असून त्या
 सर्वांनी मराठीत ग्रंथ रचना केली आहे निवृत्तिनाथांनी हरिपाठ या
 नावाचा एक मुद्रग्रंथ लिहिला आहे 'निवृत्तिनाथ' या नावाचा
 जाणस्ती एक ग्रंथ त्यांनी लिहिला अशाबद्दल नामदेवाच्या एका
 ग्रंथात उल्लेख केलेला आढळतो परंतु याशिवाय या यास्तीत दुसरा
 आधार नाही गोपान्तेव यांनी पंचाकरण हरिपाठ नमन वगैरे
 प्रकरणे लिहिली असून गोपान्तेची या नावाची एक समभोकी
 जोशीबद्दल टीका श्रीमद्भगवद्गीतेचे लिहिली आहे मुक्तावर्तेचे भगवद्गी
 ताचा गोड अमृत ने भक्तिरमाने जोषयलेले आहेत निने रचिलेले

“तारीचे जमग” प्रसिद्ध अमून, त्यावरून तिच्या भावडाना तत्कालीन प्राक्कणाकडून जो छळ झाला त्या प्रसंगावर चांगला प्रकाश पडतो तिने सुमार महाने वर्षांपूर्वी म्न्ने-या ‘हम्पिठा’चें लोक अद्याप आवडीने पठण करितात

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे समकारान सत ४ ग्रंथकार नामदेव विमोचा रंजक, चोग्गामेजा वंगरे होते ते पदम्पुरच्या श्रीविठ्ठलाचें नि सीम भक्त अमून भाग्यत धर्माचे पुरस्कर्त होवे त्यानीं स्वतः ग्रंथ लिहिले नाहींत परंतु म्ययम्पूर्तानिं त्यानीं जी कविता केला ती त्याच्या शिष्यवर्गांनी लिहून ठेविली विमोचा म्येच हा शब्द १०३१ श्रावण शु० ११ शीम समाधिस्त झाला यातील काही ग्रंथ कार रामदेवराव जाधवाचे गजवटीत निर्माण होऊन ते त्याच्या पश्चात् कालवश झाले व त्याने काही ग्रंथ यात्र्याचे गज्य नष्ट झाल्यानंतरचे आहेत

रामदेवराव जाधवाच्या रानवर्गीत ज्ञानेश्वरी हा एकच ग्रंथ निर्माण झाला असता तरी त्याची कारकादं मराठीवाङ्मयाच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीनें सम्मरणीय झाली असती ज्ञानेश्वरी ग्रंथाची योग्यता कार मोर्ती आहे ह ५ लक्ष्मण रामचंद्र पागारकर ह्यानीं श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे चरित्र लिहिलें आहे त्यात ज्ञानेश्वरी ग्रंथाच्या थोड्या मर्यादाने उद्गार काढले आहेत ते यथार्थ अमून अत्यंत मननीय आहेत त्याचा उतारा पुढें दिला आहे

ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ मराठा भाषेने जगा कालान तसा याग्यतनही पाहण्याचा धर्मग्रंथ म्हणून वहीय म्हणून, व्यवहाररति शिकावया रा म्हणून काण राही म्नीन ज्ञानेश्वरीक पण ज्ञानेश्वरीच निशामन ऋमळावया अकणारा

दुसरा ग्रंथ सांगत नाही. कोणी ज्ञानेश्वरीतले निद्वान व विषयप्रतिपादनाची रम्य
शैली पाहून ओलेल, कोणी भाषागौरव व उपमाश्रयादिकांची समर्पक योजना
पाहून नाचेल, कोणी दृष्टाद्वारा नारायणांनी व्यक्त केलेले व्यवहारमान पाहून
चर्चित होईल, कोणी महाराजांची निम्नोच्च गुणवत्ता व व्याख्या वाणीतले लढून
येऊ पाहून रंगेल, कोणी कर्म, ज्ञान व उपासना आतील निद्वान-शास्त्र व
व्यवहार यांचा उत्कृष्ट भेद बघेल असा पटतीने-महाराजांनी मांडलेले पाहून
संतुष्ट होईल वण एवढे ररे वं, जो मी ज्ञानेश्वरीचा परिचय करू जाईल तो
तो परम समाधान पावेल ज्ञानेश्वरीचे अंतरंग मंतमज्जनाना सुखवात व गच्छ-
नष्टत्व एसिराना समवेत. शब्दही गोड व अर्थही मीठ. महाराजांनीचे साधना
तपसाचे द्विषिष्य जोडमनच वं काय कांण जाणे ' तने अध्यात्मशास्त्री हवे।
अंतरंगचे अधिपतिरे । गौर लाव वक्त्यातुर्वे । होईल सुखिया "

(अ १८-१७५०) असे म्हटले आहे ज्ञानेश्वरीत परमार्थ व प्रपंच दोन्ही
नामितले आहेत महाराजांनी सिद्धांतान परमार्थ व दृष्टांतान
व्यवहार सिद्धयित्ता आहे उपास, श्रम व दृष्टी यांच्या द्वारे त्यांना
व्यवहारांनीविषय केला आहे. योग्याने नशि योग्याच्या गुणाने भोक्त्याने
तगा त्यांना आध्यात्मिका दारान व्यवहार असा उत्कृष्ट आवेग आहे वं प्रपंच
परमार्थ यात विलगुल वेगळित करता येत नाही असा दोष ज्ञानेश्वरीच्या काव्य
गंग होतो ह। शब्द व प्रपंच पुर आहे अशी मर्मगुणता त्यांत आहे

श्रीमद्भगवद्गीतेप्रमाणेच ज्ञानेश्वरीचे अठरा अध्याय आहेत; व
या मर्यामितकून सुमारे १००० (नऊ हजार) ओव्या आहेत.
नार्मिक उपमा व दृष्टान यांच्या द्वारे श्रीमद्भगवद्गीतेने रम्य सामान्य
जनास मुक्त रीतिने समजेल अशा नष्टेने विवेचन करण्याची
महाराजांची शैली अप्रतिम आहे यात शका नाही. व या रीतिप्रमाण-
नष्टे ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ महाराष्ट्र साहित्याचा सुकृष्टमणि होउन यमना

नामदेवमहाराज याचे भक्तिरसाने ओथपलेले असे पुष्कळ अभंग आहेत त्याच्या मारवा परमेश्वराचा प्रेमळ भक्त वनितन सापडेल ' श्रीजानेश्वरमहाराजाच्या उपदेशाची छाप नामदेवमहाराजावर पडलेली जागोजाग दृष्टी पडीत पडते. नामदेवमहाराजाच्या घरची दासी जना-
माडे हिजवगही श्रीजानेश्वरमहाराजाच्या उपदेशाचा पगडा पटल्याच
दिसून येतो जनार्दनने मृत रसांच अभंगरचना केली आहे महा
गद्यातील सर्व भक्तमंडळीपेक्षा जनार्दनाच्या वाणीत प्रेमळपणा विशेष
गीतीने भरलेला आहे असे आढळून येते श्रीगिठ्ठलाम आळरिताने
तिच्या प्रेमळ वाणीतून जे अभंग बाहेर पडले ते मातृवय मनुष्याच्या
मानावर पडले असता त्याच्या भक्तिरसाला भगती आल्यावाचून
गहाणार नाही निवे रचिलेल्या हृदिश्चद्राम्यान, प्रल्हादचरित्र, कृष्ण
जन्म, रागनिडा वर्णने काव्यान भक्तिरस पूर्णपणे भरलेला आहे.
थालिपाक' नावाचा तिचा ग्रंथ पार उद्गृष्ट आहे श्रीजानेश्वर महाराज
२ नामदेव याचा मराठी वाद असता नामदेवाने आपला 'मुन्यानु
भव' पुढील अभंगाने विदित केला, तो ऐकून श्रीजानेश्वर मग
गनाच्या नेत्रातून प्रेमातु वाहू लागले असे म्हणतात --

नामदेवकीर्तन १०८ मंत्र गा ॥ अह ते कावाट ॥ गारीण ॥ ११॥

नमन ॥ नमना न ॥ १ गुणाय ॥ इती अगा ॥ गरीयस ॥ १२॥

प्याल तदा नाव ॥ पावस निरु ॥ १ ॥ अथा मज्जत दग् ॥ १३ ॥ अगा ॥ १४॥

भावाट ह्या ॥ १५ ॥ अगा ॥ गारीण मज्जत ॥ १६ ॥ अगा ॥ १७॥

१ ॥ अगा ॥ १८ ॥ अगा ॥ १९ ॥ अगा ॥ २० ॥ अगा ॥ २१ ॥ अगा ॥ २२ ॥

१ ॥ अगा ॥ २३ ॥ अगा ॥ २४ ॥ अगा ॥ २५ ॥ अगा ॥ २६ ॥ अगा ॥ २७ ॥

१ ॥ अगा ॥ २८ ॥ अगा ॥ २९ ॥ अगा ॥ ३० ॥ अगा ॥ ३१ ॥ अगा ॥ ३२ ॥

मयाहा । (गडा) मयाहावगडा । नागी प्रमथता जे । भनी ॥८॥
 अनुगम ग वि० पदादिज लवर्ती । यावरली पिथार्ती अणव माही ॥९॥
 पाया पाता मने हा माझा अनुभव । मयिपरा मय अणवर्ती ॥१०॥
 नामा मणे हरी मयाहा ॥११॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥१२॥

नमावाडेचे अभंगाचा नमुना--

गंगा येनी । इतकी ॥ १ ॥ अणवर्ती । निगी ॥ १ ॥
 गार न मयाहा राणाग ॥ २ ॥ मयाहा विद्वता ॥ ॥
 अणवर्ती मयाहा ॥ मयाहा अणवर्ती मयाहा ॥ ३ ॥
 चर्नी मयाहा मयाहा ॥ ४ ॥ मयाहा मयाहा ॥ ४ ॥
 विद्वत-माहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ ५ ॥
 मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ ६ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ ७ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ ८ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ ९ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १० ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ ११ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १२ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १३ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १४ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १५ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १६ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १७ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १८ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ १९ ॥
 मयाहा मयाहा मयाहा ॥ मयाहा मयाहा मयाहा ॥ २० ॥

रामेवगर पाधवाचे गतवर्तीत मराठी भाषेत अमूल्य ग्रंथचर्चा

एकदम व्हावी हें एक ईश्वरी मूत्र समजलें पाहिजे. सनातन हिंदू धर्माचे अभिमानी श्रीजानेश्वरमहाराज, रामदेव चंगरे संतकवि, व महा नुभावपर्थाय ग्रंथकार व कवि, या सर्वांचा मागवतधर्माचा प्रसार करणे हा सर्वसाधारण हेतु होता. बहुजन समाजांत अध्यात्मिकज्ञानाचा फैलाव त्यांच्या नेहमीच्या बोलण्याच्या भाषेत करून परमेश्वरा-संबंधाने त्यांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न करावे असा या सर्वांच्या लिखाणांचा शैल्य होता असें दिसते. रामदेवराव जाधव व हेमाद्रि हे कालवश ज्ञान्यान् सुमारे ६०० वर्षे होऊन गेली; परंतु मराठी भाषेच्या अभि वृद्धीमाठी त्यांनी जे प्रयत्न केले त्यामुळे मराठी भाषा अस्तित्वांत अमोघरूपेन त्यांची कीर्ति कायम राहिल. यांत मंदेह नाही.

नाशिक-प्रांतांतील तिरदिम-पर्वताच्या एका गुहेंत मांडलेंल्या लेखावरून असें समजतें की, आंध्रमृत्य वंशांनील पुलुमार्ट राजाच्या कारकीर्दीच्या एकोणिसाव्या वर्षी त्यानीं थार्जी (आर्टिची जार्ट) र गौतमी-पुत्र द्यातकर्ण याची आर्ट गौतमी बल्थ्री हिनें ही गृहा नयार करवून भाद्रायणी पंधाच्या भिक्षु-संघास अर्पण केली होती. हा गौतमी पुत्र द्यातकर्णी राजाचा आज्ञा असून त्याना अमल अधिक. मुगट, अपरांत, विदर्भ, अनुपआक्रमवति इत्यादि देशा-वर होता.

कालिदासानें आपल्या रघुवंशांत रघूच्या दिग्विजयाचें वर्णन करितांना अपरांताच्या राजांनीं रघूस कर्मास दिल्याचें म्हटलें आहें. जुनागड येथील रुद्रदामन याच्या वेळचा एक शिलालेख माण्डला आहें त्यांतहि अपरांताना उल्लेख आहें पर्याप्त (हल्लीचें नाष्टी) येतांत हाणें द्रह्मपामून मुमां देव-जीन येवजण कान्तेर्गनीं लेवीं जाहेन; त्यांनींल शिलालेखांत अपरांताना उल्लेख आहें.

या भागास कान्तेर्गनीं ' कोंकण ' असें नांव प्राप्त होउन त्याचें उत्तर व दक्षिण कोंकण असें पोटभाग पडले. मुक्तजिल्ह्याच्या दक्षिण हद्दीपामून रत्नागिरी जिल्ह्याची उतगट्ट याच्या दक्षिणाना प्रदेश उत्तर कोंकणान मोडून जसे. रत्नागिरी जिल्ह्याची उत्तर व काव्या जिल्ह्याची दक्षिणट्ट यांनींल प्रदेश दक्षिण कोंकणान मोडून जसे. या भागास ' कोंकण ' हे नांव केन्ना व कसें प्राप्त जालें याबद्दल ग्राह्यालयक जाणार मिळत नाहीं. ग्रिष्मी शकपदीं शर्माक (मोर्षी) येथें एका श्रीमंत व्यापाऱ्याना पूर्ण नांवान,

दामीपुत्र होता. तेथील मावकागत तो प्रमुग म्हणून गणला जात असे. त्यानें बौद्धधर्माची दिक्षा घेतली होती.

कोंकणात बुद्धधर्माचा प्रसार कण्ठ्यास्त्रिता गौतमबुद्धानें आपले तर्मप्रचारक ऊर्फ भिक्षु पाठविले होते अशी हकीगत बुद्धधर्मीय एका सूत्रात दिली आहे, कोंकणातील बऱ्याच लोकांम न्यानें बुद्धधर्माची दीक्षा दिली. या सूत्रात दिलेल्या मनकृगयून अपरातास कांरुण हें नाव फार प्राचीन कालापासून पडले होतें असें दिसतें. कान्हेरी येथील गुहेंत एक शिलालेख मापडला आहे त्यात शिलाहार वंशातील पहिला राजा कपर्दी याचा मुलगा पुलकेशी वानें आपणाम कोंकणातील मगळपुरीचा अधिपती असें म्हटलें आहे. रघुवशात (स. ४ श्लो. ५०) अपराताचा उल्लेख अमल्यांचे वर म्हटलें आहे. या शब्दाची व्याख्या करताना टीकाकार बलभानें त्यास ' कोंकण ' असें दुसरें नाव दिलें आहे. हा बलभ हेमाद्रीच्या पूर्वी होऊन गेला असें विद्वानांचें मत आहे.

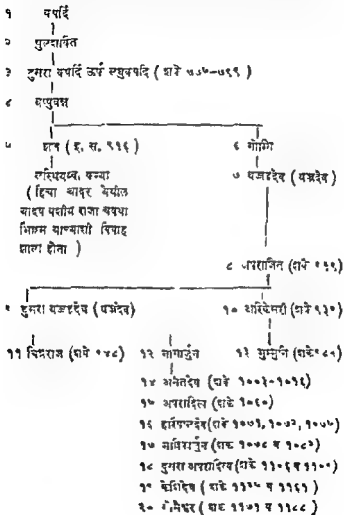
कोंकणच्या किनाऱ्यावर पुरी, गुर्पारक, श्रीस्थानक (हल्लीचे ठाणे) वमई, चाल या नावाची बंदरे जमुन या बंदरगरोवर, ईजिप्त (मिस्र देश) अरबस्तान, इराण, ग्रीस वगैरे देशातील लोकांचे व्यापारी दळणवळण होतें, अनावहल पारशी व ग्रीक लोकांचे प्रथात भरपूर पुरावा आहे. ग्रीस व अरबस्तान येथील काहीं प्रमुग व्यापाऱ्यांनी आपलें कायमचे स्थान ठाणे व मोपारें येथें केल्याचा उल्लेख सदरील ग्रंथात आढळतो. टॉलेमी नामक भूगोलशास्त्रज्ञाच्या वेळीं (इ. स. १३५-१५०) ग्रीक लोकांना हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील दुसऱ्या कोणत्याहि भागापेक्षा कोंकण प्रांताची जास्त

माहिती होती असे दिसते श्रीक लोकाचा चाल वंदराणगेवर फार मोठा व्यापार होता त्यावामून टॉलेमी याने पश्चिम-हिंदुस्थाना सन्धी वरील माहिती मिळविली होती असे दिसते त्याने हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्याचे चार भाग केले होते ते असे सुराष्ट्रे, लारिके, आरियेके व दामुरिके, पैकी पहिल्या भागान कच्छ, माठगाड, व उत्तरगुजराथप्रात याचा समावेश केला जात होता, दुसऱ्यात लारदेश ऊर्फ दक्षिणगुजराथप्रात याचा समावेश केला जात होता टॉलेमीच्या प्रधान वर्णन सोंपार, चाल, नागिक पंढण वगरे व्यापागी शहराची वर्णने दिली आहेत. यारिवाय ठाणे विल्ल्यातल्या सात स्थळाची नावे दिली आहेत, ती येणेप्रमाणे - नवमारी, गोरे, भिवडी तालुस्थानील टुगाड, यमईच्या खाडी नजीकचे भाईदर, चोल, महाडनवळची पाल व कुलारा विल्ल्यातले घोटेंगार या वंदरातून परदेशांना मान हिंदुस्थानातील सर्व भागातून जात असे म्हणून व्यापारादृष्ट्या हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा परदेशच्या लोकांना फार महत्त्वाचा वाटत असे प्रस्तुत काळीही, मुबई, कर्गची वगरे वदगमुळ या किनाऱ्याचे महत्त्व अद्याप कायम आहे

कोंकण प्रांतावर इ. स. ४ व्या शतकापर्यंत आभनूरा राजांचा अमल होता त्यानंतर गुतराचे याचा अनन्व काही काळ पर्यंत होता गुप्त राजानंतर राष्ट्रकूटांचे कोंकणावर आधिपत्य होत नागिक विस्ताराला पागलाण, व मातारा विल्ल्यातले कऱ्हाट, या दोन ठिकाणी मारडलेल्या माण्यावरून गणकूट वनातील कुण्णराजा इ. स. ३७० पासून इ. स. ४०० पर्यंत कोंकणावर राज्य करीत होता असे दिसते त्यानंतर इ. स. ५ व्या शतकात नैर्ऋत्यीय राजांचा

कोंकणार अमल होता. चालुक्यवंशीय राजा कीर्तिवर्मा हानें इ. स. ५६७ ते ५९१ चे दरम्यात उत्तर कोंकणावर म्हारी करून मौर्यांचा पराभव केला. त्याचा मुलगा पुण्डरीक यांन कोंकण प्रांतावर पुन्हा स्वारी करून मौर्यांचें उच्चाटण केलें व तो प्रांत पुन्हा काबीज केला. या पुलकेशीन आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर माळवा, गुजराथ कनोज व बनरासी हे प्रांत आपल्या अमलाखाली आणिले. इ. स. ८१० पर्यंत चालुक्यवंशीय राजाचा अमल कोंकणार होता. उत्तर कोंकणावर शिलाहारवंशीय राजाचा अमल शके ७३२ (इ. स. ८१०) वर्षीं सुरू झाल्याबद्दल पुरावा मिळतो. या शिलाहार वंशाच्या तीन शाखा होत्या, पैकीं मुख्य शाखा कऱ्हाड, कोल्हापूर येथें अमून दुमरी कोंकणातील वनवासी येथें होती, व तिसरी उत्तर कोंकणातील पुरी (जजिन्या नजिकची दडा-राज-पुरी) येथें होती. या तीनही शाखांचें मूळ ठिकाण टगर (हल्लींचें जुन्नर) नावाचें शहर होतें. कारण तीनही शाखेंच्या राजांचे निव्दावलीत तगरपुरवराधीश्वर हे निव्द सर्वसाधारण आहे. रामदेवराव जाधवाचा जुलता महादेवराय यांन उत्तर कोंकणावरील शिलाहाराची सत्ता शके ११८८ चे सुमारास नष्ट केली, तोंपर्यंत या प्रांतावर शके ७३२ (इ. स. ८१०) पासून शके ११८८ (इ. स. १२६६) पर्यंत सुमारे साडेचारशें वर्षे त्याचा अमल अव्याहत चालू होता, ही गोष्ट त्या वंशाची संपूर्ण वंशावळ पुढें दिली आहे तिजवरून व तत्कालीन ताम्रपट व शिलालेख याजवरून सिद्ध होते.

उत्तर कोंकणांनील शिलाहारवंशीय राजांची वंशावळ.

या वशापळीत नमूद केलेल्या काही रानांचे घेऊचे ताम्रपट व
शिलालेख उपलब्ध आहेत त्याचे टाचण पुढे दिले आहे त्यावरून
शके ७३२ (इ. स ८१०) पासून तो शके ११८८ (इ. स १२६६)
पर्यंत उत्तर कोंकणावर शिगादारवर्दीय रानाखेरीज दुसऱ्या कोण
त्याही रानाचा अमल असणे शक्य नव्हत असे दिसते

- रानाचे नाव (वावड नाव त्वरा प्रमाण) ताम्रपट अगर शिलालेख
२ पुलक्षित पुडुनारीय) वाथ(पद्मशर्मा) वगतीर वाहरी
ज्या जेथ्यात असताना शिगादर
३ तुमरा वपरी अगर लघुवपरी
(ग. ७७ - ७९९) वाहरी लेण्यालाडन १० व ७८ वा
शिगादर
८ पराचित (ग. ९१९) भादण (भरगाव ताडुका भनग)
(इ. ग. ९९८) येथील ताम्रपट भाषा मसृत
अणि दवनागरी हा ताम्रपट पर
महवाचा आहे
१० अरिफेसरी (ग. ९९९) टणयेथ लिखित (ह. चा तुमरा)
(इ. ग. १०००) चनर काय्यास याग मापडलेग
ताम्राट (मसृत भाषा लिपि
वनागरी) ग. ९३९ हाही ताम्र
पट पर महवाचा आहे मजान
ऊर हजमान येथील पारंगी
लोसाचा धमगुलम उद्गृत आहे
चण व भाद्रप या दरम्यान थग
लया न हर गावा सांपडलेग ताम्र
पट ग. ९४८

चित्रराज जववा चित्तरजन
(ग. ९८८ इ. स. १०२०)

- १३ मुम्बुनी (शके ९८०) ... अंबरनाथचा शिलालेख.
(इ. स. १०६०)
- १४ अनंत देव ... व्याघाट (विहार) येथील साम्बट
(शके १००३-१०१६)
गांव हे गांव अभिनवांत नसून त्या
ठिकाणी तत्काल बांधला आहे व
त्यांचे पाणी मुंबई साह्याम पुरविले
जाने. कारेपाटणचा साम्बट (संस्कृत
भाषेत शके १०१६) या ताम-
पराचे क. म्हायमूर्ति हेतुम यांनी
मंघोधन केले आहे या साम्बटा
द्वारा याचे राजवटीस घडले-या
गोपीरर प्रमाण पडतो.
- १५ (पहिला) अपरादित्य ... चावे (टरण पेठानील) येथील
(शके १०६० इ. स. ११३८).
शिलालेख कोरमेश्वर पहिल्या अपरा-
दिन्याने काश्मीर येथील विद्वानां-
पदम गोपसे येथून तेजसंठ नोवना
विद्वान सहस्य आपला प्रनिमिती
म्हणून पाठविला होता (श्रीचंड
चरितांत कारावत्या उद्देश स्पष्ट
आहे.)
- १६ हरिपालदेव, ... गोतरे व घडार येथील तीन शिलालेख.
(शके १०७१ ते १०७५)
(इ. स. ११४९ ते ११४३)

१७ महिषार्जुन

(श.स. १०७८ त १०८)

(इ.स. ११६८ त ११८)

१८ (दुसरा) अपरान्त्य

(श.स. ११०)

१९ अशिद्धेय (श.स. ११)

(इ.स. १२०३)

२० सामेश्वर

(श.स. ११७१ त ११८८)

१ गुणराध्या राजा कुमारपात्र यान

माधुराजुन या परामय केन या

बहत्वा आहे कीर्तिकामुदीत या-

बहत्वा वर्णन आहे (अध्याय २,

श्लोक ४६ त ४९ वगड्या गिलाग्य)

महिषें (अग्निबाग ताडुवा) देव

१०८० (१) गिलाग्य ११००

परलया गव्हनमेट हऊमनाग्य

सापग्य हता हा राजा नोळ

विद्वान् अमून बाशयव्य स्मूर्तवर

यान २२२तांत याचा लिहण आहे

गमाड यथाल गिलाग्य माप

व॥ १३ सामगसवि याम बाबगांव

दान निव्याचा मजबूर आहे

२०० रानवड्या (उरणनजीक) गिग

२०० यांत रोमेश्वराच्या पाच

प्रधानची नाव आहेत (१) क्षापद

प्रभु (२) मायनापु (३) यवत

प्रभु (४) परद पडित (५) पायिग

विनाकु टाण यथ ल धीरापिनश्वर ये

देवळाचे माग उत्तरधराचे देवलय

अ हे त्याच सामेश्वरान यांज गांवां

नीज बाबच उपद्रु ठावून दिव्यात्ता

।सल येखांत उल्लेख आहे

उत्तरकोकणच्या शिलाहार राजाच्या दर दिलेल्या वशावटी

वरून व त्याच्या शिलालेखावरून शके ९२२ पासून शके ११८८ पर्यंत उत्तरकोंकणार या राजघराण्याचा अव्याहत अम्मल होता असें दिसून येतें.

या वशातील शेवटचा राजा सोमेश्वर याची कारकीर्द शके ११७१ पासून ११८८ (इ. स १२४९ पासून १२६६) पर्यंत होती. देवगिरीच्या महादेवरायाची कारकीर्द शके ११८२ (इ. स. १२६०) पासून शके ११९३ (इ. स १२७१) पर्यंत होती या महादेवरायाचें, ' कुकुणेश्वर ' सोमेश्वराबरोबर तुळु शुद्ध शालें व त्यात सोमेश्वराचा पूर्ण पराभव होऊन तो समुद्रात बुडाला असें हेमाद्रिनें या युद्धाचें अतस्तुत चटकदार वर्णन दिलें आहे. उत्तर-कोंकणप्रात देवगिरीच्या माझाग्याचा भाग ज्ञान्यानतर महादेव-रायांनं त्यावर आपले प्रतिनिधी नेमून तेथील राज्यकारभार चालविला, ही गोष्ट ओवळें येथील ताम्रपटावरून व अण्जूरच्या शिलाशासनावरून मिळते अण्जूरच्या शिलाशासनाने रामदेवराव जाधवाच्या राजवटीत उत्तरकोंकणचा प्रतिनिधी देवगिरीकडील भारद्वाजगोत्री श्रीकृष्णदेव नावाचा ब्राह्मण होता असें दिसतें

आज्ञाडदिन खिलर्चीनं इ. स १२९४ मयें देवगिरीवर अचानक छापा धालून रामदेवरावाचा पराभव केल्या व त्यास दिल्लीच्या चाहगहाचे माडलिक म्हणून फतूल करण्यास भाग पाडिजे या घामधूमीत रामदेवरावाचा दुसरा मुलगा बिर उर्फ भीमदेव यानें उत्तरकोंकणची वाट धरिली व त्या प्रांताची राज्यसूत्र आपले हातीं घेतली व देवगिरी व पैठण येथून आपलेबरोबर आजलेल्या ब्राह्मण व क्षत्रिय मंडळींस निरनिगच्या अधिकाऱ्यांच्या जागेवर नेमिजे त्यांची

पुस्तोत्तमपत नायक कापळे यास मरदेसाई व देशपाडेपणाचें वनम देऊन इतर ग्राहणांम जोगी उपाध्येपणाच्या वृत्त्या दान दित्या.

निवदेवाच्या वेळचे शिलालेख व साम्रघट प्रत्यक्ष उपलब्ध नाहीं परंतु त्याचे पश्चात् उत्तर कोंकणप्रांत मुसलमानराजाच्या अनलाख्वाली गेल्यावर वेदरच्या बादशहाच्या वेळचा शके १३३८ (इ स १४१६) सालचा एक महजर उपलब्ध आहे त्यात निवदेवाच्या वेळच्या शिलालेखाचा उल्लेख आहे. याम्बेरीज त्याचे कारकीर्दीमध्य ऐतिहासिक पुरावा म्हणण्यासारखा नाहीं निवदेवानें उत्तर कोंकणावर किती वर्षे राज्य केले व त्याच्या पश्चात् या प्रांताची राज्यमूर्त कोणाच्या हाती गेली याबद्दल विश्वसनीय हकिकत मिळत नाहीं

उत्तरकोंकणप्रांतावर अनहिल-पट्टण येथील श्रीभोलोभीम अगर भीमदेव यांनीं शके १०६० (इ स ११४०) चे सुमारास राज्य केलें जसा काहीं ग्रंथात उल्लेख केलेला आढळतो. परंतु भोलोभीम हा चालुक्यवर्गीय होता गुजराथच्या इतिहासात त्याच्या कारकीर्दीचे वर्णन दिलें आहे, त्याबद्दल उत्तर कोंकणात तो केव्हाही आला नव्हता असें दिसून येतें तसेंच पैठण येथे राम या नावाचा एक माटलिक राजा असून त्यास भीम नावाचा एक मुलगा होता, व त्यानें उत्तर कोंकणावर राज्य केलें अशा आशयाचा काहीं ग्रंथात उल्लेख केलेला आढळतो परंतु या दोन्ही विधानास इतिहासाचा आधार नाहीं शिवाय वर दिलेला शिलाहार राजाचा इतिहास या विधानास पोषक नाहीं

निवदेवास केशवदेव अगर प्रतापसिंह या नावाचा मुलगा होता, व त्यानें भरोळ (साष्टीनेटाच्या उत्तर भागातील अधेरी व कुर्ले यांचे

दरम्यानचा गाव) वनीक प्रतापपुर नांवाची राजधानी स्थापिल्ली असे म्हणतात परंतु दत्तकथेप्रमाणे या स्थानास दुमग आधार नाही.

रामदेवराव जाधव याम दिल्ली येथे नेऊन त्याचकडून बादशहान काही करारमदार करून घेतले याबद्दल फेरिस्त्रान आपल्या प्रवाग वर्णनात पुढील हकीगत दिली आहे. रामदेवराव जाधवान दिल्लीच्या बादशहाचें मांडलिकत्व कबूल केल्यामुळे अजिउद्दिन शिराजने देव गिरीचे राज्य त्यास परत दिलें, व त्याच्या राज्याच्या लगत असलेल्या गुजराथप्रांताचा काही भाग त्यास तोडून दिला. हाखेरीज नमस्तगि प्रांत त्यास जातइनाम करून दिला. दक्षिणतील तत्कालीन हिंदु राज्यें जिंकण्याचें कामी रामदेवराव जाधवान दिल्लीच्या बादशहाम पूर्णपणे मदत करारी अशीही शर्त सदरील करारात होती. रामदेव राव जाधवान या सर्व शर्ती मान्य केल्या. दिल्लीहून परत आल्यावर त्यानें नयमारीच्या मुभेदारीच्या कामावर आपला मुलगा विनंदेव याची नेमणूक केली. ' भातुनिनय ' नांवाच्या महानुभावीय ग्रंथा तील एक उतारा मार्गील भागान दिला आहे. त्यात रामदेवराव जाध वाने विनंदेवाम गुजराथेंत पाठविल्याचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. त्यावरून फेरिस्त्राने दिलेल्या वरील हकीगतीस दुसरा मिळतो. नर मारी प्रांतावर विनंदेवाची मुभेदार म्हणून नेमणूक आल्यावर त्यानें ठाणे येथे असलेली आपली कबरी तेथून हलवून अनहिलपट्टण येथे नेली असावी असे दिमेंत सांगण लेखाराहून उत्तरकोकणप्रांत अनहिलराज्याचा पोटभाग म्हणून समजण्यात येऊ लागला. देवगि रीच्या यादवांचें राज्य नष्ट होईपर्यंत उत्तरकोकणप्रांताचा राज्य कागभार अनहिलपट्टण येथून चालत असा असे दिमेंत गुजराथ

पानाच्या मुभेदारीच्या कामावर अमतांना तेथील राज्यकारभार चाल-
विण्यासाठी, विंनेदेवांनी देवगिरी व पेठग येथून आल्या विधासाठी
महाराष्ट्रीयब्राह्मण व क्षत्रिय या वर्गातील श्रीच मडळी नेली अमारी
असे मानण्यास जागा आहे. देवगिरीचे राज्य नष्ट झाल्यावर
गुजराथपात मुसलमानांच्या ताब्यात कायमचा गेला. त्यामुळे या सर्व
दक्षिणीमडळीम उत्तरकोंकणान परत येणे भाग पडले त्यांपैकी वयाच
ब्राह्मण व क्षत्रिय कुळानीं मुबई येथान आणि ठाणे व कुलाबा
जिल्ह्यात वसाहत केली व या तीनही प्रांतात मंदरील ब्राह्मण-
कुळातील वंशजाकडे-जोशी उपाध्येगणांच्या वृत्त्या अद्याप चालत
आहेत, तसेच मंदरील सोमवशीय क्षत्रिय जातींत, नाईक, चौधरी, चौधुरे,
राऊत (रावटे) वंगरे आडनामाचीं कुळे अद्याप आहेत. देवगिरीचे यादवांचे
राज्यात लष्करी स्वात्यात मोठमोठ्या हुद्याची कामे त्यांचेकडे अमारी
असे त्यांच्या आडनामावरून अनुमान काढण्यास जागा आहे. अण्जूर-
च्या सोमवशीय नाईक घराण्यातील ज्या वीर पुरुषांनी वसईप्रांत
किरग्याकडून हस्तगत करण्याचे कामी इ. स. १७३० साली
चिमणाजी आप्पास महत्वाची मदत केली, (यावद्दत्ता उल्लेख)
तिसऱ्या भागान येऊन गेला आहे नाईक घराण्यातील मूळ पुरुष विं-
देवाबरोबर आलेल्या विधानास पोषक असे कागदपत्र त्यांचे वंशजाकडे
आहेत असे ममजते उत्तरकोंकणात व गुजराथेत जी ब्राह्मण व क्षत्रिय
मडळी गेली ती महाराष्ट्रीय होती याबद्दल शका नाही इ. स. १४१४
(हिजरी ८१७) मान्चा येदरच्या यादवहाचा महजर, शके १२२३ चे
विंनेदेवांनी पुरुषोत्तम श्रीधर कावळे पैठणकर यास दिलेले दानपत्र,
तसेच ओवळे येथील ताम्रपत्र व अण्जूरचे शिलाशासन, यात

उल्लेखिलेल्या व्यक्तींच्या नावावरून या निधानास दुजोरा मिळतो. देवगिरीचे यादवराजे सोमवशी होते ही गोष्ट निर्विवाद आहे. महोदय-गयाने उत्तरकोंकणाला शिलाद्वारावाकडून जिवून घेतल्यावर, तेथील राज्यकारभार पाहण्यासाठी देवगिरीमंडोल श्रीकृष्णदेव, अच्युत नायक वंगरे विधामू अधिकारी पाठविले होते त्याप्रमाणेच निम-देवाने देवगिरीहून उत्तरकोंकणात जातेवेळी आपलेबरोबर आपल्या घराण्याची संपत्ति अमलेच्या क्षत्रिय कुळास व अधिकारी मंडळीस तसेच धार्मिक कृत्ये करण्यासाठी आपल्या पुत्रगुरूस बरोबर नेले असल्यात त्यात काही यादवही नाही या प्राश्न व क्षत्रिय मंडळीचे दरम्यान त्यावेळी असलेले यजमान व पुरोहितपणाचे संबंध त्याचे वस्तुजाती अद्याप कायम ठेविले आहेत, ही गोष्ट लक्षात ठेवणा-सारखी आहे.

येदरच्या यादवांचा सुलतान अहमदशिन गात्री हाचे येदरच्या मज्जर शके १३३८ ? (१३३६) - हिजरी ८१० ? (८१७) -
इ स १४१६ ? (१४१४)

हा मज्जर पारशी भाषेत अमून त्यावर येदरच्या यादवांचा शिषामोर्नन आहे शिवाय त्याच्या दोनही बाजूस त्यावेळच्या दग्वारी पद्धतिप्रमाणे तत्कालीन काशीचे शिषे आहेत. मज्जर शपजे शुद्ध गजाने अगर त्याने नेमिलेल्या न्यायाधिष्ठाने दिलेल्या निकाऱ्या. माणी येदरच्या उत्तरभागात समुद्रकिनार्या नजिक मालाड नावाचा गाव आहे. त्या गावच्या सरदेमाई व सरदेमपाडेपणाचे वतन विमदेवाने पेटणान आपलेबरोबर आणलेल्या ब्राह्मणार्थरी पुरोहितमण धर्माय नायक कादरे यास शके १२०१ (शके १२०३) मध्ये शिषास व ॥ अमापाम्येस प्रथमवर्षी दान दिले होते. उत्तरकोंकण

प्राणाची गज्यमूर्ते निरुदेवाचे हाती आली त्यानें मालाटचे सरदेमाई व सरदेशपाडेपण गोविंद मिटकरी नावाच्या एका गोरधन ब्राह्मणाकडे होतें सदरील गोविंद मिटकरी हा काहीं कालानंतर दिवंगत झाला त्याच्या पोटी पुत्रमतान नव्हतें त्याची निधवा चागुणाबाई हिला चोत्रिस हजार होन देउन निरुदेवांन सदरील बतन विरुत घेतलें व वर लिहिन्याप्रमाणे तें पुरपोत्तमपत नायक कात्रळे यास दान दिलें साष्टी व मालाट प्रांतातलीं दरगूक गावच्या उत्पन्नातून या बतनदारास पन्नास फदे (तत्कालीन नाणें) घेण्याचा हक्क असे. या हक्काम पिछोडी असे म्हणत या खेरीज स्थानिक जोशीउपाध्ये पणाचे व मानपानाचे हक्काचा ही त्यात समावेश होत असे हे दानपत्र निरानाने त्यानेळच्या पद्धतिप्रमाणें शिलावर कोरविण्याचा व त्या नागोजाग रोंग्याचा हुकूम केला होता तेहापासून शके १३३६ पर्यंत पुरपोत्तमपत कात्रळ्याच्या वंशजांनीं ह्या बतनाचा निर्वंधपणें उपभोग घेतला असावा असें ठिमत कारण शके १३३७ च्या मुमारास मालाट येथील सोमदेमले याचा पुत्र देवदेमला ठाडूर घातें या बतनावर आपला हक्क आणें असा याद प्रथमच उपस्थित केला कात्रळे व ठाडूर याचा तटा महमद दलील (दिवाण) या नावाच्या स्थानिक अधिकाऱ्यापुढे निकालाकरिता गेल्या त्यानीं दिलेला निकाल उभय पक्षास पसत न पडल्यामुळें पक्षकाराच्या विनतीवरून कज्जाचे सर्व कागदपत्र महमद दलील यानें बेदरचा यादशाह सुलतान मुल्तेमान अहमदउद्दीनगाझी याजकडे अखेर निकाला करिता पाठविले त्यावेळच्या न्यायपद्धतिप्रमाणे दिवाणी मुकदम्याची चौकशी योग्य रीतीनें व्हावी म्हणून स्थानिक पक्षाच्या समक्ष उभय

पक्षकाराचा लेखी व तोंडी पुरावा कोर्टापुढे घेण्यात येत असावा असे दिसते इंग्लंड देशात द्याणी व फौजदारी मुकदम्यात पचाच्या मह्याने कोर्ट निकाल करीत असते हिंदुस्थानात काही फौजदारी मटल्यात मात्र आरोपीस ज्यूरीची सवलत मिळते वादग्रहाने स्थानिक पंच जमवून उभयपक्षाकडील लेखी व तोंडी पुरावा घेतला व घेतून विमराजाने कायळे याच्या पूर्वजास दान दिले होते सदरील दानपत्र ज्या शिलावर कोरलेले होते त्या वादग्रहाने आपल्या पुढे आणवून त्याच्या गेरपणाइत आपली रात्री करून घेतली याप्रमाणे पुढे आलेल्या एकदम पुरावाचा विचार करून वादग्रहाने कायळ्याच्या तर्फे निकाल दिला विमरेबाच्या वेळचा दुसरा पुरावा शिलालेख उपलब्ध असल्याचे दिसून येत नाही

या महजरात विमरेबाचे पुरोहितम कायळे याम, शके १२२१ इ.स.सन् १८०४ म.दिन्याच्या अमावास्येस मृत्युमहणार्ची परीणी गाधून मालाड गंधर्वा मरदेमाई व मरदेमपाडेपणान घेतून दान दिल्याइतका उल्लेख असून, ते ज्या शिलास कोरले होते त्या वादग्रहाने आपल्या रात्री करिता दरवारात आणविल्या होत्या असे स्पष्ट म्हटले आहे, यावरून मद्रास शिलालेखान्या अस्तित्वाबद्दल शका पेण्यास लागी उरत नाही परंतु अन्नल शिलालेख उपलब्ध नसल्यामुळे या चारुनी संपादनदृष्ट्या जास्त लिहिता येत नाही

अन्निशग तानुयानील नागास येथील भामेश्वराच्या देवळात शके १२८० चा वर्षासाराचे वेळचा एक मराठी शिलालेख उपलब्ध आहे. प्रथमानेच्या सन १००५ मानच्या १० व्या अक्षान दनितासाचार्य 'क' रात्रवाटे दानी या शिलालेखाचे मंगोपा दानि

प्रस्तुत (पिछोडीच्या दाव्याच्या) महजरानद्वल पुढे लिहिल्याप्रमाणे आपलें मत दिलें आहे “ देवगिरीच्या विंहराजानें शके १२२१ (शके १००३ ?) मज्जे पुरपोत्तम नायक कावळे यास दिलें दानपत्र खेर असून या महजरतीन मनूर त्याच्या गरेपणा वद्दल साथ पटवीत आहे हा महजर वेदरचा गहामनी पातशहा अल्लाउद्दीन (दुमरा) ह्याच्या कारकीर्दीच्या पहिल्या वर्षी लिहिला गेला हें वर्ष हप्त सद् घ हफदह म्हणजे ८१७ हिजरी म्हणजे शके १३३५ व इ स १८१४ होय. ह्या माली वेदरच्या पातशहापुढे भीमदेवाचें (विमदेवाचें) मूळ आज्ञापत्र प्रतिगद्दीने मांडले होतें भीमदेव ठाण्याम यादवाची सुभेदारी करीत असता शके १२२१ च्या माघात चागुणानाई मिट्कगीण इजफडून देशपाटेपणाचें बतन विकत घेऊन तें एक वर्ष व तीन महिन्यानीं म्हणजे शके १२२३ च्या वैशाखात पुरपोत्तमपत कावळे गजगुह यास दान देता झाला पिछोडीच्या दाव्याच्या महजरात मदरील दानपत्राचा उल्लेख केलेला आहे या महजरात विमदेवाच्या मूळ जुन्या मराठी आज्ञापत्राचें पारशी भाषांतर शके १३३५ त केलेलें आहे, व त्याबरोबर मूळ जुन्या मराठी आज्ञापत्राचें मराठी भाषेंत तात्पर्य दिलें आहे या तात्पर्यांत शार्वरी मवत्साला शक १२२०, व श्रवमवत्साला शक १२२३, पाहिजे कारण शके १२२० च्या माघानंतर एक वर्ष तीन महिन्यानीं म्हणजे शके १००३ च्या वैशाखात विंहराजानें दानपत्र दिलें असें पारशी व मराठी तर्जुम्यात म्हटले आहे या शकाच्या आकड्यामध्ये चूक होण्याचे कारण पारशी व मराठी भाषांतर

कागान्याना ज्ञानेश्वरकार्णीन मूळ जुनें मराठी अक्षर व आकडे नांटे न वाचना आल्यामुळे ही गुरुन झालेली आहे. धान-प्रमाणे फारशी भाषांतरांतल फमली मनाच्या आकड्यातही दुरुस्ती केली पाहिजे. ह्या दुरुस्त्या फार गोल विचार करून करावयाला नको आहेत. वर वर पाहणाऱ्यालाही त्यांनी अवश्यकरा दिमेल, हा लेख येणेंप्रमाणें दुरुस्त करून घेतला म्हणजे त्यांतील मजकूर पूर्णपणें विश्वमनीय आहे अमें दिमून येनें. प्रस्तुत महजर बेदरचा बाहमनी पातशहा अझाउद्दीन (दुसरा) धान्या फारकीर्दीच्या पहिल्या वर्षी लिहिला. हें वर्ष हसनद् व हफदद् म्हणजे ८१७ हिजरी (शके १३३६) (इ. स. १४१४) होय ह्या माली बेदरच्या पातशहापुढें भीमदेवाचें (विंगडेवाचें शके १२२३ चें) मूळ आज्ञापत्र प्रतिसादीनें माडलें होणें त्यांतील मजकूर प्रस्तुत महजरांत दिले आहे; व तो पूर्णपणें विश्वमनीय आहे. फारशी नव्वळ अमल वरहूकम अमून निचें मराठी रूपानर मागाहून बऱ्याच वर्षांनीं केळें आहे. त्यामुळे त्यांतील मराठी भाषा यादवकार्णीन नाहीं. तथापि आर्तील मजकुराला धडा विलहून वमलेला नाहीं. ह्या महजरांत बाहमनी पातशहा मुस्तान मुन्मान अझाउद्दीन (दुसरा) धान्या फारकीर्दीचें पहिलें वर्ष ८१७ हिजरी होणें अमें म्हटलें आहे. ८१७ हिजरी म्हणजे इ. स. १४१४ होय. फेरिस्ता धानें दिलेल्या हकि-गनी प्रमाणें या दुसऱ्या अझाउद्दीनाची फारकीर्दी इ. स. १४३५ न मुरू झाली. या दोन मतान एकबीन २१ वर्षांचा फरक पडतो यावरून महजरान्या स्वरुपावरून बारीक विज्ञान लोकांनी शका प्रदर्शन केली आहे. परंतु फेरिस्तानें अझाउद्दीनान्या फारकीर्दीच्या सुवातीचें

साल (इ. स १४३५) दिलें आहे त्यानदल मुमल्मान इतिहाम लेखकान अद्याप एकमत नाहीं. दुर्गादेवीच्या दुष्काळाच्या पर्माना-सन्धानें लिहिताना फेरिस्तानें अद्याच त हेची चूक केली आहे या एकदर निवेचनावरून पिठोडीच्या दाव्याचा महजर पूर्णपणें विश्वसनीय आहे ”

विनदेवानें पुरयोत्तम नायक कावळे यास वेंशाख व० ३० स पूव नाम सक्तर शके १०२१ सूर्यग्रहणीं जें दानपत्र दिलें आहे त्यातील शक चुकीचा आहे यात शका नाहीं कारण छरनाम सक्तर वास्तविक शके १२२३ मालीं होते व त्या वर्षाच्या वेंशाख वा। ३० स उठर कोंकणान ग्रहण होते ही गोष्ट ज्योतिर्गणितावरूनहि स्पष्ट दिसतें यावरून इतिहासकार्य कै० राजवाडे यांनी या दानपत्राच्या शका-सयधीं घेतलेला आक्षेप बरोबर आहे असें दिसतें विनदेवानें दिलेलें सदरील दानपत्र मुळात पाहावयास न मिळाल्यामुळें ते सस्कृत अगर मराठीत होते हे समजण्यास मार्ग नाहीं त्यातील मजबूर ज्ञानेश्वरकालीन जुन्या मराठीत होता असें क राजवाड्यांनीं कोणत्या आधारावरून म्हटलें आहे तें समजत नाहीं

यादवकालीन बहुतेक शिलालेख व ताम्रपट सस्कृत व कानडी भाषेंत आहेत तेव्हा सबल पुराव्याच्या अभावीं सदरील दानपत्र मराठीत कोरलें गेलें होतें असें म्हणणें वाचवी होणार नाहीं

मदरील महजर (निवाडा) ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्वाचा आहे विनदेवानें ज्या पुरयोत्तम नायक पैठणकरास मालाडचें सरदेसाईपण व सरदेशपाडेपण दिलें त्याचें नांव पठरपूरच्या देवळाच्या जीणोंद्वारासाठीं ज्या दानशूर गृहस्थानीं देणग्या दिल्या त्याच्या

यादीत आढळते. पटणचे नायक घराणे हे प्रतिष्ठित व सुमन्य होते. मदरील यादीत गंगाधर नायक, गंगवती नायक, सिध नायक, श्रीपती नायक, पुरुषोत्तम नायक यांची नावे आढळतात. त्यांपैकी गंगाधर नायकाने एकापेक्षा अधिक वेळा देणग्या दिल्याचे आढळून येते. पदरपूरच्या देवळाचे जीर्णोद्धारचे काम शके ११९५ पासून शके १२०० पर्यंत चालू होते. विंभदेवाचे दानपत्राचा शक १२२३ आहे. यावरून हा दानपत्रात नमूद केलेला पुरुषोत्तम नायक हा बरील नायक घराण्यापैकीच असावा असे दिसते. विंभदेवाचे दानपत्रात कर्णोक्त शंकर प्रभू व कर्णोक्त देवदाम प्रभू यांची नावे आढळतात. पदरपूर येथील श्रीविठ्ठलमंदिराचे जीर्णोद्धारचे मदतीसाठी तत्कालीन ज्या उदार पुरुषांनी देणग्या दिल्या त्यांची यादी पदरपूरच्या ग्रिलालेखात दिली आहे. त्यान कर्णिक घराण्यातील पुरुषांची नावे आढळतात. यावरून रामदेवराव जाधवाचे राजवटीत 'कर्णिक' घराणे सुमन्य अन्न राजदरबारान मदरील घराण्यातील पुरुषांचे वरेच वजन अमात्रे असे दिसते. देणगी देणाऱ्याच्या यादीत, देवगिरीचे यादवराजे, महादेवराय व रामदेवराव व त्यांचा करणाधिप आमचा नरिनायक हेमाद्रि यांची नावे प्रामुख्याने नमूद करण्यात आली आहेत वगैरे हकीगत पूर्वी येऊन गेली आहे बरील विवेचनावरून विंभदेवाने उत्तरकोरणात येनेवेळी आपलेबरोबर देवगिरी व पटणकडील माझगडीस मंडळी आपली होनी या विधानास पुष्टि मिळते. या महजरावरून शके १३३८ साली उत्तरकोरणात मुगलमानांच्या जमनामाली होता असे दिसते.

हा महजर इ. स. १४१४ मध्ये (जिजी सन ८१७) वेदना पावसला मुन्नेतान पल्लव गादी वाने दिना अमे महजे आहे,

परंतु त्या मालीं वेदरचे गादीवर अल्लाउद्दीनशाहा बहामनी (दुसरा) हा होता व त्याचे पश्चात् इ. स १४३४ (हिजरी सन ८३८) मध्ये मुल्तान अहमद गाझी हा वेदरच्या गादीवर बसला. याबद्दल हा महजराच्या खरेपणाबद्दल काही विद्वान गृहस्थानीं आक्षेप घेतले जाहेत. परंतु बहामनी वशातील बेगबेगच्या पुरुषानीं दक्षिणेंत जीं निरनिराळीं राज्ये स्थापन केलीं त्याचा समग्र व गराखुरा इतिहास आजपर्यंत कोणी लिहिण्याचा प्रयत्न केला नाहीं मुसलमानी बखर कारामध्ये एकाच प्रसंगाबद्दल दिलेल्या हकीकतींत बगीच तफावत दिसून येते. अशापरित्यक्तींत महजराच्या सालात चूक आहे इतक्याच कारणाबद्दल इतर पुराव्याच्या अभावीं तो बनावट आहे असे म्हणणें बाजवी होणार नाहीं.

अहमदशाहा बहामनी (दुसरा) हा वेदरचे गादीवर असताना उत्तरकोंकणप्रांताच्या सुभेदारीचें काम अल्लाउद्दीन गाझी यांचेकडे अमावें असें दिसतें. व त्यानें वेदरच्या तत्कालीन बादशहाच्या तर्फे निकाल दिला असल्यास अशी चूक होण्याचा संभव आहे अगर मूळ हुक्माची नक्कल करणाऱ्यानें, हिजरी सन ८३८ ऐवजी नजरचुर्कानें ८१७ हा आकडा घातला असल्यास नकळे। बहामनी राज्याचा विश्वसनीय इतिहास बाहेर येईपर्यंत या बादशहान्त मुघाचा कायमचा निवाळ लागणें शक्य नाहीं दुसरा आक्षेप असा आहे कीं, शके १२२१ सालीं शुब सवत्सर नसून त्या सालच्या वैशाख वद्य ३० स सूर्यग्रहण उत्तरकोंकणांत नव्हतें परंतु इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं ह्या आक्षेपाचें निरसन केले आहे शिलालेखातील भाषा व मजकूर बरोबर न ममजल्यामुळे

शके १२२३ च्या ऐवजी १२२१ असा आंकडा नजरचुकीन पटला असला पाहिजे. कारण शके १२२१ साली हव संवत्सर नसतांना तें शिलालेखांत लिहिण्याची दोवळ चूक कोंणताही हिंदूराजा करणार नाहीं. शिवाय ज्योतिर्गणितशास्त्रावरून शके १२२३ न हवसंवत्सर असून त्या सालच्या वैशाख या ३० रोजी उत्तरकोंकणांत सूर्य ग्रहण होतें असें स्पष्ट दिसतें. मूळ फारशी महजरांत फसली सनाचा नामनिर्देश नसतांना त्याच्या इंग्रजी तर्जुम्यांत फसली मन दिला आहे, ही भाषांतरकाराची चूक आहे. गद्यज्ञान वादशाहाच्या कारकीर्दीपर्यंत दक्षिणेंत फसली सन प्रचारांत आला नव्हता, यामुलें अस्सल महजरांत फसली सनाचा निर्देश जबाबदार अधिकाऱ्यांकडून केव्हांहि करण्यांत आला नमता, ही गोष्ट निर्विवाद होय.

या महजरावरून पंढरकर कावळे व सालाडेचे हेमले यांचे दग्भ्यात पिछोटीच्या हवकासबंधांनीं जो नंदा चालला होना त्याचा निकाल लागला आहे. या हवकाचा नागरील कोर्टापुढें आणलेल्या शिवाय कोरल्ल्या होना, त्यावरून तो महजरांत उतरून घेतला असाया असें दिसतें. मदरगल तपगिलावरून नत्कान्योन सामानिक स्थिती वर थोडा प्रकाश पडतो म्हणून तो पुढें देण्यांत येत आहे.

१. दग्भ्यात कोरल्ल्या दग्भ्यात पुढें सापडत कावळे पंढरकर यांचा १४ दि. देव अगाथा (विजयची पाने ११ व मुद्रापत्र ५)
२. प्रतीक सापडत मुद्रापत्र १६ " पिछोटी " देव १६ " पिछोटी न दिवाय विजयकीर्ती शकट दलग १६ पाने
३. गद्यज्ञान वादशाहा हा. ३३ न अस्सल महजरा २४३ दग्भ्यात

व पक्षान्न धानांचा ' विडा ' वाजनगाजन पुरषोत्तमपन्तासदेस पाठवाया.

८. प्रत्येक गांवाच्या उत्पन्नांतून ' सरदेसाईपणाचे ' रुपये तांन, व ' सरदेसाईपण्टेगरीचे ' रुपये दोन, मिळून रुपये पांच (दरशेकड) पुरषोत्तमपन्तास देत जावे.
९. कोणावडेस लग्नवार्थगम्बन्दी मण्डप घातल्यास ' मण्डवट्या ' पुरषोत्तमपन्तास द्यावा. म्हणजे तन्निमित्त दोन पंचे देत जावे.
१०. बहिष्कारनिमित्त आयशिव देऊन बोलास शुद्ध करणें अमक्यास प्रत्येक ' प्रायश्चित्ताचे ' द्रव्यांतून ददावा हिस्सा पुरषोत्तमपन्तास द्यावा.
११. हत्य वध्यादे प्रत्येक कार्यांत प्रथम ' टिळा ' व (मन्मान प्रीत्यर्थ) ' विडा ' पुरषोत्तमपन्तास द्यावा.
१२. लग्नवार्थगम्बन्धा ' घटिकापाट ' पुरषोत्तमपन्तास देत अगावा.
१३. प्रत्येक गांवातून दोन ' विधे जमान ' सरकारक्या वसतासून, पुरषोत्तमपन्तास माफ अगावी.
१४. प्रत्येक परगण्यातून सरकारक्यासरासून माफ असा ' एव गांव ' पुरषोत्तमपन्तास दनास द्यावा.
१५. वरील चौदा परगण्यानील गांवातून दर विध्यास सरदेसाईपणाच्या हक्काबद्दल व सरदेसाईपण्टेगरीच्या हक्काबद्दल ' चार चार पायली भात, ' असे पुरषोत्तमपन्तास देत अगावे.
१६. अशाधिकारपिंडी जे सरकारचे वर असतील ते सर्व पुरषोत्तमपन्तास माफ असावे.

वरील तपशिलावरून ६०० शें वर्षांपूर्वी उत्तर कोकणांत सरदेसाई । सरदेसाईपणाचें यतनांत कोणकोणत्या हक्काचा समावेश होत असे ह्याची कल्पना होते. स्थानिक विडा, टिळा वर्गचे मानधानांचें

हक्कांग्वेरीज, लग्नकार्यांत घटकापत्रिका घालण्याचा व वहिष्कृत इम मास प्रायश्चित देऊन शुद्ध करण्याचा वर्गरे धार्मिक हक्काचाही त्यात समावेश होतो असें दिसतें. वरील तपशीलांत पिच्छोडी ह्या शब्दाचा उपयोग केला आहे. हा शब्द मराठी अगर गुजराथी नमून मूळ हिंदी भाषेंतला आहे. हिंदी भाषेच्या कोंडांत पिछोडा म्हणजे पामोडा (अंगार पेंण्याचें उपवस्त्र) व पिच्छोडी म्हणजे पासोडी असा या शब्दाचा अर्थ दिला आहे. प्रत्येक गावातून सरदेशपाडे यान एक पिच्छोडी अगर तिच्या ऐवजी पन्नास रोकड कचे पेंण्याचा हक्क होता. यावरून उत्तर कोंकणान पामोडी पेंण्याचा हक्क ६०० टें वर्षांपूर्वी अमलात होता असें दिसतें.

पासोडीचा हक्क पेंण्याची बहिवाद महागृष्टात फार वर्षे प्रचलित आहे. याबद्दलचा उल्लेख " भावजी व पारमनीस " ह्यानी प्रसिद्ध केलेल्या 'पेंगव्यांच्या वफतारांतील वतनपत्रें व निवाडे पत्रें' या पुस्तकात आढळून येता. मदरील पुस्तकात भावळ प्रांतातील भाजे गहुजें येथील कृष्णाजी बिन नरमोजी बोडका मोकदम ह्याम मांजे नजपुरने मोकदमीने वतन दिल्याबद्दलचें वृत्तिपत्र (न. ९.) छापलें आहे. * मदरील वृत्तिपत्रान पासोडी पेंण्याच्या हक्काचा उल्लेख केला आहे त्याचा तपशील येणेंप्रमाणें.---

तुजकडे मान पितपशील आधी निगेनी च यावाजी याजकडे
मान पितपशील माग

१ नागर	१ हागग पेळो
१ दमरीयाचा मान	१ तपवाळीचा मान
१ ताराळगट	१ गारीया मान
१ पागडी निम	१ पगाडा निम,
१ वावऱ्याची यात्री निम	१ आवऱ्याचा वाग निम
१ तर्धक आधी	१ तधक माग
१ विडा गाडी	१ विडा
१ आभारापामून पयसाच प	१ आभारापडन पावपाग
१ पागीयाचा माळ गाधी	१ मंग घर गाडी
१ मंग घर पालक	१ पागीयाचा मागी माग

१०

१०

तसेच शिरोजी निन शिवाची निन भिकानी दगुळकर मोकदम मोने कामथडी तर्फ खडे वागे प्रात याय निरेल्या वतनपत्रान नजदूर ओहे तो येणप्रमाण —

मोने मनकूरच्या पाटिळिकिच्या वतनार्ची सेवा दटक प्रमाण रुग्नि गाण वतन सबधी हक्क लाणी मानपान इनाम पासोडी घाने उत्पन्न काळी व पादरीचे सुदामतप्रमाण पुत्र पोत्रानि वशपरपरेन अनभनून मुख्यरूप राहणे + शाशिवाय “पि छोटी हा मळ पुष्कळ जुन्या सनटात व हक्काच कागदात येतो त्याचा अर्थ वस्तू जमा अमून वतनपत्राच्या कुटुंबाच्या निर्वाहाकरिता निगेर वेतन अमाहि त्याचा

नामान्य अर्थ अमाया. पट्टिपट्टीं म्हणजे विन्टोटीचा हक्क, हा
मजदूर पुष्कळ ठिकाणी दिव्या जाळतो. मदागद, दराड, म. यथांत
नमो. सर्व प्रांतांत पट्टी-पट्टीचा हक्क पट्टीय व देवमुक्ताय अमाय
मिळतो. मागटांत व मुजगमेंत त्याकायांत जगा-विन्टोटीचा वेग
करण्याची अद्याप नाय आहे. जगा म्हणजे अमन्या त्यांय अमन्या
पापपोळ भागण्या; व विन्टोटी म्हणजे दमोस मुंडाळण्याचा मोस
(उपवस्त्र); यावरून मार्वलिवार्डी अंगार वेगळ्या उरवसान पापेटी
म्हणण्याचा प्रधान अमाय असे दिवने. मुंबई येथे पापटी लोकांच्या
महाकायान व दिवुगमाजान पाताले प्रचंड्या त्यामनाभांत जगा-
विन्टोटीचा वेगार करण्याची अद्याप न्हिवाट आहे. यावरून मुंब-
ई. पाताले प्रभु ते म्हणजे मागट्यानीय प्रमाणवरून अमाय मुजगमेंतीय
पापाने पाटय येथील म्हणजे गिवागी अमाय व मुजगमेंतीय
मुजगमेंतीनी वारीत वेगळ्या येथील वारी वारीतीनी त्यानी
भायलावेगळ्या उरवोण्यानी माविण्या अमाय्या गमे यमुमान
वाडण्याय जगा आहे.

[illegible]

भागांश्चानिन्नादिनां तु १३८९.

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

आला आहे सदरील शिलालेख ठाणे-कोकणचा राजा हवीरराय याचें
 मेळचा अनून तो आपणास “ श्रीमत्यप्रौढिप्रतापचक्रवर्ति महाराजा-
 धिराज ” म्हणवीत होता असें त्याजवरून दिसतें. सदरील शिलालेखावर
 शालिवाहन शकानरोवर हिजरी सन दिला आहे व त्याचा प्रधान
 सिहिप्रो नावाचा मुसलमान होता असें म्हटलें आहे. शके १२८०
 मध्ये उत्तरकोकणात मुसलमानी राज्याचा जम बसला नव्हता असें
 असता आपणास “ प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति ” म्हणाविणारा कोणता
 स्वाभिमानी हिंदुराजा आपले शिलाशासनावर मुसलमानी सन लिहील ?
 तसेंच त्यावेळीं दिवाणगिरीची कांम करण्यास हिंदू लोकामध्ये कर्तव्यगार
 माणसाचा तुटवडा होता अशा तऱ्हेचा उल्लेख कोठेही आढळून येत
 नाही. यादवकालीन शिलालेख व ताम्रपट मस्कृत अगर कानडी भाषेत
 आहेत. यादवाच्या शिलाशासनावील काहीं विरुदांपैकी एक निरुद्ध
 या शिलालेखात दिलें आहे, यावरून हवीरराय हा इतर पुराव्याच्या
 अभावी देवगिरीच्या यादवराजघराण्यापैकी असला पाहिजे हे विधान
 इतिहास व युक्तिवाद यास धरून नाही. मुसलमानासवधानें हिंदूच्या
 मनामध्ये अत्यंत पीळ होता अशा वेळीं हिजरी सन दक्षिणेंत सुरू
 होण्यापूर्वी त्यास सदरील शिलालेखात प्राधान्य दिलें आहे ही गोष्ट
 फार चमत्कारिक दिसते. के. रानवाडे यांनी शिलालेखाचें सशोधन
 करिताना त्याचा खरेपणा प्रस्थापित करण्याविषयी जीं कारणें दिलीं
 आहेत तीं अपुरी असून सशोधकाना त्रिलकुल पटण्यासारखीं नाहींत.

नागाव हा गाव अष्टागरात असून त्या प्रांतात चोंल हें व्यापाराचें
 एक मोठें बंदर होते. त्या ठिकाणी ईजिप्त, अरबस्तान, द्राण वगैरे
 देशातील प्रेच लोक व्यापाराकरीता येत असत व प्रेच अरब लोक

त्याठिकाणी म्हाईक रहिवासी आले होते. काहीं जरबी व्यापाऱ्यांनी तत्कालीन भारतीय प्रयाची आरबी भाषेंत रूपांतरें करून आपले देशांत नेल्याचा उद्देश मुमलमानी तवारिखांतून केलेला आढळतो. उत्तरकोंकणांतील चक्रवर्ति हिंदुराजाच्या प्रधानाचें पद एखाद्या मुसलमान गृहस्थास मिळालें अमत्तें तर मुमलमानी तवारिखातून त्याबद्दल गौरवपूर्वक निर्देश करण्यात आला असता. पण एकंदर परिस्थितीवरून या शिलालेखाच्या स्वरेणाबद्दल जबरदस्त शंका येते असें मोठ्या दिलगिरीनें म्हणावें लागतें. इ. स. १९१४ साली प्रसिद्ध झालेल्या महिकावतीच्या वखरीस इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे, त्यांतही शके १२८९ साली उत्तर-कोंकणांत हवीरराय नांवाचा राजा होता, अशाबद्दल विलकुल उल्लेख नाही. यावरूनही हा शिलालेख खरा नाही ही गोष्ट सिद्ध होतें.

प्रस्तुत शिलालेखांतील अपभ्रष्ट संस्कृत भाषेचा नमुना पुढें दिला आहे:--

“ श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति महाराजाधिराज हंबीर राओ ठाणें कोकणराज्यं क्रोति सत्येतन्मिन् काळे प्रवर्तमानें धरमादिपत्रं लिखितं यथा सर्वव्यापारिसिंहिप्रो तंनिरोपित अठागर अधिकारिआ कुसना अहासण नाकाचा सणवै देऊ प्रोण्होन्हवेळितः

सदरील शिलालेखांतील मजकुराना चांगला बोध होत नाही. श्रीरायाचा प्रधान म्हणजे हंबीररावाचा प्रधान झालें तेथील मोठा व्यापारी सिंहिप्रो यांस मोठमोठी शॉडें ज्यांत आहेत अशी वाटी धिकली असावी व त्याकामीं अष्टागरांतील आगऱ्यांनीं त्यास उपद्रव करूं नये असा धरसु (धर्म) या धरमपत्रान नमूद केला असावा

असें दिसतें. या धर्मपत्रांतील साक्षीदारांत 'नागदेऊ भाई दारुभुसदे शेट्टे' व नागांवच्या जमातीपैकी पेट्टेगु महामद्र दाउवार आया राजि दाउवार आया असे साक्षीदार आहेत. पहिलें नांव पारंगी गृहस्थांचें असावें. दुसरें महामद्र (मुसलमान) अरबी गृहस्थांचें असावें.

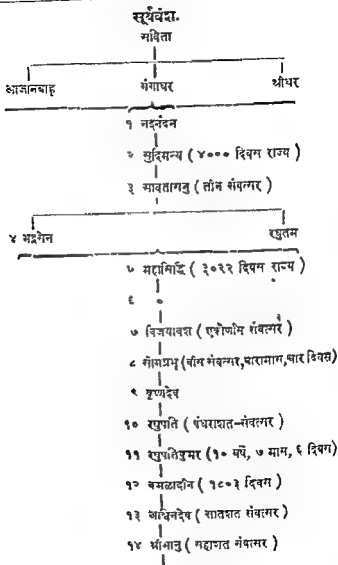
शके १२८९ च्या सुमारास पारंगींची वसाहत नागांव येथें असल्याचा कोठें उल्लेख नाही. दुसरा इसम मुसलमान अरब असावा. त्यास महामद्र अशा नांवानें संबोधिलें आहे. हंबीरराव हा फदाचिह्न चाल प्रांताकडील आगरी लोकांचा सरदार असल्यास न कळे ! परंतु याकामी संगोधन झाल्यावांचून हा शिलालेख त्वरा आहे अगें म्हणणें रास्त होणार नाही. तमेंच या शिलालेखांत उल्लेखिलेला हंबीरराओ (राव) देवगिरीच्या यादव कुळांतील होता असें म्हणणें ऐतिहासिकदृष्ट्या बरोबर नाही.

देवगिरीचे विंवेदेवाचा उत्तरकोंकणप्रांतावर अम्मल होता अगें दाखविणारे दोन ग्रंथ आमचे पाहण्यांत आले आहेत. पैकीं विंवाख्यान नावाचें पुस्तक रघुनाथ पुतळाजी राणे यांनी इ. स. १८७७ सालीं छापून प्रसिद्ध केलें. या पुस्तकाच्या प्रति अद्याप बऱ्याच टिकाणी उपलब्ध आहेत. हाच ग्रंथ महिकावतीची ऊर्फ माहिमची बखर या नांवानें कल्याण येथील आमचे मित्र श्रीयुक्त सदाशिव महादेव दिवेकर यांनी इतिहासकार्य के. राजवाडे यांचे प्रस्तावनेसह इ. स. १९१४ मध्ये छापून प्रसिद्ध केल्या. विंवाख्यान ऊर्फ महिकावतीची बखर प्रथम उजेडांत आणण्याचें श्रेय रघुनाथ पुतळाजी राणे यांस देणें वाजवी आहे. के. राजवाडे यांम या ग्रंथाची माहिती होती

असें त्यांनीं आपल्या प्रस्तुत बखरीच्या प्रस्तावनेंत कबूल केलें आहे. असें असून “ या बखरीचा पत्ता आजपर्यंत नव्हता, व नापत्ता असलेल्या या इतिहासप्राताच्या आड येणारा पटदा प्रस्तुत बखरीच्या प्रकाशनानें दूर सारला जावा, व इतिहास रंगभूमीवरील एक अज्ञात चित्रपट खुला होत आहे तें पाहून सहृदय वाचक बखरीचा पत्ता लावणाऱ्या व ती हस्तगत करणाऱ्या दिवेकरांना दुवा देतील ” अशा आशयाचें राजवाडे यांनीं सदरील बखरीचे प्रस्तावनेंत दिलेलें मत ऐतिहासिक सत्यास धरून नाहीं. तसेंच “ आजपर्यंत सापडलेल्या सर्व बखरींत आपण प्रसिद्ध करित असलेली महिकावतीची बखर सर्वांत जुनाट आहे ” असें सदरील बखरीच्या प्रस्तावनेंत कै. राजवाडे यांनीं विधान केलें आहे त्यासही काहीएक आधार दिला नाहीं. राणे याच्या विवाह्यानात अथवा महिकावतीच्या बखरींत देवगिरीच्या यादवराजांची अगर विवडेयांची ऐतिहासिक माहिती मिळेल अशी कोणाची अपेक्षा असेल तर ती व्यर्थ आहे, ही गोष्ट पुढील विवेचनावरून वाचकाच्या सहज ध्यानात येईल.

या अर्थात पौराणिककालातील दशावताराचे उत्पात्तिपानून उत्तर-कोंकणात फिरग्याचा अम्मल सुरू होईपर्यंत हजारों वर्षांची एकीकृत वेगवेगळ्या लेखकांनीं गोवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भगवान् दत्तानें व कैशवाचार्यानें देवगिरीच्या यादव घराण्याच्या ज्या दोन वेगवेगळ्या वंशावळी या बखरींत दिल्या आहेत त्या, प्रस्तुत पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागाच्या शेवटीं दिलेल्या कोणत्याही वंशावळीशीं जुळत नाहींत. महिकावतीच्या बखरीतील पृ. ७३-७४ मध्ये भगवान् दत्तानें पंथावळ दिली आहे ती येणेंप्रमाणें —

१५. ० (दोनशत शेवतमर)

१६. जयसवन (दीडशत वर्षे)

१७. रामराजा (तुरीया जालें)

या वखरीच्या ८९ पानावर केशवाचार्यांनी दिलेली वंशावळ
येणें प्रमाणें:—

१. रामराजा (संवत् ५७४)

↓
त्रिपाळराजा

↓
त्रियकराजा

↓
मोविंदराजा

↓
हस्तासाराजा

↓
०

↓
०

↓
०

↓
०

रामराजा (कृष्णराजाचें वंशिप (सक ११९३)

या दोन्ही वंशावळी, 'चारगळ, विचित्र अर्थांत अविश्वसनीय' आहेत अशी कबुली इतिहासकार्य राजवाडे यांनी दिली आहे. ताम्रपट; गिलालेख, मुसलमानी तबारिखा, प्रघासवृत्त, काव्ये किंवा अन्य सजातीय, विजातीय संस्कृत, प्राकृत छेस खापेकी कशाचाच पडताळा विचवंचीय राजांच्या किंवा नागरशादि राजांच्या वत्तरीत

आला आहे. सदरील शिलालेख टाणे-कोकणचा राजा हवीरराव याचें
 पेळचा अमून तो आपणास “ श्रीमत्वप्रौढिप्रतापचक्रवर्ति महाराजा-
 धिराज ” म्हणवीत होता अमें त्याजवरून दिसतें. सदरील शिलालेखावर
 गालिवाहन शकासोवर हिजरी सन दिल्ल आहे व त्याचा प्रधान
 सिहिप्रो नावाचा मुसलमान होता असें म्हटलें आहे. शके १२८०.
 मध्ये उत्तरकोंकणात मुसलमानी राज्याचा जम वसला नव्हता असें
 असता आपणास “ प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति ” म्हणाविणारा कोणता
 म्वाभिमानी हिंदुराजा आपले शिलाशासनावर मुसलमानी सन लिहील ?
 तसेंच त्यावेळीं दिवाणगिरीची कामें करण्यास हिंदू लोकामध्ये कर्तव्यगार
 माणसाचा तुटवडा होता अशा तऱ्हेचा उल्लेख कोठेही आढळून येत
 नाहीं. यादवकालीन शिलालेख व ताम्रपट मस्कृत अगर कानडी भाषेत
 आहेत. यादवाच्या शिलाशासनातील काही निरुदापैकी एक निरुद
 या शिलालेखात दिलें आहे, यावरून हविरराव हा इतर पुराव्याच्या
 अभावी देवगिरीच्या यादवराजपराण्यापैकी असला पाहिजे हें विधान
 इतिहास व युक्तिवाद यास धरून नाहीं. मुसलमानासवधानें हिंदूच्या
 मनामध्ये अत्यंत पीळ होता अशा वेळीं हिजरी सन दक्षिणेंत सुरू
 होण्यापूर्वी त्यास सदरील शिलालेखात प्राधान्य दिलें आहे ही गोष्ट
 फार चमत्कारिक दिसते. कै. राजवाडे यांनीं शिलालेखाचें संशोधन
 करिताना त्याचा खरेपणा प्रस्थापित करण्याविषयीं जीं कारणें दिलीं
 आहेत तीं अपुरी असून सगोषकाना विलगुल पटण्यासारखीं नाहींत.

नागाव हा गाव अष्टागरात असून त्या प्रांतातचाल हें व्यापाराचें
 एक मोठे बंदर होतें. त्या ठिकाणीं ईजिप्त, अरबस्तान, इराण वगैरे
 देशातील बरेच लोक व्यापाराकरिता येत अमत व बरेच अरब लोक

त्याठिकाणी म्यार्दक रहिवासी आले होते. काही अरबी व्यापाऱ्यांनी तत्कालीन भारतीय अरबी भाषेत रूपांतर करून आपले देशात नेल्याचा उल्लेख मुमलमानी तबारिखानून केलेला आढळतो. उत्तरकोंकणातील चक्रवर्ति हिंदुराजाच्या प्रधानाचें पद एखाद्या मुसलमान गृहस्थास मिळालें असतें तर मुमलमानी तबारिखातून त्याबद्दल गौरवपूर्वक निर्देश करण्यात आला अमता. पण एकदम परिस्थितीवरून या शिलालेखाच्या ररेपणाबद्दल जबरदस्त शका येते असें मोठ्या दिलगिरीनें म्हणावें लागतें. इ. स. १९१४ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या महिकावर्तीच्या बाखरीत इतिहाराचार्य राजवाडे यांनीं प्रस्तावना लिहिली आहे, त्यातही शके १२८९ सालीं उत्तर-कोंकणांत हबीरराय नावाचा राजा होता, अशाबद्दल नितकुल उल्लेख नाही. यावरूनही हा शिलालेख सगऱ्या नाहीं ही गोष्ट सिद्ध होतें.

प्रस्तुत शिलालेखातील अपभ्रष्ट संस्कृत भाषेचा नमुना पुढे दिला आहे --

“ श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति महाराजाधिगज हबीर राजा-
ठाणें कोकणराज्य कोति सत्येतन्मिन् काळे प्रवर्तमाने धरमादिपत्र
लिखित यथा सर्वव्यापारिसिंहिप्रो तनिरोषित अठागर अधिकारिआ
कुराना अहामण नाकाचा सणवै देऊ प्रोणहोहवेळित

सदरील शिलालेखातील मजकुराचा चांगला बोध होत नाही. श्रीरायाचा प्रधान म्हणजे हबीररायाचा प्रधान ह्यानें तेथील मोठ्या व्यापारी सिंहिप्रो यास मोठमोठी झालें ज्यात आहेत अशी वाडी विकली असावी व त्याकामीं अष्टागरातील आगच्यानीं त्यास उपद्रव करून नये असा धरमु (धर्म) या धरमपत्रान नमूद केला असावा

असें दिमते. या धरमपत्रांतील सार्धदारांत 'नागदेऊ भाई दारुभसदे शेट्टि' व नागांवच्या जमातीपैकीं पैंगु महामद्र दाउवार आया राजि दाउवार आया अमे साक्षीदार आहेत. पहिलें नांव पारंगी गृहस्थांचें असावें. दुसरें महामद्र (मुसलमान) अरबी गृहस्थांचें असावें.

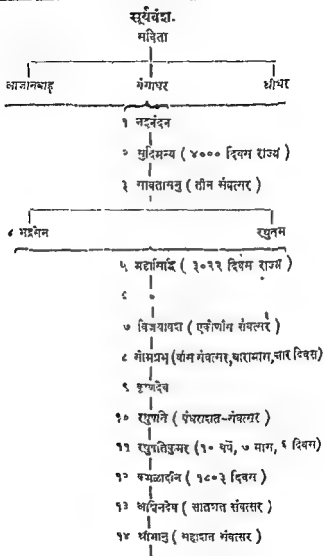
शके १२८९ च्या सुमारस पारशांची वमाहत नागाव येथें असल्याचा कोठें उल्लेख नाही. दुसरा इसम मुसलमान अरब असावा. त्यास महामद्र अशा नांवानें संजोधिलें आहे. हंबीरराव हा कदाचित् चाल प्राताकडील आगरी लोकाचा सरदार असल्यास न कळे. परंतु याकामीं मशोधन झाल्यावांचून हा शिलालेख सरा आहे असें म्हणणें रास्त होणार नाहीं. तमेंच या शिलालेखात उल्लेखिलेला हंबीरराओ (राव) देवगिरीच्या यादव कुळातील होता असें म्हणणें ऐतिहासिकदृष्ट्या बरोबर नाहीं.

देवगिरीचे त्रिमदेवाचा उत्तरकोकणप्रांतावर अम्मल होता असें दासनिजारे दोन ग्रंथ आमचे पाहण्यांत आले आहेत. पैकीं विद्यान नावांचें पुस्तक रघुनाथ पुतळाजी राणे यांनीं इ. स. १८७७ सालीं छापून प्रसिद्ध केलें. या पुस्तकाच्या प्रति अद्याप बऱ्याच ठिकाणीं उपलब्ध आहेत. हाच ग्रंथ महिकावतीची ऊर्फ माहिमची बरार या नांवानें कल्याण येथील आमचे मित्र श्रीयुत सदाशिव महादेव दिवेकर यांनीं इतिहासाचार्य के. राजवाडे याचे प्रस्तावनेसह इ. स. १९१४ मध्ये छापून प्रसिद्ध केल्या. विद्यान्याय ऊर्फ महिकावतीचा बरार प्रथम उजेडात आणण्याचें श्रेय रघुनाथ पुतळाजी राणे यांस देणें वाचवी आहे. के. राजवाडे ह्याम या ग्रंथाची माहिती होती

असें त्यांनी आपल्या प्रस्तुत बखरीच्या प्रस्तावनेंत कबूल केलें आहे. असें असून “ या बखरीचा पत्ता आजपर्यंत नव्हता, व नापत्ता असलेल्या या इतिहासप्रांताच्या आड येणारा पडदा प्रस्तुत बखरीच्या प्रकाशनानें दूर सारला जावा; व इतिहास रंगभूमीवरील एक अज्ञात चित्रपट खुला होत आहे तें पाहून सहृदय वाचक बखरीचा पत्ता लावणाऱ्या व ती हस्तगत करणाऱ्या दिवेकरांना दुवा देतील ” अशा आशयाचें राजवाडे यांनी सदरील बखरीचे प्रस्तावनेंत दिलेंलें मत ऐतिहासिक सत्यास धरून नाहीं. तसेंच “ आजपर्यंत सांपडलेल्या सर्व बखरींत आपण प्रसिद्ध करीत असलेली महिकावतीची बखर सर्वांत जुनाट आहे ” असें सदरील बखरीच्या प्रस्तावनेंत कै. राजवाडे यांनी विधान केलें आहे त्यासही कांहीं एक आधार दिला नाहीं. राणे यांच्या विवास्यानांत अथवा महिकावतीच्या बखरींत देवगिरीच्या यादवराजांची अगर विंबदेवाची ऐतिहासिक माहिती मिळेल अशी कोणाची अपेक्षा असेल तर ती व्यर्थ आहे, ही गोष्ट पुढील विवेचनावरून वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल.

या ग्रंथांत पौराणिककालातील दशावताराचे उत्पत्तिासून उत्तर-कोंकणांत फिरंग्यांचा अम्मल सुरू होईपर्यंत हजारों वर्षांची हकीकत वेगवेगळ्या लेखकांनी गोंवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भगवान् दत्तानें व केशवाचार्यानें देवगिरीच्या यादव घराण्याच्या ज्या दोन वेगवेगळ्या वंशावळी या बखरींत दिल्या आहेत त्या, प्रस्तुत पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागाच्या शेवटी दिलेल्या कोणत्याही वंशावळीशी जुळत नाहींत. महिकावतीच्या बखरीतील पृ. ७३-७४ मध्ये भगवान् दत्तानें वंशावळ दिली आहे ती येणेंप्रमाणें:—

१५. ० (दोनवत मंथार)

१६. जयसवन (दोडशत वषे)

१७. रामराजा (तुर्कण जाळ)

या वस्तराच्या ८९ पानावर केसवाचार्याने दिलेली वंशावळ येणें प्रमाणें:—

१. रामराजा (मंथत ५०४)

↓
त्रिपाठराजा

↓
त्रिषकराजा

↓
मोविदराजा

↓
कृष्णराजा

↓
•

↓
•

↓
•

↓
•

रामराजा(कृष्णराजाचा वंशिक (सक ११९१)

या दोन्ही वंशावळी, 'चारगळ, विचित्र अर्थात अविश्वसनीय' आहेत अशी कबुली इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी दिली आहे. ताम्रपट; शिल्लेख, मुसलमानी तवाऱिखा, प्रवासवृत्ते, काव्ये किंवा अन्य सजातीय, विजातीय संस्कृत, प्राकृत लेख ह्यांपैकी कशाचाच पडताळा विववंगीय राजांच्या किंवा नागरशादि राजांच्या वस्त्रांत

दिलेल्या कथासमधानें किंवा हकीगतीसमधान उपलब्ध नाहीत, असा शेर खूद राजवाडे यांनी महिकावतीनखरीच्या प्रस्तावनेत (पान ७५) दिला आहे. निववर्षीयादि राजे उत्तरकोंकणात साक्षात् झाले अगर वावरून गेले असें ठाम म्हणण्यास बहि पुरायाच्या अभावी सवृत्तदर्शनी मोठी अटचण पडते असें राजवाडे यांनी महिकावतीच्या बखरीसमधाने तिला जोडलेल्या प्रस्तावनेत उद्गार काढले आहेत. ह्या बखरीत देवगिरीच्या यादवाची हकीकत देताना जी दोयळ प्रमादमथळं दृष्टोत्पत्तीस येतात ती येणेंप्रमाणें —

(१) देवगिरीचे यादव (यदुवशीय) असून त्याचा मूळपुरष इंदु म्हणजे चंद्र होता. अम व्रतखडातील वशावळीवरून व यादवाच्या शिलाशासनावरून दिसतें महिकावतीच्या नखरीत देवगिरीचे यादवराचे सूर्यवशीय होणे असें म्हणें आहे. देवगिरीचे यादव आपल्या विरुदावलीत आपण सोमवशीय असल्याचे दरएक शिलाशासनात सामिमनानें लिहितात.

(२) या बखरीत देवगिरीच्या यादवाच्या ज्या दोन वशावळी घर दिल्या आहेत त्या हेमाट्टीच्या व्रतखडात दिलेल्या वशावळींनी अगर खुद्द यादवकालीन शिलालेख व ताम्रपट यात दिलेल्या वशावळींनी बिलकुल जुळत नाहीत. (या पुस्तकाचा भाग ३ रा पान)

(३) देवगिरीच्या महादेवरायानें उत्तर कोंकणचा शिलहार वशीय सोमेश्वर राजा ह्याचा पराभव शके ११८८ मध्ये करून उत्तर कोंकणावर आपली सत्ता स्थापिली ही गोष्ट महादेवरायाचा समकालीन मंत्री हेमाद्रि ह्याने व्रतखडातील राजप्रशस्तीत नमूद केली आहे. शिवाय, शके ११९४ चा जोबळ येथील ताम्रपट व शके

१२१२ तील अण्जूरचा शिलालेख यांतील मजकूरावरून शके ११८८ पासून उत्तरकोंकणप्रांत हा देवगिरीच्या यादवांच्या साम्राज्याचा भाग होता असें स्पष्ट दिसतें. असें अमतां देवगिरीचे रामदेवराव जाधव यानें शके ११९३ मध्ये उत्तरकोंकणांवर स्वारी केली, व त्यांत तेथील विंध्यराण्यांतील राजा केशवदेव यानें त्याचा पराभव केला; व त्या लढाईंत रामदेवराव जाधवाचा मंत्री हेमाद्रि छानें भाग घेतला होता अशी हकीगत सदरील बखरींत दिली आहे. तसेंच शके १२१६ त रामदेवरावानें दुसऱ्यांदा उत्तर कोंकणावर स्वारी केली व त्यांतही त्याचा पराभव झालाअशी हकीगत दिली आहे. ह्या दोन्हीं हकीकतींस ऐतिहासिक आधार विलकुल नाहीं.

ओवळें येथील ताम्रपटावरून व अण्जूरच्या शिळाशासनावरून असें दिसतें की, रामदेवराव जाधवाचे पदरी अच्युतराव नायक व श्रीकृष्णदेव अमे दौन लढवय्ये सरदार उत्तरकोंकणप्रांताचें रक्षण करण्याकरितां नेमिले होते. ओवळें हा गांव ठाणें शहरापासून सुमारे चार पांच मैलावर आहे व अण्जूर हाही गांव जलमार्गानें ठाण्याहून तितक्याच अंतरावर आहे. शके ११९३ त रामदेवराव जाधवाचा, उत्तरकोंकणांत विंध्य आडनांवाच्या वंशांतील केशवदेव यानें पराभव केला ही गोष्ट खरी असेल तर ओवळें येथील ताम्रपट (शके ११९४ चा) खरा नाहीं असें म्हणावें लागेल. शिवाय रामदेवराव जाधव यास तीन कर्ते सवरते मुलगे अमल्यामुळें त्यास स्वतः स्वारीवर जाण्याचें कांहीं कारण नव्हतें.

(४) रामदेवराव जाधव याम केशवदेव या नांवाचा मुलगा अस-

त्याचें दळग्ननच्या इतिहासात, महानुभावीय वाङ्मयात अगर इतर कोणत्याही ग्रंथात आढळून येत नाही. रामदेवरावाच्या पश्चात् त्याचा मुलगा शंकरदेव हा गादीवर नसला व त्याचे पश्चात् शंकरदेवाचा मेऱ्हाणा (रामदेवरावाचा जावई) हरपाळदेव बमल्याबद्दल ऐतिहासिक पुरावा आहे परंतु या बसरीत रामदेवराव जाधवाच्या मार्गे केशवनेव व त्याचे पश्चात् त्याचा मुलगा रामदेवराव (दुमरा) हा गादीवर बसला असें म्हटलें आहे राजवाडे याच्या मताप्रमाणें रामदेवराव जाधव हा हरिदासाच्या कथा शास्त्राच्या सभावना, महानुभावाचे मना हेंमाट्टीची त्रतखडातील तें, उद्यापनें इत्यादि गोष्टींत निमग्न असल्यामुळे, मन्य व राज्य ह्याच्या व्यवस्थेकडे मातारच्या शाहु महा राजाप्रमाणें त्याचें त्रिलुल लक्ष नव्हतें अशा तऱ्हेचा रामदेवराव जाधव म्वत होऊन उत्तरकोंणावर दोनडा अगर तीनडा म्वागी करण्यास धनेल असें सभयत नाही शिवाय या गोष्टींत ऐतिहासिक सत्य असतें तर त्याबद्दलचा मचूर ओवळें येथील ताम्रपटात अगर अण्जूरच्या शिलालेखात अजय नमूद करण्यात आला अमता

रामदेवरावाचा मुलगा विमदेव हानें उत्तरकोंकण, नागरशहाचा मुलगा त्रिपुरकुमार याजवामून शके १२१६ साली निवून घेतल असतें तर त्यावेळचा एकादा शिलालेख अगर ताम्रपट म्वचित उप लब्ध असता विमदेवानें अल्लाउद्दीनास शह देण्याकरिता गुजराथेत जाऊन मातज्याच्या वाजूनें पायनद देण्याचा त्याचा विचार होता असें राजवाड्याचें मत आहे परंतु ह्या विधानास ऐतिहासिक आधार नाही अल्लाउद्दीन ह्याच्या मूळ पीठिकेची जी हकिगत बरगर्गन म्नी आहे, ती निव्वळ दतकथा असून हाम्याम्पद आहे

(५) विंबदेवाने शके १२१६ पासून शके १२२५ पर्यंत उत्तर-कोंकणांत राज्य केले, व त्याचे पश्चात् त्याचा मुलगा प्रतापशहा हा गादीवर आला. या प्रतापशहावर नागरशहाचा मुलगा त्रिपुरकुमार ह्यान म्बारी केली परंतु प्रतापशहापाशी असावे तसे सैन्यबळ नसल्यामुळे त्याने आपला वृद्ध आज्ञा देवगिरीचा रामदेवराव जाधव आज्ञाकडे सैन्याची मदत मागितली. रामदेवराव जाधवानें जीवन नाईक सांगखेडकर व हेमपडित (हेमाडि पडित ') ह्याम प्रतापशहाच्या मदतीस उत्तरकोंकणांत पाठविलें. या सयुक्त सैन्याचा त्रिपुरकुमारानें पराभन केला. या पराजयानंतर रामदेवराव जाधव व प्रतापशहा या उभयतानीं पुन्हा युद्धाची तयारी केली. रामदेवरावानें अनहिल-पट्टणचा राजा जयसिंग यास मदतीस बोलाविलें. या तिघांचे सैन्य नागरशहा व त्रिपुरकुमार याजवर चढाई करून गेले. उभयतांच्या सैन्याचें अधेरीच्या रानांत तुंबळ युद्ध झालें. त्यांत रामदेवरावाचा नातू प्रतापशहा ह्याचा पूर्ण पराभव झाला. या युद्धानंतर प्रतापशहाचे अगर त्याचें उत्तरकोंकणच्या राज्याचे काय झालें. याबद्दल बखरकार काहीच हकीकत देत नाहीत. दुसरा नागरशहा व त्रिपुरकुमार ह्यांनी त्याच्या प्रजेत भेद उत्पन्न करून शके १२५४ त प्रतापशहाचें राज्य कायमचें खालसा केलें, असा मजकूर सदरील बखरींत दिला आहे.

देवगिरीच्या यादवांची जी हकीकत या बखरींत दिली आहे ती निराधार व अविश्वसनीय अशी असूनही इतिहासकार्य राजराडे यांनी ती रसरी आहे असें भासविण्याचा प्रयत्न केला आहे. इतिहास-सशोधनाची ही पद्धति अश्रुतपूर्व आहे हें कोणाही नि पशपाती इतिहाससशोधकाने कबूल करणें भाग आहे.

ववरीतील काहीं गोष्टींवर हायलचक मल्लिनाथी करून ववरीतीन
 दत्तस्थाना ऐतिहासिक पेटगव चढविण्यात त्यांनी आपलें नरेंच
 चातुर्य ग्वर्च केलें आहे परंतु कल्पनेच्या पायावर रचलेली इमाग्न
 थोड्याशा मगोधनांनं दामळून पडते ही गोष्ट नव्याने मागण्याची
 जरूरी नाहीं राजवाडे हे एकदां गोष्ट सरी आहे असें गृहित
 धरून तिच्या समर्थनाकरिता कारणें हुडकून काढण्याचा स्वटांगेप
 करितात. यामुळें त्याच्या संगोधनात घोटाळा उडतो अशी आमची
 ग्रामाणिक समजूत आहे ह्याचा एक मामला पुढें देण्यात येत
 आहे अधरी येथें नायकोराव याम देवीचा दृष्टांत होऊन त्यानें मर
 जातीचे लोक जमवून महाराष्ट्रधर्माचा उपदेश माहालजापुरी येथें
 केला व तो सर्वास पसंत पडला असें बखरीत म्हटलें आहे. समर्थ
 रामदाम न्यामी याचे ग्रथात “मराठा तितुका मेळनाचा महाराष्ट्र
 धर्म वाढनाचा” अशी शिकवण आहे सदरील शिकवणीचें
 प्रतिनिध नायकोरावाचे उपदेशात आहे अशी आपली समजूत
 करून घेऊन राजवाडे यांनी नायकोरावाच्या महाराष्ट्रधर्माच्या
 विवरणावर बरीच पांन ग्वर्च केली आहेत वास्तविक ह्या दोन्हीं
 शिकवणीत जमीत अम्मानाचा परक आहे असें पूर्ण विचाराती
 कोणामही दिग्मून येईल नायकोरावांनी स्वतःच्या महाराष्ट्र-
 धर्माची रूपरेखा दिली होती ती अशी — ‘सर्व ब्राह्मणेतरांनी ब्राह्मणांनं
 वर्चस्व राजकीय, धार्मिक व सामाजिक वागतीत पूर्णपणें मानिलें पाहिजे,
 व त्याच्या नेतृत्वाखाली सर्व कामें केली पाहिजेत, वेळेस त्यांनी ब्राह्मणाचें
 उच्छिष्टही खाल्लें पाहिजे व असें झालें तरच हिंदु समाजात जुट होऊन
 म्लेच्छाचें उच्चाटन होईल’ राजवाडे ह्याच्या मतें श्रीसमर्थांच्या महाराष्ट्र-

धर्मातील शिक्वणीपेक्षा नायकोरायाची शिक्वण जास्त व्यापक आहे. वाम्तविक पाहिले असता अशा तऱ्हेचा सर्व जातीची वेठक अंधेरी येथे गवरोखर झाली होती किंवा ना ही, तसेच उखरीतील हा लेग समर्थाच्या लिखाणानंतर झाला किंवा कसे या मुद्याचे संशोधन करण्याचे सोडून, राजवाडे यांनी प्रील गोष्टी खरोखरच घडल्या असे गृहित धरले आहे, व त्यावरून मन मानेल तशी अनुमाने काढिली आहेत इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या संशोधनपद्धतीचा जाणवतो एक मासला देणे जरूर आहे

उखरीच्या प्रस्तावनेच्या (३४) पानावर मजकूर आहे तो येणेप्रमाणे - द्वावेळी इ.स. १०६२ पासून ११६३ पर्यंत पेटणावरून ची ब्राह्मण मंडळी आली त्याची याद उखरकार देतो ती अशी -

- (१) गगाधर नाईक सावखेटकर-शेष वशिकाचे कुळगुरू
- (२) विश्वनाथपत कावळे-राजपुरोहित
- (३) भास्कर पंडित चामरे
- (४) गौवर्धचार्य देवधर-प्रधान यात्रिगाय
- (५) अनंत नायक छत्रे (१०) पटणकर
- (६) कैशव राम घांटे (११) जीवन नाईक मावखेटकर
- (७) मोगरे (१२) हेमडी [हेमाद्रि पंडित]
- (८) जाधवे येवटच्या तिघांची नावे उखरीत दिली आहेत
- (९) हेमटे

इत्यादि यजुवर्दी देशस्थ या यद्दिन मंडळीपैकी गगाधर नाईक सावखेटकरास पसपवली गाव व विश्वनाथपत कावळ्यास वृत्त्या राजहस्ते मिळाल्या. ही सर्व यजु वाम्नीय मंडळी देवगिरीच्या

प्रजाजनांपैकीं अमून महाराष्ट्रीय होती असें प्रवरींतील मजबुगवरून उघड दिसते.

ह्याप्रमाणे निंबावरोवर उत्तरकोकणात आलेले ब्राह्मणपैठण, माव-
वेड वंगरे गावचे मूळ रहिवासी अमून महाराष्ट्रीय माध्यटिन
शाखेचे ब्राह्मण होते असें निर्विवाद दिसते असें असना प्रवरींमध्ये
द्यावाभूतीत काहीएक उल्लेख नमत्तानाही, ते मगध देशातून आले
असावे अशी राजवाडे ह्यांनी कल्पनेची भरारी मारिली आहे मगध
देशाचे कोनाकोपऱ्यातील अप्रयुक्त अम दुमरें नाव हुडकून काढून
त्या नावावर कोर्टाक्रम करून ते गौडब्राह्मण असावे असें त्यांनी ध्वनित
केलें आहे समेच 'जरी ते शुद्धयजुर्वेदी होते तरी महाराष्ट्रातील
प्राचीन यजुर्वेदाहून त्याचे आचार चार्गरीति भिन्न होत्या' असें
राजवाडे यांनी विधान केलें आहे परंतु ह्या दोन्ही विधानास त्यांनी
काहीएक आधार दिला नाही

वरील विधानावरून 'चित्राख्यान' अगर 'महिकावतीची बग्वर
या ग्रंथाची ऐतिहासिकदृष्ट्या काही किंमत नाही असें दिसून येईल
देवगिरीच्या यादवाचा उत्तरकोकणप्रातावा शके ११८८ [इ स
१०६६] पासून अमल मुरू झाला व तो, सदरील प्रात मुसल
मानाच्या अमलागरी जाईपर्यंत सुमारे ७५ ८० वर्षे तो चालू होता
असें दिसते ह्या कालातील इतिहासावर प्रकाश पाडण्याच्या कामी
सदरील ग्रंथावरून विलगुल मन्त होत नाही

शके १०६० पासून शके ११६३ पर्यंत शिलाहाराचा अमल
उत्तरकोकणावर साक्षात असताना मागी वेदाच्या उत्तरभागातील
वाटें गावापासून भाईंदरपर्यंत २ मुबई वेदाच्या उत्तरेकडील माहिम

[दादर] भागांत, विंच नांवाच्या घराण्यांतील कांहीं अप्रसिद्ध मांड-
लिकांचें राज्य होतें, अशाबद्दल साधार पुरावा कोठेही उपलब्ध
नाहीं. श्रीस्थानक [हल्लींचे ठाणें] सोपारें, चऊल, दंडाराजपुरी व
मंजाण हीं गांवें भरभराटीच्या स्थितींत असतानां, माहिमासारख्या
कोनाकोपण्यांतील गावांत, विंच घराण्यांतील राजांनीं शेजारच्या परा-
क्रमी शिलाहार राज्याच्या उपसर्गावांचून व त्यांच्या नजरेआड राज्य
केलें असावें हें संभवनीय दिसत नाहीं. महिकावर्तकी वस्तर लिहि-
णारे भगवानदत्त व केजवाचार्य ह्यांच्याबद्दल कांहींएक माहिती उप-
लब्ध नाहीं असें राजवाडे कबूल करतात. या लहानशा बखरींत पौरा-
णिक काळांपामून तों साष्टी, वसईप्रांत व मुंबई वेट पोर्तुगीज लोकांच्या
अंमलाखालीं जाईपर्यंत त्या प्रांतावर राज्य करणारांची हकिगत दिली
आहे. तीं असजशीं कानावर पडली तसतशीं बेजबाबदार लेखकांनीं
त्याची योग्य छाननी न करितां लिहून ठेविल्याचें दिसतें. ऐति-
हासिक लेख लिहिण्याचे कामीं जीं साधनसामुग्री लागते तीं मिळ-
विण्याचे कामीं इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं जीं अपूर्व कामगिरी
केली आहे, त्याबद्दल त्यांच्याविषयी आदर ज्यास वाटत नाहीं,
असा महाराष्ट्रांत कचितच मनुष्य सांपडेल ! परंतु संशोधनकार्य
करतांना निव्वळ ऐतिहासिकदृष्टि न ठेवितां, कल्पनेच्या वातावरणांत
विहंगमवृत्तीनें वावरण्याचा मोह त्यास आवरून धरतां येत नव्हता
असें मोठ्या दिलगिरीनें म्हणावें लागतें !

देवगिरीचें यादवांचें राज्य अके १२३०. (इ. स. १२१८) त
कायमचें नष्ट झालें. त्यानंतर थोड्याच वर्षांनीं मुसलमानांचा अंमल
दीक्षेपंत व उत्तरकोंकणांत झाला. उत्तरकोंकणांत विंचदेवाचा अम्मल

असतांना जर्मन महमुलाच्या वावर्तीत वन्याच सुधारणा करण्यांत आल्या व त्याचे वेळच्या जर्मन महमुलाची पद्धत पोर्तुगीज लोकांचे पद्धतिपेक्षा श्रेष्ठ दर्जार्ची होती अशाबद्दल (इ. स. १८०८ चे ग्युलेनन १ [Rebuhlum I] मध्ये उल्लेख केलेला आहे. याबद्दलचे दिग्दर्शन मागील भागांत केलें आहे.

भाग ६ वा.

मोडी लिपि.

लिपि विधाया लिखिता जनस्थ

भाले विमूल्या परिमृज्य दुष्टाम् ।

कल्याणिनीमेष लिखत्यधना

चित्रां प्रमाणी वुस्ते विविध ॥

(चतुर्वर्गवितामणि)

प्राचीन काळच्या इतिहासाचें संशोधन करणारांस व पुराण-वस्तु-
संशोधन-शास्त्राचा अभ्यास करणारांस लिपिशास्त्राचें ज्ञान अमूर्त
अवश्य आहे. प्राचीन काळचे शिलालेख, ताम्रपत्र, चलनीनाणी,
भूर्जपत्रे व ताडपत्रावरील लेख, निरनिराळ्या लिपींत लिहिलेले आढ-
ळतात. लिपींच्या अज्ञानामुळे संशोधन कार्य अपुरें राहतें. सुमारे
दोन हजार वर्षांपूर्वी भरतखंडांत जवळ जवळ चौसष्ट लिपी प्रचारांत
होत्या असें दिसून येतें. बुद्धवाङ्मयामध्ये ललित विस्तार या
नांवाचा एक प्राचीन ग्रंथ आहे, त्यांत गौतमबुद्धाच्या वडिलानें त्याम
धुळ पाटीवर वसविलें त्यावेळची हकिकत दिली आहे. उरगसार
जातीच्या चंदनाच्या लाकडाच्या पाटीवर सोन्याच्या लेखणीनें धुळा-
क्षरे कढण्यास विश्वामित्र नांवाच्या पंतोजीनें जेव्हां आपल्या बाल-
शिष्यास सांगितलें, तेव्हां गौतमबुद्ध आपल्या गुरुजीस म्हणाला की,
मला चौसष्ट लिपि माहित आहेत त्यापैकी कोणत्या लिपींत धुळाक्षरे
काढूं ? आपल्या बालशिष्याच्या कुशाग्रबुद्धीबद्दल त्याचे गुरुजीस
कौतुक वाटलें. या गोष्टींत ऐतिहासिक सत्य किती असेल तें असो;
परंतु त्याकाळीं भरतखंडांत निदान चौसष्ट लिपि प्रचारांत असल्या
पाहिजेत. या लिपींची नांवे येणेंप्रमाणे.—

म्राष्ट्री	अनुलीन
मराठी	अर्धगनु
पुष्करमारी	दरद
अंग	स्वात्य
वंग	गिन
मगध	हृण
मागध	मध्याभर विम्भार
मानुष्य	पुष्पलिपि
अंगुली (आंगठ्याने लिहिण्याची लिपि.)	देवलिपि
गवारा	नामलिपि
भ्राह्मवर्ण	मश
श्राविडी	गंधर्व
किनारी	विभार
दक्षिण	महोदय
उप	अमुर
चित्रलिपि (आठुनीची लिपि) (Hyro gly)	गरुड
मृगचक्र	गणनावर्त
चक्रलिपि	उत्क्षेपवर्त
वायुनारत	निक्षेप वर्त.
भोम-देव	पादलिपि
अंतरिक्षदेव	द्विरुचर पदं संधि
उत्तर कुट	याथद् सोत्तर पदसंधि
पूर्व विदेही	अध्या हारिणी
उत्क्षेप (लंबाठुनी)	मर्ष रूप संप्रतिष्ठी

इतिहासकार्यः—विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे.

ब्रह्म आपाद शु॥ ८ शके १७८५] [सूत्र मार्गशीर्ष शु॥ १२ शके १८४८

निक्षेप (Pendulous writing)	विद्यानुलोप
सागर	विभिन्नोत
वज्र	क्षिपितपस्तहान
लेख-पतिलेख	रोचमानान्धरणी-प्रक्षणा
अनुदृत (Slow writing)	गगन प्रक्षिणी
शास्त्रावर्तलि	सर्वोपाधि निस्थान्दरी
	सर्वसार संप्रहणा
	सर्वभूतरत संप्रहणी

ह्या चौसष्ट लिपींचें पुढें लिहिल्याप्रमाणें वर्गीकरण करतां येईल. (१) देशविषयक=विश्वक्षित देशांत प्रचलित असलेली लिपि (२) जातिविषयक=विश्वक्षित जातींत प्रचलित असलेली. (३) संमिश्र=निरनिराळ्या अक्षरवाटिकांनी मिश्रित. (४) सांकेतिक.

यांपैकीं बऱ्याच लिपी प्राचीनकाळापासून नामशेष झाल्या आहेत. भरतखंडांत ऐतिहासिक काळांत सुमारे १४ लिपि प्रचारांत होत्या, जसैं लिपि शास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. त्या येणेंप्रमाणें:—

ब्राह्मी लिपी	मध्यमदेशी
गुप्त	तेलुगु-कानडी
बुटेल	मंथलिपि
नागरी	फलिग
शारदा	तामील
बंगलीय (Benguli)	चैतुडु
पथिमी	खरोष्टी

या १४ लिपींपैकीं ब्राह्मी व तिजपासून निर्माण झालेल्या उपलिपि भरतखंडांतील बहुतेक भागांत अद्याप प्रचलित आहेत. ब्राह्मीलिपि

ब्रह्मदेवानें निर्माण केली म्हणून ती पवित्र मानण्यात येते. या लिपीच्या वर्ण मालेंतील पहिले स्वराक्षर 'अ' हें ॐ ह्या प्रणव चिन्हा पासून आस्तित्वात आलें, व 'क' हे व्यजनाक्षर स्वस्तिक चिन्हापासून झालें अशी सार्वत्रिक समजूत प्राचीन काळापासून आहे. वर निर्दिष्ट केलेल्या चौदा लिपींपैकी ब्राह्मी व खरोष्टी ह्या मुख्य लिपी होत. खरोष्टी लिपी भरतखंडाचे वायव्येकडील प्रांतात म्हणजे पंजाब, गांधार वगैरे देशात अशोकाचेवेळीं चालू होती. सदरील प्रांतात अशोकाचे जे शिलालेख सापडले आहेत ते या लिपीत लिहिलेले आहेत अशोकाच्या पूर्वीचे शिलालेख खरोष्टी लिपीत लिहिल्याचे आढळून येत नाही. इराण देशातील प्राचीनकाळच्या चांदीच्या नाण्यावर लिहिलेला मजबूर ब्राह्मी व खरोष्टी या दोन्ही लिपीत आहे अशोकानंतर भरतखंडाच्या उत्तरेकडील काहीं भागात विदेशी राजांचा अमल होता, त्यावेळच्या नाण्यात, शिक्क्यामोर्त्यात, व शिलालेखात खरोष्टी लिपीचा उपयोग केला जात होता असें दिसतें. इराण देशात खरोष्टी लिपी मुख्यत्वे प्रचारात होती. या लिपीखेरीज "अरमिइन" या नावाची लिपी इराणदेशात प्रचलित होती.

वेदकालामध्ये लिपीचे अस्तित्व नव्हतें व पाणिनीच्या ग्रंथात लिपीचें अस्तित्व सुचविणारा एकही शब्द नाही असें मॅक्समुलर माहेबाचें मत आहे परंतु अलिकडे उपलब्ध झालेल्या पुराव्यावरून हे मत साफ चुकीचे आहे असें दिसतें. मूर्जपत्र, नाडपत्र व कापसापासून तयार केलेल्या कागदावर लिहिलेला मजकूर हवेमुळे बहुत काळ टिकत नाही म्हणून दानपत्रे व शासनपत्रे शिलावर व तांब्याच्या धातूच्या पत्र्यावर कोरण्याचा प्रघात अशोकाच्या-

वेळेपासून पडला. परंतु यावरून प्राचीन काळी भरतखंडांतील लोकांस कागदाची माहिती नव्हती असे म्हणतां येणार नाही. दानपत्रे व राजशासनं याखेरीज सर्वसाधारण लेखनव्यवहाराचे कामी कागदाचा उपयोग केला जात असे यांत शंका नाही.

ख्रिस्तपूर्व ३२६ वर्षांत अलेक्झांडर धि ग्रेट् ह्याचा नियार्केस या नांवाचा एक सेनापति पंजाबमध्ये होता. त्याने आपल्या ग्रंथांत असे म्हटलें आहे की, कापूस अगर कापडाच्या चिंध्या कुटून त्यापासून हिंदुस्थानचे लोक कागद बनवीत असत व कागद करण्याची कला त्यास फार वर्षांपासून अवगत होती. मेग्यास्थिनीस ह्यानेही आपले ग्रंथांत वरीलप्रमाणेच मत नमूद केलें आहे. इसवीसनापूर्वीच्या बौद्ध-याद्मपांत लेखन-कलेची प्रशंसा केली असून तत्कालीन गृहस्थाश्रमी लोकांनां तां एक निर्वाहाचें साधन होतें असे म्हटलें आहे.

मिसरदेशांत नाईल नदीकांठच्या दलदलींत पंपासरस (बौरूः सकेंडा) यापासून प्राचीनकाळी कागद तयार करीत असत. देवगिरी येथें कागद तयार करण्याचे कारखाने प्राचीनकाळी होते, अशी माहिती ग्रंथाच ठिकाणी आढळून येते. दौलताबाद (मूळचें देवगिरी) शहरच्या एका भागास कागदपुरा हें नांव अद्यापीहि चालत आहे. हिंदुस्थानांत मुसलमानांचा अंमल होईपर्यंत एतद्देशीय लोकांस कागद हा पदार्थ माहित नव्हता असें जें कांहीं विद्वानांचें म्हणणें आहे तें वरील विवेचनावरून चुकीचें आहे असें दिसून येईल.

ब्राह्मी व तीजपासून निर्माण झालेल्या लिपी डावीकडून उजवीकडे लिहिण्याचा प्रघात आहे. परंतु खरोष्टी व तिजपासून उपास्थित झालेल्या लिपी आरबीक, फारसी, हिब्रू वगैरे उजवीकडून डावीकडे

लिहिल्या जातात ग्वरोष्टी लिपीचा उगम सेमिटिक देशात (मध्य एशिया) झाला असावा असें बऱ्याच विद्वानांचे मत आहे.

ब्राह्मी लिपी भरतग्वडात फार वर्षांपासून चालू आहे तिजपासून गुप्त लिपि बनली गेली सदरील लिपि गुप्तराजाचे कारकीर्दीत उत्तर हिंदुस्थानातील बहुतेक भागात प्रचलित होती ब्राह्मी लिपीपासून कुटिल लिपि निर्माण झाली तिच्या नावावरूनच तिच्या बशिष्ट्याचा बोध होतो ब्राह्मी लिपीतील म्बर, व्यंजने व मात्रा याच्या आदृतीत व वळणात लेखनसाध्यासाठी जरूर ते फरक करण्यात येऊन सदरील लिपी बनविली आहे हे फरक करताना वर्णमालेतील मूळाक्षरांचे वळणात वक्रता उर्फ वाकटेपणा दिमून येतो म्हणून या लिपीस कुटिल उर्फ मुरडलेली अर्थात मोठी असे म्हणतात इ स ६ व्या शतकात सदरील लिपी प्रचारात होती असें दिसते कुटिल लिपीला, कायस्थ अगर कैथी लिपि असही म्हणतात कुटिल लिपीपासून मोडी लिपी बनली असावी असे काहीं विद्वानांचे मत आहे कुटिल (समृद्ध) व मोडी (मराठी) हे दोन शब्द एकाच अर्थाचे आहेत ज्या अक्षराच्या मूळ वळणात मोड पाडली गेली आहे, अगर जे मुरडलेले आहे, अशा अक्षराच्या वर्णमालेस अगर अक्षर-वाटिकेस मोडी अगर कुटिल लिपी असे म्हणतात विरहण कवीने इ स ११ व्या शतकात विजय, रुदेयचरित नावाचा एक ग्रंथ लिहिला, त्यात कायस्थ लिपीचा त्यान प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे, तो येणेप्रमाणे —

नो कायस्थे कुटिललिपिभिर्नानिर्दध्यादुद्धे

(विजयचरित सर्ग १८ श्लोक ४२)

यावरून कुटिललिपि हेमाद्रीच्या पूर्वी शेंदीडशें वर्षे तरी प्रचारात होती असें दिसते. देवनागरी व कायस्थ लिपि ह्यांच्या चळणात वराच फरक दिसून येतो. मोडी लिपी ही कायस्थ लिपीचे वन्याच कालानंतर झालेले उत्क्रांत स्वरूप होय, असें मानण्यास जागा आहे. कायस्थ ह्या नावाची, लिहिण्याचा व्यवसाय करणारी एक जात भरतखंडात प्राचीन काळी होती. निव्वळ लिहिण्याचा धंदा करून उदरनिर्वाह करणाऱ्या आणखी काही जाती भरतखंडात होत्या गुजराथेत घाप्रकारची एक धंदेवाईक जात होती, तिला 'धुरु' अथवा 'धु' असें म्हणत. कायस्थानध्ये करण ह्या नावाची एक पोटजात होती, तिला करणिक अथवा कणिक (सक्षिप्त रूपात कर्ण) असें म्हणत. कनोजच्या राजाचें दफ्तर ठेवणाऱ्या अधिकार्यास "कायस्थ" अथवा "करणिक" अशी सजा असे. यावरून "कर्ण" अथवा "करणिक" या शब्दाचा अर्थ राजकीय व्यवहाराचे कागदपत्र सांभाळणारा जमलदार असा अर्थ निष्पन्न होतो व करणाचा अधिप (करणाधिप) यास दफ्तरदार असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

वरील विवेचनावरून कायस्थ, कर्ण अथवा करणिक हे शब्द निव्वळ धंद्याचे निदर्शक आहेत; जातीवाचक नाहींत असें दिसून येईल. अमोघ वर्षाच्या कारकीर्दीत या कायस्थाचा राजकीय कागदपत्र लिहून घेण्याचे कामों उपयोग करीत असत. अमोघवर्ष राजाच्या वेळच्या एका लेखावरून कायस्थ हे हिंदुस्थानच्या दक्षिणभागात धंद्या निमित्त आले होते असें दिसते. अमोघवर्ष राष्ट्रकूट ह्यांच्या कारकीर्दीत बालह व कायस्थ यास जो आश्रय मिळाला होता तो

त्याच्या नंतरच्या राजांनीं कायम ठेविला असें पुढील उताऱ्यावरून दिसतें.

लिखितं चतद्वलभकायस्थवंशजातेन धर्माधिकरणस्थेन भो.

आमचा चरित्रनायक हेमाद्रि हा देवगिरीच्या यादवांचे दर-
बारांत करणाधिपाचे हुद्यावर होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे.
बरील विवेचनावरून करणाधिपाच्या हुद्याच्या कार्यक्षेत्रावर बराच
प्रकाश पडतो.

ब्राह्मी लिपीपासून नागरी उर्फ देवनागरी लिपी इ. सन ६ व्या
शतकांत निर्माण झाली असावी. राष्ट्रकूटवंशीय दंतिदुर्गराजाच्या
वेळचा इ. स. ७५४ सालील शिलालेख या लिपीत कोरलेला उपलब्ध
आहे. देवनागरी लिपी लिहिण्यांत सुवक व सुवाच्य असल्यामुळे ती
भरतखंडांत सर्वत्र लोकप्रिय झाली व माचीन फाळ्यापासून संस्कृत
भाषेत रचिलेले बहुतेक सर्व ग्रंथ याच लिपीत लिहिलेले आहेत.
यादवांचे राजवटींत देवनागरी हीच लिपी प्रचारांत होती. हेमाद्रि व
चोपदेव यांनी लिहिलेले संस्कृत ग्रंथ देवनागरी लिपीतच आहेत.
तसेंच रामदेवराव जाधवाचे राजवटींत सनातन हिंदुधर्मियांनीं
अगर महानुभावपंथीयांनीं मराठीत लिहिलेले सर्व ग्रंथ देवनागरी
लिपीतच आहे.

हेमाद्रि हा करणाधिपाचे हुद्यावर असताना यादवांच्या राज्याचा
विमार फार वाढला होता; त्यामुळे दरबाराचा राजकीय पत्रव्यवहार
मोठ्या प्रमाणावर करणें ओघानें प्राप्त झालें होतें. हात न याचविता
एका लेखणीच्या टाकानें थोड्या वेळांत पुष्कळ मजकूर लिहिता
येईल अशा लिपीची हेमाद्रिंस जररी मासली असल्यास नवल

नाहीं हेमाद्री हा मृत विद्वान् लेखक असल्यामुळे स्वाजगी पत्रव्यवहार मोठ्या प्रमाणावर करण्याचा प्रसंग त्यास वारवार आला असला पाहिजे नेह्या सुलभ रीतीने अलावधोत पुष्कळ मजदूर लिहिता येईल अशी एखादी लघुलिपी नव्याने शोधून काढण्याची, अगर या नमुन्याची पूर्वी अस्तित्वात असलेली एखादी लिपी प्रचारान आणण्याची कल्पना त्याच्या मुर्षाक व कल्पक डोक्यातून निघाली असल्यास आश्चर्य नाही !

हेमाद्री हाचें संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व होतें ही गोष्ट त्यानें रचिलेल्या अनेक ग्रंथावरून दिसून येते. अनेक लिपींत लिहिलेले संस्कृत ग्रंथ त्याच्या नजरेसालून गेले असले पाहिजेत, ही गोष्ट त्यानें 'चतुर्वर्गचिंतामणि' मध्ये श्रुति, स्मृति, पुराणें वगैरे शेंकडों ग्रंथांतील उतारे दिले आहेत यावरून सिद्ध होते त्याच्या दाढ्या विद्या व्यासगावरून, ब्राह्मी लिपीपासून निमाणे झालेल्या बहुतेक लिपी त्याच्या नेहमीच्या परिचयातील असाव्या असं दिसतें

या लिपीपैकी पश्चिमी व कुटिल लिपि या, मोडी लिपीच्या धर्तीवर होत्या म्हणजे ह्या लिपींत हात थांबविल्यावाचून एका लेखणीच्या टाकानें थोडक्या वेळात पुष्कळ मजदूर लिहिता येत असे पश्चिमी लिपी कोंकणामध्ये इ म ५ व्या शतकात प्रचलित होती असें काहीं ग्रंथावरून दिसून येतें कोंकणप्रात भरतगडाच्या पश्चिम भागात असल्यामुळें तिला पश्चिमी असें म्हणत कायस्थ ऊर्फ कायथ अथवा कैथी ही नागरी लिपीचें परिवर्तन होऊन तयार झाली आहे कायस्थाने लेखनकालात पिढीबाद प्राचीण्य असल्यामुळें त्यानीं ह्या लिपींम, शीघ्रता व सुलभता आणिली होती ह्यात मग्य नाही

हेमाद्रीच्या फडणीशी खात्यांत अशा लिपींत निष्णात अमलेले बरेच लोक नोकरीवर असले पाहिजेत त्यांच्या लिपींत, शीघ्रता, सुलभता वगैरे विशिष्ट गुण अमल्याचे हेमाद्रीचे निदर्शनास आल्यामुळे तिचा राजकीय व ग्याजगी व्यवहारांत उपयोग करण्याचे त्याने ठरविले असावे हे म्हणणे जास्त संयुक्तिक दिसते.

देवनागरीच्या एकंदर वर्णमालेतील कांही वर्णांस एकप्रकारचे विशिष्ट वळण देऊन मोठी लिपी तयार झाली आहे. ही गोष्ट पुढे दिलेल्या तिच्या मूळ व विकृत स्वरूपावरून दिसून येईल.

देवनागरी

अ, आ, इ, ई, उ ऊ ऋ ॠ ऌ ड ए ऐ ओ औ अं अं:

~~क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह ळ क्ष ज~~

या स्वरमालेत फक्त चार स्वराम मात्र विशिष्ट वळण दिलेले आहे.

देवनागरी,

विकृत स्वरूप मोठीमध्ये

क ख ग घ ङ

अचिगपड

च छ ज झ ञ

उछजझज

ट ठ ड ढ ण

उठउढण

त थ द ध न

तचछछज

प फ ब भ म

पभपभम

य र ल व श

यजयश

ष म ह ळ

षछछळ

क्ष ज

क्षज

शीघ्र उपलिपी निर्माण झाली कधी अगर मोठी लिपीप्रमाणे अल्पावधीन पुष्कळ मजदूर लिहिण्याचे कामी या लिपीचा उपयोग करीन वगलीय लिपि वगालप्रातात प्रचलित होती बहाल येथील एका म्त्तमान नारायणपालच्या काळचा एक लेख या लिपीत कोरलेला आहे वगलीय लिपीपासून नेपाळी, भथिरी, उरिया व वगालप्रातात हर्षी प्रचलित असलेली वगाली लिपी ह्या निर्माण झाल्या

कधी अथवा कायथ (कायमथ) लिपी ही नागरीचें परिवर्तन होऊन बनली आहे तुटिल व कधी या लिपीचा परम्पर निकट सत्य आहे कधी ही जल्म लिहिण्याची लिपी जाण मन्वृतातीन मपूर्ण वर्णमालेचा उपयोग या लिपीत करता येत नाही न, ल, न, न व अगर व या वर्णांत काहीं परक नाही ज, स, थ ही अक्षरे नागरीपासून भिन्न आहेत मोठी लिपीही कधी अथवा कायमथ लिपीपासून फारशी भिन्न नाही

फारशी भाषेत नस्स व शिस्स्ता अत्रा लिहिण्याच्या नोन पद्धति आहेत ग्रथ रचनेच्या कामी ज्या लिपीचा उपयोग केला जातो त्या पद्धतिला नस्स अशी संज्ञा आहे व जल्म लिहिण्याच्या पद्धतीस शिस्स्ता असे म्हणतात टप्परी भाषेत ग्रथ लिहिण्याचें कामी रोमन लिपिचा उपयोग करितात जेमें - A B C, D, L I G, H, वंगरे परतु पत्रव्यवहाराचें कामी ज्या लिपीचा उपयोग केला जातो तिला *Italics* असे म्हणतात, जेमें - a b c d e f g h म्हणजे रोमन लिपि ही फारशी भाषेतील नस्स पद्धति होय, व *Italics* ही शिस्स्ता पद्धति होय याप्रमाणें दरएक भाषेत, ग्रथ लिहिण्याची लिपि, व्यवहारातील कागदपत्र लिहिण्याचें कामी उपयोगान येत असलेल्या लिपीपासून भिन्न जमते

इतिहासाचार्य राजवाडे द्याच्यामते श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायात मोडी लिपीचा अप्रत्यक्ष रीतीने उल्लेख केला आहे तो येणेंप्रमाणे —

ह व्हू असी पठितु घसुतु नाग्याचा हातू
वाळा गेहे वेगवतू न पणाच ।

या ओवीतील वेगवतू ह पद फार महत्वाचें आहे असें राजवाडे याचें मत आहे. बालमोघ अक्षर वेगाने लिहिता येत नाहीं, तेव्हा त्या लिपीसमधाने वेगवत हा शब्द योजण्यात विशेष अर्थ नव्हता ह पद मोडी अक्षराच्या समधानं मात्र सार्थ आहे यावरून श्रीज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी मोडी अक्षर प्रचारात आलें होतें असें राजवाडे अनुमान काढितात हेमाद्री व ज्ञानेश्वर महाराज हे समकालीन होते. तेव्हा हेमाद्रीच्यापूर्वी मोडी लिपि अस्तित्वात होती हें उघट दिसतें यावरून मोडी लिपीचें जनकत्व हेमाद्रीकडे येत नसून ती त्याने महा राष्ट्रात रानकीय व खाजगी कागद पत्र लिहिण्याचें कार्या नव्याने प्रचारात आणिली ह्याच मतास पुष्टि मिळते

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें या ग्रंथाच्या आठव्या खंडात इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी मोडी लिपीसमधानें आपले विचार प्रगट केले आहेत ते येणेंप्रमाणें —

“ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ शके १२१२ (इ स १२९०) मध्य लिहिला गेला हेमाद्री हा इ स १२६० पासून देवगिरीच्या जाधवाचा दफ्तरदार होता हेमाद्री हा दफ्तरदार होण्याच्या पूर्वी उत्तर हिंदुस्थानात मुसलमानांचें राज्य होऊन ८० ९० वर्षे झाली होती सिंधण राजाने माळवा वगेरे विंध्यादिच्या पलिकडील प्रांत जिंकून

घेतले होते तेव्हा मुसलमानांची व म्हेच्छांची ओळख मगठ्यांना आली होती ही ओळख होत असताना मुसलमानांची कागद कर प्याची कर महराष्ट्रात मुरू आली, व ही मुरू आल्यावर मोठी लिहिण्याची पद्धत हेमाद्राज मुचली ही मोठी लिहिण्याची पद्धत हेमाद्रीनं मुसलमानांच्या शिरस्तांनामक पद्धतिवरून घेतली पारशीन लिहिण्याच्या पद्धति अनेक आहेत, त्यात नम्र व शिक्स्ता ह्या पद्धति आपल्याकडील बालबोध व मोठी ह्या पद्धतिशी जुळताना

नम्र अक्षर बालबोधप्रमाणें स्पष्ट व मुवाच्च असें लिहवें गगत व शिक्स्ता अक्षर मोडून लिहिलें असतें जलद्रीनं लिहिण्यात म्हे अक्षर मोडून लिहिण्याचें न वळण त्याला फारशीन शिक्स्ता म्हणताना मोठी हा शब्द फारशी शिक्स्ता ह्या शब्दाचें पुढेहुन भाषांतर आहे मोठी ह्या शब्दाचा वाचन शब्द म्हेवताना अगर महराष्ट्रात नाहीं हा शब्द हेमाडपतानें फारशी शिक्स्ता ह्या शब्दाच्या अर्थाकडे लक्ष देऊन मराठीत अक्षर लिहिण्याचा एका पद्धतीला नव्यानं लागू केला हेमाडपतानें अक्षर लिहिण्यात ही नवी मुधारणा केली तापर्यंत महराष्ट्रात सर्व लेखी व्यवहार बालबोध अक्षरात होत असे मोठी लिहिण्याचा प्रघात आज ६५० वर्षे चालू असता भरतम्बटातील इतर कोणत्याही भाषेला हा प्रघात उचलण्याची आवश्यकता दिसली नाहीं कागदावर लिहिण्याचा प्रघात पटल्यानरोवर मोठी लिहिण्याचाही प्रघात महराष्ट्रात लपकरच पडला, व हा प्रघात पाहण्याचें प्रथम श्रेय चाधवाचा दफ्तरदार जो हेमाद्री त्याम विठ्ठलच्या व अधिकाराच्या बळावर सहजासहजी घेता आलें मोठी अक्षर देवनागरी अक्षर मोडून तयार केलें आहे, हें चार पाचवें

नर्पापूर्वीची जुनी पत्रे व महजर पाहिले म्हणजे सहज दिसून येते ।

इतिहामाचार्य राजवाडे यांनी वरील विचारसरणीत नव्याच गोष्टी गृहित धरल्या आहेत त्या येणप्रमाणे —

(१) मुसलमानांचा हिंदुस्थानात प्रवेश होण्यापूर्वी कागदाची माहिती गतदेशीय लोकांम बिलकूल नव्हती

(२) कागदान् लिहिण्याचा प्रघात पडल्यानरोबर, मोठी लिहिण्याचाही प्रघात महाराष्ट्रात एकरच पडला

(३) हेमाद्रीचे वेळी फारशी भाषेचा प्रसार महाराष्ट्रात झाला होता

(४) हेमाद्रीस फारशा भाषेच उत्तम ज्ञान होत

वरील विधानास राजवाडे यांनी कार्हीष्क आधार दिले नव्हत जलट अलेक्झांडर धि ग्रेट ह्याचा सेनापति नियार्कस यानें हिंदु स्थानात कापूस अगर चिंध्या जुटून कागद पार प्राचीन काळा पासून तयार करीत व तो लिहिण्याच्या उपयोगात आणीत असे आपले ग्रथात सिम्तपूर्व मुनारें तीनशें वर्षांच्या पाठीमागे लिहून ठेवले आहे अकि व चिनी लोकांनीही हिंदुलोकास कागद तयार करण्याची कला फार प्राचीनकाळापासून अवगत होती असे आपल्या प्रवासवर्णनात लिहून ठेविले आहे यावरून मुसलमानांनी हिंदुस्थानच्या लोकास कागदाची ओळख प्रथम करून दिली ह्या म्हणण्यात तय्य नाहीं फारशी भाषेचा प्रवेश दक्षिणेंत तेरावें शतकात अगर त्यापूर्वी झाल्यावद्दलची माहिती कोणत्याही ग्रथात उपलब्ध नाहीं. हेमाद्रीस फारशी भाषा अवगत होती व हेमाद्रीने मोठी लिहिण्याची पद्धत मुसलमानांच्या शिम्तानामक रेग्नपद्धतीवरून

घेतली या विधानाम राजवाडे यांनी माहीष्क आधार दिला नाहीं उलट, ममृत भाषेन त्राळी, देवनागरी, बंगरे लिपीम्वन अनेक उप लिपी कालातरानें निर्माण आल्या व त्यात पश्चिमी, मध्यमदेशी, कुटिल वंशी, टाकरी, बंगरे जलद लिहिण्याच्या लिपी हेमाद्रीच्या पूर्वी हिंदु स्थानात अस्तित्वात होत्या अशी माहिती लिपिशान्तांरील ग्रथात मिळते 'मोटी या अर्थाचा वाचक शब्द ममृतात नाहीं, व तो शब्द हेमाडपतानें फारशी शिस्तना या शब्दाच्या अर्थाकडे लक्ष देऊन मराठी अक्षर लिहिण्याच्या पत्रा पद्धतीला नव्यानें लागू केला, असें राजवाडे याचें म्हणणें आहे परंतु मदरील विधानें वस्तुस्थितीस धरून नाहींत ममृतात कुटिल हा शब्द मोटी शब्दाचा वाचक आहे 'कुटिल' म्हणजे वाकटा, मुरडलेला, मोडलेला, 'मोटी' हा 'कुटिल' शब्दाच मराठींत हुबेहुब रूपांतर होय

हेमाद्रीचा विद्याभ्यास दाडगा हाता ह्यामुळे सत्कालीन वेगवेगळ्या लिपीतले ग्रंथ त्याच्या वाचण्यात आले असे पाहिजेत एखादी नवी लिपी शोधून काढण्यास अगर प्रचारान आणण्यास फारशी भाषेतील लेखनपद्धतिकडे धाव मारण्याची त्यास जरूरी न होती देवनागरी लिपी जलद लिहिता यावी म्हणून तिला वज्रण देण्याचें यत्न लेखनकलेंत निष्णात अशा कायस्थानाकडून, फारशी भाषेचा हिंदुस्थानात प्रवेश होण्यापूर्वी चालू होते, बंगरे हविगतीचा पूर्वी उल्लेख येऊन गेला आहे

हेमाद्रीन मोटी लिहिण्याची पद्धति लपेहन आणिली ह्या दत्तकथे मदल इतिहासाचार्य राजवाडे ह्याचें मत पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे -

'देवगिरीच्या जाधवाचें साम्राज्य सर्व दक्षिणभर क.याकुमारीपर्यंत होतें हें प्रसिद्ध आहे साम्राज्यातील दफतरे तयारण्यास कन्या

कुमारी क्रिया रामेश्वर ह्या दक्षिणेकडील प्रांतात जाऊन व कन्नडिन् लोकेची यात्रा करून परत आल्यावर सर्व दफतर मोटीत लिहिण्याचा बटवुकूम हेमाद्रीने काढला असा आ अमे दिसतं लोकेहून परत येण्याला व हा नवा बटवुकूम काढण्याला एकच गाठ पटल्यामुळे लोकेचा व मोडी अक्षराचा लोकानी विनोदाने सवध जोडून दिला असेल असे वाटते. घाकी लोकेतील त्यावेळच्या सिद्दलीभाषेचा व मोडीचा काही संबंध होता ह्याला विलकूल प्रमाण नाही '.

वरील उताऱ्यातील प्रत्येक विधान कल्पनेच्या पायावर रचलेले असून त्यास इतिहासाचा आधार नाही. देवगिरीच्या यादवाचा असल, हैसूर व कर्नाटक या प्रांताच्या दक्षिणेकडील प्रांतावर होता असे दाग-विणारा एकही शिलालेख अगर सांप्रपट उपलब्ध नाही. हेमाद्रीच्या हातचे, अगर देवगिरीच्या यादवाच्या दफतरातील मराठीत लिहिलेले एकही चिठोरे उपलब्ध नाही. त्याने तयार केलेली मेस्तकेही उपलब्ध नाहीत, हेमाद्री हा दरवारचे कामासाठी यादवाच्या राज्यात दौऱ्या-वर निघाल्याबद्दलचा कोण्ट उल्लेख नाही. त्याचे बैल्लचा एकही बटवुकूम उपलब्ध नाही. हेमाद्रीने मुक्ताफल ग्रंथावर लिहिलेल्या कैवल्यदर्पिका नामक टीकेत, अगर त्याच्या चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथातही यावानतीत काहीएक उल्लेख केलेला आढळत नाही इतिहासमशोधनाच्या बाबतीत कल्पनाशक्तीस स्वेरब्रीडा करू देणे केव्हाही चांगले नाही.

लकेंत मोडी-लिपी प्रचारात नव्हती, त्याठिकाणी बौद्धधर्मातील हीनयान पथ चालू होता, व तेथील भिहली भाषेचा मोटी लिपीशी काहीएक संबंध नव्हता, असे राजवाडे कबूल करितात.

मोटी लिपीच्या जनकत्वासंबंधानें सुमारे तीस चाळीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रान मोठा वाद उपस्थित झाला होता. इतिहासाचार्य राजवाडे व प्रोफेसर रा. रा. भागवत बंगरे विद्वान् गृहस्थाच्या मते हेमाडपंत मंदरील लिपी शोधून काढली. सदरील मन प्रस्थापित करण्यामाठी इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी त्यावेळीं जीं कारणें दिलीं होती, तीच त्यांनी आपल्या म. इ. साधनें या ग्रंथाच्या ८ व्या खंडान विस्तृत रूपानें नमूद केली आहेत. परंतु तीं, इतिहास व युक्तिवाद याचे कपोटीस उतरत नाहींत हें दाखविण्याचा आम्हीं यथामति प्रयत्न केला आहे.

रा. व. बाळकृष्ण आत्माराम गुंभे यांनी Indian Antiquary नावाच्या इंग्रजी नियतकालिकात सुमारे २५ वर्षांपूर्वी एक लेख लिहून त्यात श्रीशिवाजीमहाराजांचे चिटणीस बाळाजी आवजी यांनी मोडी लिपी इ. स. १५६५ त प्रथम शोधून काढली असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्या मताचें समर्थन करण्यामाठी त्यांनी जीं कारणें दिली आहेत ती येणेंप्रमाणें - (१) श्रीशिवाजीमहाराजांचे पूर्वीचा एकही मोडी लेख उपलब्ध नाहीं; (२) पदरपूरच्या देवळातील जमाखर्ची लेखात मोटी लिपीचा मागमूस नाहीं; व (३) प्राचीन ताम्रपटात, मोटी लिपी आढळत नाहीं. नाशिक येथील तीर्थोपाध्ये वे. गिरिधर ऊर्फ गिरामठ क्षेमकल्याणी याचेकडे जुन्यात जुनी वही त्यास सरकारमार्फत मिळाली होती. त्यात ८५ मोडी लेखांपैकी ८० लेख कायमथ प्रभूचे निषाले. जुन्यात जुना मोडीलेख शके १५६५- इ. स. १६४३ पलिकडला नाहीं. असें या वहाच्या सशोधनात निष्पन्न झालें. बाळाजी आवजी याचे वडील जंजिन्याचे शिंद्याचे नोकरांत

असता, त्यास आपल्या यजमानाजरोवर दिल्लीदरबारान पुष्कळ वेळा जाण्याचा प्रसंग येत असे तेथे असताना फारशी भाषेतील जलदी लिहिण्याच्या शिकस्ता पद्धतीच्या वळणावर मोडी लिपीची कल्पना त्याने प्रथमच काढली' व देवनागरी लिपीत योग्य फरक करून चिटणीशी वळणाची नवी लिपी बनविली असें रा व गुप्ते यांनी या लेखात म्हटलें आहे. फारशी भाषेतील शिकस्ता पद्धतीवरून 'मोडी' लिपीची कल्पना निघाली याप्रामतीत मात्र राजवाडे व गुप्ते यांचें एकमत दिसतें परंतु तिच्या जनकत्वासंबधानें त्याच्यात मतभेद आहे. राजवाडे याचे मताप्रमाणें मोडी-लिपीची कल्पना पहिल्या-प्रथम हेमद्रीने काढली रा व गुप्ते यांच्या मताप्रमाणे 'कारकुनी वेशाचे आदिस्थानी विराजमान असलेले राजकारणी खरे सूत्रकार बाळाजी आवजी यांनी आपल्या बुद्धिकौशल्याने मोडी लिपी शोधून काढली व श्रीशिवछत्रपतीने ती प्रचारात आणली' आमच्या मतें या वादात शास्त्रीयसशोधनापेक्षा उभयपक्षीं ज्ञातिविषयक वृथा-भिमानाची छटा दिसून येते

भारतखंडात मुसलमानांचा प्रवेश होण्यापूर्वी, ब्राह्मी, देवनागरी, वंगरे ऐतद्देशीय प्राचीन लिपीमध्ये कालपरत्वे जी परिवर्तने अगर फेरफार झाले त्याचा सूक्ष्म रीतिने अभ्यास केल्याने व निरनिराळ्या लिपीत वेळोवेळीं कसकसे फेरफार झाले यांचें मनन केल्याने या वादग्रस्त विषयाचा निकाल सहज लागणार आहे

लिपिशालाच्या अनुरोधानें आम्हीं या भागात जें विवेचन केले आहे त्यावरून राजवाडे व गुप्ते यांनीं मते विचारात घेण्यास फार अडचणी येतात पेशवार्त, या मोडी लिपीस आणखी एक प्रकारचे

नवीन वळण मिळालें, व तें ' निपलकरी ' वळण या नावानें प्रसिद्ध आहे. सुद्ध हेमाद्रीच्या वेळचा मोठी रंग उपलब्ध झाल्यास त्यात व हल्लींच्या मोठीच्या म्यूरान वराच फरक अमल्यांचे दिसून येण्याचा मभव आहे.

मोठी हा शब्द मार्य-मार्या-मोटी-मोटी या परंपरेनें सिद्ध झाला असें मानून ही लिपी मार्यराजा चंद्रगुप्त व त्याचा नातु अशोक यांचे राजवटींत उनली जस जाण विद्वानांचें मत आहे. परंतु जल्लि-कडे लिपिशाल्मावर तज्ञांनीं मौलपत्तिक ग्रंथ लिहिले आहेत त्याचा अभ्यास करून या बाबतींत अधिक संशोधन करता येण्याजोगे आहे.

लेगनमन्तेत फार प्राचीनमाझापामून निष्णात असलेल्या काय स्थानी देवनागरीस एक प्रकारचे वळण अगर लेप देऊन लिहिण्याचे कामीं तिला सुलभता आणली व अशा तऱ्हेची लिपी हेमाद्रीचे वेळीं असित्वाण होती असें पूर्वीं सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्यवहारदक्ष हेमाद्रीनें ती पक्क प्रचारात आणली असें म्हणण्याम प्रत्यगय दिसत नाहीं.

मोठी लिपी बट पळून मराठी प्रातातील सर्व कोटातील व्यवहार बालगोर्धात चालवावे असा मुबई सरकारनें काही वर्षांपूर्वीं बटहुकूम काढला होता. त्यावेळीं बालगोर्ध अक्षर कितीही जलदनें लिहिल तरी त्याला मोठी लिपीची सर येत नाहीं असें दिसून आलें. शिवाय अशा रीतीनें जलद लिहिलेले लिखाण अत्यंत दुबोध होत असे, असा कटु अनुभव आल्यामुळे सरकारास आपला बट हुकूम परत घेणें भाग पडलें. हेमाद्रीन मोठी लिपी स्वतः तयार केली. यानंदल काहीएक ऐतिहासिक पुगवा नाहीं. शिवाय मोठीत लिहिलेले तत्वालिन एकही निराण अस्तित्वात नाहीं. मग या बाबतींत साधार पुरावा पुढें येईपर्यंत

परंपरागत आलेल्या गोष्टीवर अथवा दंतकथेवर भरंवसा ठेवणे योग्य दिसत नाही.

इ. स. १७३९ तील मोडी लिपीचा मासला म्हणून थोरल्या बाजीरावाचे धाकटे बंधु चिमणाजी आप्पा यांचे स्वदस्तुरचे मोडीत लिहिलेले पत्र पुढे दिले आहे:—

श्री

—पुष्पिताक्षरीधरसंगजान्त

—अनमनीयताहिरुभ्रमगोळां

—पायांछि

जे एतजान्ताहीयमान्तरमत्तपुष्पांछि
 एतैपेनमयांपुष्पजंघीचन्पाञ्चमेरोधरी
 एतयेरंयेनंमरित्तोरंनरमरीजाम्पुजिदि
 जावार्धमंप्पयात्रपंयनायडिममग्विप्ये
 एतेरीजम्पुहंमरारीमयांगरीउरादोरा
 एतापेजारीधमपीम्पुननुगपंजाम्पु

पद्माज्ञागगतिगीप्रसयाप्यपुनरीत्यपारो
 त्याप्यनसन्नेनामीसन्नाजेष्टयाचात्र
 उगप्य उपरोपल्लयिमातीविचयेज्ये
 उगीउगाताजंदायेद्येणाजयेउगातिनिं
 यीस्यगिउगयामासुनन उगप्येने
 प्योभयील्लपुगुगाल्लपमउगयामाजि
 प्यप्येनेप्येयेगपुगीगुगोयेचयेनेमउगप्य
 प्येगतिगामिप्यग्याल्लेअहमपुम

परील मोडी लिपीचें देवनागरींत रूपांतर.

श्री.

अम्बण्डित रक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री अन्ताजी रघुनाथ
 गोसावी यासी:-

सेवक चिमणाजी बढाळ नमस्कार सुरुसन सलासिनमया व
 अलफ तुम्हीं पत्र पाठविलें ते प्रविष्ट जाहलें. लेखनार्थ विस्तारें कळला.

पेशियास मुख्य भावार्थ की, अवघा प्रसंग सत्य भासून कर्तव्य असेल तें तैसीच आज्ञा करावी नाही तरी दुराशेंत गुतावें सारिखें नाही म्हणून लिहिलें; पेशियास अवघा प्रसंग तुम्ही प्रत्ययास आणून दिला आहे, त्यास अनृत्य काये निमित्त्य भासेल. अवघा प्रसंग सत्यच आहे. व कार्यही कर्तव्य आहेच आहे. तुम्ही चित्तांत संशय आणोवा ऐसा अर्थ नाही. कर्णाजी शिंदे यांजकडून मनुश्य देविलें ते आले नाही म्हणून लिहिलें, त्यास मनुश्याविसी पहिलें लिहिलें होतें; हल्लीही लिहिले आहे. ते मनुश्य देतील. जाणिजे छ २२ गात्रान आज्ञाकित.

भाग ७ वा.

महानुभाव-पंथीय मराठी वाङ्मय.

गर्व मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽसदा ॥
 स्वर्गायर्गं मद्भक्तं कथंविद्यादि वाञ्छते ॥ १ ॥
 नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पम् ॥
 तस्मान्निराशिपो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ २ ॥
 एवमेतान्मयादिशाननुतिष्ठति मे पथः ॥
 क्षेमं विदन्ति मत्स्थानं मद्भक्तं परमं विदुः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भागवत (एकादश स्कंध अ. २०)

नानामते पासाडे । कर्मठता आनि दाडे ।
 ट्याची टेंचाची तोडे । हरिभजने ॥ ३ ॥
 जे जे हरीचें लांछचारिने । ते ते माझे स्वतंत्र ।
 देव भक्त एकत्र । भेद नाही. ॥ ४ ॥
 जो जो अवतार हरी धरी । तो तो मीच अवधारी ।
 हरिनाम गजरी । जगदेवदारी ॥ ५ ॥
 सर्वाभूती भगवद्भावा । हा भक्तांचा निजनिर्वाह ।
 धर्माचा आग्रह । वांछे ॥ ६ ॥
 सर्वाभूती दया दाती । प्रतिपाळ्यो बेदोकि ।
 देवि एक निधिनी । वरणे आया ॥ ७ ॥
 लीलादिप्रदी भगवत । तया म्हणती नित्यमुक्त ।
 आत्मा वाय तेवे । वेगळे अगो । ॥ ८ ॥ (एकाग्र)

भगवत्पंथांत श्रुतिकालापामून, सृष्टीची उत्पात्ति कशी व केव्हां
 झाली ! तिचा उत्पादक कोण ! आत्मा नित्य कीं अनित्य ! जीवात्मा
 व परमात्मा यांचे परस्पर मंचंध काय आहेत ? चंगरे गहन विपंथा-

कडे तत्कालिन तत्त्ववेत्त्यांचे लक्ष वेधले होते. ह्या विषयावर चिकित्सकबुद्धीने विचार करून तत्कालिन ऋषींनी जे सिद्धांत ठरविले ते त्यांनी आरण्याकें, ब्राह्मण, उपनिषदे वगैरे ग्रंथांत लिहून ठेविले आहेत. ज्या त्या तत्त्ववेत्त्यांनी आपापल्या दृष्टीने ह्या आध्यात्मिक विषयाचा अनेक बाजूंनी विचार केला होता, त्यामुळे त्याच्या-मध्ये एकवाक्यता दिसून येत नाही. ह्या मत-वैचित्र्यामुळे एकाच विषयासंबंधाने अनेक तत्त्ववेत्त्यांची भिन्न भिन्न मते असलेली दिसतात. काहींच्या मते, एका अगम्य व अनिर्वचनीय शक्तीच्या योगाने सृष्टि निर्माण झाली असून तिचे चालकत्व या शक्तीकडे आहे. या मताचे लोकांस सेश्वरवादी म्हणतात. उलट पक्षी, सृष्टीची उत्पत्ति स्वयंभू असून गिसर्गाच्या काही ठराविक नियमान्वये तिचे व्यापार सुरक्षितपणे चालतात, आणि प्रत्येक सृष्ट पदार्थास उत्पत्ति, स्थिति व लय असून दरएक स्थितीतून त्यास क्रमाक्रमाने जावे लागते, असे कित्येकांचे मत आहे. या मतवादास निरीश्वरवादी (पाखंडी) असे म्हणतात. द्रष्टासूत्रकार, योगसूत्रकार व नैय्यायिक ह्यांची गणना सेश्वरवाद्यांत होऊ लागली. साम्य, वैशेषिक, लोकायतिक (चार्वाकमतानुयायी) ह्यांचा अंतर्भाव निरीश्वरवाद्यांत होऊ लागला. सर्व उपनिषदांचे सार जी श्रीमद्भगवद्गीता, तिच्यात ईश्वराचे आत्मिकय प्रतिपादिलेले असून सकृदर्शनी भिन्न दिसणाऱ्या साम्य व योग मताचा गीताकाराने समन्वय करण्याचा प्रयत्न केला आहे. निरीश्वरवाद्यांना श्रीमद्भगवद्गीतेत निरंकुल थारा नाही. गीताकाल व रीतिधर्माचा उदय याचे दरम्यान जो काल गेल्या त्यात जैन, बुद्ध वगैरे धर्मांची स्थापना झाली. या दोनही धर्मांचे सम्यापकाना वेदांचे

प्रामाण्य, ईश्वराचें आस्तित्वमणि वर्णाश्रमधर्म हीं ममन नसल्यामुळे त्याची गणना निरी वरवाद्यान होत असे

मुद्द वेदान्तमतवाद्यान दोन मुख्य पक्ष निर्माण झाले अद्वैतवादी व द्वैतवादी, अद्वैतवाद्यान, केवलाद्वैती व विशिष्टाद्वैती असे दोन पोट भाग निर्माण झाले श्रीमच्छङ्कराचार्य हे केवलाद्वैती मताचे पुरस्कर्ते होते श्रीरामानुजाचार्य हे विशिष्टाद्वैतमताचे प्रवर्तक होते श्रीमद्वाचार्य व श्रीवल्लभाचार्य हे द्वैतमनवादी होते श्रीमच्छङ्कराचार्यांनी आपल्या लोकोत्तर मुद्धिमत्तेच्या व तर्कशास्त्राच्या जोरावर अद्वैतमताचें मटण कन्दन, साय्य, वैशेषिक, जैन, वाद्व, चार्वाक् वगैरे अवैदिक मतांचें मटण केलें व एकदर जनसमूहान आपल्या अद्वैतमताचा पगडा घमनिला. त्यामुळे त्याम जगद्गुरू ही पदवी प्राप्त होऊन भरतखंडाच्या चार दिशेस आचार्यांच्या चार मठाची स्थापना झाली ही गोष्ट सन ३ स ७ व्या अथवा ८ व्या शतकात घडून जाली.

वेदान्तमताच्या प्रमारांमुळे जैन व बौद्धधर्मांस उत्तरती कळा लागली परंतु त्यामुळे सदरील धर्मांचें भरतखंडातून उच्चाटन झालें, अशी जी सार्वत्रिक समजूत आहे ती बरोबर नाही बौद्धधर्म हा अहिंसा, भूतद्रया, विश्ववधुत्व व ममाजसेना वगैरे उदात्त तत्वांच्या पायावर उभारलेला असून, सनातन हिंदुधर्मातील पुनर्जन्म, पूर्वकर्म शील, प्रजा, समाधि वगैरे तत्वे त्याम मान्य होती बौद्धधर्म भरत खंडात सुमारे हजारपाराशें वर्षे प्रचलित असल्यामुळे अहिंसा, विश्ववधुत्व वगैरे त्यातील विशिष्ट मते सामान्य लोकान दृढमूल झाली होती या परिस्थितीमुळे मनानन वर्णाश्रमधर्माच्या मूळम्वरूपान बराच द्विरेषणा आला होता

महाराष्ट्र-सारस्वत-मयूर.
कै. विनायक लक्ष्मण भावे.

सं ६-११-१८७१]

[मृत्यु १२-६-१९२६]

ड. स. आठव्या व नवव्या शतकाच्या दरम्यान श्रीमद्भागवत-पुराण रचले गेलं, असें विद्वान लोकांचे मत आहे. ह्या पुराणाच्या रचना-कालावधाने अद्याप एकमत नाही. परंतु श्रीमदाद्यशंकराचार्यांचे जगोदर सदरील पुराण अस्तित्वात नव्हतं, ही गोष्ट निर्विवाद होय. इ. स. आठव्या शतकाच्या सुमारास भरतसुटात निरनिराळे धर्म व पथ प्रचलित होते. भागवतकारांनी दशावताराच्या कल्पनेने त्या सर्वांचे मोठ्या खुर्चीने एकीकरण करण्याचा प्रयत्न केला व तो बऱ्याच अंशाने सिद्धीस गेला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. उदाहरणार्थ रामायणांत ज्या शैतन्यबुद्ध्यास चोर असें म्हटलं आहे, (यथा चोरस्तथा बुद्ध) त्याचा भागवतकारांनी दशावतारात समावेश केला आहे ही विचारक्रांति होण्यात कोणती कारणे झाली असतील याचा सर्वधर्माचा तौलनिक शीर्षाने अभ्यास करणारांनी (Students of Comparative religions) अवश्य विचार करावा.

श्रीमद्भागवतपुराण हा ग्रंथ श्रीमद्भगवद्गीतेची आधुनिक काळातील सुधारलेली आवृत्ति होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. सदरील पुराणात श्रीकृष्णाच्या कथानकास व त्याच्या अंतर्कर्म लोकांच्या वर्णनास प्राधान्य दिलें असून तो परमेश्वराचा पूर्णावतार होता असें प्रतिपादन केले आहे. सनातन वेदिक धर्माच्या मूल मंदिरापास धरून निव्वळ भक्तीच्या जोरावर परमेश्वरप्राप्ति करून घेता येते, असें या पुराणात प्रतिपादिलें आहे. परमेश्वराच्या स्वरूपाने ज्ञान भक्तिमार्गाने करून घेणें हा भागवत पुराणाचा मुख्य विषय असून सर्व गोष्टी दुर्गम प्रतीच्या मानिल्या आहेत. वर्णाश्रमधर्म हे

भागवतधर्माचें सर्वस्व नसल्यामुळें त्याचें उलंघन या गर्माच्या आट येत नाहीं. एकरुदरीन भागवत पुराणानुक्रमाला गौणरणा दिलेला अमून तांणीक उपासना पद्धतीला प्रामुख्य दिलें आह्म असें दिसतें. सामान्यजनांनीं आपल्या उपास्य देवतेची अन्यभावेनें पूजा करून त्याचें गुणानुवाद गाणे व ते निव्य श्रवण करावें व मदाचरणानें वागावें अशी भागवतधर्माची शिकवण आहे. भगवतापिपर्यां प्रेम-भक्ती अशा रीतीनें उत्तम होऊन ती स्थिर झाल्यावर, त्याचें स्वरूप कळू लागनें; व त्या स्वरूपाची जाणीव झाल्यावर त्याचेविपर्यां भक्ति उत्तम होऊन तिजमध्यें जीव पूर्णपणें नित्य रगून जातात व हरिगुण-गायन हेंच त्याच्या आयुष्याचें इतिकर्तव्य होतें. अजामिळ, मल्लाड, उदय, अकूर, सुदाम वगैरे भक्ताच्या उदाहरणावरून, भागवतकारांनीं मदरील तत्व लोकांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला आहे. अखिल भूतमात्र हेंच परमेश्वराचें स्वरूप होय असें ओळखून मर्माकडे समदृष्टीनें पाहणें हेंच श्रेष्ठ भक्ताचें लक्षण होय, असें भागवतात प्रतिपादिलें आहे. शालिग्रहान द्रकाच्या वाराव्या शतकापर्यंत भरतखंडान वैष्णव, शैव, वीरशैव (लिंगायन) शक्त (वाममार्गी, अधोरी पथ), नाथपंथ वगैरे नानाविध पथ अस्तित्वात होते.

हेमाद्रा हा शके ११७१ पासून देवगिरीचा यादवराजा महादेवराय व रामदेवराय यांचेर याचे राजपटीत करणाधिपाचे हुद्यावर असताना महाराष्ट्रात आणखी एका नव्या पंथाची भर पडली. देवगिरी येथें अगर त्याच्या आमपासच्या प्रांतात श्रीचक्रधर नांवाचा निवृत्तिमार्गी महाराष्ट्रीय ब्राह्मण राहात होता. तो पूर्ण वैराग्यशील अमून

श्रीकृष्णाचा निम्सीम भक्त होता. त्याचा पूर्वाश्रमीचा इतिहास उपलब्ध नाही. मागे याच्या 'महाराष्ट्र सारस्वतां'त अगर श्रीयुत यशवत खुगल देशपांडे याच्या 'महानुभवीय मराठी चाळण्य' नावाचे ग्रंथाने त्याचे त्रोटक चरित्र दिले आहे. परंतु ते सांप्रदायिक स्वरूपाचे असल्यामुळे इतिहासाच्या वसोटीस कितपत उत्तरेल याबद्दल शका आहे. ग्रंथ ११८५ चे सुमारास त्यास श्रीदत्तात्रयाचा साक्षात्कार होऊन त्याने सन्यास दीक्षा घेतली. श्रीकृष्ण हा पूर्णावतार असून त्याची अव्यभिचारी भक्ति केल्याने मोक्षप्राप्ति त्वरित होते असे त्याचे ठाम मत होते. त्याने श्रीकृष्ण उपामना, अहिंसा, भूतदया व वैराग्य वगैरे विषयावर लोकांस उपदेश करण्याचा उपक्रम केला तीव्र विशक्ति सदाचारसंपन्नता, श्रीकृष्णावरील अढळ भक्ति, सर्व प्राणिमात्राधिपती भूतदया व समाज-समता वगैरे त्याचे अंगी असलेल्या अलौकिक गुणामुळे सर्व प्रकारच्या लोकावर त्याची छाप ताजडतीच वसली. गौतम बुद्धाप्रमाणे लोकांच्या नेहमीच्या बोलण्याच्या भाषेत उपदेश करण्याचा व ग्रंथ लिहिण्याचा त्याने उपक्रम केल्यामुळे, त्याच्या मताचा फैलाव असल्या लोकांत झाला. सनातन वैदिक धर्मातील काही विद्वान् लोक त्याचे पट्टशिष्य बनले. भागवतपुराणातील मुख्य तत्वे या पंथास मान्य असल्यामुळे श्रीचक्रधराचा उपदेश सामान्य जनास सहज पट्ट लागला. आपल्या मातृभाषेत भागवतधर्माच्या उच्चतत्वांने भरलेले उपदेशासूत व्याख्यास मिळाल्यामुळे, सामान्य जनास मोक्षाचेद्वार अनायासे खुले झाले असे वाटू लागले. श्रीचक्रधर स्वामीचा शिष्य-सांप्रदाय फार वाढल्यामुळे दूरदूरचे लोक त्याचे अनुयायी बनले. या सांप्रदायास "महानुभाव" अथवा महात्मापंथ असे नाव पडले. या पंथाचे उपास्य दैवत

नेचळ श्रीकृष्ण अमरयामुळे या साप्रदायाम जयकृष्णीपंथ जसेहि म्हणतात.

देवगिरीचा यादवराजा कान्हेर अगर कनरदेव हा आपला धाकटा भाऊ महादेव याम वरोवर घेऊन श्रीचक्रधरस्वामीचे भेटीन गेला होता असा उद्भव लीलाचरित्रात केलेला आहे. कन्ह्यदेवाने स्वामीस दक्षिणा म्हणून वरंच द्रव्य देऊ केलें अमता त्याने ते स्वीकारण्याचें नाकारिलें. त्यामुळे स्वामीच्या निम्हटतेमद्दल व कडकडीत बरान्याबद्दल यादवराजाची म्हात्री झाली.

रामदेवराव जाधवाचे राजवटींत महानुभावपथाचा व तत्पथीय वाङ्मयाचा अनेपेक्षित रीतीने उत्कर्ष झाला याची कारणें पूर्वी (भा. ४ पृ १०४-१०५ मध्ये) दिली आहेत. महानुभावीय ग्रंथकारांम राजाश्रम मिळाल्यामुळे त्यांनी मराठी भाषेन मोठ्या प्रमाणावर ग्रंथरचना केली सदरील पथाच्या अनुयाय्यांमध्ये प्रतिभामय ग्रंथकार व कवि बरेच निर्माण झाले. श्रीजानेश्वरमहाराजाचे जन्मापूर्वी या पथाचा लीलाचरित्र नावाचा धर्मग्रंथ लिहिला गेला असे म्हणतात. प्रस्तुत ग्रंथाच्या २०९ पृष्ठांवर यादवकालीन महानुभावीय ग्रंथाची यादी दिली आहे तिजवरून जानेश्वरीच्यापूर्वी महानुभाव पथाचे काही ग्रंथ लिहिले गेले असावेत असे दिसते. देवगिरीच्या यादवाचें राज्य नष्ट झाल्यावरहि या पथात नाणावलेले कवि व ग्रंथकार बरेच निर्माण झाले, व त्यांनी मराठी वाङ्मयात चांगली भर घातली. या वाङ्मयातील ग्रंथांची सख्या सुमारे ४ पातून पाच हजार असावी असा अंदाज आहे. व त्यात श्रेष्ठ दर्जाचे ग्रंथ बरेच आहेत असे भावे व देशपांडे यांचे मत आहे. इ. स. १९०७ सालापर्यंत विवेकसिंधु व जानेश्वरी हे मराठी

वाङ्मयातील आद्यग्रंथ समजले जात असत. येवढे मोठे मराठी वाङ्मय सुमारे ६००-७०० वर्षे कालाच्या उदरात कसे दडून राहिले व ते एकाएकी उजेडात कसे आले याबद्दल पुष्कळ लोकांस अचाना वाटते. प्रस्तुत लेखकाचा या प्रश्नाशी निकट संपर्क असल्यामुळे त्याचा वृत्तात थोडक्यात पुढे देण्यात येत आहे. त्या-न्वन या प्रश्नाचा उत्तराचा सहज होईल.

पुणे येथील राहिवारी ब्रह्मभूत विष्णुबुवा जोग हे वारकरी पंथा-पैकी एक प्रमुख होते. इ. स. १९०७ साली पूर्वखानेदेशातील एण-गाव येथे एका कीर्तनप्रसंगी त्यांनी महानुभावपंथाच्या उत्पत्तीबद्दल, खोदसाळ निधाने करून सटरील पंथाची मोठ्या जनसमूहापुढे बदनामी केली. त्याचा सारांश असा की, कृष्णभट नावाच्या एका ब्राह्मणाने एका माग जातीच्या स्त्रीवरून लग्न केले, व या सवधा पामून त्यास चार मुलगे झाले, त्यापैकी एकाचे नाव मागभाव असे होते त्याजपासून मागभाव-मानभाव-महानुभाव पंथाची उत्पत्ति झाली. अशा तऱ्हेची या पंथाची नालस्ती केल्यामुळे तानदेशात महानुभाव पंथीय भिक्षुस भिक्षा मिळण्याचे बंद झाले, व त्याचेबद्दल लोकांचे मनात असलेला आदर कमी झाला महानुभावपंथातील प्रमुख मंडळींनी विष्णुबुवा जोग ह्याजवर जळगाव येथे मेहरबान बोलवून नाहेव याचे कोर्टात आपल्या पंथाची बदनामी केल्याबद्दल फौजदारी खटला केला. त्याकामी फिर्यादी महानुभावातर्फे पुण्याचे सुप्रसिद्ध वकील कै. रा. व. आपटे, व प्रस्तुत लेखक काम चालवीत होते. फिर्यादी तर्फेच्या साक्षीच्या बाबतीत लोकमान्य टिळक याचे नाव होते. परंतु त्याच्या पुराव्याची जरूरी न भासल्यामुळे कोर्टाने

जोगावर इ पी कोड ५०० अन्वये महानुभाव पथाची वेअत्र फेरयानदलचा आरोप ठेविला आरोपीतर्फे पुरावा घेण्याची तारीख नेमिली होती त्या दिवशी त्यावेतर्फे काम चालविण्यास मुन्डॅटार एक युरोपियन सॉलिसिटर हजर झाले त्यांनी इपीरियल गॅझेटिअर व्हाल्यूम १२ पृ ८२ मध्ये महानुभावपथार्थी सरकारी-रीत्या जी हकीकत प्रसिद्ध झाली होती ती फोर्टाच्या ननरेस आणिली आरोपाने केल्ली विधाने या हकीकतीशी जुळत असल्या मुळ आरोपास त्याचा फायदा मिळून फोर्टाने त्यास दोषमुक्त केले स्वटल्याचा निकाल झाला त्यादिनशी विष्णुधुवा जोग याचे नेतृत्वा खाली त्याचे बारदरी अनुयायांनी महानुभावाना गिनविण्याकरिता नळगान येथे एक प्रचंड मिरवणूक काढिली होती सदरील स्वटल्याच्या प्रतिकूल निकालामुळे खानदेशातून आपले उच्चाटन होईल की फाय अशी महानुभावीयाना मोठी दहशत पडली ।।

विनसरकारी फोनटारी गटल्यात आरोपीवर फोर्टाने आरोप ठेव त्यानंतर तो वि प्रो कोटच्या विवाधित फलमाग्याली दोषमुक्त झाल्यास फिर्यादीस त्या निकालावर अपील करण्याचे कामी कायद्याच्या फार अडचणी असतात यामुळे जोगाच्या विरुद्ध चरित्र फोर्टाकडे अपील करण्यात आले नाही पूर्व खानदेश निष्ठाचे त्यावेळचे कलेक्टर मेहेर बान् सिक्कोवस् याचेकडे या निकालाविरुद्ध फिर्यादीतर्फे तपासणी अर्ज करण्यात आला होता परंतु त्याकामी त्यास यश आले नाही याप्रमाणे कायधाने आपला वचाव करून घेण्याचे सर्व मार्ग गुटल्यामुळे महानुभवपार्थी अत्यंत निराशा झाली

इपीरियल गॅझेटिअर व्हा १० पा ८० मध्ये महानुभाव-पथा-सयधी दिलेला मनवूर सपदेश खोग आहे असे ठरवून त्याऐवधी

मदरील पथाची साधार माहिती प्रसिद्ध केल्यासचून या वादाचा कायमचा निकाल लागणार नाही अशी प्रस्तुत लेखकाने महानुभाव-पथाचे पुढारी महंतास सल्ला दिली, व ती त्यास पसत पडली हा हेतु सिद्ध व्हावा म्हणून महानुभावीय धर्मग्रंथावरून व अन्य पुराव्याने इपीरिअल गॅझेटिअर ज्या विद्वान् गृहस्थाच्या नेतृत्वाखाली सरकाराकडून प्रसिद्ध केले जात होते त्याची खानीकडून देणें जरूर होते याकामी मदत करण्यासाठी रामचंद्रबुवा वडगावकर, जामोदकरबुवा वगैरे महानुभव पथाचे पुढाऱ्यानीं आपलेजरोर जरूर ते ग्रंथ आणून आमचे येथे बरेचदिनस वास्तव्य केले त्याच्या मदतीने प्रस्तुत लेखकाने इंग्रजी भाषेंत विस्तृत निबध तयार केला इपीरिअल गॅझेटिअरमध्ये या पथाबद्दल दिलेली माहिती सपशेल सोटी होती असे सदरील ग्रंथावरून आम्हास दिसून आले

त्यावेळीं सुबईचे कलेक्टर ए एम् टी जॅक्सन या नावाचे एक मिडिलीयन होते त्याच समकृत भाषेवर प्रभुत्व असून शिवाय मराठी भाषेवर प्रेम होतें के विनायकराव भावे याचें " महाराष्ट्र कवि " ह्या नावाचें मासिक ते मोठ्या आस्थेनें वाचीत असत त्यानीं उत्तरकोकणातील folklore या नावाचें पुस्तक मोठ्या परिश्रमानें तयार करून छापिलें निरनिराळ्या इंग्रजीनियतकालिकात त्यानीं विद्वत्ताप्रचुर लेख प्रसिद्ध केले होते, त्यावरून त्याची गणना विद्वानात होत असे फावल्यावेळात प्राचीन-इतिहाससंशोधनाचें काम ते आस्थापूर्वक करीत असत. प्रस्तुत लेखकाने उपरिनिर्दिष्ट निबध साहेबमजकुराम दाखविला त्यानीं महानुभावीय मूळ ग्रंथातील समर्पक उतारे स्वतः वाचून निबधातील मजकुराच्या सरेपणाबद्दल

यात्री करून घेतली. महानुभावीय चाळ्यात श्रीमद्भगवद्गीतेचे
 'मूल्यदीपिका' या नावाची मस्कृतात लिहिलेली टीका आहे, ती
 त्याचे अवलोकनात आली, व ती त्याम फार आवडली. र्शी-
 रिअल गॅझेटिअरमध्ये महानुभावपथामवधाने प्रसिद्ध झाल्या
 खोडसाळ मजूर काढून ठारण्यातून त्यांनी मे एन्थोडेन् या
 एक शिफारस पत्र लिहिलें. मे एन्थोडेन् सोबत यांनी यात्राची
 वरीच सहानुभूति दाखविली. परंतु सदरील विषय ज्याम प्रार्चीत
 मराठी भाषा नीट समजत जमेल त्याचा जमून, आपणान यात्राततीत
 काही करिता येत नाही असे त्यांनी मोठ्या दिग्गिरीने कळविलें
 नंतर सदरील लेख व महानुभावीय ग्रंथ डॉ. भाडारकर ह्या
 प्रस्तुत लेखकांने दाखवून, यात्राची मदत करण्यातून त्याम विनंति
 केली. डॉ. रामकृष्णपतांनी जाहीर तयार केलेले टाचण व
 महानुभावीय ग्रंथ आपलेपाशी ठेवून घेतले, व गुप्तनिर्णीतील मनहूर
 समजून घेण्यासाठी महानुभावीय महत्तास पुणे येथें राहण्याम
 सांगितलें. डॉ. भाडारकरांनी त्याच्या ग्रंथाचें निरीक्षण करून एक
 स्वतंत्र लेख तयार करून तो टार्व्म ऑफ इंडियामध्ये प्रसिद्ध केला व
 महानुभावपथामवधानें सरकारी रीतीने प्रसिद्ध झालेली हक्कत
 खोडसाळ व निराधार आहे असे त्यांनी आपले ठाम मत दिलें. त्याच्या
 परिश्रमाचें फळ मुंबई एन्थालॉगिकल मालेंतील (Ethnological
 Survey Series) १३१ नमूरा मोनोग्राफ् हें होय. मर रामकृष्ण
 पत भाडारकर याच्या परिश्रमाबुळे महानुभावपथामवधानें सरी व
 ऐतिहासिक माहिती र्शीरिअल गॅझेटिअर व्हॉ. १३ मध्ये प्रसिद्ध
 करण्यात आली. याप्रमाणें महानुभाव पथामवधानें जो अन्याय

करण्यात आला होता तो दूर झाला. व त्याची वेळी अवेळी बदनामी करण्यात उद्युक्त असलेल्या विरोधी पक्षाचे तोंट कायमचे बंद झाले.

मेहरबाब जेव्हा साहेब, डॉ. भाटारकर व त्यास मदत करणारे गृहस्थ यांचे महानुभावपर्यायांनी तत्कालीन दैनिक पत्रातून कृतज्ञ-बुद्धीपूर्वक आभार मानिले. जळगाव नजिक भादली गाव आहे तेथे महानुभावपथाचा एक मठ आहे त्या ठिकाणी महानुभावीय महताची व प्रस्तुत लेखकाची एक बैठक होऊन त्यात महानुभावीय वाङ्मयाचे एकाद्या महाराष्ट्रभाषाभिन्न गृहस्थाकडून सशोधन करवून ते प्रसिद्ध करण्याचे बहुमताने ठरले. व याकामी ठाणे येथील आमचे सहा ध्यायी मित्र व महाराष्ट्र भाषेचे निम्मीय भक्त कै. विनायक लक्ष्मण भावे यांचे नाव आम्ही साहजिकच सुचविले. विनायकराव भावे यांनी ठाणे येथे मोठ्या परिश्रमाने मराठीप्रथमप्रहाल्याची स्थापना करून व महाराष्ट्र कवि नावाचे मासिक स्वतःच्या हिंमतीवर काढून मराठी भाषेविषयी आपले नितात प्रेम व्यक्त केले होते. शिवाय पुणे येथील भारतइतिहाससशोधकमंडळीत त्यांनी बरेच निबंध वाचून इतिहासिक सशोधन भारत इतिहास-सशोधकमंडळाचे कामी आपली पात्रता निदान लोकांच्या निदर्शनास आणिली होती. यामुळे भादली येथे ठरलेली योजना पार पाडण्यास विनायकराव भावे हे पूर्णपणे लायक होते अशी प्रस्तुत लेखकाची प्रामाणिक समजूत होती. विनायकराव भावे ह्यास भादली येथील बैठकीत ठरलेली योजना प्रस्तुत लेखकाने कळविली व ती मान्य करण्याबद्दल त्यास विनंति केली एकाद्या मनुष्यास भूमिगतद्रव्य (Treasure Trove) हस्तगत झाल्याने जमा

जत्यानंद होतो त्याप्रमाणें महानुभावीयवाङ्मयभांडार आपल्या हातीं आल्यानदून विनायकराज भागे याम आनंद ज्ञान भागे ह्यानी महत् दत्तराज व इतर म्हत्वाच्या महाग्यांना ह्या वाङ्मयाचें संग्रोधनदृष्ट्या निरीक्षण करून त्यानदून एक निबंध मुंबई येथील मराठी ग्रंथसंग्रहालयात वाचला. त्यानीं अत्यंत परिश्रम करून हे वाङ्मय उनेडात आणण्याचें श्रेय संपादिले, व महागण्डू मारूनत ग्रंथ प्रसिद्ध करून आपली कामगिरी जगाच्या निदर्शनास आणिली. महानुभावपथीय वाङ्मयाचें अज्ञात दारुण कर्म गुळें झालें याची मूळ पीठिका विस्तारपूर्वक देण्यात विषयानंतर झाले आहे याची आज्ञा ज्ञापीव आहे परंतु ह्यावागतीत कोणकोणाकडून कमकमी मदत झाली ह्याची साधारण कल्पना वाचकाना द्यावी म्हणून ती देण्यात आली आहे. यानदून वाचक वर्गाची क्षमा मागणें जर आहे कार्यकारण न्यायानें अगर स्थूल दृष्टीने पाहिलें अमना हे वाङ्मय उनेडात आणण्यास व भू विष्णुचा जोग हे कारणीभूत झाले ही गोष्ट विमरता कामानथ सर डॅा रामकृष्ण भांडारकर ह्यानी ह्या पथाच्या वाङ्मयाचे आस्थापूर्ण व सहानुभूतिपूर्ण संग्रोधन करून, या पथाच्या उत्पत्तिमनधानें इपीरियल गॅझेटिअरमध्ये पूर्वी प्रसिद्ध झालेला लेख निराधार व गोंडसाळ असें ठरवून त्यापेक्षा साधार माहिती प्रसिद्ध केली व या पथासमधाने लोकांचे मनान उत्तम झालेला गरसमज दूर केला सदरील पथानदून ऐतिहासिक माहिती प्रसिद्ध करून सर रामकृष्ण पतानी महानुभावीयपथीयास फायदेंचें उपकृत करेयापुढें, त्या उपकराची फेड म्हणून त्यानी आपले पूर्व ग्रं वाजूम ठेवून आपल्या पथाचे वाङ्मय प्रकाशित करण्यास

आपली समति दिली. हावरून या पंधाचे वाङ्मय उजेटात आण-
ण्याचें मुख्य श्रेय डॉ. भाजारकर यास देणें याजवी आहे.

महानुभाव पथाचा मध्यापरु श्रीचक्रधर ह्याजवळ ऐतिहासिक
माहिती उपलब्ध नाहीं. परंतु या पथाच्या साम्प्रदायिक ग्रंथात जी
त्याजविषयी माहिती दिली आहे ती कै. विनायकराव भावे ह्यानीं
आपल्या ' महाराष्ट्रसारस्वतात ' दिली आहे. तिचा सारांश येणें-
प्रमाणें.—तुमारे आठशें वर्षापूर्वी त्रिमल्लदेव नावाचा राजा होऊन
गेल. त्याचा प्रधान विशालदेव नावाचा एक सामवेदी प्राश्न होता.
त्रिमल्लदेव निपुत्रिक असल्यामुळे त्याने आपलें सर्व राज्य विशाल-
देवास दिलें. या विशालदेवासही फार दिवस सत्ता नव्हतें म्हणून
त्यानें श्रीदत्तात्रयाची आरधना केली. त्याच्या कृपेने त्यास एक पुत्र
झाला. त्याचें नांव त्यानें हरपाळ असें ठेविलें. तो फार तैल बुद्धीचा
असून सात्विक स्वभावाचा होता. विशालदेवानें त्यास राज्यकारभार कर-
ण्याचें कामीं आपल्या मदतीस घेतलें. परंतु त्यास दूत खेळण्याचा नाद
इनका लागला कीं त्यानें आपलेंजवळचें सर्व द्रव्य गमाविलें. हें व्यसन
पुढें वाढत वाढत इतक्या थरापर्यंत गेलें कीं राज्यकारभारात तो लक्ष
घालीनासा झाला. त्यास कमलादेवी नावाची सुशील पत्नी होती. तिला
धाकटपट्या देऊन तिजकडून द्रव्य घेऊन दूत खेळण्याची आपली
होस पुरविण्यापर्यंत त्याची मजल गेली. अखेर तिनें आपलें जवळचे द्रव्य
देण्याचे नाकारिलें. त्यामुळे त्यानें अन्नत्याग केला. त्याचा बाप विशाल-
देव व आई मल्हाणदेवी ह्या उभयतानीं त्यास आपला हट्ट
सोडण्याविषयी मोठ्या काकुळतीनें सांगितलें. परंतु तो आपला रट्ट
मोडिना. अखेरीस पुत्रवात्सल्यामुळे त्यास द्रव्य देऊन आपल्या

मुलाचा निदान त्या दिवसापुढता दृष्ट पुरविणे त्यांना भाग आले

हरपाळदेव घाम काढी कालाने विगळी उमट हाऊन त्याचे मनात रामटेकचा तीर्थयात्रा करण्याचे आले त्याने आपला मनोदय आपल्या आईस कळविला त्यानेही मिशालेदेवांचे व देवगिरीचे यादव (जाधव) यांचे दग्ध्यान युद्ध चालू होत त्यामुळे आपला रात्रपुत्र हरपाळदेव हा जाधवाच तटाक्यात सापटेल म्हणून विना ल्हेवाने त्यास जाण्याची मनाई केली परंतु हरपाळदेव रामटेक येथे जाण्यानदल आपला तुराग्रह मोडीना मग्न त्याचमगेर निवडून लोक वेऊन यात्रेसूच्या सांग्या पोषाकात त्यास पाठविण्याचे त्याच्या आईनापती ठरविले रम्यात त्याची व त्याचरोर अमलेल्या निवडून लोकाची चुकामूक झाली व हरपाळदेव हा रामटेकचा रम्या सोडून ऋद्धिपुराकडे वळला व तेथे जाऊन पोहोचला तो दिवस शके ११०७ विश्वावमू सप्तमर चंद्र शु १५ होता, जशी नोंद या पद्याच्या धर्मप्रधात आहे त्यावेळी ऋद्धिपूर येथे श्रीगोविंदप्रभू नावाचा पूर्ण वराम्यशील विद्वान ब्रह्मण अयाचित वृत्तीने राहान होता. हरपाळाने त्याची गाठ घेतली व त्याच्या मज्जिध तो काही दिवस राहिला श्रीगोविंदप्रभू, त्यास भरोपदेश देऊन त्याचे नाव 'चक्रधर असे ठेविले सदरील गोविंदप्रभूदल थोडीशी माहिती स्थान पोर्थात म्हिली आहे प्रभू हे आटनाव ब्राह्मणातही असल्यामुळे तो ब्राह्मण असावा असे वाटते हरपाळदेवाने काही वर्षे अशा स्थितीत काढल्यावर आरगल येथील कमलनाडक नावाच्या एका सामवेदी ब्राह्मणाच्या मुलीबरोबर त्याने लग्न केले. ती फार रूपवती व विदुषी अमून तिचे नाव हसारा असे होते विवाहाचा काल शके ११२०

रात्र सवत्सर ज्येष्ठ शुद्ध ७ मीस गोरन मुहूर्तावर होता परंतु हा वैशाखिक सप्तमी फार दिवस ठिकला नाही वेराग्याच्या भरात चक्रधर आपलें घरदार सोडून पुनः तीर्थयात्रेस निघाला तीर्थयात्रा करीत असता तो एलिचपूर, (अचलपूर) येथे गेला तेथे रामदेवोराऊ दरणा या नावाचा एक स्वतंत्र स्थानिक होता त्यानें देवगिरीचा यादवराजा महादेवराय याचे आप्तावस्थेन शाहीमठळाचे राणावर म्वारा केली होती, परंतु शाहीमठळाच्या राजानें महादेवरायाच्या नरोर सलोखा केल्यामुळे एलिचपूरच्या राजास परत जावें लागलें ह्या राजाची व चक्रधराची रम्यात अकस्मात गाठ पडली चक्रधर त्याचे नरोर एलिचपूर येथे गेला व त्यानें त्या राजाची कन्या गौरी हिजबरोर विवाह केला हें चक्रधराचें तिसरें लग्न होय या लग्ना चाही शेवट दुःखपर्यवसायी झाला अखेर चक्रधरास कायमची विरक्ति होऊन त्याचें लक्ष परमेश्वराकडे वळलें व त्यास श्रीवृत्तात्रयाचा साक्षात्कार झाला शके ११८५ च्या कार्तिक महिन्यात सिद्धराशीत गुरु असताना त्यानें सन्यास दीक्षा घेतली महानुभावाचा लीलाचरित्र नावाचा धर्मग्रंथ आहे, त्यात श्रीचक्रधराच्या तीर्थयात्रेची दर एक दिवसाची नोंद केली आहे असें म्हणतात ही रोजनिशी प्रसिद्ध झाल्यास तत्कालीन लोकस्थितीवर बराच प्रकाश पटण्याचा संभव आहे या रोजनिशीत श्रीचक्रधरस्वामी शके ११९४ मध्ये बद्रीकाशमी कायमचा निघून गेले असें म्हटलें आहे त्याचेनरोर त्याचा पट्ट शिष्य नागदेवाचार्य हा होता परंतु त्यास निराश होऊन परत जावें लागलें

या पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागात (पृष्ठे १०० ते ११० मध्ये)

देवगिरीच्या मिषणदेवाच्या गुनराथेगिरी मोहिमेंत सविस्तर वर्णन दिलें आहे मिषणदेवाची कारकीर्द शके ११३० यासून ११६० पर्यंत होती, या मोहिमेंत्या वेळी गुनराथचा राजा लवणप्रसाद हा होता, त्याला वीरधरा या नावाचा मुलगा होता त्या पितापुत्रांनी वरील मोहिमेंत पराकाष्ठेचे शौर्य दाखविलें देवगिरीच्या मिषणराजानें गुनराथेवर दोन तीन वेळा स्वान्या केल्या असल्या, असें दिमतें पहिल्या मोहिमेंत लवणप्रसादानें उत्तरंखडून आलेल्या परचवाचा मारा चुकविण्याकरिता मोठ्या मुत्तमदेगिरीने मिषणानरोर तह करून त्याची ग्वांगी परतविली परंतु गुनराथेगिरी तुमच्या मोहिमेंत मिषणास विनयश्रीनें माळ घातली नाहीं असें दिमतें वीरधराचा मुलगा विशालदेव याचे वेळचा अनहिलपट्टणचा नं ११ चा ताम्रपट उपलब्ध आहे त्यात आपण मिषणाचा परामन केला, असे गवोक्तचि उद्गार त्यानें काढले आहेत हा विशालदेव (विसलदेव) गुनराथेचा गाढावर शके ११५७ साली वमला या पुस्तकाच्या ११२ पृष्ठावर ' त्रिसापदी चरित्र ' नामक ग्रंथातील उतारा दिला आहे त्यावरून श्रीचक्रधराच्या चरित्रात ज्या विशालदेवाचा उल्लेख केला आहे, तो व वीरधराचा मुलगा विशालदेव हे एकच असावे, यात शका नाहीं अनहिलपट्टणच्या गाढीचा स्वरा मालक भीम (तुमरा) असून लवणप्रसादानें दस्तुपाल व जेतपाल या जन प्रधानाच्या महाय्यानें त्यास वाजूम मारून गुनराथप्रांताची राज्यसूत्रे हस्तगत केली होती हा भीम, चालुक्य कुळातील होता व तो आपणास ' महाराजाधिराज ' असें म्हणवीत असे लवणप्रसाद हा बाघेला (व्याघ्रपाली) या क्षत्रियकुळातील होता व तो आपणास ' राणक ' अस विद्द लावीत

असे कीर्तिकौमुदीत गुजराथच्या चालुख्य राजांचे वर्णन दिले असून त्यात वस्तुपाल व जेनपाल ह्या ऋष्याची भरपूर स्तुती केली आहे वर उल्लेख केलेल्या विशालदेवास हरपाळ या नावाचा मुलगा असल्याचे कोठे आढळून येत नाही तसेच त्रिमलदेव हा गुजराथचा राजा होता, असाही कोठे उल्लेख नाही 'सिंधणदेवाच्या सेनासमुद्रास विशालदेवरूपी बडवानळाने सुकविले' असे गर्वोत्तीचे उद्गार वर उल्लेख केलेल्या अनहिलपट्टणच्या ताम्रपटात विशालदेवाने काढले आहेत. शिवाय कीर्तिकौमुदीवरून भृगुरुच्छ (भडोच, भरवस) हा शहर लरणप्रसादाच्या अमलाखाली होतें असे म्हटले आहे यावरून श्रीचक्रधरस्वामींचे पूर्वाश्रमींचे नाव हरपाळ असून तो गुजराथचा राजा विशालदेव याचा मुलगा होता, या हकीगतीस ऐतिहासिक आधार असल्याच दिसून येत नाही महानुभावपथाचे सर्व ग्रंथ अद्यापि प्रकाशित न झाल्यामुळे या वाचनीत ठाम मत देणे वाचनी होणार नाही महानुभावीय धर्मग्रंथात दिलेले श्रीचक्रधरस्वामींचे चरित्र ऐतिहासिकदृष्ट्या खरे ठरल्यास, गुजराथ प्रांताच्या राजपुत्राने मराठी भाषेचा अभ्यास करून शके बाराव्या व तेराव्या शतकात मराठी वाङ्मय निर्माण करण्याचा अभिमान मिजनावा, ही गोष्ट त्या प्रांतास भूषणावह आहे असे म्हटल्या वाचून राहणार नाही

महानुभावपथाची धर्ममते

सदरील पथाची धर्ममते सनातन वैदिक धर्माशा विभक्त नाहीत श्रीकृष्ण हा पूर्णावतार असून त्याच्याग्वेरीन अन्यदेवत नाही श्रीकृष्णाच्या अत्ताय लालाचे व चरित्राचे श्रवण व मनन करून त्याच्याठायी अद्वय निष्ठा ठेवल्याने मोक्षप्राप्ति म्हण होते यच्चयावत्

प्राणिमात्रावर दया करणें व अगिल मानवजातींत भद्राभेद न मानणें, असें गौतमबुद्धाप्रमाणें या पथाचेंही एक तत्त्व आहे. विश्व-बंधुत्व व अहिंसा हीं तत्त्वां श्रीचक्रधरानें बुद्ध धर्मानून घेतलीं असावीं, असें सहृदयींनीं दिसतें. परंतु भागवतधर्मांत ह्या दोन तत्त्वांमध्यें प्रमुख स्थान दिलें असल्यामुळे, श्रीकृष्णाच्या उपासनेपासुन हीं तत्त्वे त्यानें स्वीकारलीं असावीं मूर्तपूजा त्यास समत नव्हती. श्रीकृष्णापेरीज श्रीइत्तात्रय या देवतेम ते पूज्य मानतात.

श्रीमद्भागवतपुराणाप्रमाणें या पंथात श्रीकृष्णाच्या उपासनेम प्रधान्य दिलें आहे. ज्ञान, तप, वैराग्यपंगरे सहाय्यावाचून निव्वळ भक्तिमार्गीनें परमेश्वराशीं सायुज्यता प्राप्त होते, अशी या पथाची शिक्कचणूक आहे. श्रुति, स्मृति, आणि पुराण यांचा उल्लेख त आपल्या ग्रंथात वाग्वार करतात सर्व उपनिषदांचें सार जीं भगवद्गीता तीं या पथातील लोकांस परमपूज्य अगून तिजवर मभूतात व मराठीत अनेक टीका या पथाच्या अनुयायांनी लिहिल्या आहेत, यावरून महानुभावपथ हा वैदिक धर्माविरुद्ध नाही असें दिसतें भूतदया व विश्वबन्धुत्व या उदात्त तत्त्वावर महानुभाव तथाची उभारणी झाली असल्यामुळे वर्णाश्रमधर्म अगर चातुर्वर्ण्य त्यास समत नाही. पूर्वजन्म वंशेरे सनातन धर्मातील तत्त्वे त्यास मान्य आहेत. आपापल्या कर्मांप्रमाणें स्वर्गाची अथवा नरकाची प्राप्ति होते व मनुष्य पूर्वकर्मानुसार याजन्मी फळे भोगतो हीं तत्त्वे या धर्मास समत आहेत. परमेश्वर निराकार व निर्गुण अमृत तो आपल्या लीलेनें सगुण होतो; माया ही निर्गुणास सुगुणत्व

आणते व जीवाला जीवित्व देते; म्हणजे जीवाकडून ती सर्व कर्मे करविते, अशी त्यांची मते आहेत.

भागवतांतील भिक्षुगीतेंत दिलेल्या आचारव्यवस्थेस अनुसरून श्रीचक्रधरानें आपल्या धर्माचा प्रसार करण्यासाठीं भिक्षुसंघाची स्थापना केली; व संघाच्या अंतर्गवस्थेसाठीं घालून दिलेली शिस्त उत्कृष्ट रीतीनें पाळली जावी म्हणून त्यानें कडक निर्वध घातले. एखाद्या भिक्षूनें शिस्तीचें उल्लंघन केल्यास अगर दुसऱ्याची आगळीक केल्यास त्यास कडक शासन केलें जात असे. नियमवाङ्मय वर्तन केल्यामुळे वग्याच भिक्षूंना श्रीचक्रधरस्वामीनें कडक शासन केल्याची अनेक उदाहरणे या पंथाचे ग्रंथांत दिली आहेत.

महानुभावपंथाच्या मुख्य तत्त्वांचा स्थूलमानानें विचार केला असतां हा पंथ, भागवतपुराणांतील भागवत धर्माची सुधारलेली आवृत्ति होय, असें म्हटल्यास हरकत नाही. वैदिक धर्मांत मूर्ति-पूजेचा कोठेही उल्लेख आढळत नाही. यावरून ती सनातन हिंदु-धर्माचें एक मुख्य अंग आहे, असें म्हणतां यावयाचें नाही. अहिंसा व विश्वबंधुत्व ह्या तत्त्वांचा पुरस्कार भागवत पुराणात केला असल्या-मुळे सदरीलतत्त्वे श्रीचक्रधरानें जैन अथवा बौद्ध धर्मातून घेतलीं असें म्हणणें वाजवी होणार नाही. गौतमबुद्धाप्रमाणें श्रीचक्रधरानें पूर्वापार बहिर्वाट सोडून आपले सर्व धर्मग्रंथ लैकिक (लोकांच्या नेहमीच्या बोलण्याच्या) भाषेंत लिहिण्याचा व आपल्या धर्ममतांचा प्रसार लोकांच्या भाषेंतून करण्याचा उपक्रम केला ही गोष्ट सरकारी विद्वान लोकांस रुचली नसावी यांत शंका नाही. शिवाय, सनातन वैदिक-धर्माच्या चानुवर्ण्यवस्थेस त्यानें कायमची मूठमार्ती दिली.

वस्तुतः भाग्यनधर्मन्या श्रेष्ठ तत्वावर उभा रेखा पय मय लोकाम मान्य
 राय्याम पाहिजे होता वेंपण व श्रेय या दोन पथापेक्षा, महानुभाव
 पथाचे ध्येय व्यापक म्बरुयाचें होत, अमे अमता महानुभावपथाचा,
 सनातन धर्माय अत्यंत तिरस्कार करू लागले, याचें आश्चर्य वाटने याचीं
 कारणें निरनिराऱ्या लोकांम हून वेगवेगळीं ठरलीं जातात जैन व बौद्ध
 हे धर्मनिरीक्षकांनीं अमून त्याचीं अध्यात्मिक तत्त्वां मनातून बहिष्क
 र्माहून काहीं वास्तवीन भिन्न आहेत यामुळे हिंदुधर्मायाग वरील दोन
 धर्मांमदल आदर वाटत अमत्याम त्यामदल त्याना तात्त्विक दृष्ट्या
 कदाचित् दोष देता येणार नाहीं परंतु हिंदूना अत्यंत पूज्य अशा
 श्रीमद्भगवद्गीता व श्रीमद्भगवत या ग्रंथांनीं उदात्त तत्वावर उभा
 लेल्या पथाविषयी सनातन हिंदुधर्मायाना तिरस्कार वागना हें मोठ
 गूढ आहे ।। महानुभावाचें मराठी भाषेवरील अद्वितीय प्रेम, त्याची
 श्रीकृष्णावरील अचल ऊर्ज अद्वल भक्ति, त्याची अमश्यामश्व
 सेवनपरादमुगता [अहिंसा] त्यानीं मराठी भाषेंत केलेली अमौलिक
 प्रथमचना, तसेंच पनागसारग्या दूर प्रवेशात त्यानीं केलेला मराठीचा
 प्रसार, इत्यादि अनेक गोष्टीवरून हा पथ महाराष्ट्रीययाच्या अत्यादराम
 पात्र व्हावयास पाहिजे होता भावे यार्न आपल्या 'महाराष्ट्र
 सारम्वन' ग्रंथान या ग्रंथाचा व्यापक रीतीने प्रचार केला अमून
 सनातनधर्मायाचें वर्णन याग्रंतांत अक्षम्य आहे, असें आपलें स्पष्ट मन
 ठिलें आहे त्यातीन महत्वाचा उतारा पुढें दिला आहे --

‘ हिंदुधर्म सोदून धर्मांतर केलेला कोणी परधर्मी आमच्या समाना
 आणि समेलनाला अयक्ष म्बपेन, व त्याच्या सत्परपर लेखाचें एक
 वेळ कोणी कौतुक देवरील करील, पण त्याच्यापेक्षा शतपट सुतर

ग्रंथरचना करणारा व आजन्म मद्यमासापासून अलिप्त रहाणारा महानुभाव त्याठिकाणी ग्वणार नाही, इतकी ही द्वेषाची मुळी खोल गेली आहे. ...कोणीहि इसम आमचें चातुर्वर्ण्य टाकून व धर्महि सोडून बाहेर गेला तरी त्याचें तें करणें महाराष्ट्र एकवेळ महन करील, परंतु आमच्यात राहून आमच्या चातुर्वर्ण्यावर आघात करील तर तें मात्र महाराष्ट्रास ग्वणार नाही. ”

गौतमबुद्धाप्रमाणें, श्रीचक्रधरानें चातुर्वर्ण्यव्यवस्थाबद्ध हिंदु-समाजावर आघात करून अक्षम्य अपराध केला चातुर्वर्ण्य हें हिंदु-समाजाचें व हिंदुधर्माचें मर्मस्थान आहे. त्याजवर जो आघात करील, तो हिंदुधर्माचा कट्टा शत्रू होय. वे. शा. स. दिवेकर शास्त्री यांनी ‘ आर्यांच्या जातीचें एकीकरण ’ या नावाचें पुस्तक अलीकडे प्रसिद्ध केलें आहे. त्यात त्यांनी याच विचारसरणीचा अयत्न केला आहे. वैदिकवर्णाश्रम-धर्मास जो धर्म अगर पथ विरोध करील, तो सनातन हिंदुधर्माचा हाडवैरी आहे असें पक्कें समजावें.

महानुभावपथात काहीं अनीतिवर्धक चालीरीति प्रचलित आहेत, म्हणून हिंदू त्याचा द्वेष करितात, असें नित्येकाचें म्हणणें आहे. परंतु या म्हणण्यात काहीं अर्थ नाही. हिंदुधर्मात, पटकचुकि, वाममार्ग, मुरब्ब्या, माविणी वगैरे अनिष्ट प्रकार कालगतीनें घुसडले गेले आहेत तरी पवित्र अशा मूळ वैदिक धर्मास ज्याप्रमाणें कमीपणा येत नाही, त्याप्रमाणें महानुभावपथातील भिक्षुणी अथवा भिखुणी याजकडून एखादेवेळी प्रमाद घटले असल्यास, श्रीचक्रधरानें स्थापिलेल्या पथास दूषण देणें वाजवी होणार नाही.

महानुभावपंथीय मराठीवाङ्मयाच्या उदयाची व त्याच्या

अथाहत्त वार्ताची ज्याम पूर्णपणे माहिती करून घेणे असे, त्यांनी विनायकरात्र भावे यांचे 'महाराष्ट्र सांम्वन' व श्रीयुत देशपांडे यांचे 'महानुभावपथीय मराठी वाङ्मय' हे ग्रंथ अवश्य वाचावे 'महाराष्ट्र सांम्वतान' या पथाची मर्मिस्तर माहिती दिली अमुन त्या पथाच्या वाङ्मयार्चा मध्ये रूपान माहिती दिली आहे भावे यांचा महाराष्ट्र-सांम्वन ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वी, या पथाचे काही विरकोळ ग्रंथ सोला पुर येथे छापून प्रसिद्ध झाले होते शिवाय १८९७ साली केमरी पत्रा-तून महानुभाव पथाचा व त्याच्या वाङ्मयास इतिहास छापून प्रसिद्ध झाला होता महत्त दत्तरात्र, महत्त हरिरात्रपुत्रा वगैरे सुप्रसिद्ध मणु भागीय पंडितांनी ग्रंथप्रकाशन करण्याचे कामी आपले धार्मिक पूर्वग्रं नाजूस ठेऊन मोठ्या मनाने भावे यांम मदत केली ही गोष्ट त्यांना नमूणावह आहे भावे यांनी सदरील पथाच्या वाङ्मयाचें आम्हा पूर्वक मसोधन करून व ते प्रकाशित करून महानुभावपथीयास व त्यापरोपरच अगिल महाराष्ट्रास व मराठी भाषेचा अभिमान वाढवणाऱ्या लोकांस कायमचें उपटून करून ठेविल आहे भावे यांनी अर्गी हून केलेलें कार्य, ठाणे येथील मराठीग्रंथमसहालयाचे विद्यमान चालक त्यांचे पश्चात् चालवून ठाणेकरांचे लोकांमिनात भर घालीत आहेत ही गोष्ट समाधानाची आहे भावे यांनी आपले हयातीत पांडित दामोदर यात्र 'रच्छहरण' व महानुभावपथीय ग्रंथकागची व त्याच्या ग्रंथार्चा 'सूचि' असे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध केले कर्नाधर मास्कर यांचे 'शिशुपालवधकाव्य मराठी ग्रंथ-समहालयाच्या विद्यमानें प्रसिद्ध झालें आहे आमचे विद्वान मित्र व व्यवसाय धनु श्रीयुत यशवतराव खुशाल देशपांडे यांनी महानुभावपथीयग्रंथप्रकाशनाचें कार्य मोठ्या नेटान चालविले

आहे. शारदाश्रम नावाची संस्था स्थापून तिच्या द्वारे प्राचीन मराठीवाङ्मयमाला छापण्याचे काम सदरील संस्थेमार्फत चालू आहे. व थोडक्याच कालात नरेंद्र कवीकृत 'ऋषिमणी स्वयंवर' भास्कर कवीश्वरकृत 'एकादश स्कंध' व 'श्रीकृष्णचरित्र (गद्य)' हे ग्रंथ छापून तयार होतील, अशी उमेद वाटत आहे. देशपांडे यांनी पंडितनारायण व्यास यांचे 'श्री ऋद्धिपूर्वर्णन' छापून प्रसिद्ध केले आहे. सदरील ग्रंथ, दामोदर पंडितांचे 'वच्छहरण' व कवीश्वर भास्कर यांचे 'शिशुपालवध' या ग्रंथावरून या पन्नांचे वाङ्मय किती श्रेष्ठ दर्जाचे आहे, याची सहज कल्पना करता येते.

श्रीचक्रधरस्वामींचे पश्चात् सुमारे ८०-९० वर्षांनी, या पन्नांचे धर्मग्रंथ वेदाप्रमाणे शुद्ध मानले जावे, असे त्यावेळच्या आचार्यांनी ठरविले. व तेव्हापासून महानुभावीय ग्रंथ सांकेतिक अगर गुप्त लिपीत लिहिण्यास सुरुवात झाली. पहिल्या सांकेतिक लिपीस 'सकळी लिपी' असे म्हणतात. आणखी काही चर्पांनी सातआठ लिपी निर्माण झाल्या त्याची नावे येणेप्रमाणे — (१) सुंदरलिपी (२) पारमाडल्य-लिपी (३) अक-लिपी (४) शून्य-लिपी (५) सुभद्रा-लिपी (६) श्री-लिपी वगैरे याचा परिणाम असा झाला की, ज्याला या लिपींची मुसकिली माहिती नाही त्याला हे ग्रंथ वाचणे अशक्य झाले. ही परिस्थिति या पन्नांच्या मूळ संस्थापकाच्या धोरणाविरुद्ध होती. एका अक्षराऐवजी दुसऱ्या अक्षराची योजना करून जी लिपी तयार करतात तिचा सांकेतिक लिपी म्हणतात. छापेची सकळी, सुंदरी व पारमाडल्य ह्या सांकेतिक लिपींचे काही नमुने खाली दिले आहेत.

बालबोध	सकळी	सुंदरी	पारमांडल्य
अ —	म —	अ —	त
इ —	पि —	उ —	त्रि
उ —	ह —	इ —	य
क —	य —	न —	१
च —	प —	झ —	०
ट —	त —	ठ —	३
त —	ट —	स —	व
प —	च —	क —	४
य —	क —	र —	६
ल —	ग —	च —	६
व —	ध —	म —	स
ह —	इ —	ण —	भ

सुंदरी लिपीचा एक नमुना.

॥ श्रीसत्य भवारे भवाः ॥ श्री वंशनुत्पारे भवाः ॥
 ॥ क्षात्रधन्वि मयात्र भेनु वेधनु भेनु अवोद्यनुः भैनास्वमिभ क्षोभुः से
 भत्र क्षामुस्तिः ॥ १ ॥

चरील उतान्याचें देयनागरी लिपींत रुपांतर.

॥ श्री चक्र धराये नमः ॥ श्री पंच कृष्णाये नमः ॥
 ॥ ज्ञानभक्ति धराय्य भेकु भोचकु भेकु अमोचकु भैसा त्रिविध बोधुः ते अन्य
 ध्यावृत्तिः भाग्ये ॥ १ ॥

१५७ हा आंकडा महानुभाव्याय गुप्त लिपींत लिहिण्याची पद्धत
 पुढील प्रमाणें:—भूमि-वाण-निधि 'भूमि' या शब्दानें १ क्षा

आकड्याचा बोध होतो, 'बाण' यानें ५ या आकड्याचा बोध होतो (पच बाणस्तु बाण), व 'निधि' यान ७ या आकड्याचा बोध होतो

श्रीचक्रधराना, नागदेवाचार्य या नावाचा एक पट्टशिष्य होता त्यास आद्यआचार्य म्हणत नागदेवाचा शिष्य कवीश्वर व कवीश्वराचा परशुराम अशी आचार्यपरंपरा आढळून येते परशुरामाचार्यानंतर या पथात आपसात भाटपें सुरू झाली व त्यामुळे त्याच्यात निर-
निराळी तेरा सन्धानें उत्पन्न झाली त्यांची नावे येणेंप्रमाणे —

(१) कवीश्वर (२) उपाध्ये (३) पारिमाडल्य (४) अमृते
(५) मदालस (६) कुमार (७) यक्षदेव (८) दामोदर
(९) हरिदेव (१०) जयदेव (११) शालकर (१२) दिवाकर
(१३) महेश्वर

महानुभाव पथात अस्पृश्य वर्ग खेरीन करून बाकीच्या वर्णातीळ कोणत्याही इसमास सन्यास घेता येतो व तो महत्तपदास चढतो शेटीव्यवहार व बेटीव्यवहार या सवधानें कोणत्याही प्रकारचे प्रति-
बध या पथात नाहींत सन्यासदीक्षा घेऊन मिथ्यादृष्टीनें रहाणें, हा श्रेष्ठ मार्ग मानला जातो घरभारी अगर गृहवासी यास या पथाचीं मते पाळूनही ससारात रहाता येतें तसेंच मनातून हिंदुधर्मात राहूनही महानुभाव पथाविषयी सहानुभूति दाखविण्यास कोणत्याही प्रकारची हरकत येत नाहीं सन्यासी हे ३०० पासून ५०० पर्यंत लोकांचा सध करून रहातात सधाच्या मुम्याधिक्याच्या महत्त हें नांव आहे त्याच्या खालच्या अधिकायास पंडित, रर्परी, पालेनर अशी अनुक्रमें नावे आहेत मिश्रुर्णांचे सध अलग रहातात मिश्रु-

णीमंघाच्या मुख्य अधिकाऱ्याच्या खालच्या अधिकाऱ्यांस विडे कराई, पंडिताई, भोजनाई व कौठनाई अशीं नांवे आहेत. पट्टधारी यांस अर्ध्य-पूजेचा मान अमून, याखेरीज छत्र व चामर हीं राजचिन्हें वापरण्याचा अधिकार असतो. वनधारी हे जंगलामध्ये फिरतात. जे संन्यासी वार्धन्यामुळें देशपर्यटन करण्यास अगर फिरतीवर जाण्यास नालायक असतात त्यांस महधारी असें म्हणतात. ह्याप्रमाणें या पंथांतील समाज-रचना आहे. महानुभावी लोकांपैकीं कोणी मृत्न झाल्यास त्यास पुरण्याची चाल आहे. ते काळ्या अगर लाल रंगाची लुंगी परिधान करतात. मोगल बादशहांचे कारकीर्दीत वमविलेल्या 'जिझिया' कराची त्यांस पूर्ण माफी अमे. अवरंगजेब बादशहाकडून मिळविलेल्या सनदेंत 'कोणत्याही हिंदूनीं अगर ब्राह्मणांनीं त्यांस त्रास देऊं नये' अशी मक्त ताकीद देण्यांत आली आहे. यामुळें मुसलमानांच्या कृपाछा-ग्वालीं या पंथाचे लोक आहेत अशी सार्वत्रिक समजूत झाली व हिंदूंच्या द्वेषाम ते पात्र झाले असें म्हणतात.

रामदेवराव जाधव याचे कारकीर्दीत महानुभावपंथीय जे ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या अप्रसिद्ध ग्रंथांनील कांहीं उतारे या ग्रंथाच्या चौथ्या भागांत दिले आहेत. या पंथाच्या वाङ्मयापैकीं आतांपर्यंत जे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यावरून त्यांतील भाषा, साहित्य, विचारसरणी, प्रमाद, रस, काव्य वर्गरेची चांगली कल्पना होते.

'श्रीशुद्धिपूरवर्णन' हें काव्य श्रीयुक्त यशवंतराव गुजाल देशपांडे यांनी इ. स. १९२९ साली प्रसिद्ध केलें. या ग्रंथाम देश-पांडे यांनी विद्वत्तामचुर प्रस्तावना लिहिली अमून त्यांत महानुभाव-पंथीयांच्या दृष्टीनिं शुद्धिपुर्वगचें महत्त्व किती आहे, हें दाखविलें आहे.

याप्रथात निरनिराळ्या स्थलांचे वर्णन देताना कवींचे रचनाचातुर्य जागोजाग दिसून येते. याशिवाय या ग्रंथात प्रसाद, ओज, माधुर्य वगैरे गुण ओतप्रोत भरलेले आहेत. शिवाय या पथाचे तत्त्वज्ञानही संक्षेपरूपाने दिले आहे. या ग्रंथाचा दुसरा असा विशेष आहे की, यात दुर्बोध शब्दाचा अर्थ सुलभ व्हावा म्हणून त्यात जागोजाग टिपा दिल्या आहेत. या टिपा अलिकडच्या नसून १६ व्या शतकातील असाव्या असं दिसते. हा ग्रंथ मराठीभाषेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्यातील ठळक उतारे संक्षेपरूपाने पुढे दिले आहेत.

सरोवर वर्णन.

तथा देवच्यतना अवलोक्ये सरावरं देखे सुतृप्तयिक
 तेष द्राक्ष्या करति चक्रवाकैः विरह कातरं ॥ ११ ॥
 निर्दोष नि पाप निर्मलं चोत्तम परिपूर्णं च
 सर्वान् भावं दायाळं कष्टो पक्षियाभेन ॥ १२ ॥
 रुद्र रुद्र दरवट निवृत्त मनीत यादः
 जैत प्रवृत्ति पाशावरि तापट तपोनिधि ॥ १३ ॥
 आपुलेनि प्रसवयणं दृशीति माडीति धरणं
 अमृता आणीति उगं योडिया आनयिया ॥ १४ ॥
 जे आननि चरये पुननुः जगो वाणिजेति तीथू
 तो देवराजमेथू श्रीठा करी ॥ १५ ॥
 मंदं मळयानिर्ले समटलें पाणी हलें
 ते मन पां सुखें झोले परम एहपाचेंनि ॥ १६ ॥
 सकळ शाखा विचारः वरिता नोदुखे निघाळ
 ते तिमं आपेपर. लाहार्ती माली. ॥ १७ ॥

अमो हे पोखरणी बाबी जआ र्थचरण-कमळ सरवी
 देअन गोसावी बीम करीति ॥ ९८ ॥
 कच्छणो सुक्षेत्र नाहीं ऐसे जेथ फांटे भव-पार्श्व
 गुणिये आधिष्ठीले ह्परिशे ते वाचांनिया ॥ ९९ ॥
 एसी एविश्रं परिकरें जियें ग्रीडा-स्थान केळो दातारें
 त तीर्थे पत्ता न स्मरें आपण पें ॥ १०० ॥
 नाना तापी तपत हृदय असे जळत
 तें होए शांत जें देखिलेआ ॥ १०१ ॥

जनिश्वर भिन्नत्व दर्शक ओव्या.

आहोमी आदका केउता सधु रावा रवा
 ना तारि वृष लुवाविया सोइरिका निमित्त्येवीण ॥ २८१ ॥
 देअ आत्मरमणु मी कामबाणी विच्छिनु
 दअ सकुळ गुरवारणु मी हीनु बहुते पाई ॥ २८२ ॥
 दअ निजानदें तृप्त मी धुपिपासी प्रस्तु
 देअ अगाध अलेख अननु मी आी सोच्य ॥ २८३ ॥
 देअ परावर नायु मा अनादि प्रणीनु रव
 देवो मांसापर एकु मी नाना वस्त्य तीए ॥ २८४ ॥
 दअ परावरु सरु मी आप गाभिया निरतद
 दअ पूज सुतसागरु मी तु राग्रस्त ॥ २८५ ॥
 देअ अग्नेमयू अनिर्वाच्यु मी अप नाव सोच्यु
 एसाही द नु घच्यु कही मज्जेचि तुज ॥ २८६ ॥
 अममाना भद्रता केवळा घनीभूता
 तुज प्रभु पादुनि केउता मी जायु ॥ २८७ ॥
 उच्छळिभि आनि पूजवद वःछवद व समूद
 पंचानन आनि ददुर जणे पाई ॥ २८८ ॥

शरमा आणि सुपर्णाः का रत्नभा आनि. ऐरावताः
पाद का जैसा हरिन्दना पुष्करिणी ॥ २८९ ॥
परमाशु के सुवर्णाचलु चितामणिषी हरलु
दैत्य गुरु पाहुनि उग्रलु काद शुक्तिखडे ॥ २९० ॥
चक्रवाह का देवेंसी कैनि कुलाव्य करु सरिषी.
तेवि तू जगदात्मा हृषीकेशी पाहुनि मी नीचु काई. ॥ २९१ ॥
ऐसा अपाईसी हीणु शवपाशवष दीनु
निर्दयो निष्ठुर कृतानुः सब दंष्ट्रिया ॥ २९२ ॥

‘राजमठ प्रवेशवर्णन’

तैसा भरल ७० रसु करिता मठ प्रवशु
तथ प्रमेय बोलावेया सौरसु याचे गाहा ॥ ३८० ॥
ताही आळतारें वीण न मिरवे काव्य लक्षण
रत्नें नव्हति का पापाण पुन राजमा योग्य कीं ॥ ३८१ ॥
भणौनि शब्द-रत्ना सोहोजवळ जाठनि पाहित्याचिआ वेलाठणाः
सरैनि आणे खोळ्य उन्मेपावेआ ॥ ३८२ ॥
प्रभु सुवर्ण मुद्रिहें खेवणु भाव माणिके
मग ददशना द ७० कवतिकें थीप्रभुताया ॥ ३८३ ॥
नाइ काज एणें भट्ट प्रवेशिजे चोत्तणें
ते अवधारा गारायणु सणें श्रोतेयार्ति ॥ ३८४ ॥
व्याधा पाणीन मुटलें आर्तु पाक्षिणाचें फीले
जेवी निधी पिनीसु आलें जवनिएलें ॥ ३८५ ॥
जेवी अलभविद्याचें लंकर. ये पत्रो पानी हावर
तै दैवदत्त क्षीरसागरु जेवि आहे. ॥ ३८६ ॥
साधनाचा चरीतार्थी जेसी साध्याची प्राप्ती
सातरि व्याधिप्रस्ता अमृतीः खैरसु लझे ॥ ३८७ ॥

जळा बाहोरीं अवचिता. मीन पडे चढफडीता
 तो दैववशें मागौता जळेंचि लाहे. ॥ ३८८ ॥
 तेवि तिए राजभुवनीं जो आनद भरला मनीं
 तो फाड एकी याचा बाणो प्राकृत मीं. ॥ ३८९ ॥
 मध्रमाचेनि पुरें झापलीं युद्धिचीं तीरें
 तो उरलाहो न संवरे. इद्रिय ॐ घां ॥ ३९० ॥
 मना याचस्यता न स्फुरे युद्धि घोषत्व विसरे
 अहवार अहवेसि मुरे आपणपंचो ॥ ३९१ ॥
 इद्रियें चित्रार्थें जालीं मात्रें स्तिनितें
 हालि बालि कुटिली जेथें बाह्याभ्यांतरी ॥ ३९२ ॥

.. ..

भोजन पकान्न वर्णन.

आसन सोरठा वर्णपटी. पुडा मांचली चौपुटी
 धरि प्रसिटीला तार्गी बोगरोति मानापरीसी ॥ ५०५ ॥
 दवा धरितां आरोगण पूर्णचंद्र स्थाधले रवणः
 तैन ताटाचें बोलाळपण विस्फुर्नि देखा ॥ ५०६ ॥
 सपुर खोजिपचें चोखट फेडुनि सदब वाट
 तें यनव वर्ण घेठ बादिअति मांडेयावे ॥ ५०७ ॥
 निज निहरीचिए मुखेः ज धमिले घनकें
 तें पक्वान्न पोळीटी मण्डीने अवळिके. वरुनए ॥ ५०८ ॥
 दोही मुनं सरिते सदार भंसे अमृताचे परांजुर
 ते मध्यें राजाऽभमाचे बोगर बोळगवती ॥ ५०९ ॥

.. ..

पूर्ण चद्राचेनि पाडें, बादिअति शिखरगिचे बडे
 दधी छिद्राचे परि कावट सर्वज्ञासि ॥ ५१२ ॥

दृष्टि चचल परि एकघरें बयामाजि वावरे:

परवा गुपली कीन मोहरें काहीं केळी ॥ ५१३ ॥

माटिमांटे स्वर्ग देवा. पाताळीं पीयूषाचा ठेवा:

मणौनि तळींनि काढिला हावा: अमृतरूप: ॥ ५१४ ॥

मोरुळी मोतियें जाति पसरौ मणौनि पायसें आळिलि या सरवळींमाचीआ
क्षीरी.

चरि पच धारगौरी आळसी चोराळपणें ॥ ५१५ ॥

सुप्रभा स्नेहवशें: भीतरि पूर्णत्वं असे

वाढिता उदंयरें सरिसें पुरिकासी ॥ ५१६ ॥

वीं प्रहस्य देवा पुढ प्रहसुरीसीं माडे

वीं कचचा लेइली कोडें मीपें पुरिकाचेनि: ॥ ५१७ ॥

कापुर गौरी चोरवट छिद्राची परि नव्हे नट

नियच नामधारी वरवट प्रहसुरीसीं ॥ ५१८ ॥

गौक्षीर धार घवळें भीतर भरला साकर गुळें

कीं देवाचिये सन्निधी अमृतफळें: प वतें गाला ॥ ५१९ ॥

साटी तेचि गणनु षट्पक्ष पूर्णचंद्राचें मानु.

मणौनि अमृत फळें तारागणु छागिणी दंष्ट्रेंते ॥ ५२० ॥

नाखिवा माळतेया सणिवें इलादि वाटिवद्द वरवें

साटी वाढिति सदैवें सेवकअनु ॥ ५२१ ॥

सोलिवा तीळाची तीळुवें गोडी मिसळीनि सेवे

ते मोदकु आरोगिता देवें शुळु थोडा मये ॥ ५२२ ॥

बहुता छिद्राचिया का सरिया रूपेंवा चिवा.

तिया वाढिती कुरचंडिया. पपटेंसी ॥ ५२३ ॥

नानारची केळी उपेणी. वीं पाचि प्रभेचीं वाणो.

वीं माथुयांवरि साधनी: अन्ये रक्षाची ॥ ५२४ ॥

दोहो विभागो कुमवीरी पत्र शाफेः रूप सस्नेह भर्जितः
 अभाया माभिजेति वृथा कैः सर्वत्र रावः ॥ ५३० ॥
 मम बुद्धि ईश्वरीः गणाल जवळि एके का दुरिः
 भर्गनि फानवले बेदरीः भावरी माभिजति यळेः ॥ ५३१ ॥
 दधि दुधे तफेः कटिया फालवणे विचीनेः
 निज दृष्टी होति पवीनेः प्रमादा ल्यायेः ॥ ५३५ ॥
 बापु बेनीची चोराडोः दुजळिनी परीवडीः
 तंही सरपुंगं योडीः विराजिता श्रीमुखीः ॥ ५४१ ॥
 जय लवंग जातीफळ एळाः हात मोळिया मुखरिमळाः
 तिआ परनलिया तापुळाः हात वोडवीती निज किफराः ॥ ५४२ ॥

शालिवाहनशकाच्या बाराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत कोणती
 पकानें प्रचारात होती, ह्याचा इतिहास बरील उतान्यांत वाचावयास
 मिळतो. याशिवाय कोशिविरी, बटे, पापड, तांदूलविहार यांचाहि
 उल्लेख या उतान्यांत आहे. बाणाच्या कादंबरींत व मृच्छकटिक
 नाटकात वर्णन केलेल्या पकानांची यावरून आठवण होते.

वच्छहरण.

घुंदायनाचें वर्णन.

पापिअं न देखता घुंदायनः अथ असेंह अमेति मुराण ॥
 तंथ मोळारा वेलासे जनीः दिव्य कळ—पुण्यावा ॥ १३१ ॥
 घुंदायनाची मुनीळता गमणीसे प्रतिबिंबता ॥
 मुमनसे उमटतः ते जैसे ताराण ॥ १३२ ॥
 या दी अगतां तारा न दिसेंः ते ऊबे फेडायेआं दोसे ॥
 वनभिआ वेदिलें जेणेः अंबहं नक्षत्रे सी ॥ १३३ ॥

वना वाहिरीली आगीं विशाल साळ ताल तगाल ॥
 आगे जतर वरीते परिमळ ते जेवो राखणदु ॥ १३४ ॥
 तेआ भीतरांली ओर्च्याः बगनबुभिता मारिअेळी ॥
 उच्चा तेआ खर्जुरी पोफळी आदौळगती ॥ १३५ ॥
 तेआं दीं आतुली आगीं साकरनिबोनी नारंगी ॥
 मधुकाकडियां मातुलंगीः फनसु गभीरा ॥ १३६ ॥
 बरिखतु रसा चे वडपः तेंसे निविडतरुं दाक्षिर्मडप ॥
 उषाडिले माणिका चे मोप तेंसे पक्क दाळिवू ॥ १३७ ॥
 कषण गभी ते थंपका जेथ असाःयातु पाजतिरु ॥
 पन्वातु दोततीं अशोकाः लक्षसह्या ॥ १३८ ॥
 जेआ दैलासीं उमावनी अमरावतिविअे धा नंदन छनीं ॥
 सफलद्वीपी विआ वृदावनी राया सुरारी चा ॥ १३९ ॥
 जेथ मानुरागे सु मनसे. मकरंदआस्यादनमिपे ॥
 श्रीकृष्ण पावावेआ दी-वसे. मुनी पटपडु जाले ॥ १४० ॥
 जेथ श्रीदेव श्रीमत-मुन्दरु भणआनि मळपानील निरतरु ॥
 अनगु राहिला पन्परिवाह रगसोभाग्या सग्या ॥ १४१ ॥
 वेणुध्वनीं चे ओतवरु तेंसे मवरदमत प्रसर ॥
 भिया तें बोलावितार्ता द्विनवरु पंचमालायीं ॥ १४२ ॥
 देखौनी मेघ-नावळी धीगूर्ती आनदे गयुरे नृस्ये सरती ॥
 शुक्रसारिका सबादेति वेदासिध्दान्ती ॥ १४३ ॥
 वेधे एआंने वृदावना आडी गातातीं देवापणा ॥
 तेथ क्षेणु एकु श्रीकृष्णमनाः स्त्रीराविले ॥ १४४ ॥
 जेथ सदा ऋतु सी ऋतु-पतो वक्ष यक्षिणी कीडा करीती ॥
 वन-देवता नाचेती आनंदभरीती ॥ १४५ ॥
 असो हे शब्दरचनाः यणीं नेभिजे वृदावना ॥
 देओ पहावेआ ममुना नीगते जाले ॥ १४६ ॥

नयविधी भक्तीचें वर्णन.

जे सकळविशयें जन्मस्थानः नवा रसा च निधान ॥

तो वाधोनि सदैवुं वदीगनः आण वार्ह वाणोति ॥ ४९ ॥

जेभां चा बहुरूप खेळु खेळताः योगिभें परमसिद्धि पावतां ॥

ताप-श्रयो निवारिताः सकळजना चें ॥ ५० ॥

जें देऊं रास-वीटा रोळोविलाः तें मूर्ती शृंगारुं जाला ॥

गोंडनो निनोदें नाचविलाः तें हास्यरसू ॥ ५१ ॥

जें जमोदा भेडाविलाः तें वरुणारसू उडाविला ॥

विस्तारुं फाळिभां शितिल्ल. तें रुद्रु जाला ॥ ५२ ॥

मार्ते श्रीमुखं दाराविलेः तें अद्भुतां श्री रूप जालें ॥

विश्वरूप प्रकटिलेः तें भयानकूं ॥ ५३ ॥

जें दैत्यां वरी संहारुंः तें विभक्तु अणिपारु ॥

ज्ञान्तु तो निरंतरेः तेष वि असे ॥ ५४ ॥

ऐमें नंदरसूं माटकुः देऊं खेळे जन-मोदकु ॥

निग-रूप तें मळादिकुः टाटके न होजे ॥ ५५ ॥

श्रीवोपदेवानें ' मुक्ताफल ' ग्रंथाच्या ११ ते १९ अध्यायांत नयविधा भक्तीचें विस्तारपूर्वक वर्णन केलें आहे, जें गरील उताऱ्यांत साराशरूपानें दिलें आहे.

श्रीकृष्णाच्या नामोच्चारार्थें महत्त्व.

धीशृणुगुणनानी वरान आदरुः तारे गुह्यां गुह्ये लु संसारु ॥

जेंगां दिनचरें अंधकारुः नामोनि जाभे ॥ १८ ॥

श्रुते तरंगु सागराः तैल अनंतावतारुः ईश्वरां ॥

परि लीलां मुचिने मंगराः ऐमा एक श्रीशृणु चि होभे ॥ १९ ॥

आतां साडा अन्य-भजनेः का नादका वेदपुराणे ॥
 मुंचिजे नां आतां कष्टार्थेः एकु श्रीकृष्णसेवा ॥ ४० ॥
 जेआं चो नामें उच्चारितुः नारद ब्रह्मानंद पावतु ॥
 तो ध्वनी आड्कांनि देव-भरी होतुः महापातकें ॥ ४१ ॥
 कव्हण्या हों जप तप तीर्थोः यागदानव्रता ॥
 कृष्णमहिमे सीं समताः अथां वि ना ॥ ४२ ॥
 तीर्थे जन्मलो धीचरणोः सकळ देवता जेगांची करणी ॥
 तो कैवल्यनाथु धीचक्रपाणी जेवें तोरवें ॥ ४३ ॥
 जे ज्ञानतमाची तरणीः कैवल्यपदा ची निधानी ॥
 ते श्रीकृष्णकथा वरसाहरणीः साधीनंतु ॥ ४४ ॥

शके तेराशेपासून पुढें तीन चारशें धरें महाराष्ट्रांतील संत मंड-
 मंडळीनीं भगवंताच्या नामोच्चाराचा महिमा याच रीतिनें आपल्या
 अधिकारयुक्त वाणीनें आपापल्या ग्रंथातून वर्णिला आहे.

शिशुपालवध कथा.

मंगलाचरण.

.....

साहित्याचेनि परिमळेंः शृंगाराचेनि मेळें ॥
 प्रबंधें होती मातापळें. कवी-जनाचे ॥ १५ ॥
 एथें बाही नवलुः बाणिजा परमदा केवळु ॥
 केंतें दीसती मोलु रसालुः तें आड्कावें ओला ॥ १६ ॥
 मोतिवाचे पोपेंः राखिलें कुंकुम रतें ॥
 तन्ही न एति करौ हरिचेंः प्रबंधें सीं ॥ १७ ॥
 पाता प्रमेयाची गोडीः ज-मृता उपजे ज-नावडी ॥
 साकरेची कीचे कुण्डीः कवित्त रते सीं ॥ १८ ॥

घोलु जेवि सुभारसें घोळिळें: को चादिना जुमाळें ॥

ना ते परिसळें घोंयेलें. जावे याचेनि ॥ १९ ॥

पटतो धाड्ढ्य पवाडें: दिक्यां भोले घोंपु पडे ॥

रस रंगाचें पादाळ उघडें: थोर्ते चांसी ॥ २० ॥

या कथेचें महत्त्व.

नाते मुक्ती-अनितेचो दूनिवा: को दानामनाचो शलाका ॥

को वैश्यमंदिरीचो पताका. हाडकतुसें ॥ २१ ॥

ना तरी शांतरमें सोंपतां: साधीनली शान-सना ॥

को विवेकाची सौभाग्यदेवता: मुर्निगाली ॥ २२ ॥

को प्रबंधवसंतीचो कोविट्या: गोंपु-बकोर-भंजीवनी चंद्र बळा ॥

का निम्होळ संतार-बाटेची विधामुशाळ्य. भासंजना लागी ॥ २३ ॥

को अविद्यादुगी अवघेंटी: अवचित्ती मोक्षाची धाडी ॥

भर्णानि विषया चित्रा नायपु-गार्ज पळ्या दीसती ॥ २४ ॥

को धर्मगुहावेनि शार्ङ्गपाणी: महापातकावरी सापंतली साधनी ॥

तेवो कथा भंग करणी: ममे पटियासली ॥ २५ ॥

(कर्वाभर-भास्कर)

ज्ञानेश्वरीनीट उपमा व उत्प्रेक्षा यांचा नमुजा बरील उताऱ्यात पहाय्यास मिळतो. ज्ञानेश्वरकालीन वाङ्मयाचा हा एक विशेष आढे असें म्हटल्यास हरकत नाही.

द्वारकेचें वर्णन.

हंयें द्वारका देवदंजिनी जिभां रूपे अमरावती जितेली ॥

चिंतामणीनी राज-भक्त घेतली: अमरावती ॥ २१६ ॥

जिभां राज्य-देवकु दुष्टजें जेला: वैसागां पाणी पाहावित्त ॥

बंजुंठी गरज सादविला: बरवेवणीं वा ॥ २१७ ॥

कमलविकाशा पुरताः जेथ सदा उदैजे सविता ॥
 न तयें परीताः वारा हीं माळा ॥ ३१८ ॥
 अमृता नेनि वडपे. धुंगरा चें दपनें सिपे ॥
 तो चंद्र संपूर्णरुपेः सदा उदै जे ॥ ३१९ ॥
 जेथ आनंदरसें वुलतीः अठरा हीं बंझना जातरी ॥
 दुसडुमा दाबुक वारीः संसारा वरी ॥ ३२० ॥
 जेथ पाता चहूंचढी अठरा गाडआ बाहीरि वाडी ॥
 सुदमभित भीतरीनेली वाडीः वारा गाडवें ॥ ३२१ ॥
 तेच सप्त पौळीः रानतेजा ची बाहाली ॥
 लक्षपणे देती कवळी धूमंडळा सों ॥ ३२२ ॥
 रत्नगिरी चीं विचित्रें निखिरें तैसीं आणआणी परि चीं गोपुरें ॥
 तेजा भीतरीं रीगे वतरेः वीरवूड तो ॥ ३२३ ॥
 पुढा वनका चें वळतु देखिलें जेसे तेजा चें वाहाल उघडिलें ॥
 रीं आथारीं ठाणें पाणीजिलें सूर्ये बिना चें ॥ ३२४ ॥
 ती नि महद्वा हटवटियाः तेजा मागे तेराशतें ती खनिया ॥
 कणैरिया पाच खनियाः सतरा शतें ॥ ३२५ ॥
 एसगीं साधिता रचनाः कवतीचु होशु मना ॥
 परि करावीसे वर्णनाः भीतरीलु पाडिजे ची ॥ ३२६ ॥
 जेथ पाच लक्ष केसरादि च्यार लक्षें कुमरदि ॥
 ऐसिया सोनेभां चा प्रसार्दीः गगणु क्षावौळले ॥ ३२७ ॥
 माडौने नवरत्ना चें चीरेंः उमिलीं नंदव्यादिर्कें मंदिरें ॥
 जिअें पाडिता साधुनूक सरेंः विश्वकर्मया ची ॥ ३२८ ॥
 कापूरवागिया चा हाटी. चेइजे पोतासा ची पेटी ॥
 एकी तारे साटीः तुक विष ॥ ३२९ ॥
 जेलासवैपुंठी जेयां ची पिरियाणी. तिअें रत्नें विविधें कवडेगी ॥
 आळोवाळिआ नितामणीः बोडिजे वचकूं ॥ ३३० ॥

मेणिरा तारा उर्वशी. बोज्ये घर न लहली कण्हणीं दोषी ॥
 तें हाटवटी बाणी बंसीः सामाण्यु धनितो श्री ॥ ३११ ॥
 बालावेओ वरारथमडळाः भृंगारें आपुला दाताळा पाहिला ॥
 श्रवतिकें दासविलाः मन्मथा मी ॥ ३१२ ॥
 श्री मदना चो मेळोः पूर्णचंद्रा श्री न हावडी आली ॥
 श्री आकाशा इड पाधिलीः पापूर वेळी श्री ॥ ३१३ ॥
 श्री भृंगारा श्री बाणलिंगेंः माडा बरी पाधिलीं अर्ली ॥
 तंसी सीरले दोहों आगे देरता आला ॥ ३१४ ॥
 नवरतां चा चौयरा पद्मरागा चा लंकोदरा ॥
 पाठारभी ताउयराः नाचतु दिसे ॥ ३१५ ॥
 तसे हाट बांदूट पातुः दळ्य पेनि पसरें असे जातु ॥
 दणावेओ अनतु मंगलमूर्ती ॥ ३१६ ॥
 तर हरिलें महाशूर. जेय एकवीस राना रें दानोदर ॥
 उभिलें निगुणो अद्यवार. विश्वमर्मेनि ॥ ३१७ ॥
 दळ बाहिला पादगविलेंः रगाळा छारितु मांदियाले ॥
 तर देगीनितो राउळें गोपीनाथा श्री ॥ ३१८ ॥
 नेथ क्षीरपुरां धात्री. राजहस स्वटिकांगें बाटितो ॥
 पदवेओ पुमेओ रूपावती मांगई लवादिओ ॥ ३१९ ॥
 पदवाना भंयो बालावेयो बरीः चौगाजेयो पांजणी पां बरी ॥
 माचबिताति विद्याधरी. मयूरां तें ॥ ३२० ॥
 बनकरमळी ये पारें पाटितुः मदन अंबारा सारिरो मृगदु ॥
 मुग्ध मनी बिलास करार देसीः राजहंगां ॥ ३२१ ॥
 भानिचैन गुणपणें. वस्तुरीभृगें श्री बरीनि माजने ॥
 उमानिती बोळो श्री बडोल्पणेंः कृष्णकुमरो ॥ ३२२ ॥
 जागली ये नि योग्यदणें प्रतिबबला तारोपणें ॥
 निभे फुलें भर्ग नि सिद्धानें. वेचो पांवती ॥ ३२३ ॥

पार्श्वतः चा उद्यानोः कृष्णविरहं तातलिङ्गा कामिनो ॥

तिभा विज्जितो गामवनी. कापूर केळीं चा ॥ ३४४ ॥

ऐसीं राउळ पाहिलीं: गग साउमा द्यो सुदली ॥

तेवं सु-धर्म-तमा देलीनिळी: यादवा ची ॥ ३४५ ॥

(कवीश्वर-भास्कर)

श्रीकृष्णाचें स्तोत्र.

का कुंकुमें रावीलिया: आनंदा चिया वापडगादिया ॥

श्री रंग-दळा चाउरिया: चैतन्या चिया ॥ ३८० ॥

श्री मुक्ती शें वदयकरण की प्रभु-विद्ये अनुरागा चें ध्यान ॥

श्री चरते मोक्षनिधान: मोहापनारा ॥ ३८१ ॥

जे योगिया चें जीवन: प्रयविधे चें जन्मस्थान ॥

ते सुरेख दिसें चिन्ह: पद्ममुखे चे ॥ ३८२ ॥

जेया चा देलीनि लमळा: पळे महामोहा चा पाळा ॥

तो ध्वज वळाळा: तरळें दिसें ॥ ३८४ ॥

जरि चैतन्या पालवा नीगती. जरि तारागर्जे फुलती ॥

तरि तें नसें उपभोगी. श्रीकृष्णाची ॥

गाजता फलरपी अरी वधूचें वैधव्य पडरी ॥

तो तोडलं धवघरी: धामचरणी ॥ ३८८ ॥

मुक्ति विभा पिका दोषे: मुद्रपोटरिका आले जेथे ॥

मंघाद्वये तैसें गमले मज ॥ ३८९ ॥

आनंदा चिआ केळीं जरि दिसतिआ एकी वेळी ॥

तरि माडिवा ची आऊची: उपभोगी ॥ ३९० ॥

(कवीश्वर-भास्कर)

शिशुपालपुद्गवर्णन.

रवळिला कृतानु दाडाइला. की निदुनुय महाकाळु आसनाइला ॥

तेषा हिहिंकारु देला. वारुवे सेणे ॥ १००५ ॥

थालाधारें चें आंग साधें कसें चालिता विनु न दिसें ॥
 यगा समुर्ध्व तारु जसें पुआळितु ॥ १००६ ॥
 तथा मुरारी ने सैन्य पालाणिलें जेसे मूर्तिमंहु रु तेजे वेडल ॥
 का भूमी जैल लोटल. प्रलय मेघांचें ॥ १०११ ॥
 शायसरिता चा अघु सुटला कीं प्रलयसमुद्रा चा तुय वृट्ठा ॥
 तैसा घसरें जगाला दळभारु तो ॥ १०१६ ॥
 टळतु परारें पताका मिळतु चवरें सडका ॥
 माडी हातमें धर्युलेका बुळ्यवळ वेढीं ॥ १०१७ ॥
 जगचवर जगमळ रणसोदरे रणसागुल ॥
 तोडराने तोडरमत खाडे भजडा ॥ १०२४ ॥
 तथ वागती शंख काहाळ्य तुररिनां तोंडा खरत्रिपाळा ॥
 डोंडा बीं टवस टोला धीरघरा तावरिशा ॥ १०२६ ॥
 निशान पण्हो भेरी राभ-गिडगिडिआ रणमोदरी ॥
 पण्हेआ वायव्या चा गजरी पातिला रणभूमी तो ॥ १०२७ ॥
 रणभूमी चा पाणा वरौनि सरिता महाकाळु इणु गाळीतुसें जैसा ॥
 गरगरा वातु भयतुजें तेसा दोही दळ्या ॥ १०४२ ॥
 कीं दळ्यावेआ पृथिवी चा आता वाळराभी वैरणें घातलें मजपाना ॥
 तवि दोनि दळें भिन्ता वीरा चें पीठ शालें ॥ १०४४ ॥
 निशानु काहाळां तावपिआं रायगिडगिडि कोषडिआ ॥
 वाजना अथरु जाले निरात्रिआं तिअें वेळें ॥ १०५३ ॥
 उग्रता रणी रणिणें रौरें पाई मातलें ॥
 शतीचें रुधिर पीतातीं तान्दल तडम मर्जानी ॥ १०५६ ॥
 धोंजे भालेनां बीं हुली घातिलें तिआं देवां बीं यज्ञाभी फोडिली ॥
 अहुमाष्ट निर १ गेली पुण रुपे रि ना ॥ १०६५ ॥

गुरुकृपेचें महत्त्व.

म्हणे के हें विरडे फिटेल । कें तो स्वामी भेटेल ।
 युगाहुनि वडिल । निभिघम्यानी ॥ ३७९ ॥
 ऐसया गुरुग्रामांच आलें । का स्वयें गुरुनोचि धाडिलें ।
 तरी गतावुष्या जोडले । अयुष्य जेसे ॥ ३८० ॥
 का मुरुतया अकुरा । वरि पडलिया पायूपभारा ।
 ना ना अल्पोदकांचा सागरा । आत्म मासा ॥ ३८१ ॥
 नातरी रेंकें निधान देखिलें । का आभलिया डोळे उघडले ।
 मणगाविया आगा आलें । इदपद ॥ ३८२ ॥
 सैसा गुरुकुळावेनि नांवें । महागुरु अति थोरीवें ।
 जे कोडेंही पोटाळवे । आकाश वा ॥ ३८३ ॥
 थ गुरुकुळीं ऐसा । आवडी जया देखसी ।
 जाण ज्ञान तयापासी । पाइफी करी ॥ ३८४ ॥
 आणि अभ्यतरितियेकडे । प्रेमाचेनि पवाडें ।
 धीगुरुनें रुगड । उपासी घ्यानी ॥ ३८५ ॥
 हृदय शुद्धाचिया आवारी । आराध्यु तो पृथ करी ।
 गग सर्व भावेसी परिवारी । आपण होय ॥ ३८६ ॥
 काचैत्यन्याचिये पोवळी । माजि आनदानिया राडळी ।
 धीगुरुलिगा ढाली । घ्यानामूत ॥ ३८७ ॥
 उदयिजता बोधार्क । बुद्धीचीं डळ सात्विका ।
 भरोनिया अयबका । लाजोली वाह ॥ ३८८ ॥
 काळशुद्धी त्रिकाळी । जीवदशा धूप जाळी ।
 ज्ञानदीपे बोवाळी । निरतर ॥ ३८९ ॥
 समरस्याचा रससोय । असड अपितु जाय ।
 आपण भराडा होय । गुरु तो लिंग ॥ ३९० ॥

नातरी जांवाचिये सेजे गुरु वानु करुनि भुंजे ।
 ऐसी प्रेमाचेनि भोजे । सुद्धी वाहे ॥ ३९१ ॥
 कोणेएके अवसरी । अनुगणु भरे अतरी ।
 की तया नाम करी । क्षीराब्धी ॥ ३९२ ॥
 तेथ ध्येयध्यान बहुमुख । तेचिशेषतुळिमानिदोंस ।
 वरिजद्रवायन देख । भावी गुरु ॥ ३९३ ॥
 मग बोळगती पाव । ते उश्मी आपण होय ।
 गरुड होऊनि उभा राहे । आपणाचे ॥ ३९४ ॥
 नार्मी आपण जन्मे । ऐसे गुरुमनिप्रेमे ।
 अनुमर्मी मनोधर्मे । ध्यानसुख ॥ ३९५ ॥
 एकाधिये वेळे । गुरु माय करी भावपळ ।
 मग स्तन्यसुखें लोळे । अंमवरी ॥ ३९६ ॥
 नातरी गा किरीटी । चैतन्यतरतळवटी ।
 गुरु धेनु आपण पाटी । वरप्र होय ॥ ३९७ ॥
 गुरु कृपा स्नेह सलिली । आपण होय मासोळी ।
 कोणे एके वेळी । होंवि भावी ॥ ३९८ ॥
 गुरु कृपामृताचे वडप । आपणसेकवृत्तीचे होय रोप ।
 ऐसेसे संकरप । विजे मन ॥ ३९९ ॥
 चतुपक्षेरीण । पित्त होय आपण ।
 कैसे पै अपारपण । आवडीचे ॥ ४०० ॥
 गुरुन पक्षिणी करी । चारा घे चानूवरी ।
 गुरु तारु धरी । आपण वारु ॥ ४०१ ॥
 ऐसे प्रेमानेनि यावे । ध्यानवि ध्यानानें प्रसवे ।
 पूर्णसिंधू हेलावे । पुटती जेसे ॥ ४०२ ॥
 किंजकुला मापरी । श्रीगुरुमूर्ति अंतरी ।
 भोगी आनी अवधारी । यक्षमेवा ॥ ४०३ ॥

दामोदर पंडित, कवीश्वर भास्कर, नरेंद्र पंडित व ज्ञानेश्वर हे समकालीन होते. कवीश्वर भास्कराने शिशुपालकाव्य शके ११९५ त रचिले. दामोदर पंडितांचे 'वच्छहरण' शके ११९४ ते १२२६ या सालाचे दरम्यान निर्माण झाले असले असे भागे यांचे मत आहे. नरेंद्रपंडित याचा उल्लेख पूर्वी येऊन गेला आहे. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ शके १२१२ त लिहून पुरा झाला. वर दिलेल्या उता यावरून या सर्व कवींची काव्यरचनेची शैली एकाच प्रकारची होती असे दिसून येते. उपमा, उत्प्रेक्षा वगैरे अलंकारांनी काव्य सजविण्याची दुरुकस आवड होनी, असे त्यांच्या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसते वच्छहरणातील वृंदावनाचे वर्णन, शिशुपालवधातील द्वारकेचे वर्णन व रुद्रिपुरवर्णनातील राजमहप्रवेश वर्णन व पक्षाद्वनर्णन ही प्रकरणे फार बहारीची आहेत. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ अध्यात्मविषयक असल्यामुळे त्यात वर्णनात्मक भाग क्वचित् दिसून येतो तथापि अध्यात्मासारख्या गहन व रुक्ष विषयाचे विवरण, उपमा व उत्प्रेक्षा यांच्या योगाने सुलभ करण्याची श्रीज्ञानेश्वरांची हातोटी अप्रतिम आहे हे चार ग्रंथ वाचताना ते एकाच साच्यातून निर्माण झाले आहेत की काय अशी वाचकास भाति पडते. परंतु ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषा तत्कालीन महानुभावीय ग्रंथातील भाषेपेक्षा वेगळ्या स्वरूपाची आहे यात शका नाही. ज्ञानेश्वरीतील भाषा दुर्बोध वाटते, याचे कारण त्यात तत्कालीन कोंकणी, खानदेशी ऊर्फ अहिराणी वगैरे भाषातील शब्दांचा भरणा जास्त दिसून येतो. महानुभावीय ग्रंथातील भाषा ज्ञानेश्वरीतील भाषेपेक्षा जास्त शिष्ट ऊर्फ नागर असून, तिच्यात वेदभूमीतील छटा जागोजाग दिसून येते. ज्ञानेश्वरीनंतर, तेरा ते सोळा शतकात महाराष्ट्रात जे

वाङ्मय निर्माण झाले त्यातील भाषा नागर ऊर्फ शिष्ट आहे चवदा, पंधरा, सोळा या शतकातील महानुभावीय ग्रथाचें व त्यातील भाषेचें स्वरूप कसें होतें, या विषयी मविस्तर वर्णन ध्रीयुत यशवतराज देशपांडे यांनी आपल्या महानुभावीय मराठी वाङ्मय या ग्रथात दिलें आहे. वच्छहरणातील पुढें दिलेल्या उताऱ्यावरून नागरी बोली ही किती रसपोषक आहे व हिचा काव्यात उपयोग केला असता सामान्य जनाचें कमें रजन होतें, ह्याचें हुबेहुब चित्र दामोदरपडितानी रेखाटलें आहे

उपमा श्लेष षण्कु एही रम ॐ सजळंकु लोक ॥

की पवाळें सत्तारमोचन यार्णा मुकुटा चे ॥

प्राचून जण मानवती तेंछी ॐ ड ॐ कथासंगी ॥

की पडों परत्रगाची कीर्ती जें जीवणु सता चे ॥

नागरी बोली इठल वाविजे • सज्ज रसा तें पौखिजे ॥

की निरसा होअनि धीवृष्णी भजीज या दो ववणु चांग ॥

द्यावरून दामोदर पडिताचे वेळी म्हणजे वाराच्या शतकाचे अखेरीस मराठी भाषेचे शिष्ट व अशिष्ट असे दोन भाग अस्तित्वात होते अंम दिमून घेतें वाराच्या शतकातील मराठी भाषा इतक्या प्रौढदशेस पोहोचली होती, यावरून त्याकाळापूर्वी मराठीत मोठ्या प्रमाणावर प्रथरचना झाली असलीच पाहिजे यात शका नाही हे सर्व वाङ्मय नष्ट व्हांव, हे महाराष्ट्राचें दुर्दैव होय । देवगिरीच्या यादवाच्या वेळाने बहुतेक शिलालेख व ताग्रपट समृत्त अगर कानडी भाषेत कोरलेले आहेत कर्नाटक, हंसूर बंगरे प्रांतात ज्या राजाचा अमल होता, त्या राजाच्या वेळचे बहुतेक शिलालेख कानडीत आहेत व ते Rich साहेबानी छापले आहेत यावरून कानडी भाषा फार प्राचीन

कालपासून दरवारी भाषा होती असें दिसून येतें. आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या महानुभावीय ग्रंथांत श्रीकृष्णाचें चरित्र व त्याच्या लीला हांसच प्राधान्य दिलें आहे. यावरून हें वाङ्मय एकदेशीय आहे, असें दिसतें. श्रीवल्लभाचार्य हांच्या सांप्रदायांत श्रीकृष्णाच्या उपासनेस प्राधान्य दिलें आहे, त्यामुळे त्या सांप्रदायाचें वाङ्मय एकदेशीय झालें आहे. निदान या वावर्तीत तरी या दोन सांप्रदायाचें परस्पराशीं बरेच साम्य आहे. असें म्हटल्यास हरकत नाही. महानुभाव पंथांतील लोकांनी आपल्या ग्रंथांची जोपासना विशिष्ट प्रकारानें केल्यामुळे त्यांचें वाङ्मय जसेच्या तसें कायम राहिलें, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

बच्छहरण, शिशुपालवध व ऋद्धिपुरवर्णन या ग्रंथांत 'प' च्या ऐवजी 'ख' चा उपयोग केलेला आढळून येतो. जसें, मनुख (मनुष्य), तोख (तोप), वर्खति (वर्पति) तसेंच 'ण' च्या ऐवजी 'न' चा सर्व ठिकाणी उपयोग केलेला दिसतो. महानुभाव पंथाचा प्रवेश पंजाबांत पंधराव्या शतकांत झाला व त्या मांतांत ह्या पंथाचे बरेच अनुयायी आहेत. पंथाच्या प्रसाराबरोबर मराठी भाषेचाहि प्रवेश तेथें झाला. याप्रमाणें महानुभावपंथीयांनी महाराष्ट्र भाषेचें निशाण पंजाब व काबूल प्रांतांत मराठी राज्याचा उदय होण्यापूर्वी सोडिडशें वर्षे अगोदर फडकाविलें, ही गोष्ट या पंथास अत्यंत मूषणावह आहे, यांत शंका नाही हेमाद्रीच्या हयातीत या पंथाची स्थापना होऊन, त्यांतील ग्रंथकाराकडून थोडक्या काळांत मराठीत मोठ्या प्रमाणावर प्रतिभासंपन्न वाङ्मय निर्माण व्हांवें, हें एक ईश्वरी सूत्र होय, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. या पंथांतील संतोष मुनि कृष्णदास यांनी शके १४८६

मध्ये ' ऋक्मिणी म्ययवर ' नामक ग्रंथ लिहिला. त्यात त्याने ज्ञानेश्वरीच्या धर्तीवर मराठी भाषेची स्तुती केली आहे. त्यातील उतारा पुढें दिला आहे.---

माग ज्यासादेवी सुनी ॥ कथा बोलिली ससृष्टता वानी ॥
 ते आता मन्हाटीया भाषा करुनी ॥ सांगीजताया ॥ ४१ ॥
 अपभ्रष्ट पंशाच जने ॥ मागधी आनी सुरसेने ॥
 भसकृत प्राकृत या पटवाणी ॥ आनीवी छप्प भाषा ॥ ४२ ॥
 या भाषाचे पाक विस्तार ॥ करावया मन्हाटी एक चतुर ॥
 तयाचन प्रसादे जानीमति विचार ॥ सर्व भाषाचे ॥ ४३ ॥
 म्हणाना ससृष्टाची टीका ॥ मन्हाटी म्हनीमताय आर्का ॥
 जसा हेमाची मुद्रीका ॥ घरी गरुड पाच ॥ ४४ ॥
 नसां छप्प भाषाचीय गुगटी ॥ दोभे मुहावी सुंदर मन्हाटी ॥
 आनी ससृष्ट वाच्यीले पांटी ॥ बागवी पुढा करुनी ॥ ४५ ॥
 जेस स्नेहाळु जननी ॥ अपत्य वागवी करी धरुनी ॥
 तैसी पटनापा ल गुनी ॥ व्यापारवीत असे ॥ ४६ ॥
 येने श्रेंते फोणने शानी ॥ म्हने ती समृद्ध तब देववानी ॥
 ता वसी उपमाकारे खाना ॥ दीधली गुवा ॥ ४७ ॥
 मन्हाटी खीर्लिंग वाक्य ॥ आनी ससृष्ट तब नपुंसक ॥
 म्हनोनि बाळपत्य आर्क ॥ तयाचीच साजे ॥ ४८ ॥
 ऐसी स सर्व भाषाची जननी ॥ उत्तम पवित्र मन्हाटी घानी ॥
 आदि पुरषे अंगी बेली म्हनोनि ॥ अनीवार मीदे गाली ॥ ४९ ॥

अपभ्रष्ट पंशाची, मागधी, शौरसेनी, समृद्ध, माट्ट, व इतर अनेक छप्प भाषाची जननी मराठी भाषा आहे असें वरील

उत्तान्यांत ध्वनित केलें आहे. मुसलमानी राजांच्या अमदानीत फारशी भोंपेंतील बरेच शब्द मराठीत घुसले. महाराष्ट्रभाषेवराल ही आपत्ति दूर करण्यासाठी श्रीशिवाजी महाराजांनी आपल्या राज-वटीत एक शब्दकोश तयार करविला होता ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे.

कै. भावे ह्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'महानुभावीय कविकाव्यसूचि'- मध्ये दर्शविलेले सर्व ग्रंथ शास्त्राद्यमातर्फे प्रसिद्ध करण्याचे काम, आमचे मित्र श्रीयुत यशवंतराव देशपांडे यांनी अंगीकृत केलें आहे. त्याकामी त्यांस यश येवो, अशी परमेश्वरापाशी प्रार्थना करून हा भाग समाप्त करितो.

भाग ८ वा.

हेमाडपती देवळ.

विष्णुप्रांत्यं चतुर्वर्गचिन्तामभ्यामनीगणन् ।

भेदान् वनानां दानानां तीर्थाणां मोक्षवर्त्मनाम् ॥

मूर्तिप्रासादवृक्षानां हेमाद्रिर्गणमाप्रणी ॥

(गोपदवाचें "मुक्ताफल")

Where towers are crushed and unforbidden weeds
Over mutilated towers shed their seeds
And temples doomed to milder change unfold
A new magnificence that vies with old

wordsworth

बरील समृद्ध संशोधन 'प्रासाद' शब्द आहे. हेमाद्रीने मुक्ताफल ग्रंथाने टीका लिहिली आहे, त्यात प्रासाद शब्दाचा अर्थ देवकुल म्हणजे देवालय असा केला आहे. त्याने इमारती बांधण्याचे पद्धतीत महत्वाच्या सुधारणा करून शिल्पकलेत क्रांती घडवून आणली, अशी परंपरागत समजूत आहे. हेमाद्रि हा सनातन वैदिक धर्माचा कट्टा अभिमानी होता, व या धर्माच्या अभिवृद्धीसाठी त्याने कमळमे परिश्रम केले, या विषयी पूर्वी हळिगत येऊन गेली आहे. चतुर्वर्गचिन्तामणीसारखा ग्रंथ लिहून हिंदुधर्मास फायदा होऊन आलेली ग्लानि दूर करण्याचें श्रेय त्याने संपादिले. यादवाच्या साम्राज्यात करणाधिपाचे हुद्यावर असताना हेमाद्रीने राजाग्र्याचें जोरावर जागोजाग देवालय बांधून धर्मजागृतीचें काम नेटाने पार पाडलें.

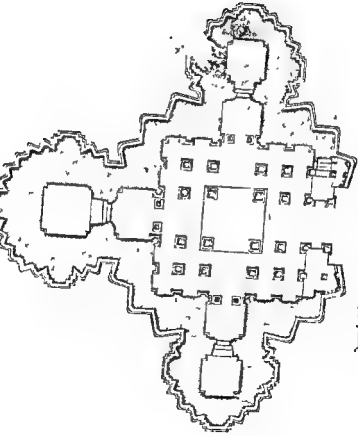
नगर, खानदेश, नागिक व पुणे या चार जिल्ह्यात, तसेच वऱ्हाडात व निजामच्या राज्यातील काही भागात 'हेमाडपती' या टोपण नावाने समोघलेली असलेली देवळे अद्याप दृष्टीस पडतात हेमाद्रीने उर्फ हेमाडपतीने ज्या एका विशिष्ट रीतीने देवालये बांधण्याचा उपक्रम केला, तिला 'हेमाडपती' हे टोपण नाव पडले हेमाद्रीच्या पूर्वी भरतखंडात आर्यावर्त, चालुक्य, द्राविडी पल्लव, कदंब, जैन, बौद्ध, गांधार वगैरे इमारती बांधण्याच्या अनेक पद्धति अस्तित्वात होत्या ही विशिष्ट नावे काहीना देशपरत्वे व काहीना राजघराण्यावरून पडली आहेत चालुक्य घराण्याच्या राजपटीत इमारती बांधण्याची जी एक विशिष्ट पद्धति प्रचलित होती, तिला 'चालुक्य' हे नाव पडले तसेच पल्लववंशीय व कदंबवंशीय राजांच्या अमदानीतील इमारती ज्या विशिष्ट पद्धतीने बांधल्या जात, त्या अनुक्रमे 'पल्लव' व 'कदंब' या नावांनी प्रसिद्ध आहेत जैनधर्मीयांनी आपल्या धर्माच्या प्रसारार्थ हिंदुस्थानात जागेजागे जी देवळे बांधली, ती जिल्ह्याखंडदृष्ट्या फार महत्त्वाची आहेत ही देवालये ज्या विशिष्ट पद्धतीने बांधण्यात आला, तिला 'जैन' पद्धति म्हणतात अजूनच्या वऱ्हाडावरील जेनाच्या देवालयातील नर्शकाम इतके उच्चारीचे आहे की, त्याचमदल पाश्चिमात्य शिल्पशास्त्रज्ञांम अत्यंत कौतुक वाटते या पद्धतीला 'गुजरार्थी' असेही दुसरे नाव केला केला देण्यात येते

भरतखंडात शिल्पशास्त्र ऊर्फ वास्तुशास्त्र फार प्राचीनकाळी परिणतावस्थेस पोहोचले होते या शाम्भारतील सर्ग ग्रंथ संस्कृताने

लिहिलेले आहेत. कै. वझे यांनी, म्हापत्यशाम्नावर संस्कृतांत लिहिलेल्या काही ग्रंथांचे मराठीत रूपांतर केल्याचे समजते.

प्रसन्नकुमार आचार्य यांनी प्राचीन आर्यशिल्पकलेचा इतिहास लिहिला असून, या शास्त्रावरील ग्रंथकार व त्यांचे ग्रंथ याची सविस्तर सूची तयार केली आहे. देवगिरीच्या यादवांच्या अमदानीत दक्षिणेत जे प्रख्यात शिल्पकार निर्माण झाले, त्यांपैकी काहींची नावे त्याने दिली आहेत ती येणे प्रमाणे.—कालिदाम, जनकाचार्य, (हलेर्नाड येथील), धातु (ह्याचे नांव वहाळ येथील शके ११४४ च्या शिलालेखात दिले आहे.); देवनाग; विधे (थे); देमोज (अल्हणदेवी येथील शिलालेखात उल्लेखिलेला), भूतपाल, विमनम, मान, महीधर, सुभदेव, शूलपाणि (राणक), स्वामल, सिंगायभट्ट, शांपून, बंगरे. ह्यांपैकी सिंगायभट्टाने युक्करायाच्या हुकुमाने कलाडिपासून शिखेरतलापर्यंत दहा मैल चुनेगची पाणी नेण्याचा नळ बांधिला होता, असा उल्लेख तत्कालीन ग्रंथात केलेला आढळतो. या शिवाय प्रसन्नकुमाराने शिल्पशास्त्रीय पारिभाषिक शब्दांचा सविस्तर कोश तयार केला आहे.

वास्तुशास्त्राचे निरनिराळे भाग असून प्राचीनकाळी त्यांतील प्रत्येक भागावर तज्ज्ञांनी ग्रंथ लिहिले आहेत. ह्यांपैकी मानसार, काश्यप व अगस्ति यांनी रचिलेले शिल्पशास्त्र, शुक्रनीति, सुप्रभेदागम, सनत्कुमार-वास्तुशास्त्र, हस्तप्रमाण बंगरे प्रमुखा ग्रंथ आहेत. शिवाय, काही पुराणात मधून मधून शिल्पशास्त्रामबंधी विवेचन केलेले आढळून येते. भरतखंडात निरनिराळ्या वेळी २ बाध-
ण्याच्या ज्या पद्धति प्रचलित होत्या, त्यांचे वर्णन

देमादपंती देवळाच्या पडतीचा नकाशा (ground-plan)

रानदेश व वऱ्हाड याच्या सरहद्दींवर अमन्यामुळें, हेमाडपती पद्धतीनिं बांधिलेलीं देवालये तेथें घरींच आढळतात, परंतु या पद्धतीचा विशेष काय आहे, याबद्दल शिल्पशास्त्रावरील प्राचीन सम्वृत्त ग्रंथात उल्लेख आढळून येत नाहीं कें वझे यांनीं प्राचीन आर्य-शिल्पशास्त्राचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला होता. त्यासाठी हेमाडपती पद्धतीचा सदरील ग्रंथात मागमूम लागला नाही. त्याचप्रमाणें प्राचीन शिल्पशास्त्रासमधीं आगळ तज्ञांनीं जे ग्रंथ लिहिले आहेत, त्यातही या पद्धतीसम्वधानें काहीं माहिती उपलब्ध नाही.

कोणतीहि इमारत बांधण्याच्या कार्मीं विद्याचा व दगडाचा उपयोग करावा लागतो, व ते एकमेकास घट्ट चिकटून बसले जावे म्हणून चिकणमातीचा निंबा चुन्याचा उपयोग अवश्य करावा लागतो. भूमितिशास्त्राच्या आधारे दगडाचें चिरे, काटकोन, त्रिकोण, चोकोन, वर्तुळ अशा निरनिराळ्या आकाराचे तयार करून ते एकमेकावर कुशलतेनें बसविले असता चुन्याच्या सहाय्याशिवाय मजबूत व फार वर्षे टिकणारी इमारत बांधता येते ही कल्पना हेमाडपतींनीं काढली अशी सार्वत्रिक समजूत आहे. हेमाडपती देवळाची जी वर्णनें बांधण्यात येतात, त्यावरून या घाटाची देवळे, दगडाचे चिरे एकमेकावर अगर एकमेकात विशिष्ट रितीनें बसवून चुन्याच्या सहाय्यावाचून बांधलेलीं असतात, व तीं फार वर्षे टिकतात असें दिसते. त्रिकोण, चतुष्कोण, काटकोन, वर्तुळ, अर्धवर्तुळ वगैरे आकाराचे दगडाचे चिरे बनविण्यात येऊन ते एकमेकात इतक्या कुशलतेनें बसविले असतात कीं त्यामुळे इमारतीच्या दरएक भागास आधार मिळून त्यावर इमारतीचें छतही निगडोक राहू शकते. यांम्वरीन इमारती बांधण्याच्या योजनेत

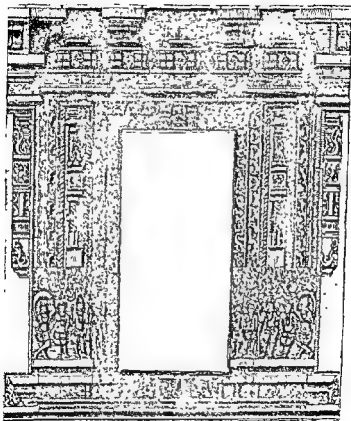
पुढील विविष्ट प्रकार जागोजाग आढळून येतात. बहुतेक देवळांच्या दर्शनी भागी, भोगमंडपाची (Portico) योजना केलेली असते. तसेंच देवालयाच्या समामंडपाकरितां वेगळे स्तंभ उभारण्यांत येऊन, शिवाय त्यांतील दरएक कोपऱ्यांत चारचार खांब चौकोन साधून उभारलेले असतात. देवळाच्या दर्शनी खांबांवर, समामंडपांतील खांबांवर व छतावर पौराणिक काळांतील देवतांचीं चित्रं कोरलेली असतात. कित्येक ठिकाणीं तर बीभत्स चित्रं कोरून शिष्टाचाराचा भंग केलेला दृष्टोत्पत्तीस पडतो.

शालिवाहनाच्या बाराव्या शतकांच्या अखेरीस व तेराव्या शतकांत दक्षिणेंत जीं देवळे चुन्याच्या सहाय्याविना निव्वळ दगडाच्याच चित्र्यांनीं बांधिली आहेत, व ज्यांना पुष्कळसे कंगोरे (Mouldings) असून ज्यांच्या बाहेरील व आंतील बाजूस पौराणिक काळांतील देवतांच्या मूर्ति कोरलेल्या असतात, त्यांना 'हेमाडपंती देवळे' म्हणण्याचा सर्वसाधारण प्रघात आहे. परंतु हेमाद्रांचे पूर्वी बांधलेल्या देवालयांतहि ह्या पद्धतीचा थोडाबहुत नमुना पहावयास मिळतो. निलांग व नारायणपूर येथील देवालये शुद्ध हेमाडपंती पद्धतीचे नमुने होत. या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागांत पृष्ठ १०१ वर आंबे येथील शिलालेखाचें वर्णन दिलें आहे. तो शिलालेख आंबे येथील जोगाईच्या देवळांतील आहे. हें देऊळ शके ११६० पूर्वी बांधिलें असून त्याचा सर्वसाधारण घाट हेमाडपंती देवळासारखा आहे. हिंदुस्थानांत मुसलमानांचा अंमल झाल्यावर ज्या इमारती बांधल्या गेल्या, त्यांत प्राचीन भारतीय शिल्पकलेच्या पद्धतीचा अंगिकार केलेला दिसतो. हिंदु देवतांच्या मूर्ति सेरीजकरून, नक्षी बगैरेच्या वाचतीत हिंदी कारागिरांनी

उमारती बाधण्याचें धोरण प्राचीन भारतीय पद्धतीवर ठेविलें होतें, असें वऱ्याच जाग सशोधकांचें मत आहे

या भागाचे अरेरीस, निनामच्या राज्यातील नीलाग व नारायण पूर येथील हेमाडपती पटकी देवळ व त्यातील नक्षीकाम याची छायाचित्रे दिली आहेत न अ हा नीलाग येथील देवालयाचा नकाशा (ground plan) आहे नीलाग हा गाव निनामच्या राज्यात येणारी नदीच्या काठी असून एका प्रांताच मुख्य ठिकाण आहे त्या ठिकाणी हेमाडपती पद्धतीचें एक शिवालय पडक्या स्थितीत आहे ह्या देवालयास तीन गाभारे आहेत त्यांपैकी प्रत्येकावर एक एक शिखर होतें ही तिन्ही शिखरे देवालयाच्या सभामंडपासुद्धा हल्ली नष्ट झाली आहेत या देवळाचा सभामंडप ३०॥ फूट लांब-२८ अमून चारस आहे सभामंडपाच्या दरएक कोपऱ्यात चार खान, याप्रमाणें एकदर १६ खान आहेत हे देऊळ बाधण्याच्या कामी उपयोगात आणलेला दगड फाळा आहे प्रत्येक गाभान्यास नक्षीदार दरवाजा आहे मुख्य गाभान्याच्या दरवाजावरील नक्षीकाम फार बहारीचें आहे न व हें एका गाभान्याच्या दरवाजाचें छायाचित्र आहे, या दरवाजाची उंची ५ फूट ४ इंच असून रुंदी २ फूट ७ इंच आहे ह्याचा उमरठा फार उंच असून त्याच्या मध्यभागाला एक पायरी आहे या दरवाजावर देवतार्ची चित्रे आहेत. मध्यभागी देवीचें चित्र कोरलें आहे प्रत्येक दरवानान्या खालच्या बाजूस हातात माणसाची कवटी धरलेली अशी शिवाची मूर्ती आहे मुख्य गाभान्यात शिवाचें लिंग असून, बाकीच्या दोन गाभान्यात दगडात कोरलेल्या शिवाच्या

प्लेट व.

नीलांग येथील हेमाडपंती देवळाच्या गाभाऱ्याच्या
दरवाजाचे नक्षिकाम. (छयाचित्र).

मूर्ती आहेत या देवळाच्या चौथऱ्यावर दहाव्या शतकातील निर निराळें कंगोरे (mouldings) दाखविले आहेत व दर एक गाभाऱ्याच्या दर्शनी भागास एकेक कोनाडा आहे, व त्यात निरनिराळ्या देवतांच्या मूर्ति वसविल्या आहेत. एका कोनाड्यात अस्थिपंजर महा काळी देवीची मूर्ति असून तिच्या पोटावर विंचू आहे असा देखावा दाखविला आहे. दुसऱ्या कोनाड्यात महिषासुरीचे व तिसऱ्या कोनाड्यात शिवाचें चित्र आहे. या शिवाय इतर बाजूवर योगी, अप्सरा, वगैरेची चित्रे आहेत. छायाचित्र न व वरून गाभाऱ्याच्या दरवानावरील नक्षीकामाची थोडींमहुत कल्पना येईल.

कल्याण हें शहर चालुक्यांची दक्षिणेंतील राजधानी होती तेथून काही अंतरावर एका तलावाचे काठीं नारायणपूर नावाचें एक खेडें आहे. त्या तलावास पूर्वी घाट बांधलेले असून त्यावर मध्य देवळें असावीत, असें दिसतें हें ठिकाण चालुक्य राजघराण्याचें पवित्र ठिकाण होतें परंतु गेल्या ६०० वर्षांत हें स्थान मुसलमानांच्या स्वाऱ्यामुळे बेचिराख झालें आहे. इ. स. १६३५ मध्ये खान दुराण खानें हें खेडें हस्तगत करून लुटलें. येथील दोन देवळांचे काही भाग हल्लीं अवशिष्ट आहेत. पैकीं एक जमिनदोस्त झाला आहे. याचा मध्यवर्ति सभामंडप व गाभाऱ्याचा चौथरा मात्र फायम आहेत. हें देवालय नीलाग येथील देवाल्याचे धर्तीवर असून हेमाडपती पद्धतीनें बांधिलें होतें. काळ्या दगडाच्या चार खानावर या देवळाचे सभामंडपाची उभारणी काटकोनी, त्रिकोनी अगर चोकोनी, दगडाचे चिरे कुशलतेनें वसवून केली आहे. या देवळाचा घाट वाराच्या शतकातील देवाल्याच्या घाटाप्रमाणें आहे. दुसरे देवालय

साधारण चांगल्या स्थितीत असून त्यावर नक्षीचे काम जास्त केलेले आहे या देवळातील रानावर व देवळाच्या बाहेरील भिंतीवर नक्षीकाम केलेले दिसते, परंतु भिंतीवरील चित्रे वीभल आहेत या देवाल्याचा सभामंडप रानावर उभारलेला असून त्याकडे गवामाची उंची ९ फूट ६ इ. आहे या सभामंडपात जाण्यासाठी तीन वाजूनी दर्शनी मंडप (प्रवेशमंडप) होते परंतु उत्तर व दक्षिण वाजू फडील मंडप जमिनदोस्त झालेले आहेत पश्चिम वाजूस देवाल्याचा गभारा असून त्यात शिवाचें लिंग स्थापिलेले आहे गभान्याच्या दरवाजावर मनुष्याच्या आकृति असून शिवाय बाघ व इतर प्राण्याची चित्रे कोरलेली आहेत सभामंडपावर छत असून त्याच्या प्रत्येक कोपऱ्यास त्रिकोणाकृति चार चिरे बसविलेले आहेत दरवाजाच्या दर्शनीपटीवर लक्ष्मीचें चित्र रोदलेल आहे तिच्या शिरोभागावर मुकुट असून प्रत्येक हातात कमळाची कळी आहे नक्षीकाम केलेले दगड आजूराजूला अस्ताव्यस्त पडलेले आढळून येतात हे देवालय निव्वळ हेमाडपता पद्धतीने बांधिलेले होते असे दिसते

या देवस्थानाची कोणी काळजी न घेतल्यामुळे, त्याच्या भिंतीत जागोजाग झाड रुजली आहेत, व त्यामुळे भिंती टिकठिकाणी फाटल्या आहेत देवाल्याचें शिखर पार जमिनदोस्त झाले आहे नगर डग्याचिऱावरून या देवाल्याच्या छतावरील नक्षीची कल्पना होते । व हे येथील पटक्या देवळाच्या सभामंडपाचे छायाचित्र होय

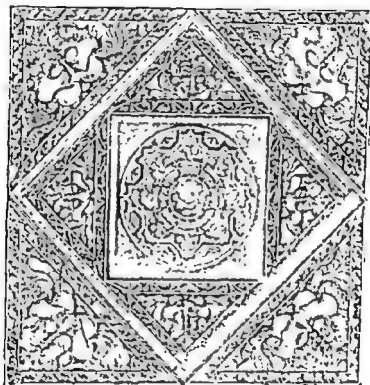
निझाम सरकारच्या राज्यात पठण वगैरे ठिकाणी हेमाडपती देवालय रीच असावीत असे दिसते, परंतु ती मूर्तिमत्क मुसलमानांच्या

अमदानीत नष्ट झाली. नाशिक शहरापासून १८ मैलावर सिन्नर नावाचे गाव आहे, हें पूर्वकालीन यादवाच्या राजधानीचें शहर होतें. त्याचे मूळचें नाव श्रीनगर हें होतें, असें व्रतखडातील राजप्रशस्तीवरून दिसते. त्याचे काहीं काळानें सिंडिनेर (श्रीनगर-सिंडिनगर-सिंडिनेर) असें रूपांतर झालें असावें हेमाडपंती पद्धतीनें बांधलेली घरीच देवळ या ठिकाणी आहेत त्याचीं नावें. गोंडेश्वर, ऐश्वर्येश्वर, चितळेश्वर, नागेश्वर व विठ्ठलेश्वर पैकी श्रीगोंडेश्वराचें छायाचित्र आमचे मित्र श्री. यशवतराव गुप्ते यांनीं रूपा करून आम्हास दिलें, तें न. ३ मध्ये दिले आहे सदरील देवालय पूर्वकालीन यादवराजापैकीं एकाचें बांधिलें, असें म्हणतात हें शिवालय असून आतील शिवलिंगापुढें नदी आहे या देवाल्याचे चार कोपऱ्यांत गणेश, नारायण, सूर्य व दुर्गा या देवता आहेत अर्थात् ते शिवपंचायतन आहे, असें म्हणावयास हरकत नाहीं या देवाल्याचा सभामंडप उत्तम नक्षी केलेल्या चार खांबावर उभारला आहे मध्यवर्ति सभामंडप बीस फूट उंचीचा आहे ह्या देवाल्याचा दर्शनी मंडप (भोग-मंडप) फार सुंदर असून, त्यामुळे देवाल्यास फार शोभा आली आहे या देवाल्याचें शिखर उत्तरेकडील देवाल्याच्या शिखराहून वेगळ्या धर्तीचें आहे.

ठाणें जिल्ह्यातील कल्याण शहरापासून काहीं अंतरावर अनरनाथ नावाचे रेल्वे स्टेशन आहे, तेथें फार प्राचीनकाळीं बांधलेलें एक देवालय आहे. त्याची बांधणी जवळ जवळ सिन्नर येथील गोंडेश्वराच्या देवाल्यासारखीच आहे. हें देखून शके ९८२ त बांधलें असावें, असें तेथील शिलालेखावरून दिसतें त्या देवाल्यातील खानावर व

छतापर सुंदर नक्षी सोदरेनी आहे मोरटीसोमनाथाच्या देवाल्याचा पाट अबरनाथाच्या देवळाच्या घाटासाग्याच होता, असे पुराण वस्तु-सशोधकाचें मत आहे शिलाहाराच्या एका शिलालेखात सोमनाथाच्या देवाल्याचा व अबरनाथान्या देवाल्याचा उल्लेख एके ठिकाणीच केलेला आहे महमद गझनवीनं इ म १०२४ त सोमनाथाच्या देवाल्याचा विघ्नस केला यावरून सौराणी सोमनाथाचें देवालय फार प्राचीनकाळीं बांधल असां असें दिसतें दक्षिणेंत चालुक्याचें राज्य फार वर्षे होतें त्याच्या अमदानींत गुजराथेंत व दक्षिणेंत बरीच देवालये बांधली गेली चालुक्यवशीय राजांनीं जैनधर्मीयांचीं देवळें बांधल्याचा उल्लेख वन्याच ठिकाणीं आढळतो, यावरून त्याची परधर्मसहिष्णुता दिसून येते भरतखंडात बाराव्या शतकात इमारती बांधण्याच्या ज्या निरनिराव्या पद्धति प्रचलित होत्या, त्या सर्वांचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यावाचून हेमाडपती पद्धतीची कल्पना नीट रीतीनें ध्यानात येणें शक्य नाहीं तोंपर्यंत ही कल्पना त्यानें नयानेंच ओघून काढली, असें विधान सगळें पुराव्याच अभावीं करणें वाग्वी होणार नाहीं त्या काळात जैनधर्मीयांनीं अवूचे पहाडावर व इतरत्र बरीच जैन मंदिरें बांधण्याचा सपाटा चालविला होता हेमाद्रीनें राजाश्रयाचें जोरान्न सनातन हिंदुधर्माच्या सरक्षणार्थ चांगोचाग शिवालये वा धेरी त्याकरिता विशेष पद्धतीनें देवालये बांधण्याची त्यास जरूरी नव्हती मात्र जैन, बुद्ध व हिंदु हे आपापल्या धार्मिकभावनास पोषक अशा तऱ्हेचा, देवाल्यावर खोदावयाच्या मूर्तीत व इतर महत्त्वाच्या वागतीत फेरफार करीत हिंदूच्या देवळावर पौराणिक कालातील देवतांची चित्रें कोरलीं जात, तर जैनाच्या देवळावर त्याच्या धर्मास पोषक अशी त्याच्या सांप्रदायिक

पेट क.

नागायणपूर येथील हेमादपती देवयान्या मभासदगने
दगाडी सदाशिव नशीमानाचा नमुना

ग्रंथांत वर्णन केलेल्या तीर्थकरांची चित्रे कोरण्यांत येत असत. शिवाय हिंदुदेवांलयांची घुमटे प्रायः शिखराच्या आकाराची असून त्यावर गोपुरे काढलेली असत. बुद्धधर्मीय लोक टोंगरांतील सडक फोडून त्यांत बुद्धभिक्षूंना रहाण्यासाठी विहार तयार करीत; व त्यांत बुद्धांच्या मूर्ति कोरून धर्मप्रचाराचे काम आस्थेने चालवीत असत. अशा तऱ्हेची विहारस्थाने त्यांनी एलोरा (देवागिरीनजिक), औरंगाबाद, अजिंठा, नाशिक, जुन्नर, कान्हेरी, (ठाणे शहरानजिक) कार्ले वगैरे ठिकाणी फार प्राचीन काळांत तयार केली. औरंगाबाद, अजिंठा, बेरुळ (एलोरा) वगैरे ठिकाणच्या लेण्यावरून बौद्धांनी शिल्पकलेंत व चित्रकलेंत सर्वांच्या पुढे अघाडी मारली होती असें दिसतें. हेमाद्रिनें अमूल्य ग्रंथरचना करून व जामोजग देवालये बांधून हिंदु धर्माच्या अभ्युत्थानासाठीं आटोकाट प्रयत्न केलें, म्हणून त्याचें नांव भरतखंडांत प्रख्यात झालें; व त्यानें बांधलेल्या देवळाच्या पद्धतीस त्याचें नांव साहजिक पडलें. त्याच्या हयातींत बांधलेल्या इमारतीच्या धर्तीवर ज्या इमारती त्याचे पश्चात् बांधल्या गेल्या त्यांसही 'हेमाडपंती' हें नांव ओधानें प्राप्त झालें.

मेजर गिल् यानें वऱ्हाडप्रांतांत दौरा काढून हेमाडपंती देवळां-विषयी बरीच माहिती गोळा केली; व ती बंगाल एशियाटिक सोसायटीच्या १८७३ च्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध केली. त्यावरून या प्रांतांत हेमाडपंती देवळे बरीच होती असें दिसून येतें. जयपूर-कोटली (बुलढाप्यापासून १४ मैलांवर), अमदापूर (बुलढाप्यापासून २० मैलांवर), शिरपूर (बुलढाप्यापासून ५६ मैलांवर) मेहेकर (शिरपूरपासून २० मैलांवर), लोणार (मेहेकरपासून १२

मैलावर), धोत्रा (मेहेकरपासून ३० मैलावर) व मातगाव (धोत्र्यापासून २४ मैलावर) या गारीं हेमाडपती पद्धतीचीं देवळं अनेक आहेत. ह्या सर्व देवळांचा घाट या भागाचे शेवटीं न.अ. यात दाखविलेल्या नकाशा-तील (ground plan) नमुन्या प्रमाणे आहे. सदरील देवालय बांधण्याचे कामीं चुन्याचा विलकूल उपयोग केलेला नाही. भूमितिशास्त्रास अनुसरून दगडाचे चिरे काटकोन, त्रिकोण, चतुष्कोण आकाराचे बनवून, ते दुगलतेनें एकमेकात भिंतचूक बसविले आहेत. सदरील म्थलापैरीं लोणार येथें हेमाडपती देवालये वरीच आहेत. या देवालयानवळ गारेपाण्याचा एक मोठा तलाव आहे. त्यानद्वल पुष्कळ दत्तकथा प्रचलित आहेत. गावानाहेर एक सुंदर देवालय आहे. त्याजवर कोरलेलीं चित्रें फार वाखाणण्यासारगीं आहेत. देवालयावर असलेल्या भीमल मूर्ति मूर्तिभंजकानीं नष्ट केल्या असल्यात असें दिसतें. मि. लायल याच्या मतें पुरातनपणा व कारागिरी या बाबतीत लोणार येथील दैत्यघटनाचें देवालय फार महत्वाचें आहे. ह्या देवळाच्या भोंवतारीं एक पटागण असून तें सर्व बाजूनीं दगडांनीं बांधलें आहे. देवळाच्या वाहेरील भागावर देवतांचीं अमन्य चित्रें कोरलेलीं दिसतात. मेहेकर येथें बालाजीची मूर्ति आहे. तिच्या प्रभावस्तीवर दशावताराची सुंदर चित्रें कोरलेली आहेत. ह्या मूर्तीच्या सर्व आगावर सुंदर नक्षी काढलेली आहे. ह्यावरून तत्कालीन कारागिरीचें सौंदर्य सहज लक्षात येते. याच ठिकाणीं पैतृगंगा नदीच्या काठां एक इमारत आहे. ती लाव दगडी ह्मिताची बांधलेली असून तिच्यात चुन्याचा विलकूल उपयोग केलेला नाही. या इमारतीस लावलेले चिरे गणित व भूमितिशास्त्र याच्या अनुरोधानें तयार केलेले दिसतात. ही

इमारत चालुक्यांच्या अमदानांति बाधली गेली असावी, असें मेजर गिल् याचें मत आहे. या घर्तावर बाधलेल्या इमारती गुजराथेंत कोठे कोठें पहावयास मिळतात. याशिवाय उत्तरवन्हाडात, वार्शीटाकळी, पुसद, पातुर, पिंजर आणि पूर्णाकाठ वगैरे ठिकाणीं हेमाडपंती पद्धतीच्या इमारती बऱ्याच आढळतात.

वन्हाडात जैनधर्मी देवळंही बरीच आहेत. त्यापैकी सातपुड्यातील मुक्तागिरी येथील धवधव्याजवळची देवळ व शिरपूर येथील प्रसिद्ध जैनमंदीर हीं स्थानें कारागिरीच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं आहेत एलिचपूर येथें ११ व्या शतकात राज्य करणाऱ्या ईल नामक जैन राजानें बरीच देवळें बाधलीं असावी असें पुराणवस्तुसंशोधकाचें म्हणणें आहे.

दृढप्रहरापासून सोळावा पुरष जो पाचवा भिन्न त्यानें चौथ्या सोमेश्वर चालुक्याचें राज्य शके ११११ च्या सुमारास बुडवून देवगिरी येथें आपलें राज्य स्थापिलें. देवगिरीचे यादवराजे सनातन-धर्मी असल्यामुळें त्यानीं विष्णु व शंकर यांची देवळें जागोजाग बाधिली. सिंधणदेवानें आपल्या कारकीर्दीत (शके ११३२ ते ११६०) सातारा जिल्ह्यातील खटाव तालुक्यातील मायणी गांवीं दोन नद्यांच्या संगमावर, संगमेश्वर नावाचें महादेवाचें देऊळ बाधिलें. याशिवाय शिखरीशिंगणापुरचें देवालय, भूषणगडचा किल्ला वगैरे त्यानेंच बाधिलीं. सिंधणदेवाचे पदरीं खोलेश्वर या नावाचा मोठा पराक्रमी ब्राह्मण सेनापती होता. त्यानें खानदेशातील शेंदुरणी गांवीं खोलेश्वर नावाचें महादेवाचें देऊळ बाधिलें. शके ११४४ त जैत्रपाळानें चहाळ येथें महादेवाचें देऊळ बाधिलें याखेरीज खानदेश जिल्ह्यात यादवकालीन विष्णूच्या अनेक

मूर्ति सापडतात. शेंदुरणीचें त्रिविक्कमाचें मंदिर व त्यातील मूर्ति, परडोन्ची केशवरावाची मूर्ति, शिंदरेटें तालुक्यातील देवाचें-
 मिसरण, यादवकालीन गहादे तालुक्यातील मठाणें, बाधणी
 व पारोळें वगैरे गावातील देवालयांमध्ये अमलेल्या मिष्णूच्यामूर्ति
 आज विद्यमान आहेत, व आणखीही मधुनमधून जमिनीत सापडतात.
 पाचव्या भिल्लमापासून शेवटच्या रामदेवराव जाधवापर्यंत (म्हणजे
 शके ११०० पासून १२३० पर्यंतच्या कालात) देवळें, किळे,
 पायाविहीरी वगैरे अमत्य इमारती निव्वळ राजाश्रयांनं बांधल्या
 गेल्या. यारंगीज हेमाडपंती देवालयाचा आणखी असा विशेष
 आहे की त्यास मूर्ती फोरलेल्या अमतात त्यावरून सरकारीन लोक
 फोणल्या तऱ्हेचे पोपाख बापरीत व न्विया फोणते दागिणे आगावर
 घालीत वगैरे सामाजिक स्थितिदर्शक गोष्टींवर चांगला प्रकाश पडतो.
 हेमाडपंती देवळात प्राचीन काळचे बरेच लेख दृष्टोत्पत्तीस पडतात
 ते लेख सुस्थितीत असून त्याची बऱ्याच जोपामना न केल्यास
 ते नष्ट होण्याचा संभव आहे

आमचें मित्र व सुप्रसिद्ध पुराणवस्तुसंशोधक श्रीयुत यशवतराव
 गुप्ते यांनी प्राचीन काळच्या इमारतींचे संरक्षण व संशोधन या
 विषयावर कळकळीचे लेख लिहिलेले आहेत त्यांनी नाशिक जिल्ह्यातील
 देवळें व त्यातील लेख याची यादी करण्याचें काम सुरू केलें आहे

शारिवाहनाचे दहावें शतकात, माळव्यातील परमार कुळातील
 प्रसिद्ध भोजराजांनं, सोराष्ट्र, महाराष्ट्र, कर्नाटक वगैरे प्रांतात अनेक
 देवालये बांधल्याचा दळेख आढळतो. उत्तरेस हिमालयात केदारेश्वर,
 दक्षिणेस हिंदुस्थानच्या टोकास रामेश्वर, पश्चिम किनाऱ्यावर

नारायणगढ़ में पथरील पटवया हेमाडपंती देवालयाचे छायाचित्र.

सोमनाथ, पूर्व किनाऱ्यावर सुंदीर, अशी देवालये बांधून शिवाय आपल्या मुख्य राजधानीत म्हणजे महाताल येथे त्याने बरीच मंदिरे बांधिली. धारानगरीतील धारेश्वराचे देऊळही त्यानेच बांधिले. सम्राट अशोकाने ज्याप्रमाणे आपणांस प्रिय असलेल्या बौद्धधर्माच्या आज्ञा धर्मप्रसारार्थ स्तंभावर कोरून ते स्तंभ आपल्या साम्राज्यांत जागोजाग रोवले, व आपले नांव अजरामर केले; त्याप्रमाणेच हेमाद्रीने हिंदुधर्मप्रसारार्थ भरतखंडांत ठिकठिकाणी विशिष्ट पद्धतीने देवळे बांधून आपले नांव चिरस्मरणीय करून ठेविले आहे. हेमाद्रीच्या वेळी भरतखंडांत शिल्पकला व चित्रकला श्रेष्ठ दर्जास पोहोचल्या होत्या, ही गोष्ट अजूनच्या पहाडावरील जैनमंदिरे, हलेबीड (हैसूर) येथील यादव-कालीन हिंदु देवालये, ओरिसाप्रांतांतील भुवनेश्वराचे मंदिर, एल्लोरा (देवगिरीनजीकचे) येथील हिंदु लेणी, अजंठा, व औरंगाबाद येथील बौद्धांची लेणी इ. इ. यावरून सिद्ध होते.

देवगिरी नजीक एल्लोरा (Ellora एलपूर) येथे बौद्धांची व सनातनी हिंदुधर्मीयांची लेणी जवळ जवळ आहेत. हिंदूंची लेणी 'कैलास' या नावाने सुप्रसिद्ध आहेत. बौद्धांप्रमाणेच, राष्ट्रकूट वंशीय राजानी देवगिरीनजिक (एलपूर) येथे खडक फोडून हिंदु-पद्धतीचे कैलास या नावाचे लेणे तयार केले; व त्यांत पौराणिक कालांतील हिंदुदेवतांचे व त्यांतील निरनिराळ्या धार्मिक प्रसंगाचे देसाचे दाखविले आहेत. शिल्पशास्त्राच्या दृष्टीने सदरील लेण्यांतील काम अत्यंत सुंदर असल्याबद्दल युरोपियन व एतद्देशीय तज्ञाचे मत आहे. दक्षिणेंत राष्ट्रकूटांचे राज्य इ. स. ६०० पासून इ. स. ७५५ पर्यंत होते. या लेण्यांत राष्ट्रकूटांचे वेळचा एक

शिलालेख सुमारे २९ ओळींचा आहे. त्याचें पडित भगवानलाल इद्रजित यांनी सशोधन केले आहे. या शिलालेखात पहिल्या दन्तिवर्म्या (इ. स. ६०० ते ६३०) पासून तों दन्तिदुर्ग ऊर्फ दुसरा दन्तिवर्मा (इ. स. ७०० ते ७५५) याचें पर्यंत, राष्ट्रकूटवंशीय ६ राजांची वशावळ दिली आहे. यापैकी कृष्णराज हा एलापूर (एलोरा) येथील डोंगरी किल्ल्यात राहत होता असा उल्लेख या शिलालेखात आहे. यावरून देवगिरीच्या आजुनाजूचा प्रदेश, चालुक्य व राष्ट्रकूट यांच्या दरम्यानच्या लढायाचें, एकैकाळीं रणभेत्र होऊन राहिला होता असें दिसते. ही हिंदुलेणीं राष्ट्रकूटांचे जमदानीत निर्माण झाली असें यावरून दिसते.

एलापूर अथवा एलोरा येथील लेण्याचे सविस्तर वर्णन या पुस्तकात देणें शक्य नाहीं परंतु या लेण्याचे प्रामुख्याने ६ भाग करता येतील ते येणें प्रमाणें, (१) रावणाचा ख, (२) दशानतार गुहा, (३) कैलास अथवा रंगमहाल, (४) लंकेश्वर, (५) रामेश्वर आणि (६) दुमर लेणें, त्यातील पुढें दिलेले देखावे, शिल्पशास्त्राच्या दृष्टीनें अत्युत्कृष्ट आहेत अंम तज्ञांचे मत आहे — (१) चतुर्भुज शिव व पार्वती खेळत आहेत अशावेळीं रावण आपल्या मस्तकावर कैलास घेत आहे, (२) सहा हाताचा कृष्ण गोवर्धनपर्वत उचलित आहे त्यावेळचा देखावा, (३) चार हत्ती आपल्या सोंटेतून लक्ष्मीवर पाणी टाकीत आहेत (४) विष्णूच्या हातात कमळ व त्रिशूल असून त्याच्या उजव्या हातातील पदार्थ एक मोठा पक्षी खात आहे या लेण्यात बऱ्याच मिवडक्या असून एक भाग दुसऱ्या भागास जोडण्या साठी पूल केले आहेत मिवाय यात अनेक सुंदर सभामंडप दाखविले आहेत पैकीं लंकेश्वरातील सभामंडप ३१ फूट लांब, २६ फूट रुंद, व १०॥ फूट उंच आहे हा सभामंडप चार खांबावर उभारलेला

आहे व त्यांचे कोपऱ्यांत चार ब्रॅकेटस् (घोडे) दिलेले आहेत. हेमाडपंती देवाळांतील सभामंडप या धर्तीवर बांधलेले आहेत, असें दिसते.

हेमाद्रीच्या नजरे समोर हिंदु कारागीरीचा उत्तम नमुना असतांना त्यास नवे शोध लावण्याची गरज नव्हती. तत्कालीन कारागिरांनी त्यावेळीं प्रचलित असलेल्या शिल्पकलेच्या निरनिराळ्या पद्धति आपले नजरे समोर ठेवून हेमाद्रीच्या इच्छेप्रमाणें थोड्याबहुत फेरफारानें देवालये बांधिली असावीत. असें दिसते. भारतीय प्राचीन शिल्पकलेचें सांगोपांग अध्ययन केल्यावांचून, यादवांचे राजवटीत हेमाद्रीनें पूर्वी कधीही अस्तिवांत नसलेली अशी नवी पद्धति शोधून काढली असें विधान करणें इतिहासाच्या दृष्टीनें वाजवी होणार नाही. हेमाडपंती पद्धतीप्रमाणें, दगडाचे चिरे एकमेकांत कुशलतेनें बसविल्यानें बांधकामांत चुना अगर इतर मसाला वापरण्याचें कारण राहिलें नव्हतें; व इमारती थोड्या खर्चात मजवृत्त व टिकाऊ अशा तयार हाऊं लागल्या यांत शंका नाही. ही योजना हेमाद्रीनें नव्यानें अंमलांत आणली अशी परंपरागत समजूत आहे. हेमाद्रीच्या काळांत इमारती बांधण्याच्या द्राविडी, चालुक्य, जैन, वगैरे ज्या पद्धति प्रचारांत होत्या, त्यांच्या अंतरर्वाह्य रचनेंत त्यानें कोणतें फेरफार केलें याचा शास्त्रीय रीत्या निर्णय करणें ही गोष्ट शिल्पशास्त्रज्ञांच्या कार्यक्षेत्रांतली होय.

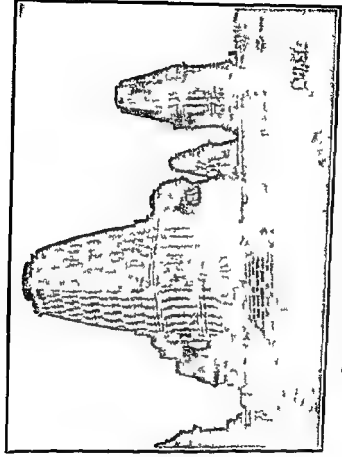
जैनधर्मीयांनी आपल्या धर्माच्या प्रसारार्थ जागोजाग देवळे बांधिली व त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं हेमाद्रीनें राजाश्रयाच्या जोरावर हजारों हिंदु देवालये बांधून स्वधर्माचें रक्षण केलें. या त्याच्या सल्लुत्यामुळे प्राचीन शिल्पकलेतील सूक्ष्म भेदांकडे लक्ष न देतां सर्वसाधारण लोक एकंदर हिंदु देवालयानां हेमाडपंती या दोषण नांवानें संबोधू लागले असें दिसते.

भाग ९ वा.

उपसंहार

हेमाद्रिसन्धानें नितकी माहिती उपलब्ध झाली, तितकी मागील आठ भागात देण्याचा आम्ही प्रयत्न केला आहे. देवगिरीचे यादवाच्या राज्यात लागोपाठ तीन राजांच्या कारकीर्दीत त्यानें करणाधिपार्चें काम केलें यावरून तो मोठा राजकार्यपटु होता, ही गोष्ट निर्विवाद होय. त्याचा चतुर्वर्गचिंतामणि हा ग्रंथ, हिंदुधर्मविषयक वानर्तीतील Encyclopaedia म्हणजे एक प्रचंड ज्ञानकोशच होय. श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराणें, धर्मशास्त्र, मिमांसा व न्याय ह्या विषयांवरील ग्रंथांचा त्यानें चांगला अभ्यास केला होता, ही गोष्ट त्याच्या सदरील ग्रंथावरून निदर्शनास येते. आमचे व्यवसायग्रंथ व सन्माननीय मित्र श्रीयुत काणे अँडव्होकेट यांनी 'हिंदुधर्मशास्त्राचा इतिहास' या नावाचा पूर्ण माहितीनें भरलेला व विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ लिहिला असून त्यात हिंदुधर्मशास्त्रावरील ग्रंथांचें सांगोपांग विवेचन केलें आहे. सदरील ग्रंथात त्यांनीं हेमाद्रि व भाषवाचार्य यांची तुलना अनुक्रमें कॅस्टोर (Castor) व पोलक्स (Pollux) यांवरून केली आहे. शिवाय हेमाद्रिचा, पूर्वमीमांसाशास्त्रावरील ग्रंथाविषयीचा व्यासंग दाडगा होता, असें त्यांनीं म्हटलें आहे. मीमांसाशास्त्रातील विविध न्यायाचा सांगोपांग अभ्यास केल्यामुळे हेमाद्रिनें, श्राद्ध व कालनिर्णय या विषयातील वादग्रस्त मुद्यासमर्थी केलेलें विवेचन नीट समजणें शक्य नाहीं, असें श्रीयुत काणे यांचें मत आहे. हेमाद्रिनें आपल्या ग्रंथात उल्लेखिलेल्या धर्मशास्त्रकारांचा व त्याच्या ग्रंथाचा

मिटर (नागिक निल्हा) येथील गोंडिधराच देवालय

निर्देश या पुस्तकात (पृ ३७ ३८) पूर्वी केलेला आहे हेमाद्रीच्या मते, कोणत्याहि शाखेच्या ब्राह्मणास, इतर शाखा, कलत्र, गृह्यमूत्रे, स्मृति व पुराणे यात सांगितलेल्या श्राद्धविषयक नियमाप्रमाणे श्राद्ध करण्यास हरकत नाही. एका वेदाच्या शाखेतील इनामास, दुसऱ्या वेदाच्या शाखेतील इसमाखेवर (जर ते भरतखंडातील एकाच देशातील रहिवासी असतील तर,) नेटीव्यवहार करण्यास हरकत नाही, असे हेमाद्रीने आपले मत दिले आहे (आर्यावर्तेषु च समान देशवासिना नानाशाखाभ्यायिनामप्युपलभ्यन्त एव परस्परमनवर्गी यमाना सर्वतो विवाहसम्बन्धाः । अतो न कन्यादाने नापि हविर्दाने स्वनात्मीयद्विजनियम इति सिद्धम् । परिशेष एव ३१ पा २८१) ह्यावरून वेदादिकसंग्रहाचे वानतीत त्याची दृष्टि घरीच व्यापक होती, असे दिसून येते. हिंदुधर्मशास्त्राचे मान्यते हेमाद्रीचा तत्संबंध प्रमाणभूत ग्रंथ आहे असे माधवाचार्याने आपल्या कालनिर्णयग्रंथात म्हटले आहे. पहिला बुकराय याचा मुलगा भाम्कर ऊर्फ भवदुर ह्याने शके १२९१ (इ स १३६९) च्या शिलालेखात असे म्हटले आहे की, हेमाद्रीच्या दानखंडाच्या अनुरोधाने राजा दानकृत्ये करीत जाते (हेमाद्रिवृत्तिमार्गेण कुर्वन्दानान्यनेकशः ।) यावरून तेल्हगणातही हेमाद्रीचा ग्रंथ धर्मविषयक बाबतीत आधारभूत मानला जात असे, असे दिसते. अन्नमेमच्या शके १३०० च्या वनपाली ताम्रपटात असे म्हटले आहे की, हेमाद्रीच्या ग्रंथान्वये जो ग्रंथेकृत्ये नियमाने पाळीत असे, त्यासन अन्नमेमराजा दानधर्म करी शके १३४४ च्या सनदेप्रमाणे पंच कोमटी वेम हा हेमाद्रीने आखून दिलेल्या मार्गाप्रमाणे दानधर्म करण्याचे कामी नेहमी दक्ष असे (हेमाद्रिकल्पोदितदानदशः ।)

शके ११९४ च्या ओनळ येथील ताम्रपटान (पृ. १४२), हेमाद्रि हा देवगिरीच्या यादवाच्या राजघरांत हस्तिपक्षाध्यक्षाच्या हुद्यावर होता असे म्हटले आहे. हस्तिपक्ष हेमाद्रि म्हणजे महान. त्याच्यावरील मुग्य अधिराज्यास हस्तिपक्षाध्यक्ष असे म्हणत. यावरून हम्निदलाच्या सेनाधिपतीचे काम हेमाद्रिपदे होंत असे दिसते. भरतगडात युद्धाचे कामी हत्तीचा उपयोग प्रामुख्याने केला जात असे, ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. आपल्या राज्याच्या बळकटीकरिता हत्ती वाढवणे हा प्रत्येक राजाचा धर्म आहे, असे प्राचीन ग्रंथात म्हटले आहे. पालकाप्य नावाच्या ऋषींनी 'हस्त्यायुर्नेद' नावाचा एक विस्तृत ग्रंथ लिहिला आहे, त्यात हत्तीची लक्षणे, त्याचा युद्धाचे कामी होणारा उपयोग, त्याचे रोग व त्याची विकृति, व त्यावर उपाय वगैरे विविधविषयांचे विवेचन केले आहे. पालकाप्य ऋषींनी, धंपा नगरीचा राजा अंग यास, हत्तीची जोपासना करणे हा एक राज धर्म आहे, असा सदरील ग्रंथाने उपदेश केला आहे. त्यातील आशय येणे प्रमाणे.—

ज्या राजाच्या पदरी हत्ती असतात, त्याच्या राज्यात चांगली गोर्भा येत प्रत्येक राजाने आपल्या पदरी हत्ती वाढवून त्याची जोपासना केली पाहिजे. माणसाळलेला हत्ती ऋषीप्रमाणे शांत असतो, पण जर का तो एकदा पिटाळला तर तो राक्षसासारखा भयंकर झालो. कितीही विषय स्थिति प्राप्त झाली तरी पाळलेला हत्ती आपल्या पालकास दगा देत नाही पदार्थ कितीही बट्टीत असला, तरी तो सहज लीलन फोडतो, म्हणून त्यास बज्रांचा उपमा दिली आहे. हत्ती हे आपल्या राजाच्या सैन्याचे रक्षण करून, सभूच्या सैन्याचे निर्दोष करतात

(१) गनस्थ शोभत नृप (२) भजने मर्दने चैव नागा बज्रोपमा

सुदृशाद्यानुरोधाने हत्ती एका रागेनें जे केत्यास ते सिंहाच्या तट्टीचे कार्य करतात ज्याप्रमाणें पाण्याच्या कितीही जोराच्या प्रवाहास पूर्वे हटवितो, त्याप्रमाणें हत्ती हे शत्रूंच्या सैन्याची पिछेहाट करतात. एका हत्तीची शची सहा हजार घोट्यांच्या शस्त्रीबरोबर आहे अर्थात् हत्ती मजीक येताच थोडे निरस्ताह होऊन परत फिरतात. लढाईत हत्ती शस्त्रास्त्राचे जाघात सहन करतात दरेक मनुष्यास मरणोत्तर ज्या गती प्राप्त होतात, त्यात ज्याप्रमाणे मोक्षें श्रेष्ठ आहे, सर्व वेदात ज्याप्रमाणें श्रुति श्रेष्ठ आहे, सर्व भूतमात्रात ज्याप्रमाणें कृष्ण श्रेष्ठ आहे, त्याप्रमाणें हत्ती हा सर्व बाहनात श्रेष्ठ आहे ज्याप्रमाणें भस्मपतानें पृथ्वीला, चंद्रामुळे रात्रीला, विद्येमुळे नराला शोभा येते त्याप्रमाणें हत्तीमुळे सैन्याला शोभा येते

याप्रमाणें हत्तीची प्रशंसा केल्यावर गजसेनेवर जे अधिकारी नेमावयाचे त्याची लक्षणे दिली आहेत. त्यानंतर गजाध्यक्षाची लक्षणे सांगितली आहेत. त्यातील काही लक्षणे येणेंप्रमाणें:—

“गजायुवदात प्रत्येक गजाध्यक्ष प्रवीण असून शिवाय तो व्युत्पन्न असला पाहिजे. तो धार्मिक हत्तीचा असून भितभाषणी असला पाहिजे तो गणितज्ञ असून वसव-सांत निष्णात ब्राह्मण असला पाहिजे.” (भिषिञ्चिनीतो मेधाची ग्रन्थार्थप्रतिपत्तिमान) रातापानाचून सौख्याची किंमत नाहा, रात्रावाचून रात्राची किंमत नाहो, विश्वासाच्या अभावा मिनाची किंमत नाहो त्याप्रमाणच हत्तीवाचून सैन्याची किंमत नाहो. ज्याप्रमाणे उत्तम शिल्पामुळे (स्त्रीच्या) रूपाला शोभा येते, पावित्र आचरणाने कुळाला शोभा येते, पुत्रांमुळे अरण्याला शोभा येते, त्याप्रमाणे हत्तीमुळे सैन्याला शोभा येते. हत्तीसारखा मित्र नाहो, हत्तीसारखा बंधु नाहो, हत्तीसारखा मोढा नाहा

स्मृता (३) घटाभिरचिता नाग. प्राजारा इव दुर्जयाः (४) दपिता-
प्रतिघन्धति सेतुबन्ध इवार्णवे (५) भोक्षात्परा भतिर्नास्ति नास्ति वेदात्पर.
श्रुति ॥ नास्ति हृष्णात्पर भूत नास्ति यान गजात्परम् । गजाध्यक्षेण ॥

हेमाद्रिचे आगी वर नमूद केलेले सर्व गुण दास करीत असल्यामुळे हस्तिपकाध्यक्षाचे जागी त्याची नेमणूक करण्यात आली असावी असे दिसते !

हेमाद्रीच्या काठी पुढील नाणां चाल होती, असे यादवकालीन शिलालेख व साम्रपद यावरून दिसून येते. अके ११९५ च्या पठरपूरच्या

यादवकालीन शिलालेखात ज्या नाण्याचा उल्लेख केलेला आढ नाणां छतो, तीं येणें प्रमाण — गद्यान हें नाण गुन गंत गभ्यान अथवा गधिया या नाणां प्रसिद्ध आहे हें नाण सोन्याचें असून त्याचें वजन एक तोळा असे त्याची किंमत पधरा किंवा सोडे पधरा रुपये असावी, असें दिसते गद्यानापेक्षा कमी किंमतीच्या नाण्यांम नशुगि, धष्ट, महाजनि वगरे नावें असून त्याचा उल्लेख सदरील शिलालेखात केलेला आहे (परिशिष्ट न ९) याशिवाय द्राम इम्य दाम हे नाणेंहि भारतात होतें

पाटणच्या शिलालेखात आमुनामर एका नाण्याचा उल्लेख केलेला आहे हें नाणें सोन्याचें असावें, असें दिसते या व्यतिरिक्त, चामी म्हणजे चामड्यावर राजचिन्ह कोरलेली वरन्सीची [Currency] पद्धति हेमाद्रीचे वेळीं प्रचलित होती, असें ज्ञानेश्वरीवरून दिसते अके १३३६ च्या महजरात पिछोडीच्या हकाचा जो तपशील दिला आहे, पृ २८३-२४८ त्यात पद्या (किंमत ४ पे), टका [किंमत २ पदे], रुपया, होन [एक सोन्याचें नाणें] याचा उल्लेख आहे ह्याच महजरान पायली [धान्य मोजण्याचें माप] व विधा [जमिनीचें क्षेत्र-मापन करण्याचें प्रमाण] याचाहि उल्लेख केलेला आहे

चामचे मित्र कै चांदोरकर वकील यांनी भा ६ स मट व्याख्या सानच्या वर्षाच्या त्रैमासिवात देवगिरीचे यादव हे गौड

उर्फ अमीर होते, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न एका विस्तृत लेखात केला आहे, व आपल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ देवगिरीचे राजे अमीर होते काय ? महाभारत व पुराण यांतील बरेच उतारे त्यांनी दिले आहेत शिवाय, पूर्वकालीन यादवांपैकी सेऊणचद्रानें आपल्या राज्याचा विस्तार खानदेशात वाढविला यामुळे आपल्या मतास बळकटी येते, असे त्यांनी म्हटलें आहे खानदेशात अभिराणी उर्फ अहिराणी भाषा शके २०० च्या सुमारास म्हणजे मराठीच्याहि पूर्वी खानदेशात निर्माण झाली, अशाबद्दल त्यांनी विस्तृत विवेचन केले आहे परंतु खुद्द भागवत पुराणात अमीर ही एक विशिष्ट जाति असल्याबद्दलचा उल्लेख केलेला आढळतो सिंधणाच्या वेळच्या आग्ने येथील शिलालेखात अमीर राणा लक्ष्मीदेव याचें कुळ सिंधणदेवाचा प्राखण सेनापती खोलेश्वर यानें समूळ नष्ट केलें, असे म्हटले आहे यावरून देवगिरीचे यादवांचा व अमीरांचा परस्पर काहीहि संबंध नव्हता, अस दिगंतें बरील लेख पार मननीय आहे, व त्यातील विधानें खोद्दून दाखव्याम यापेक्षा सगळ पुरावा पाहिजे या गोष्टीची आम्हांस जाणीव आहे चांदोरकरांनी खानदेशातील अभिराणी उर्फ अहिराणी भाषेचें या लेखात व्याकरण व व्युत्पत्तिदृष्ट्या सांगोपाय विवेचन केले आहे त्यावरून हेमाद्रीचे येथी वहाडात व खानदेशात प्रचलित असलेल्या मराठी भाषेपर चालाला प्रकाश पडतो

ज्ञानेश्वरीत, खानदेशी उर्फ अहिराणी भाषेतील शब्दांचा उराच भरणा असावा असें या विवेचनातून दिसून येतें तसच, तिच्यात कोंकणी, भाषेचीही छटा मधूनमधून दिसते खुद्द

यादवाची मूळ भाषा संस्कृत होती. ती उत्तरोत्तर अनेक भाषात मिश्रित झाली. अपभ्रष्ट भाषा, महाराष्ट्री, गौरसेनी व मागधी या तीन भाषांचें मिश्रण म्हणजेच अभिराणी भाषा होय. पाटण (खानदेश) येथील शके ११२८ च्या शिलालेखाच्या अखेरच्या भागातील कांहीं मजबूर तत्कालीन खानदेशी भाषेत आहे. त्यातील शब्दांमधून खानदेशी भाषेचें स्वरूप थोडेंबहुत लक्षात येतें. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या वेळेच्या महानुभावपर्याय ग्रथातील भाषा शिष्ट उर्फ नागरी दिसते; यावरून तिच्यात वैदर्भी उर्फ अवतिजा भाषेतील शब्दांचा बराच भरणा दिसून येतो. चालरामायणात विदर्भदेशाचें वर्णन करताना रामाने ह्या देशास विद्येचें माहेरघरच म्हटलें आहे. व भासह ह्या काश्मिरी अलंकारिकानें वैदर्भकाव्य श्रेष्ठ दर्जाचें असल्यानदल अप्रत्यक्ष रीतीनें फवुली दिली आहे. दंडी, वाण वगैरे प्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथकारांनीं वैदर्भी रीतीची फार स्तुति केली आहे. श्लेष, प्रसाद, माधुर्य, ओज, अर्थव्यक्ति वगैरे गुण वैदर्भरीतीचे प्राण आहेत असें सदरील ग्रंथकारांनीं म्हटलें आहे. खानदेशाच्या पश्चिम भागाचें प्राचीन नाव अश्मक हें होतें. तेथील काव्य वैदर्भकाव्यापेक्षा कमी दर्जाचें होतें, असेंहि त्यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. यावरून महानुभावीय ग्रंथातील भाषा व ज्ञानेश्वरीची भाषा याच्यात फरक का दिसतो, ह्याचा खुलासा होतो.

हेमाद्रांचे वेळीं देवगिरी हे शहर सर्व विद्वत्तेचें केंद्र बनलें होतें.

देवगिरी-
विद्येचें केंद्र

प्रसिद्ध ज्योतिषी व गणिती भास्कराचार्य ह्याचा मुलगा लक्ष्मीधर हा जैत्रपालाचा आश्रित होता. व त्याचा पुत्र चांगदेव यासहि यादवाच्या राज्यांतील

गाव इनाम असून त्यानें खानदेशातील एक मोठी पाठशाळा चालविली

होती (पाटणचा शिलालेख पहा) कृष्णदेवाच्या पदरीं अमलानंद या नावाचा पंडित होता त्यानें आचार्यांच्या वेदान्तसूत्रावर वेदान्त-कल्पतरु नावाचा ग्रंथ लिहिला

वैदर्भीय पंडित बोपदेव हा त्याचा उजना हात होता मुक्ताफलग्रथात हेमाद्रीचें वर्णन करितांना बोपदेवानें त्यास सारथि असें श्लिष्ट विशेषण लाविलें आहे वर्षेच्या काठी सार्थ अथवा सार्थ या नावाचें गाव आहे हें ठिमाण बोपदेवाचें जन्मस्थान होय तेथें तो शके ११८२ त जन्मला त्यावरून हेमाद्रीचें मूलस्थान तेंच असावे असा कित्येकांचा तर्क आहे परंतु पठरपूरच्या शिलालेखात हेमाद्रीला 'सोडवीगार' असें म्हटलें आहे, त्याची वाट काय ? यादवराज्यात ज्योतिषशास्त्राच्या अध्ययनास चांगला राजाश्रय मिळत असे पाटण येथील शिलालेखात प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य ह्यांनी संपूर्ण वंशावळ दिली आहे त्याचा मुलगा लक्ष्मीधर ह्यास पहिला जैतुंगी ऊर्फ जैत्रपाळ यानें मोठ्या सन्मानानें बोलावून आपले राजदरबारात समापडित म्हणून ठेविलें होतें त्याचा पुत्र चंगदेव हा सिंधणाच्या पदरीं ज्योतिषी होता चंगदेवानें ज्योतिष शास्त्रावरील ग्रंथांचें अध्ययनाकरिता एक मठ बांधला होता सिंधणाचा मांडलिक निवृत्त वंशातील सोईदेव व त्याचा भाऊ हेमाद्रीदेव यांनी सदरील मठास नेमणूक करून दिली होती सांगत तो मठ अस्तित्वात नाहीं, पण त्याच्या मतवैमनाच्या स्नाणारुणा शिल्लक आहेत शके ११४४ च्या वहाळ येथील शिलालेखात (पृष्ठ ९६) अनंतदेव याची वंशावळी दिली आहे पाटणच्या शिलालेखातील २२ व्या श्लोकात भास्कराचार्याचा पुत्र लक्ष्मीधर याने जैत्रपालाने

पाटणहून बोलावून नेलें असें म्हटलें आहे हे शहर देवगिरीपामून जवळच आहे, व तें सह्याद्रीचे फाटे जे चांदवडचे डोंगर यांना लगतच आहे, शिवाय जनतदेवानें ज्या गावीं देवालय बांधिलें, तें वहाळगाव, पाटणपामून वीस मैलावर जाहे जनतदेवानें ब्रह्मगुप्ताच्या सिद्धांतासि ग्रंथाच्या विमात्या अभ्यासावर आणि बृहज्जातमावर टीका लिहिल्या, असें ११४४ व्या शिलालेखात म्हटलें आहे हेमाद्रीचा आश्रित बोपदेव याच्या ग्रंथाची माहिती या पुस्तकातील पृष्ठ ४३ वर दिली आहे

देवगिरीच्या यादवाच्या अमदानींत ज्योतिष, धर्मशास्त्र, व व्याकरण या शास्त्रावर अनेक ग्रंथ निर्माण झाले भास्कराचार्य यांनी सिद्धांतशिरोमणी, करणकुतूहल व लीलावती वगैरे सर्वमान्य ग्रंथ रचिले त्यांनी आपला सर्व जन्म ज्योतिषशास्त्राचे अध्ययनात घालविला जार्यभट्ट व बराहमिहिर यांच्याप्रमाणें त्यांनी ज्योतिषशास्त्रात नेपुण्य मिळवून आपल नांव अजरामर केलें आहे भास्कराचार्यांच्या घराण्या शिवाय ज्योतिषशास्त्रात वाग्वानलेले असें आणखी एक सुप्रसिद्ध घराणें वऱ्हाडात होत रामदेवराव यांचे दरबारात राम या नांवाचा भारद्वाज गोत्री विद्वान ज्योतिषी होता तो पेठणच्या पूर्वस ७० मैलावर गौदेच्या उत्तर तीरावर पावरी नांवाच्या गांभी रहाणारा होता या राम ज्योतिषाचे घराण्यात ज्ञानरान, सूर्यरान, व धुडिरान वगैरे ज्योतिषी झाले व त्यांनी ज्योतिषशास्त्रावर अनेक सर्वमान्य ग्रंथ लिहिले भास्कराचार्यांच्या 'लीलावती'वर सूर्य पटिकाची अमृत रूपिका नावाची टीका उपलब्ध आहे सदरील घराण्यातील अमरावा पुरष विज्ञानेश्वर नांवाचा

होता तो दुसऱ्या वानीराव पेशव्याच्या दरबारात ज्योतिषी म्हणून होता सिंघणाचा करणाधिप सोढल नावाचा एक काश्मिरी ब्राह्मण होता त्याचा पुत्र शार्डघर याने 'संगीतरत्नाकर' नामक एक सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला कृष्णदेवाच्या हस्तिदलाचा सेनापति शूर असून विद्वान होता त्याने सुभाषितांवर सूक्तिमुक्तांजली नावाचा ग्रंथ रचिला अमून तो उपलब्धही आहे कृष्णदेवाच्या दरबारात अमलाग या नावाचा पंडित होता त्याने आचार्याच्या वेदांतमृत्रभाष्यावर 'वेदांतकल्पतरू' नामक ग्रंथ लिहिला आहे हा हेमाद्रीचा समकालीन होता गोपदेवाने आपला आना महादेव याला 'महादेवो वेदपटारमिधानमहाराष्ट्रनिवासी विप्र' असे म्हटले आहे गोपदेवाचा बाप केशव व आना महादेव हे दोघे वैद्य होते केशवाने 'सिद्धमंत्र' नावाचा ग्रंथ लिहिला असून त्यावर गोपदेवाने 'सिद्धप्रकाशनामक' टीका लिहिली आहे गोपदेवाने आपल्या शत श्लोकी ग्रंथात वर्धा नदीच्या काठी वेदपठ नावाचे गावी आपला जन्म झाला असे म्हटले आहे गोपदेवाने ज्याकरणावर १० प्रबंध, ज्योतिषशास्त्रावर १ साहित्यावर ३ वैद्यकावर ९ व भागवतपुराणावर ३, असे एकंदर सव्वीस प्रबंध लिहिले असे हेमाद्रीने व्रतखंडात म्हटले आहे हेमाद्रीच्या प्रेरणेने व आश्रयाने आपण वर निदिष्ट केलेले सर्व ग्रंथ रचिले असे गोपदेवाने मुक्ताफल ग्रंथात कवूल केले आहे

यादवाचे अमळनात देवाल्याचे पूजेअर्चकरिता एखादा गाव दान देतेवेळीं, दानपत्रात एक महत्वाची शर्त घालण्यात येत असे, ती सामाजिक दृष्ट्या फार महत्वाची होती दान दिलेल्या गानात

जुगार सळण्यास व विश्वयोपितास वस्ती करण्यास मनाई असे. यामुळे निदान देवाल्याच्या नर्जाकऱ्या प्रदेशात अनीतिवर्धक गोष्टीम आळा घालण्याकडे यादवराजाचे लक्ष होत असे दिसून येतें.

स्त्रिया, मुलें व शरणागत यात्रवर शस्त्र धरणें ही गोष्ट राजधर्मा- विरुद्ध आहे असें महादेवराय यादवराजाचे मत होतें. व हें व्रत तो अक्षरशः पाळीत असें. या गोष्टीचा फायदा घेऊन आधर्मी आपल्या गादीवर खीस, व मालवदेशाच्या राजानें मालव्याच्या गादीवर एका अर्मकास बसविलें यावरून धर्मयुद्धाचे नियम पाळण्यात महादेव- रायाचे आगचे ओदार्य व खरें झायें दिसून येतें. याच जाधव घराण्यात सोळाव्या शतकात जन्मलेल्या जिजाबाईच्या पोटी जन्म घेऊन महाराष्ट्रात पुन्हा मराठी राज्य स्थापन करणाऱ्या श्रीशिवाजी महाराजांनी आपल्या थोर पूर्वजाच्या पवित्राचरणाचा किचा गिरविला यात आश्चर्य नाहीं. (अय शिशुस्त्रीशरणागताना हन्ता महादेवनृपो न जातु । इत्य विनिश्चित्य ततोतिभीते रान्ध्रै पुरन्धी निहिता नृपत्वं । अत एव हि मालवेश्वर शिशुमेव स्वपदे न्यवेशयत् । (व्रतखंड)

सिंघणराजाचें पदरी खोलेश्वर या नावाचा एक पराक्रमी ब्राह्मण सरदार होता. सिंघण हें सिंह याचें अपभ्रष्ट रूप होय. तो सिंहाप्रमाणें पराक्रमी असून त्यानें खोलेश्वराच्या मदतीनें देवगिरीच्या राज्याचा विस्तार महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजराथ, मळवा वगैरे देशात कल्पने- पलिकडे वाढविला. श्रीशिवाजीमहाराजाचे बरेच गुण सिंघणदेवान होते, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

निरनिराळ्या प्रातावर त्यानें आपले प्रतिनिधि नेमिले यादवाचे 'सुवर्ण- गरुडध्वज' नावाचें निशाण कावेरीपर नेऊन तेथें त्यानें आपला जयस्तंभ

उभारिला शके ११३७ सात मार्यादेव पडित याजकडे त्यानें सर्वाधिकार सोपविले होते व शके ११४८ सात त्यानें आपल्या विश्वासातील सरदार हेमनायक ह्याला १२००० गावावर सुभे वार म्हणून नेमिले होते राज्याच्या व्यवस्थेसाठी त्यानें निर निराळ्या अधिकाऱ्याची योजना केली होती महाप्रधान, मडळे श्वर, दंडनायक, अथवा बहात्तरनियोगाधिप अशी सदरील अधिकाऱ्याची नामाभिधाने होती सिंघणाचे वेळच्या शिलालेखावरून त्याचे राज्य पंजाब, बहार, नेपाल वगैरे देशापर्यंत पसरले होते असे दिसते

शके ११५० व ११६० (६२) च्या आगे येथील शिलालेखात खोलेश्वराच्या पराक्रमाचे व दानशूरत्वाचे सुंदर वर्णन केले आहे, व त्याच्या मातापितराच्या उभय कुळाची उशावळ दिली आहे खोलेश्वराने हेमाद्रीप्रमाणे आगेजाग देवालय बांधिली वऱ्हाड मातात ठिकठिकाणी विहीरी खणून लोकांची पाणी मिळण्याची सोय केली, व गरीब लोकाकरिता अन्नसत्रे बांधिली सिंघण देवाचा तो उजवा हात होता लोकांच्या सुखाकरिता तो अविश्रात श्रम करित असे त्याच्या सवधाने आहे येथील शिलालेखात वर्णन केले आहे पयोष्णि नदीच्या तीरावर खोलपूर व बर्धा नदीच्या काठावर वाराणशी अशी नवीन गावे त्यानें बसविली आहे येथील शिलालेखात भरतखंडातील बऱ्याच देशाचा व राजाचा उल्लेख केलेला आढळतो दक्षिणेकडील प्रात कार्यात करून त्याची व्यवस्था करण्याचे काम सिंघणदेवाने बीचण नावाच्या एका पराक्रमी सरदाराकडे सोपविले होते त्यानें आपल्या पराक्रमाच्या

जोरावर कर्नाटक, हैमूर वंगरे दक्षिणेकडील प्रात यादवाच्या छात्राखाली आणले

भरतम्बड हे आपलें राष्ट्र जमून त्याचें परधर्मा व विदेशी लोका पासून सरक्षण करणें हे आपलें राष्ट्रीय कर्तव्य होय या भावनेचा प्रार्थनकाळी भारतीय लोकान पूर्ण अभाव होता ही गोष्ट आपल्या राष्ट्रीय भावना व सघटण याचा अवलोकन करणारास सहज दिसून येते विशिष्ट उद्वाचा अगर घराण्याचा अभिमान वाळगून त्याचें वर्चस्व इतरावर असावें, अशी महत्वा काश्चा ज्याला त्याला असे राष्ट्रीय भावनेपक्षा वयक्तिक महत्त्वा काक्षेसच जास्त महत्त्व दिलें नात असे खुद्द दक्षिणेत गेल्या हजार अकराश वर्षांच्या ऐतिहासिक कालात आग्रभृत्य, राष्ट्रूट, रट्ट गट्ट, गुप्त, चालुक्य, शिलाहार, कन्द, यादव वंगरे अनेक घराण्यातील पुरुषांनी राज्य केलें उत्तरहिंदुस्थानात हीच स्थिति होती रचपूत घराण्यापैकी चोहण उर्फ चहाण, सोळकी, वाघेले, चालुक्य वंगरे घराणी आपापलें वर्चस्व दुसऱ्यावर प्रस्थापित करण्या करिता परम्परागा झगटण्यात गुतेलेले असत आर्द्याची सम्भृति कायम ठेवून तिची अभिवृद्धि सर्व बाजूनी द्यावी, या हेतूने भरत खडावर एफछत्री राज्य असावें, या राष्ट्रीय भावनेचा भारतीयामध्ये पूर्ण अभाव होता महमद गझनवीने हिंदुस्थानावर अकरा म्वाच्या केल्या, व हिंदूच्या धार्मिक भावनेवर भयकर आघात केले परंतु राष्ट्रीय भावनेने प्रेरित होऊन हिंदु राजांनी त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी सुसघटित प्रयत्न केलेला दिसत नाही हिंदुलोकांना अत्यंत पूज्य अशा सोमनाथा

सारख्या पवित्र स्थानाचा महमद गझनवीने विध्वंस केला त्यावेळी काही हिंदु राजांनी धार्मिक भावनेने प्रेरित होऊन त्याचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला ही गोष्ट खरी आहे. परंतु भरतखंडातील तत्कालीन प्रभुसत्ता अशा सर्व हिंदु राजांनी त्यावेळी सुसघटित प्रयत्न केला असता, तर महमद गझनवीस द्वार खावी लागून, त्यास हिंदुस्थानास कायमचा रामराम ठोकावा लागला असता ! भारतीयसमाजाच्या विस्कळितपणा-मुळे मुसलमान राजाना हिंदुस्थानावर केलेल्या स्वाभ्यास सारखे यश मिळत गेलं, ही गोष्ट इतिहासावरून स्पष्ट दिसून येते.

मुसलमानांची सम्प्रति हिंदु लोकापेक्षा कोणत्याही प्रकारे श्रेष्ठ दर्जाची नसताना त्यांना हिंदुस्थानातील बहुतेक युद्धात यशप्राप्ति झाली, याचे कारणही वर नमूद केलेल्या राष्ट्रीय भावनेच्या अभावात आहे. युद्धकलेतील प्राविण्य, कणिकनीर्तीतील नैपुण्य व शौर्य या एकदर गुणात हिंदूंची ख्याति महाभारतकालापासून आहे. तथापि सषशर्काच्या अभावामुळे हे सर्व गुण परकी शत्रूच्यापुढे विक्के पटले, ही दुर्दैवाची गोष्ट होय ।'

उत्तरहिंदुस्थानात मुसलमानराजांनी प्रवेश करून दिल्ली येथे गादी स्थापिली व हिंदूंना नामोहरम केलें. तरीहि त्यापामून दक्षिण-तील हिंदू राजांनी घडा घेतला नाहीं, ही गोष्ट देवगिरीच्या याद-याचें राज्य अल्लाउद्दिन खिलजीने थोड्या सेन्यानिशी अल्पावधीत नष्ट केलें, यावरून दिसून येतें. देवगिरीचें राज्य जमनास गेल्यावर जाधवाची एक शाखा शिंदखेड येथे जाऊन राहिली तेथील घराणें बहामनी राजाच्या अमदानीत मोठ्या नावारूपास आलें. तें श्रीशिवार्जुनदेवराजाचें मातुल घराणें होय. ह्या घराण्याच्या

आश्रयानें श्रीशिवाजीमहाराजाचे आज्ञे मालोजी भोसले मोठ्या वभवाम चढले शिवाजीमहाराजाचे बडील शहाजी यांनी आपल्या आगच्या पराक्रमाची जाणीव तत्कालीन मुसलमान राजास करून दिली ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे ही दोन घराणीं तत्कालीन मुसलमान राजास टोडजड झाली होती या दोन घराण्यातील पुत्रपतीं एकदिलाने मुसघटित प्रयत्न केला असता, तर दक्षिणत कोणत्याहि मुसलमान राजास टिकाव धरता आला नसता परंतु त्याच्या आपसानील हाडवराचा फायदा केव्हा मोगलास तर केव्हा निजा मास मिळून, मुसलमानी राज्याचा पाया दक्षिणेंत उलट भवम झाला श्रीशिवाजीमहाराजाना मात्र भारतीयाच्या आगच्या या व्यगाची पूर्ण जाणीव होती असें दिसते कारण त्यांनी उच्चराष्ट्रीय भावनेनें प्रेरित होऊन आपल्या कार्याची दिशा अगोदरच आखून लोकसमर्थ केला व सघटितप्रयत्नाच्या जोरावर मुसलमानाना शह दिला याकामीं आपले बडिलाची देखील त्यांनी परवा केली नाहीं यामुळे त्यांचे प्रयत्नास यश येउन मुसलमानास कायमचा शह वसला व मराठी राज्याची स्थापना करण्याचें कामी त्यास यश आलें

यादवकालीन बहुतेक शिलालेख सन्मृत व कानडी भाषेंत आहेत पाटण, आने, उनकेश्वर येथील शिलालेख मात्र अर्धवट सन्मृत व अर्धवट मराठी भाषेंत आहेत यावरून कानडी भाषेचा यादवकालीन प्रवेश रानदरवारात फार प्राचीनकाळापासून झाला झालेला होता असें दिसतें सिंधण व रामदेवराव यादव यांचे वेळचे कानडीत लिहिलेले बरेच शिलालेख आहेत सिंधणानें बीचण याच्या सहाय्यान कर्नाटक भेसूर वंगरे प्रांत हस्तगत करून

घेतले होते रामदेवराव जाधवाचा दक्षिणेतील सुभेदार 'टिप्परस' या नावाचा होता त्याच्या सहाग्र्याने दक्षिणेकडील बरेच प्रांत त्याने काबीज केले दक्षिणेतील शूर, सहासी व कर्तबगार पुरुष पदरीं ठेऊन त्याच्याकडून तेथील देश जिंकून घेण्यात वरील यादवराजाची मुत्सद्देगिरी दिसून येते कानडींतील शिलालेखाचे सूक्ष्म निरीक्षण केलें असता वरील विधानाची यथार्थता दिसून येईल नतखडात हेमाद्रिने यादवराजाचा जो त्रोटक इतिहास दिला आहे, तो त्याने आपल्या दफतरातील ताम्रपट व शिलालेख यातील दाखल्यावरून तयार केला असावा असें दिसते, व यामुळे तो सुसंगत व सप्रमाण झाला आहे यादवकालीन शिलालेख व ताम्रपटावदन तत्कालीन राजकीय व सामाजिक स्थितीवर चांगलासा प्रकाश पडत नाही गुजराथ, माळवा, चोल, कर्नाटक वगरे प्रांतावर म्हात्या करून दरएक राजानें जय मिळविला, असें वर्णन बहुतेक शिलालेखात दिलेलें आढळते परंतु त्यापैकीं कोणतेहि राज्य कायमचें नष्ट करून ते आपल्या राज्यात सामील केल्याचें दिसून येत नाही जिंकलेल्या राजाची पाळेमुळे खणून काढण्याकडे विजयी यादवाची प्रवृत्ति नव्हती, असें त्यावरून दिसून येते

परामूत केलेल्या राजाना आपलें मांडलिकत्न कबूल करावयाग लावून त्याचेकडून चौथाई व सरदेशमुखी वगरे हक्क घेण्याचा श्री शिवाजी महाराजांनी १७ व्या शतकात जो प्रघात पाडला त्याचें स्तस्य यात बीजरूपानें दिसून येतें.

हेमाद्रि या नावावरून तो महाराष्ट्रीय नसावा, असें स्पष्टदर्शनीं घाटण्याचा समज आहे परंतु सदरील नाव त्या काळान वन्हाडात

रानदेगात प्रचलित होतें अशान्दल वन्याच ठिकाणीं उल्लेख केलेला आढळतो. देवगिरीच्या यादवाचे मांडलिक निवुंभ कृष्णातील सोईदेव व हेमडीदेव हे बहुद्वय रानदेगातील राहवासी होते व त्यानीं ११२७ सालीं पाटण येथील चण्देवाच्या ज्योतिषपाठ-शाळेस चागला आश्रय दिला होता. (पाटणचा शिलालेख पृष्ठ ९०). शिवाय पदरपूरच्या शिलालेखात वर्गणीदाराचे यादीत हेमडी हेमाडी या नावाचा उल्लेख केलेला आहे. हेमाद्रीचा बालपणा-

हेमाद्रि हा श्रीबोपदेव हा वऱ्हाडातील सार्ध उर्फ सार्ध येथील रहाणारा होता. बोपदेवाने आपल्या एका ग्रथात वेदपद हें गाव आपलें जन्मस्थान होतें असें म्हटलें आहे. यावरून त्याचें सारें जन्म-

स्थान कोणतें असावें हें समजत नाहीं. तत्कालीन विदर्भ देशातील प्रसिद्ध विद्वान पुरपाचीं नांवें अशाच तऱ्हेचीं आहेत. श्रीबोपदेव व हेमाद्रि हे एकाच गावचे असावे, असें अनुमान करण्यास जागा आहे. श्रीयुत पा. वा. काणे यांनीं विविधज्ञान-विस्तारात (पुस्तक ४३ पान ४८१.) ‘ विदर्भ व महाराष्ट्र या संस्थानें चार शब्द ’ या आपल्या निबधान, चतुर्वर्गचिंतामणि या ग्रथाचा कर्ता हेमाद्रि हा विदर्भ अर्थात् दाक्षिणात्य होता असें आपलें मत दिलें आहे मराठी भाषेवर त्याचें नितान्त प्रेम होतें, यावरूनही तो महाराष्ट्रीय होता यात शक्य नाहीं.

देवगिरी हें आपल्या राजधानीचे शहर करण्यात पाचव्या भिल मास काहीं सवळ कारणें दिसलीं असावीत. यादवाच्या पूर्वी देवगिरीनजीकचें एलापूर हें गाव राष्ट्रकूट राजाचें वसतिस्थान

असावें, असे एछोरा येथील शिलालेखावरून दिसून येतं देवगिरीचा

देवगिरी ऊर्फ
दौलताबाद किल्ला फार प्राचीनकाळापासून अमेव म्हणून
गणला जात असे अल्लाउद्दिन खिलजीने
देवगिरीवर एकाएकी छापा घातला, तेव्हा

रामदेवराव जाधव या किल्याचा आश्रय घेऊन राहिला त्याच्या
गोटात फदफितुरी झाली नसती तर त्याने या किल्ल्यात राहून अल्ला
उद्दिनास जेरीस आणिले असते यात शका नाही. औरंगाबादचे
बायब्य दिशेस नऊ मैलांवर दौलताबाद (पूर्वीचे देवगिरी) शहर आहे,
तेथील किल्ला खडकावर बांधलेला आहे. किल्याचा पायथा जमिनी-
पासून १२० फूटावर आहे त्यात प्रवेश करण्यास एक आडवाट
असून भोंवतालीं खडक आहे खडकावरून जात जाण्यास एक
पूल आहे. त्यावरून फक्त दोन माणसे जाऊ शकतात किल्ल्यातील
काहीं दालनें खडक फोडूनच तयार केलेली आहेत युद्धकलेच्या
दृष्टीने हा किल्ला फार महत्त्वाचा आहे यादवांचे राज्य नष्ट
झाल्यावर मुसलमानांनी ह्या किल्याच्या जोरावर दक्षिणेकडील
बरीच हिंदु राज्ये काबीज केली महमद तघलुघ ह्याने या शहराचे
नाव दौलताबाद असे ठेविले व दिल्ली शहराऐवजी देवगिरी हे
राजधानीचे शहर करण्याचे त्याने एकेकाळी ठरविले होते, व त्या-
प्रमाणे दिल्ली येथील नागरिकांस ते शहर सोडण्याचा प्रसंगही आला
होता. परंतु काहीं अकल्पित कारणामुळे त्याचा सदरील हेतू सिद्धीम
गेला नाही. निजामशाहीतील बादशहाना मोंगलापासून आपले
सरक्षण करण्याचे कामी सदरील किल्ला वेळोवेळीं उपयोगी पडला असे
मुसलमानी बखरीवरून दिसून येतं दौलताबाद शहर प्रसिद्ध

अमून त्याच्या आसपास मोठमोठी शहरें असल्यामुळे तें दक्षिण हिंदु-
स्थानचें केंद्र बनलें होतें. दिल्लीहून दौलतानादचा रस्ता सातपुड्याच्या
वगलेंतून पश्चिम व हाटातून जात असे. त्यावेळीं रस्ते फारच वाईट
असल्यामुळे हत्तीच्याप्रमाणें वाटेल तेथून डोंगर व घाट चढून जाता येत
नसे. देवगिरीनगर विठ्ठलचे केंद्र म्हणून त्याकाळीं समजले जात होतें.
देवगिरीपामून थोड्या अंतरावर अमलेल पठण शहर व्यापाराकरिता
फार प्रसिद्ध होतें. टॉलमार्ने या शहराचा उल्लेख आपल्या प्रवासवर्णनात
केला आहे, व श्रीम्यानक, (हरलीचें ठाणें), पुरी [हल्लीची
दडारानपुरी] व चेमूल्य [हल्लीचें चडर] ह्या वदरातून ईजिप्त व
अरबस्तान येथील माल खुर्फीच्या मार्गाने पेटणाकडे जात असे,
असेही त्यानें म्हटलें आहे.

श्रीशिवाजीमहाराजाची मातुश्री राजमाता जिजाबाई ही शिंद-
वेड्या जाधवरावाच्या कुळतील असून प्रसिद्ध लुकजी जाधव
रानाची मुलगी होय. लुकजी जाधवरावाचें नोफरीनिमित्त दौलता-
बादेस नेहमीं वास्तव्य असे.

रागचर्मीच्या दिवशीं मामूल बहिवाटीप्रमाण लुकजी जाधव-
रावांन इतर सरदारानेवर मालोजीस दौलताबादेस आपले येथें
बोलाविलें होतें. त्यावेळीं मालोजीनेवर त्याचा पाच वर्षांचा
मुलगा शहाजी हा होता. शहाजीचें सौंदर्य व चलाखी पाहून
लुकजी जाधवरावाचें मनात आपली मुलगी जिजाबाई त्यास
द्यावी असें जालें, व त्यानें आपला मनोदय मालोजीस तेथल्यातेथें
कळविला. हे बोलणें सरे ठरून इ. स. १६०४ मध्ये शहाजी
व जिजाबाई यांचा विवाह दौलताबादेसच झाला. शिवाजी

महाराजाच्या जन्मानंतर शहाजीचे जिजाबाई वरोवर त्रितुष्ट आले. तेव्हा इ स १६३४ त जगदेवराव जाधवाच्या सांगण्यावरून जिजाबाई आपल्या मुलासह दौलताबादेस काही दिवस राहिल्या होत्या. याप्रमाणे दौलताबाद शहर प्राचीनकालापासून ऐतिहासिक-दृष्ट्या फार महत्वाचे समजले जात होते.

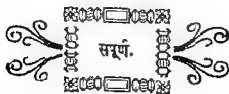
हेमाद्रीने ततखडात यादवराजाची सविस्तर व सगतवार वशावळ दिली असून दृढप्रहरापासून महादेवरायजाधवापर्यंत जे राजे होऊन

हेमाद्री
व
यादवराजप्रशस्ति
गेले त्याची त्रोटक हकिगत दिली आहे सदरील
वशावळ पृ. १७८ १७९ वर दिली असून
राजप्रशस्तिप्रकरण परिशिष्ट १ मध्ये दिले

आहे. श्रीकृष्णादि सर्व यादवराजे मूळचे द्वारकेकडील असून मथुरेचे आधिनत्य त्यांचेकडे होते असे हेमाद्रीने सदरील राज-प्रशस्तीत म्हटले आहे. देवगिरीच्या यादवराजाचे मूळ पुत्रप द्वारकेहून नाशिकच्या आसपासच्या प्रदेशात आले व त्यांनी तेथे आपले राज्य स्थापिले. नाशिकापासून सुमारे चार मैलावर दृढप्रहाराने श्रीनगर या नावाचे शहर स्थापून तेथे आपली राजधानी केली. पूर्वी अस्तित्वात असलेले चद्रादिव्यपुर (हल्लीचे चादवड) वैभवास चढविले दृढप्रहारास सेऊणचद्र या नावाचा मुलगा झाला. त्यावरून त्याच्या अमलाखाली असलेल्या प्रदेशास सेऊणदेश असे नाव प्राप्त झाले. व त्याच्या वजजास सेऊणदेशचे यादवराजे असे म्हणण्याचा प्रघात पडला. पाचव्या भिल्लमाने श्रीनगर येथून आपली राजधानी हालवून देवगिरी येथे नेली.

नतखंडातील राजप्रशस्तीत, चट्टादित्यपुर (हल्लीचें चांदवड)
 श्रीनगर, सेउणपूर, पर्णसेट (हल्लीचें पैठण), मंगळपेष्टक (मंगळ
 वेढें), श्रीवर्धन, कल्याण (दक्षिणेकडील), रभागिरी, धारानगर,
 लज्जापूर, वगैरे शहरांचा प्रामुख्याने उल्लेख केलेला आहे. गुजराथ,
 लाट, कर्नाटक, माळवा, तेलंगण, चोलदेश, कोंकण, कुतल, प्रत्येक
 वगैरे देश यादवांनी पराक्रमाने जिंकून आपल्या अमलाखाली
 आणले असें म्हटलें आहे. श्रीवर्धन शहर असल (अंतर) राजाच्या
 ताब्यात होतें, व मंगळपेढें श्रीविलहण राजाच्या ताब्यात होतें.
 पर्णसेट (पैठण) हें शहर मल्लगीनें जिंकून हस्तगत केलें व
 तेथें तो राहू लागला श्रीविलहण व असल यानद्वल काही एक
 माहिती उपलब्ध नाही

हेमाद्रीनें यादवगजासमधानें दिलेली हकिगत, उपलब्ध अमलेले
 शिलालेख व ताम्रपट यात दिलेल्या मजकुराशी जुळते ही गोष्ट
 या पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागात देवगिरीच्या यादवराजघराण्याचा
 त्रोटक इतिहास दिला आहे त्यावरून दिसून येतें. हेमाद्रीनें
 यादवराजासवधी दिलेला वृत्तान त्रोटक असला तरी तो ऐतिहासिक
 सत्यास धरून आहे, यावरून हेमाद्रीची इतिहासलेखनानद्वल आम्हा
 दिसून येतें

परिशिष्ट

नं. १ (अ).

हेमाद्रीच्या व्रतखंडात यदुवंशीय राजांची पोरानिक
कालापासून ऐतिहासिक कालांतील देवगिरीच्या
यादवराजांपैकी महादेवपद्मापर्यंत दिलेली
वंशावळ च राजप्रशस्ति

हेमाद्रीच्या व्रतखण्डाचा उपोढात.

ध्रीगोपालमपारवैभवभवस्वच्छन्दलीललय
मान्द्रमिथवमालकोमलदृश्यामाभिरमाकृतिम् ।
कूजस्कोनिलकामिनीकलरबप्रोज्झासिगोपाङ्गना
गीतरपीतपवित्रचित्रशरितघात नमस्तुर्महे ॥ १ ॥
उन्मील्यक्रमतीमकान्तिसरसीमध्ये विबुद्धप्रभ
सरासारविचारचारमनसा हसेन समेनितम् ।
निलानन्दपरागततनुभगं वन्द्यस्मन्दारक-
ध्रेणीभक्तमनत्रैर्वरिवरणाम्भोजद्वय पातु वः ॥ २ ॥

राजप्रशस्तिः १

जीयान्मूननभूतसर्वसमयाविर्भावसभावना-
तुष्यत्तत्पुज्यपुङ्गवद्विर ध्रेणीशतैर्वन्दित ।
कल्याणोपरमेधु नाभिरमले प्रोद्दामगामस्तर-
स्वैरोधारणचारणमित्तविधिध्याधूननिद्रो हरि ॥ १ ॥
अस्ति प्रशस्त पुण्यात्तमस्य शय्यागृह क्षीरमय पयोध ॥
यदीयपीयूषरमयनेन स्वर्णैकभाजामनसमस्त्वम् ॥ २ ॥

गतानिन्तामणिषामधेनुम्यदुमध्रीननैस्तेना ।

सिन्धोरमुष्मादुदमूदमन्दनिस्य दमानामृतविन्दुरिन्दु ॥ ३ ॥

नतस्तनूज विपुधप्रधान बुधं शुषार्दीधितरप्यमृत ।

बभूव तस्मादध चकवती पुष्पवा पुष्परवानुवर्ग ॥ ४ ॥

अमजत जनिमस्मादधुरागु श्राना

नमुपपदनिदान ज्योतिरागीतनोपि ।

वृषतिरथ ययाति स्थातिमानप्यमुष्मा-

दयमपि यदुगूर्ति कीर्तिमाविशार ॥ ५ ॥

मदोरदोषविशदयसोभिरभिगोभित

अन्ववाय स एवायमवाप यदुर्वशताम ॥ ६ ॥

तत केष्ट तस्मादजनि श्रुतिनीवानपि वृष-

स्ततो जजे राज क्षितिपतिरिह स्वाहित इति ।

वृषाङ्गुत्तरुप्र रामभवदयो चित्ररथ इ-

त्यतो जात क्वात स किल शशविन्दुर्नरपति ॥ ७ ॥

तत पृथुश्रवा वीरस्तदनन्तरमन्तर ।

तत सुपन्न वशना शितेयुतिति च कमात् ॥ ८ ॥

सुगुस्तस्य भरत इत्यनुगम प्रोहामदोविश्रम-

स्तस्मात्कम्बलवर्हिहज्ज्वरयश प्रक्षालितस्मातल ।

एतस्मादुदियाय रुक्मवचस्तस्मात्पराविभृष-

स्तस्माद्भूरिपुरगमेधमुकृती राजजनि उदामय ॥ ९ ॥

तता विदर्भ बहुकुन्तिवृष्णिनिश्रुतिसहा परतो दशार्ह ।

व्योमाच्छशीमृत इति वधेण जाता नरेन्द्रा विह्वलिध वीर ॥ १० ॥

तदनु भीमरथ पृथिवीपतिर्नरपथ ततो रुधिर्ना वर ।

दशरथ शत्रुनिध वरमिभारिमुपादिशन्ति पुराणपरायणा ॥ ११ ॥

देवरातस्तत श्रीमान्देवक्षेत्रस्ततो मधु ।

तत कुरुलो राजा पुरहान जगदभूत् ॥ १२ ॥

अधायुरासादय सत्वताभूदयान्वरोस्माद्भजमानसत ।

विदूरथस्तत्पस्तापिगूरशि प्रतिक्षन् इति शितारा ॥ १३ ॥

बभूवाथ स्वयभोजस्ततोपि हृदिकामवत् ।

असूत सोपि धर्मात्मा रात्रान देवमीदुपम् ॥ १४ ॥

निम्बिशानि शेषितवैरिपूरस्तत शितिं पालयति स्म गृह ।

ततापि रात्रा वसुदेवनामा यो विश्वहेतोरपि हेतुरासीत् ॥ १५ ॥

गन्दारगुन्दारवृन्दमौलिमन्दारमालामुरभीकृताङ्घ्रि ।

आमीदमुष्मादसुरावतारभारतपद्माराय पुरा मुरारि ॥ १६ ॥

बभूव प्रसुम्न बिल कुसुमधन्वा मधुरिपौ-

म्बिलौकीवीरोमी तनयमनिरुद्ध प्रसुपुवे ।

तता भृशुत्पक्षक्षरणनिपुणैः स्वमहसा

परिरुद्धैर्ज्वज्जं शतमसमस प्रादुरभवत् ॥ १७ ॥

वज्रस्य मूनु प्रतिबाहुरामीदाभीकृतस्मापतिचक्रात् ।

ततोपि गन्नागवत्सुराहु प्रासूत गावः सनुरस्तनूषान् ॥ १८ ॥

नेन ते मार्चमैमन तनया विनयान्विता ।

विभज्य वसुधाचक्रं अत्रिरे पृथिवीश्वरा ॥ १९ ॥

यथाविभागा वसुधामशेषा तेषा तदा पात्रयता चतुर्णाम् ।

दृष्टप्रहारी दिशि दक्षिणस्या प्रभुर्बभूव प्रथमां र्जनायान् ॥ २० ॥

मवेपि पूर्वं मधुराधिनाथा कृष्णादितो द्वारवर्ताश्वरास्ते ।

मुवाहुर्मनोरनु दक्षिणात्ताप्रशानिनो यादववधर्षरा ॥ २१ ॥

ततः स रात्रा निजराजधानीमधिष्ठितः श्रीनगरं गरीयः ।

तमे मुन भवणचन्द्रमज्ञ यत्नजया भवणदैक्षमात् ॥ २२ ॥

नव धाडियमा महापतिस्तनयस्तस्य बभूव भिष्टम ।

राजानं ततापि राजुगिस्तदनु प्रादुरभून्म ब्राहुगि ॥ २३ ॥

नव धाडियमस्तत प्रतिभन्क्षमापालमालानल

नस्मादाविरभ् प्रभूतावभवो भर्ता भुवो भिष्टम ।

एतस्मान्महतां महानिधिरगो धावेमुगिर्नक्षिवान्

हन्ता भीष्मभुर्जायामगृह्णता तस्माद्रभूदजुन ॥ २४ ॥

राज्यमाविप्लुतदानवारि प्रभूतहस्ताचितदानवारि ।

नन ग राजा विरराज राजाधियो विगमोपतरामराज ॥ २५ ॥

गामाद्वगर्गा नृपतरमुष्मान्त मिल्म पवितादर्शनि ।

म वाहुगि स्वाहुगरा ववाना रतात्रवपात्र भवति स्म तस्मात् ॥ २६ ॥

नना महो महापाल पाठयामास वैमुगि ।

भह्नप्राद्युदामधामनामन्तगतात् ॥ २७ ॥

नना प नगाभक्तम समरगोमभोमानया

नरगंडभनागैलायुगलकाङ्गीगन्ध ।

नन समदमदिर्नागार्जपनक्षभन्नत

प्रतापाशस्त्रिर्द्धुतात्रगदद्रण शरण ॥ २८ ॥

समुद्रता यन महाभुवन द्विषा विमर्षपरमदिदव ।

गम्थापि चतुरयस्त्रप्रदाप कल्याणराज्यपि न तव यत ॥ २९ ॥

गम्मदव स तता बभूव द्विषद्वधुनत्रघनाम्बुवृष ।

प (३०) रम्मदनव रचा चयन यस्य प्रतापन निर ३१रात्रि ॥ ३० ॥

नस्मादनंतरमनन्तमुपप्रताप

रणेति समभवन्म ह निहृतात् ।

नस्यानुनस्तदनु भूवय्य वर्गयान

ना त शिपगर्नविनर्या न राजा ॥ ३१ ॥

निःत्राधिपत पदोदितमन रैष्टम्य रौद्रादृते

कृत्वा पूर्यमेधयज्ञविधिना लब्धस्त्रिगेसीजय ॥ ४१ ॥

नममादभूदभिनवस्मरचारमृति

घन पद ग विल मिच्छुर्देवभूष ।

उद्दण्डदासुगलगाविनवैरिवार-

मीमन्तिनीवदनकैरवचण्डभानु ॥ ४२ ॥

यनानायन मत्तसारणपटा खज्जाभूमीनृत

यच्छूनादवनपतेरपहृता येनाधिराज्यधियः ।

यन क्षाणाभूदजुनोपि बलिना नीत यथानेपता

यनाहमभुजेन भोजयति पारावुट्म्बीकृत ॥ ४३ ॥

यद्रम्भागिरिवनरी शिनिवृते लक्ष्माधर क्षमापति-

यद्वाहाबलिनि प्रगटा दुरुधे पाराधरार्धाधर ।

बलागार्क्षितशालपालितभुवा मर्षापहारध य

धार्मिहस्य महीपतेविजयते तद्दालगैलायितम् ॥ ४४ ॥

दृष्ट्वा महादेव इति प्रतीनी जातो नत सिहस्रपस्य पौत्री ।

नयोस्तु पूर्वप्रभव पुरस्तादृष्णोतिबिख्यातमतिनृपोभूत ॥ ४५ ॥

यनाकारि विनालवीगन्धमृगहारकालनले

हलेन्मृत्तिमृत्तराजमरे निर्धारमुवातलम् ।

यननेकमहापुत्रयुक्ता गवर्धमानोनिश

श्रीण बालदगाधुनरतम्भना धर्मोपि मग्रापित ॥ ४६ ॥

नत दृष्ट्वा राजन्यसरतरुणीचामरमह

कार्जुनपुङ्ग दिनि विमपि तेन अितवति ।

पारश्रता भूमे गमचनि जयीज्जवरमहा

महोदय मेवारभिरगकलक्ष्माभृतनुन ॥ ४७ ॥

तिष्ठन्नक्षितिपालतृल्लनिचयप्रक्षेपगण्डानिलो

गर्गदूर्जरगर्वपरवत्तनिदादम्भोलिदोर्विक्रम ।

हेत्तोन्मूलिनकाङ्क्षणाक्षितिपति कर्णाटशटोद्भट-

क्षोणीपालविडम्बनः स हि महादेव कथं वर्णयेत् ॥ ४८ ॥

यो भोजयेवानुपते प्रतापी त्रिप्रह वाह मदमन्दमस्व ।

सार्धं जनन्या सह जावितन सोमधरस्यापि जहार राज्यम् ॥ ४९ ॥

यदीयगन्धद्विगण्डपालीनिष्ठशूनदानाम्भुतराक्षिणापु ।

सोम समुद्रप्लवपशत्रापि ममञ्च सैन्यं सह कुङ्कुमश ॥ ५० ॥

मोमोष्ठहृषनमेव यस्य जगता सहार इत्युच्यते

कुङ्के वज्रधरापि यः क्षितिभूत मैनाकमत्रायत ।

हमार हमारममुष्म दु महमह सशहदावानल

तनाम्भोनिधिनापि कुङ्कुमगतिर्नराक्षे कृक्षस्थित ॥ ५१ ॥

बाहानमपि यस्य वैरिविषयेष्यातन्वता धन्विना

मातिलिङ्गनृपाङ्गणादनुदिन बाष्पादिर्लाभाभवत् ।

यस्तन्मयं रणे जहार करिणस्तपयशब्दशदिकान्

यस्तस्यान् वधूवधादुपरतस्तद्भुज रश्मिमा ॥ ५२ ॥

राजप्रशस्तिः (व)

वशा हिमागार्नयति प्रसिद्धो यस्मिन्स राजा यदुराविरासीत् ।

वभूव यस्मिन्मुरावनारभारापहाराय पुरा मुरारि ॥ ३ ॥

वश तस्मिन्सर्विध्वंसनस्य क्षणीपाल मित्रम् प्रादुरामात् ।

निन्द्ये नाश वैरिभूतपतङ्गान्वम्बानेरुद्रापदीप प्रताप ॥ ४ ॥

नम्रीभवसकलराज्यमाजमाली

मायिक्यदीधितिबिरोधिनादपद्य ।

उद्दामदर्परिपुनर्पविहङ्गराज

प्रीतिभ्रमाद्वनिषाननि नैवपाल ॥ ५ ॥

तस्मादभूदभिनवस्मर्याकर्मार्ति-
 कर्तं. पदं जगति मिद्धण्यदेवभृषः ।
 उद्दण्डदोर्युगलमार्दितवैरिवर्ग-
 गीमन्तिर्नावदनवैरवचण्डमानुः ॥ ६ ॥

अथ सवलकलानामालयः पालनाय
 क्षितितलमवतीर्णः पार्णमासीशशीव ।
 अभवदवनिपालो जंतुधिर्नाम तस्मा-
 दसमसमरधीरद्वैयेभूपालकाल ॥ ७ ॥

स भूमिपालो जनयाचमूव कृष्णं महादेवमहीपतिं च ।
 द्वितीय लोकस्य यथा पथोधिभिन्तामणि कौस्तुभमधुदारम् ॥ ८ ॥

जन्मान्तरोत्थं परिवर्तयन्तौ ज्येष्ठावररव किल कौतुकेन ।
 कृतावतारौ यदुराजवंशे प्रीत्या पुनस्ताविव रामकृष्णौ ॥ ९ ॥

धर्माधीविष तौ साक्षात्पालयन्तौ वसुंधराम् ।
 विलोकेय लोक- सस्मार राजानां रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥

दृष्ट्वा दारुणवाजिवारणरणक्षोर्भाषु जित्वा बहून्
 दासीकृत्वा तथापराश्रितवानन्यामरण्यौकम् ।

इत्थं पार्थिवराजराजिविजयव्यापारपारंगत-
 धक्त्रे शक्रजयाय कृष्णनृपति. स्वर्लोके यात्रागतम् ॥ ११ ॥

अथ प्रभावानिश्चयेन लब्ध विमज्ज्य लोकद्वितीयाधिपत्यम् ।
 त्रिविष्टपं शासति कृष्णमूर्ते भुवं महादेवनृपः प्रशास्ति ॥ १२ ॥

तस्मिन्क्षितिपालतुल्यविचयप्रक्षेपज्ञानित्ये
 गर्भद्वर्जगर्भपर्वताभिदादम्भोलिदोर्विक्रमः ।

हेल्लोन्मूलितकौकृष्णक्षितिपतिः वर्णाटलाटोद्भट-
 क्षोणीपालनिहम्बनः स हि महादेवः कथं वर्ण्यते ॥ १३ ॥

अयं शिशुर्बाहिरणागतानां
हन्ता महादेवनृपो न जातु ।
इत्थं विभिधिल्य ततोतिभातै-
रन्ध्रैः पुरन्ध्री निदिता कृपत्वे ॥ १४ ॥

अत एव हि मालवेश्वरः शिशुमेव स्वपदे न्यवेशयन् ।
स्वयमाशु विहाय संपदः कपटेनैव चिरं तपन्पति ॥ १५ ॥

विपममरकर्तुः शत्रवो यस्य पाणां
प्रलयदहनधूमश्यामघामातिभीमम् ।
पृथुतरकरबालव्यालमालोकयन्तो
भव शरणमितीमं मन्त्रमुच्चारयन्ति ॥ १६ ॥

यदीयगन्धद्विपगण्डपाभीनिष्ठघूतदानाम्भुतराशिर्णापु ।
सोमः समुद्रलवपेशलोपि ममज्ज सैन्यं सह कुङ्क्षितः ॥ १७ ॥

एतप्रतापो बहिरम्बुराशेरौर्वोन्तरेष्वसित कुतः प्रयामि ।
चिर विमृश्येति यदीमदैरी सोमेश्वरो वाडवमेव यातः ॥ १८ ॥

आस्ते मण्डितदण्डकापरिसरः श्रौतेउष्णान्य परं
देशं पेशलवैशभूपणवचोमाधुर्यधुर्बाहुति ।
तस्मिन्देवगिरिः पुरी विजयते त्रैलोक्यताराश्रिया
विभ्रातिः सुरशालिशैलशिखरस्पर्धेष्णुसौधावति ॥ १९ ॥

जगत्प्रयोगीतगुणप्रशस्तिः शास्ता समस्तावनिगण्डस्य ।
धीमानिमामन्वयराजधानीं सोमं महादेवनृपो विभर्ति ॥ २० ॥

कुर्वन्निभूतिविस्तारैरिलावृत्तसमधियम् ।
अधितीष्ठति हेमाद्रिरिमा विबुधबान्धवः ॥ २१ ॥

सा संपत्तदिदं यशो बलमिदं सोमं प्रतापो महा-
नेकैकं पृथिवीवृत्तो भुवि महादेवस्य लोकोत्तरम् ।
यस्य धीकरणाधिपः स्वयमयं हेमाद्रिरूरिः पुरः
प्राट्प्रातिमन्वर्षमानविलसद्द्रुक्षो भृशं शोभते ॥ २२ ॥

शति राजप्रशस्तिः ॥

परिशिष्ट (नं. २.)

कुलाया जिल्ह्यांतील जलियान तालुक्यांपैकी मांडवली (मांडव)

व थड (थळ) ह्या दोन गांवांचे दरम्यान असलेल्या एका

देवालयांतील कोंकणचा चक्रवर्ति राजा ह्याचे वेळचा

शके ११०२ मधील शिलालेख.

(मुंबईत परळच्या गव्हर्नरसाहेबाच्या बंगल्यामजळ सापडलेला.)

स्वस्तिजयधाम्बुदयध ॥ शकेसंवत् ११०२ पराभवसंवत्सरेमार्गमासि ॥

आद्येष्टमस्तरागावलीविराजितमहारागाधिरागवर्षाकणचक्रवर्तिश्रीमदपरादित्यदेव-
कल्याण ॥ विजयराज्येत्परिप्रसादात्समस्तराज्यभारवितासमुद्रद्वितीमहामाल-
भोणश्रीशोभशंभुरागकलधोकरेभाडागारेचप्रथमस्थेपाटीश्रीमहासाधिविग्रहिकधी-
अनंतपप्रभुहितसस्थेपाटीश्रीअमुकदस्यादिश्रीररणेसावेतास्मिन्कालेप्रवर्तमानेमहा-
श्रीमदपरादित्यदेवेन आत्मन श्रेयोर्चनामजानगाधिपर्वणिमुनीर्चिस्नात्वाभगवंतंक्रम-
लिनीनाभ्यामर्पदत्वाभगवंतमुपापतिभभ्यर्च्यरभक्षतीनाथश्रीवैद्यनाथदेवायपंचोप-
चारपूजासत्कारार्थधडमप्येप्रतीतमाडवलीग्रामस्याभ्यंतरवर्ताअनंतपप्रभुमुनवादि-
कासिड्यायाशवांतरप्रवृत्ताधिकारसमस्तावेमुक्तिकुरवानिमित्तसिड्यायाचतुर्विंशतिह-
र्म्यडदकानिसर्गेणप्रदत्तायत्राकनोपि२ तदेतस्यावाटिकायापरिपंचिताकेनापिनकर-
णीया । य कोपिपातकमागीदमद्रव्यादिलोभत्वात्निमित्तसिड्यायाधिकारकरोनि-
सपचभिरपिपातकैरुपपातैश्चपरिशृत्तारौरवमहारौरवतामिज्जापतामिज्जकुंभीपाकादि-
नरकाधिरमनुभाविष्यतियतस्वदत्तापरदत्तावायोहोरेष्वमुंभरा ॥ षष्टिवर्षसहस्रा-
णिविष्टायात्रायतेकृमिः॥ आरामार्णसहस्रैश्चतडापानासतैरपि ॥ गवाकोटिप्रदानेन-
भूमिहर्ताननुप्यति ॥२॥ चवनुजोकोणदुविषशारनलोपीतव्याधीवैद्यनाथदेवायने-
लेमकुटुंबितापडे ॥ तेहायनायम दुवेकंमिजोगेलिसितमिदंकायस्थनुरमभृतेनवा-
लिंगपडितेन ॥

परिशिष्ट (नं. ३.)

पूर्वकालीन (सेऊणदेशचे) व उत्तरकालीन (देवगिरीचे) यादव घराण्यांच्या इतिहासावर प्रकाश पाडणाऱ्या शिलाशासनाची व ताम्रपटाची काल व स्थानदर्शक जंत्री.

शक—इ. स.

स्थान.

सारांश.

११२—१०००

संगमनेर

ताम्रपट—संस्कृत, देवनागरी लिपीत—सिडि नगर (इल्लीचे तिवर) येथे राज्यकरणाच्या दुसऱ्या भिल्लमाले वेळ्या, यात पूर्वकालीन अमर सेऊण देशाच्या यादव राजघराण्याची वंशावळ दिली आहे.

१४८—१०२५-२६ कलसवुद्रुक

ताम्रपट—संस्कृत; देवनागरी लिपीत—सेऊण देशाचे यादव राजघराण्यापैकी महासामंत तिसरा भिल्लम याचेवेळ्या; सिडिनगर येथे राज्य करात होता. इ. स. ३-११-२५ रोजी सूर्य-ग्रहणाच्या पर्वतीवर सिडिनगर येथील देवनदीत स्नान करून वळम-बुद्रुक गाव धोमद्याचा नातू मणव्ह यास दान दिला.

१९१—१०६९

यसई

(टाण गिरहा)

ताम्रपट—संस्कृत, देवनागरी लिपीत. दडभहासपासून दुसऱ्या सेऊणधंदपयंग सेऊणदेशाचे यादव राजांची मोटक हकीमत यात दिली आहे. नाशिक नजीकच्या सिडिनगर परगण्यातील चिंचोली गाव

शक--३. स.

स्थान.

सारंश.

दुसऱ्या सेऊनचंद्राने शके ९९१ मस्य
भेवत्सरी धावण शु॥ १५ रोजी आपला
रात्रपुरोहित सर्वदेवाचार्य यांन
दान दिला. त्यांत दडप्रहार राजावामून
तिसऱ्या सेऊन चंद्रापर्यंतची वंशावळ
दिली अमून प्रत्येक राजाच्या पराक्रमाचे
धोडे वर्णन केले आहे.

१९१—१०९१ घाघली
(गानदेव जिह्वा)

शिलालेख-संस्कृत; देवनागरी लिपीत.
अतून याचे अ, य, क, असे तीन भाग
आहेत. गानदेव जिह्यातील ब्राह्मीम-
गावचे पूर्वत १२ गेलावर घाघली
गाव आहे. तेथील श्रीसिद्धेश्वराचे मंद-
राचे व्यवस्थेपरिता मौर्धकुल प्रदीप
गोविंदराज व त्याचा सम्राट महामंडळ-
नाथ सेऊन याने घाघली येथील काही
गामेनी शके ९९१ च्या आषाढ
अमावास्यास सूर्यप्रहणाचे पर्वणीस दान
दिल्या. त्याच सेऊनचंद्र यादव
राजाने शके ९९१ धावण शु॥ १५
रोजी दुसरे एक दान केले आहे.
गोविंदराज हा दुसऱ्या सेऊनचंद्राचा
मादभोक होता. असे हा शिलालेखा-
वरून दिसते. गोविंदराजाच्या पूर्वच्या
२० पिढीतील राजांची नावे त्यात नमूद

शक-३. स.

स्थान.

सारांश.

केली आहेत व ते सौराष्ट्रातील बलनी
गावाहून खानदेशात आले असं ह्यात
म्हटलं आहे ह्यावरून मांय कुर्जनील
राजे यादव राजघराण्याने मांडवीज
असून उभय कुळांचे मूळस्थान द्वारावती
असलं असे दिसतं. सूर्यप्रदण
११-७-१०६९ इ. स.

१०२०—१०९८

अश्वी

(नगर जिल्हा)

ताम्रपट; संस्कृतात, देवनागरी लिपीत.
सेऊणदेश हरम्भदेव याने संगमनेर
चौऱ्याशीमधील कोंकणगाव व्याज्जगाम
दान दिस्याचा उल्लेख आहे.

१०६४—११४२

अंजनेरी

(नाशिक जिल्हा)

शिलालेख, संस्कृतात देवनागरी लिपीत.
तिसरा सेऊणचंद्र ह्याने अंजनेरीच्या
चंद्रप्रभा(८ तीर्थसर)मंदिराचे सुव्यवस्ते-
करिता तीन दुकाने दान दिली. ह्या
राजाची सदरोल शिलालेखात पाच
बिरदे दिली आहेत.

१११३—११९१

नदग (१)

(धारवाड जिल्हा)

येथील त्रिकुटेधर देवालयाने नऊ
(१) शिलालेख असून नारायणदेवाचे
मंदिरात दोन आहेत. काही संस्कृतान
व काही कानडी भाषेत आहेत नं. ३ चा
शिलालेख महत्त्वाचा असून कानडी
भाषेत आहे. ह्यात होयसल यादव
राजघराण्याची थोडी माहिती दिली

श.सं.-२. न.

स्थान.

सारांश.

ज्याहे. इ. स. २३-६-११९१ रोजी सूर्यग्रहण होई त्या दिवशी महा-राजाधिराज प्रताप चक्रवर्ती मिहिर त्याने हेरच्या छावणीतून आपला प्रवान अर्चनासिंह ह्याच्या विनंतिवरून दान दिल्याचा उल्लेख आहे.

उपलब्ध नाही मानगोली टेऊर.

अर्धवट; शिलालेख; पाहिला जंतुगीदेव (जैत्रपाल) ह्याचा दंडनाथ सहदेव ह्या नावाचा प्रदान होता त्याचा उल्लेख यात आहे.

११२८--१२०६-७

पाटण
(खानदेश)

शिलालेख, - वराच भाग संस्कृतात य अक्षरेच्या बाही भाग मराठीत-देव-नागरी लिपी-यात देवगिरीच्या सादव राजा सिध्द ह्याच्या राजवटीत सुप्रसिद्ध ज्योतिषी चांगदेव (भास्कराचार्याचा नातू) ह्याचा उल्लेख आहे. ह्याशिवाय सादव-राजाने माळलेख निकुंभ घराण्यापैकी सोईदेव व हेमाडोदेव ह्यांनी सिद्धात शिरोमणि नैमरे ज्योतिष ग्रंथाचा अभ्यास करण्यासाठी चांगदेवाने विद्यालय बांधिले होते. त्यास देवगी दिल्या म्हणून यात उल्लेख आहे. भास्कराचार्याची ह्यात साविस्तर वंशावळ दिली आहे.

शक—इ. स	स्थान.	सारांश.
११३५—१२१२	गदग (दुसरा) (भारवाड)	शिलालेख;—संस्कृतात, कानडोंत— सिधण देवाने लिगायताच्या त्रिकुटेश्वर देवालयाला गाव इनाम दिल्याबद्दलचा.
११३६—१२१४	खिद्रापूर (कोल्हापूर)	शिलालेख, -संस्कृतात, कानडेंत लिपीत सिधणदेवाने या गावच्या कोपरेश्वरास गाव इनाम दिल्याबद्दलचा उल्लेख.
११३७—१२१५	जुहूसूर	शिलालेख. सिधणाचे वेळचा.
११४०—१२१८	कोल्हापूर	शिलालेख, सिधणाचे वेळचा.
११४४—१२२०	बहाल (खानदेश)	शिलालेख, (दोन भाग) संस्कृतात देवनागरी लिपीत—सिधणाचे राजवटीत प्रसिद्ध ज्योतिषी अनंतदेव ह्याने वापलेल्या मंदिराचा ह्यात उल्लेख आहे. त्याचा कनिष्ठ पंडु मधेश्वर ह्याने सिधणाची ह्यात प्रशस्ति लिहिली आहे.
११४९—१२०३	हरिहर	शिलालेख, -भाषा कानडी, जुनी कानडी लिपी—देवगिरी येथे स्वतंत्र गादी स्थापणारा भित्तम यागपाप्पन रामदेवराव यांचावार्धन वंशावळ दिली आहे.
११४५—१२२३	कोल्हा	शिलालेख, सिधणदेवाचे वेळचा.
११४८—१२२६	चौददामपूर	शिलालेख, सिधणदेवाचे वेळचा.
११५६—१२३४	पिंप्रापूर	शिलालेख, सिधणदेवाचे वेळचा

श.स.—स. स.	स्थान.	सारांश.
११५७—१२३५	कोल्हापूर	शिलालेख सिधणदेवाचे वेळचा.
११५८—१२३६	कोल्हापूर	शिलालेख; सिधणदेवाचे वेळचा.
११५९-६०-१२३७-३८	हगळाहल्ली	ताम्रपत्र,—संस्कृतात, देवनागरी लिपीत,—फार महत्वाचा आहे, सिधणान पराक्रम वर्णन केले आहे, व यादवांनी बंशावळ दिली आहे.
११६०—१२३८	तिलियल्ली	शिलालेख,—कानडीत, लिपी कानडी,—यात देवगिरीच्या सिधणंदेवाची भरपूर स्तुति केली आहे. मालवदेशच्या राजाचा व मलाव्य अभिराजा पराभव केल्याचा उल्लेख यात आहे.
११६१—१२४०	आये	शिलालेख, संस्कृतात, देवनागरी लिपीत, सिधणदेवाने गुजराथेश्वर दुमरी मोहीम राम याचे नेतृत्वाखाली केल्या-बद्दली सविस्तर वर्णन यात आहे. हा शिलालेख फार महत्वाचा आहे तोले भराचे पराक्रमाचे वर्णन आहे.
११६८—१२४१	कडकोळ	शिलालेख, (सिधणदेवाचे वेळचा) यात सिधणास भुजबळ—प्रताप चक्रवर्ती असं थिरक लाविले आहे.
१७१—१२४९	चिखमंगवाडी	ताम्रपत्र; कानडी भाषेत, कन्हारदेव उर्फ कृष्णदेव यादव याचे वेळचा सदरील यादवराजाचा मंत्री मणीशेनी याने आदेशात इ. स. १६-९-१२४९ रोजी दान दिल्याचा ताम्रपत्र

शक्र-इ. स	स्थान	सारांश
११०१—१०४९	चेदिगिरी	ताम्रपट, कन्हारदेव उर्फ कृष्णदेव यादवराजे त्याचा प्रधान मंत्रीसार्थ ह्याने इ. स. २२-७ १२८९ रानो दिले दानपत्र
११७२—१२५०	कोल्हापूर	शिलालेख, कन्हारदेव उर्फ कृष्णदेव त्याचे वेळचा
११७५—१०५२	वेहट्टी	ताम्रपट सदृशात, कायस्थ लिपीत, महाराजाधिराज द्वारावतीपुराधिश कन्हार- देव त्याचे रागवटीतील सातव्या वर्षी- तले निवर्ण प्रधानाचा मुलगा चोडराज त्याच दानपत्र.
११७५—१५१३	चिक्रेयाडी	ताम्रपट कन्हारदेवाचा मंत्री नशी- राणी याने काही भिनी दान दिल्या- बद्दलचा आहे
११८१—१००९	चंडडामपूर	ताम्रपट; कन्हारदेवाच्या वेळचा, कानडात.
११८३—१०६१	रेनेडे	शिलालेख, ग्रीकप्रमाण चक्रवर्ती महा- देवाच्या त्याचे वेळचा
११८४—१२६०	चंडडामपूर	महादेव यादवराजे त्याचे कार वर्दीतल्या तिसऱ्या वर्षीतील.
११८५—१२९३	चंडडामपूर	महादेव रागाचे वेळचा
११८५—१२०३	चंडडामपूर	महादेव रागाचे वेळचा.
११८७—१२६५	कोल्हापूर	शिलालेख, ग्रीकप्रमाण चक्रवर्ती महा- देवाच्या त्याचे वेळचा

शक—इ. स.	स्थान.	सारांश.
११८७—१२९५	हुल्दगुर	शिलालेख, संस्कृत आणि कानडीत श्रीव्रतापचक्रवर्ति महादेवराय ह्यांचे वेळचा.
११९२—१२७१	दावणगोरे (भईसूर)	शिलालेख, रामदेवराव जाधव यांचे वेळचा.
११९३—१२७१	पैठण	ताम्रपट, संस्कृतात, देवनागरी लिपीत चक्रवर्ती रामचंद्रदेव जाधवांचे वेळचा. यात यादवांची वंशावळ दिली असून रामदेवरावाच्या पराक्रमाचे भरपूर वर्णन केले आहे.
११९४—१२७२	ओयलें (ठाणे नजीक)	ताम्रपट, संस्कृतान, देवनागरी लिपीत असून यात देवगिरीच्या यादवराज्याची वंशावळ दिली असून उत्तर कोंकणात देवगिरीच्या यादवांचा अंमल होता असे दाखविणारा.
११९४—१२७२	कोल्हापूर	शिलालेख रामदेव जाधव यांचे वेळचा
११९५—१२७३	पंढरपूर	शिलालेख चौऱ्यायसीच्या, संस्कृतान देवनागरी लिपीत-पंढरपूरच्या श्रीविठ्ठलाचे मंदिराच्या जिर्णोद्धार करण्याचे काम देणगी रूपाने मदत केली ह्याची तपशीलवार यादी दिली आहे. रामदेवराव जाधव यांचे वेळचा, यात हेमाद्रिचे व श्रीव्रतापचक्रवर्ति रामदेवराव जाधव ह्यांची नावे दिलेली आहेत.
११९८—१२७७		

शक-ई.स.	स्थान.	साधना.
११९९—१२७७	सिडनुरले (कोल्हापुर)	शिलालेख, चक्रवर्ति रामदेवराव आधवाचे वेळचा.
११९९—१२७७	हरिहर (म्हैसूर)	शिलालेख; कानडीत; प्रोडप्रताप- चक्रवर्ति रामदेवराव आधवाचे वेळचा यात त्याचे सादलिक साजू व शिखरदेव यांचा नामनिर्देश आहे.
१२०५—१२८२	वाळगांव (म्हैसूर)	शिलालेख, कानडीत रामदेवराव आधवा याचे वेळचा.
१२०५—१२८३	सोराप (म्हैसूर)	शिलालेख; कानडीत विजयस्तंभा- परांत रामदेवराव आधवाचे वेळचा.
१२०६—१२८४	वाळगांव (म्हैसूर)	शिलालेख; कानडीत, विजयदर्शक.
१२०६—१२८४	वाळगांव (म्हैसूर)	शिलालेख; कानडीत रामदेवराव आधवाचे वेळचा.
१२०८—१२८६	म्हैसूर	शिलालेख.
१२११—१२८९	उनकेश्वर (वड्दाट)	मराठीत; उनकेश्वर येथील देवान्दशम काही गाव दान दिव्याबद्दलचा.
१२१२—१२९०	अण्जूर	ताम्रपत्र, संस्कृतात देवनागरी लिपीत रामदेवराव आधवा याचे वेळचा; हांत देवगिरीच्या बादवाची वंशावळ दिली अगून त्याचा उत्तर कोंकणात अंमल होता अर्धे दासावेणारा; उत्तर कोंकणच्या सुभेदाराने काम श्रीहृण्णदेवाकडे सोंप- विले होतें अशा यात उल्लेख आहे.

श्राफ—स. इ.

रुयान.

मारांग.

तसेंच जणूच भाव प्राद्वणाम दान
दित्याचा यांत उल्लेख आहे रामदेव-
रावाचा महाम ल्य एकदेव त्याचा यान
उल्लेख आहे. ह्या फार महाराचा आहे.
अगमल ताघपटाचा उतारा परिशिष्टान
दिला आहे.

१२९२—१३००

घेलापूर

शिवालय, भाषा अर्थवड संस्कृत

(घेलापूर जिह्वा) मराठी.

१२९७—१३०३

,,

परिशिष्ट नं. ४

अश्वी येथील ताम्रपट.

शके १०२० (इ. स. १०८८)

- १ इ स्वस्ति जयोभ्युदयध ॥ त्रैलोक्ये सं श्रुति भगवांस्
- २ इव महात्म्यतेजाः । चित्तागम्वः परमतपसा योगि-
- ३ ना ध्यायता यः अप्रम्यस्तं भवति विषुवानामपि प्रा-
- ४ यशंमै। देव. सोय यदुपतिगते शंकरः शंकरो-
- ५ नु । आर्द्रा स्यातो दृढप्रहारनृपति श्री विष्णुरूप ग
- ६ दि प्रायातो निजवशशेखर तनुर्द्धांगवती पत्तनात् ॥
- ७ मंग्रामे रिपुहस्तिपति शिरसा संच्छेद भेदे दृढः चं-
- ८ द्रादिस्यपुरं प्रसिद्धमनरोत् प्राक्मंभवं यो भुवि । श्रीम
- ९ स्तेडणर्ध्र नाम नृपवरस्तग्मादभृङ्गमित. निर्यं दे-
- १० मपदानि विपयेस्तन्नामसंपादयन् येनारानि पुरं

- ११ च सेडणपुरं श्री सिदिनेरेवरे तत्पुत्रः कुलदीपक
 १२ गुणनिधिः श्री धाडियप्पस्तनः । आसीतदशेषभन
 १३ यशसी श्रीमान् बृहद्भिहमः श्रीराजस्तदनंतरं न.
 १४ रपातिजातो महीमंडनः । अवर्कितस्य बभूव भूनल
 १५ हरिः श्रीविदिगाह्यो नृपः तस्मात् श्रीवरमिहलमः दि.
 १६ तपतिः प्रत्यक्षधर्मभवत् भार्या यस्य च ईसरजत-
 १७ नगा श्रीलस्थियव्याब्दया धर्मत्यागविवेकमुद्रिसगुणा
 १८ धीराष्ट्रूडान्वया या जाता नववालराजसमक्षेय
 १९ (६१) नवयाडारिता । सातगोचतराज्यभारधरणात् रा-
 २० य प्रदाप्याततः ॥ श्रीवेमुक्रमहीपनिः सम
 २१ भयत् यस्यागस्तिट्पताः श्रीभिहमधरा

पत्रा २ रा, याजू पडिली.

- २२ परः समुदितः श्रीमहीवारुवा (नृ) पप्रैत्येक्ये
 २३ निजवंतकीर्ति निर्मलतपा संभूषयन् यादवः
 २४ दक्षोदुक्तमिहंनस्य चरणौ संपूजयन् यो भुवि
 २५ तल्लोडूव सेडण्णन्दु नृपतिजातोऽत्र धर्माधिकः सर्वो
 २६ न्मूलतयाधितान् क्षितिपतीन् निर्मित्य शीयांसेना
 २७ राज्य येन समुदृतं सत्कलं स्वये गते मिन्नमे यद
 २८ त्सूकररुपसाम्यदरिणा लोभप्रयं चाटने ॥ तत्पुत्रो
 २९ नृपतिप्रियकतिलको धीरभवंतीरवो वीरः शूवि-
 ३० पक्षपक्षदलनो राजा इरम्मो गवन् । येन श्रीभुवनक-
 ३१ मूलमाजितं निर्मित्य सप्तायकं राज्यं श्रीपरमार्द्धेने शिति
 ३२ नृने दत्तस्वमेवाकमान् भार्या यस्यागवंधी रक्ष्मि-
 ३३ य भुविस्वर्यं । श्रीयोगस्तेति ये नाम्ना र्शितं भुवनप्रय ॥
 ३४ सदनृपशालातितसंवत्सरसदृष्टोके विनन्याधिने जे-

- ३५ कनोपि । संवत् १०२० बहुधावन संवत्तरान्तप्रतीय
 ३६ वैशाखमासे सोमादिने अमावास्यायां नर्मदायां नर्म-
 ३७ दापुरे श्रीसिद्धेश्वरक्षेत्रे यद्गन्धर्वे कपित्थैव वंशाख व-
 ३८ दि १५ सोमे । अयेह श्रीनर्मदापुरे । समस्तभुवनप्र-
 ३९ य श्रीपूर्ववत्तममहाराजधिराजपरमेश्वर परमभश-
 ४० रवस्त्याश्रयकुलनिलकण्ठयामरणध्रीमन्निभुवन-
 ४१ मान्तेरमाद्रिदेवाधिपयराज्ये । सेउण्देसे । समस्तरा-
 ४२ जावलीविराजितमहर्षिहलेश्वरधी आहमदेनेन
 ४३ पूर्वप्रपातानुगतेन ॥ बरहारविनिर्गत काम्योपगो-

पत्रा २ रा, याजू २ री (पाटीमार्गाल)

- ४४ शान्वशे ताकलशाराप्रसूताय । तस्य सप्तमे पुत्र
 ४५ प । नागणरमाकित् तत्पुत्रः सुदनभट्ट । तस्मान्
 ४६ गोपतिभट्ट । तत्पुत्राय कूरुत्तर्पणाय । यमनिव-
 ४७ मस्ताध्यायध्यानानुष्ठानरताय । प्रिशत्याग्रणसहि
 ४८ ताय भेउण्देसे धीनगर सार्द्धमहध्वजसं-
 ४९ द सगमनेरचतुरासीति मध्ये कौर्णेग्रामः ११-
 ५० दप्रशालनं कृत्वा मौलीवृत्तहृन्मद्वेन परमधे-
 ५१ योमे सगमनपुच्छं दत्त ॥ सृष्टमात्मकुलः सदा-
 ५२ शत्रिणोदयः निधिनिधेपमिरिनहनदीसहितः
 ५३ एतग्रामसीमाया पूर्वेन दुन्दुदेवः आग्नेयां कोर्-
 ५४ चीग्रामः दक्षिणतः मणिर्गवतिग्रामः नैरित्या
 ५५ जुंयंरवेग्रामः । पश्चिमतः वडगर्वग्रामः वायव्य (तः)
 ५६ संयशोग्राम उत्तरतः कपत्थर्वग्रामः इष्टान्या मे

१ कौकणगांव (ता. सगमनेर, जि. अहमदनगर) २ तुपेश्वर नागाये
 देवभाग. ३ कोची ४ मनोन्दी ५ औरवे ६ वडगाव ७ सोमवे ८ कौंड ९ मेडव.

- ५३ पापापाय । एव जथापापेपलक्षित आशोव
 ५८ सातन दत्त ॥ परत्र सबल्यदि०य भूमिदानात्तर न
 ५९ हि तम्मा (त्) सर्वप्रयेत्नेन भूमिदाने प्रपालयन् । गा-
 ६० मान्योय धर्म्यसेतुर्नृपाणा काले काल पालनायो भ-
 ६१ वद्वि । मवानतान् भोगिन पार्थिवदान स्रयो भूया
 ६२ वाचत रामभद्र । मद्धैतमाता परवधजाता
 ६३ य पुण्यवतो मम धर्ममेव प्रपालयिष्यतु नृपा

पत्रा ३ रा

- ६४ स्तु सव कृत्ताजलि स्तानहममवाणि । या
 ६५ नाह दत्तानि पुरा नरन्द्रे क्षानानि धर्माव
 ६६ यस्सस्तराणि । निर्मल्यतु-याणि भवति तानि । का
 ६७ नाम साधु पुनरादत्तति । मयागादावराभगाय
 ६८ यागादिपु दानत यत्पुण्य तत्फल सर्वं भवद्भूमि-
 ६९ प्रपालनात् । बहुभि र्वसुधा भुक्ता रात्रभि सगरादि-
 ७० भि यस्य यस्य यदा भूमि तस्य तस्य तदा वत् स्वद-
 ७१ ता परदत्ता वा यो हरत वसधना पाष्टवपंसहस्राणि
 ७२ विद्याया आयत कृमि । भूमि य प्रतिगृह्णाति यस्तु
 ७३ भूमि प्रयच्छति । उमौ तौ पुण्यमर्माणां नियत स्वर्ध-
 ७४ गामिनौ । न विप विपमित्याहु बह्वस्वविपमुच्यते ॥
 ७५ विपमेकाकिन हति प्रष्टस्वं पुत्रपौत्रिक विध्यटवी-
 ७६ पु तोयामु मुष्टकोटरवासिन । कृष्णसपादि जाय
 ७७ ते मद्वादेयापहारका ॥ अहो राघवरा नेन्द्रसप्तव
 ७८ त्प स्मनोवत् । न शूत न मर्या दष्ट स्वयदत्तापहारक
 ७९ चद्राशच तथा भूमिर्नमधापस्तथावित तारकाशा-
 ८० नलशैव धम्मराजन्तयैवचा निस्स सध्याम्यगो वेदा अ

- ८१ नयस्तु त्रयस्तथा । नहोरात्रं दानस्य एतं धं साक्षिणः
 ८२ स्मृता । यादवान्वयेन श्री श्री आदरमदेवेन कौरणेग्राम सा-
 ८३ सनं दर्तुं पुत्रपौत्रादिभिः पालनीयं ॥ श्रोत्रेदम्मासु
 ८४ सुवर्णजटकेन दातव्यं लि
 ८५ सितं पालरणी श्रीहरिधंद्रेण ॥ मंगलमहाश्रीः

परिशिष्ट (नं. ५)

ठाणे (ऑवळे) येथील ताम्रपट.

शके ११०३ (इ. स. १२६१)

भोम ॥ स्वस्ति श्रीशालिवाहनशके ११९४ अंगिरानामसंवत्सरेआश्विनशुद्ध ५
 चौमासशासनसमति लिख्यते ॥ यथा ॥ पादप्यासमरानिरेद्धविनमपुष्पोमिधः
 समिलत्पत्ताभौधिपयःप्रवादकलनाविप्रस्तविधनया ॥ चंचरीतुरुक्तुकीकृतकुल-
 शालीधरेणयोहिरबभ्यजयतिदानरगतप्रातालय कैलव ॥ १ ॥ मिश्राणस्तुहि-
 मद्रिमौलिविलसगालाभलीलाभुवर्द्धप्रेणनगप्रयीमवतुसकीटावराहोहरिः ॥ यस्या-
 गम्यतिपिणीप्रगमरासाङ्गापित्तसार्ववीनव्योमिदतमभ्रमावुगणितासंदेहमभ्यस्यति
 ॥ २ ॥ आस्तैपयोधिप्रतिमोयदुतावंश प्रतीतोभुवननयेति ॥ यदुद्रवंभूपातिरेनजा-
 तैरमहिपृथ्वीमृगलोचनव ॥ ३ ॥ वंशे तस्मिन्नवनेवनिता मौलिने पश्यरत्नंमातः
 सातयुतिसिनयसाभिहूमःशोणिपाल ॥ अर्थिथेयोमुपवेदपिनोवस्यविद्वेषेभूपाः-
 शोणश्रीकपदाकमलय नेत्यमुर्तपयति ॥ ४ ॥ दिवसतेतत्र चित्रधाम्नीमहीमहो-
 दगुणरत्नसिर्धा ॥ अनतरंभुवळमैकजैत्र श्रीजैत्रपालो नृपतिर्वभूव ॥ ५ ॥
 नृपमापालचूडानणुमणिबिरणोदारवासासिचिरे डकिडरदात्म.प्रायणयदु कुला-
 भोधिनीहारभानु ॥ तत्पुत्रोयत्रावयुमानिधचिवयाचातविद्वेषियोपिदवशुर्थवद्वि-
 प्रगाशननिमिराग सिंघणोभुभरेद ॥ ६ ॥ दिग्गप्रारंभावतुल्यचयवगूनक-

आप सुराग्रधेर्गोसघरपिङ्गोतीधरनिकरोद्भूतभूल्यवितानं ॥ सप्राप्तपुप्रक्रमजलधिषु
 विपदसगराद्भगभाभायस्मिन्नास्तीहृष्टेस्तातिरवनिभृन्नानस्थलेनोत्तलपि ॥ ७ ॥ अज-
 निविजयलक्ष्मीविद्युद्गुल्लासलीलाविलसदक्षिपयोद क्षोणिपालेधकृष्ण ॥ मुकुलय-
 त्तिव नेत्रमस्यदृष्यत्प्रतापसुमाणेररिनुपाणापाणिपङ्कहाणि ॥ ७ ॥ कुर्मोद्गारवर्मा
 तिभ प्रमृमरनि स्वानवाद्यस्वनैर्धनि क्षिप्ततारणागणमहारगेनट्टुद्भट ॥ एत
 श्विगमरातिपद्मलदृशधम्मिरलतोमल्लिङ्गाधश्यल्याकुलरुठरुदलतलापुव्यतिहार
 लज्ज ॥ ९ ॥ मयसप्रीणितैरिदं पदायमरुतागणै ॥ समाहूतद्वक्ष्याम सप्राप्तपुर
 मदिर ॥ १० ॥ शरदमलगराचित्रीसपक्षैयद्योभिभवलितनिलिलाशाचक्रबालो
 नृपाल ॥ नृपकुलकमलौघध्वजनीहारपातास्तदनुतदनुगन्माधामहादेव आसीत्
 ॥ ११ ॥ यत्स्योदार यस्तस्तुपारमहसिप्राप्तादयेसततश्चातासूपलमङ्गायतमरिखालो
 चनध्रेणिमि ॥ चतोमे कुमुदायितदग्मताप्यातायितचार्यिनादारिष्यसमनत
 सुकविनिधचचाकोरायित ॥ १२ ॥ विजित्यपाथानधिमेखलायास्तत्पारिभ्यानि
 खिलसभूप ॥ क्रमेणमुद्रामाजिमापयवस्वर्गप्रयाणाभिमुखोबभूव ॥ १३ ॥ उन्माल
 यदुवशमौक्तिकमणि क्षोर्णद्विनारायणपृथ्वीपालपितामहोनिजभुजप्रकारर्भामादय ॥
 सलन्मालवमेदिनापरिवृढ प्रौढभगवानन-मुनु कृष्णमक्षीपतविजयतेध्रीरामचद्रो
 नृप ॥ १४ ॥ सुरगिरिमधिहृष्टेपूर्वदिवपवताभकलितदिग्दर्शीमुदरयत्रदिशु ॥
 करतिकरसमृद्धिस्वाधर्माबाणवक्तिप्रतिबलतिमिरौष कादिशाकानकाभन् ॥ १५ ॥
 अथस्वरतरप्रतापतनुशोपितारातिनरशयस पत्न्यल ॥ विमलविनगुणमौक्तिकमणि
 श्रेणिसमलकृतदिगगनावलय ॥ १६ ॥ प्रौढरिपूर कपाटयानप्रकान्तेनृसिंहद्वर ॥
 शपरमयनतरलनयनाचलचचराकचुषितमुखाधुव ॥ १७ ॥ स्वभुजसमुपागतेकाण
 वरेभाभिधानसकलगुणानिधानरिपुदनुजवीरनारायण ॥ रायनारायणनिजाधुरवधो-
 रितपितामहरायपितामह ॥ द्वारवतीपरिवृढ ॥ शुभरकुनरदलनरद्वीरव ॥
 तालिगुगसरून्मूलनमत्तदावल ॥ मालप्रदीपशमनप्रलयानिल ॥ दानवगुण
 त्पितकपमहीरुह ॥ इत्यादसमस्तावद्वदालीवरतनमानसकलभूवलयमनुश शनि
 यदुकुलपुमुदचन्द्रेभ्रासमचन्द्रेन्द्रे ॥ तयैतत्रसाक्षवसनिषितगज्यपुराणनावहते

सप्तस्तह्नास्तिपकाध्यक्ष्योनेजगुणमुभयमावुकेभावुकुत्तमस्तकरणाधिपत्यमगविर्वाणे-
 चनिर्जितम्कडिमन्लेमत्रिबूडामणौमुखरत्नरोहणाद्रौदमार्या ॥ धीमद्रीतमगोन
 मदनमणिःश्रीतण्ण, पूर्वजःमर्वायोद्विजगुणवस्तदनुचप्रेम-द्रुशोमूधुगिः ॥ सप्तमूनुः
 धुतिशास्त्रशस्त्रकुशलस्तस्यागम सद्रुणः श्रीमानच्युतनायक समग्रनिभारामचंद्रो-
 दयी ॥ १ ॥ यास्मिन्नयुतनायकेविरचितेप्रौढप्रतापेवरे लावण्याकसि भूरिदात
 रिधराभारतमेवेधसा ॥ सूवं किंपटित, केमेपविहितध्वद सपुरादिनाधितारतन-
 महोमुधैवकिमर्म स्रष्टा कलरमाभुत. ॥ २ ॥ यथमङ्गीकृतामह. ॥ मङ्गलो-
 वमारस्रवद ॥ मङ्गलोकभाडीतडक ॥ पश्चिमरायनिभाडहेविद्वद्भाहे ॥ तेनश्री-
 रामनोपाहितनिमपदर्वभुगतार्कौकणेस्मिन्द्वात्रिंशत्तण्णभ्योनयनिजिसहितोदा-
 यिर्वालाभिधान ॥ ग्रामस्वीयाटधीनत्वधिवचविधिनासासटंमध्यभागेभोज्य स्व-
 रमेतद्विजवरवृषभैराशियोर्मदद्वि ॥ तस्यआषाढा ॥ पूर्वतोदेवश्रीकामेश्वर-
 ग्रामदक्षिणतःशितेनश्वर पश्चिमतोदेवश्रीकोपेश्वरपत्नीर्नामवगाडतरत नाभवजन-
 दाण्वचनुराषाढा स्वसीमापर्यंतरतृणकाण्डेदकापेत सवृक्षमालकुल खारीबोरवेडीस-
 हितोवैलाभिधानोग्राम श्रीअच्युतनायकेनद्वात्रिंशत्तण्णभ्ये दत्त, तेचत्राक्षणा-
 गार्ग्यगोत्रीय त्रिणुशोधितभानुमुनवटक एक ॥ १ ॥ अपरेएकत्रिंशत्तण्णयाका
 एवत्राक्षणा श्रीलक्ष्मीनारायणायद्वात्रिंशत्तण्णभ्ये वटकेष्वेक प्रदत्त ॥ ४

परिशिष्ट (नं. ६)

सिद्धापुर.

(१) श्री (१) नमस्तुगणेशायविचित्रगामरचारवे त्रैलोक्य (२) नगररभ
 मूर्तमायशभवे । (११) धर्म सुस्थिरतामु (३) पैतृजगतामानददायीसदा
 वृद्धिचाभिनवातरेण (४) भजताक्षोपेश्वर स्याभित । स्थानस्वेतिबत

* हा अपूर्ण असून रयाचा एक तुकडा गहनाया राजचिन्हामुळे
 मुबई म्युजियममध्ये पाहिल्यास मिळतो.

मूर्तिर्न च (५) बहुनाकालेन लब्धाधुना श्रीमद्दीमदुदारसारचतुरायुष्मन्महापू-
 (६) रयान् ॥ भूदेवाशौरमृतात्म (त्मा) वृष्टपाप्यायितोयमनवरत्नं (७)
 अंतुरतात्पल्लवतात्कुसुमतुफलतात्सुधर्मंकरपतरुः ॥ (८) स्वति श्री शक्रवर्षे
 ११३६ श्रीमुखसंवत्सरे चैत्रे सूर्यपर्व (वं) णि सोमदि (९) ने श्रीमद्देवागिराव-
 धिष्ठित (तः) समस्तभुवनाधय (यः) श्रीपृथ्वीविलस (मो) महाराजा (१०)
 विराज (जः) परमेश्वर (रो) द्वारवतीपुरवर्धधिश्वर (रो) विष्णुवंशोद्भव
 (वो) (११) यादवकुलकालकाविकास मास्कर (रः) समस्तभ (स्ता for
 स्तभ) रि (१२) रायजगजंपदल्येवगादिसमस्तराजावली समलंकृत (तः) धीम
 (१३) रप्रतापवरुवर्ति धीमदारान् श्रीसिंघणदेवः शासनपर्वण्य- (१४) रछति ।
 यथा । कूटलकृष्णवर्णभोगसीनयोः संगमेमिरिनिदेश (१५) मायेचतिष्ठगानं
 कूटलदामवाडग्रामंसतृक्ष्णालाकुलंक्षेत्रस्थ (१६) सवाटसहितैरनवनिधान
 संयुक्तंचनुरापाटोपेतंस्वसीमापर्यन्त (१७) श्रीमकृष्णवर्णीकुवैणीनदीसंगमात्
 धीमदायस्वयंभुवै (१८) श्रीकोपेश्वर देवायसकलागभोगरंगभोगपरियल
 (क ?) परिपू (१९) रणार्थभट्टविभार्चननिमित्त शासनोदकेनपदत्तवान्
 अस्य (२०) मामस्योत्पन्नद्रव्येण सकलम्यान पतिभिः श्रीमद्देव्य (२१) ये
 सर्व (वं) मणि अंगभोगपूजादिप्रशुतिकं (क) रक्षीयं (॥) अन्यथ (२२)
 जगुलसिरिगुप्पग्रामद्वये यत्पूर्वं (वं) न नियते तदेवशीर्षे (२३) द्वारीकृत्य
 श्रीसिंघणदेव. श्रीकोपेश्वर देवायपदत्तवान् ॥ (२४) आनंदामृतनागरस्य
 भरणं यः पूर्णचंद्रायतेयं कार्प (२५) य्य तमस्ततेश्वहरणे मार्तण्डता डौवते ।
 यथायंहृदयेनिवं (२६) शितहरे. (रिः) क्षीराब्धिनास्पर्षते तस्य श्रीमुग्ध-
 वल्लरी विजयते सिंहा (२७) हृत्पर्वपते ॥ रिपुभूमिपालभालस्थल निहितं
 क्षालयन्तणेषु चक्षुस्ति (२८) यजगल्यत्तिमदायुजप्रवाहतोसौजगदी
 मिहनुपा. ॥ मंगलं ॥

परिशिष्ट (नं. ७)

अण्जूर येथील शिलाशामन.

ओम् ॥ नमोविनायकाय ॥ पादन्वासमरतिरेकविनमत्पृथ्वीमिथ समित्तम्
 प्रांभोविपय प्रवाहफलनाविप्रस्तविश्वप्रया ॥ चंचत्कृतुक्कटुकीकृतकुलक्षोणाधर
 भणयोद्हरवस्यजयनिदानरममप्रातालय केल्य ॥ १ ॥ विभ्राणस्तुहिना
 त्रमौर्लाविलसर्गालाभ्रलीलांमुदष्टाग्रेणमगत्रयीमवतुसकिङ्गावरादेहरि ॥ यस्यां
 गव्यतिथिगिणीप्रसुमरासाक्षाभिसम्प्राणवीनव्योमिद्रतमधमावुक्किङ्गासदेहमयस्याति
 ॥ २ ॥ आस्तेपयोधिप्रनिमोयदनां वरा प्रतातोभुवनत्रयेषि ॥ यदुद्भवभूपति
 रत्नजातैरमडिपृथ्वीगुणलाचनेव ॥ ३ ॥ वरातदिमन्त्रवानवनितामौलिनेपथ्यरत्न
 जात शीतशुतिसितयसाभिरम क्षोणिपाल ॥ अर्धिप्रेणीमुरविपिनोयस्वविद्र
 दिभूपाशाणध्रीक्पदनिमलयनित्यमुत्तसयति ॥ ४ ॥ दिवगततत्रधरिप्र
 धान्निमहीमहीप्रगुणरत्नभिर्धा ॥ अनतरभूवर्ज्यपञ्चमर्धजत्रपालोनपातिष
 भूव ॥ ५ ॥ नमस्मापालवृत्तानुमणिकिरणोदारकानारवीचाक्रोडकिङ्गापदाङ्ग
 प्रधितयदुकुलाभोधिनीहारभानु ॥ तत्पुत्राऽप्यप्रतापशुमणिद्विचयाचान्विद्र
 पियापचक्षुश्चद्विलासाजनतिमिरभर सिषणोभूषणैश्च ॥ ६ ॥ प्रत्यर्धिपार्थिववधू-
 नयनायुपुरे सतिष्ठ्यमानइत्यादवराजचरा ॥ अशुचिक्लक्यतिस्मजगप्रवीरेयास्मि
 न्मुखाभ्रभरसारालिनासातिश्मो ॥ ७ ॥ भिन्नवैरिकारिबुभमौष्टिः सततरणभूव
 विभूषयन् ॥ सिद्धदुदितविक्रम स्वययधकासनेजगामसाधक ॥ ८ ॥ गतेत्रि
 दशसुदरापरिचरकटाक्षष्टाऽरलासरसपात्रता महतिनप्रपृथ्वीपता ॥ अनगरिपुता
 खरस्फुरदमदाकिनीपवित्रचरित धितरननिजत्रपाल पति ॥ ९ ॥ अजनिविजय
 लक्ष्मीविद्युदुत्तासलीलाविलसदसिपयोद क्षोणिपालोऽहृष्ण ॥ मुकुटयति विविध
 यरयहस्यप्रतापशुमणिररिनुपणांपाणिपकेरुहाणि ॥ १० ॥ कुभीद्वारवगीतिमि प्रम-
 मरेर्नि साणवाशस्वनैयत्रिष्टितारणागणमहारगेनयुगल ॥ एतद्विप्रमरति-
 प मन्त्रसाधाम्भिलते मन्त्रिष्ठाभ्रदय यावुक्कटनदलनगुप्त्यं तहारसत्र ॥ ११ ॥

नारदमलमराचिधासपत्नैर्यशोभिर्धवलितनिखिलाशाचरुकालोनृपाल ॥ नृपकुल
 कमलैपप्यत्तनीहारपातस्तदनुतदनुबन्माश्रीमहादेवआसित ॥ १२ ॥ उन्मा
 लचदुवशमौफिमणि क्षौणद्रनारायण पृथ्वीपालपितामहोनिजभुजप्राकारभीमा
 दयाः खेलन्मालवमेदिनीपरिवृद्धप्रौढेमपचावन सूनु कृष्णमहीपतेर्विजयते
 श्रीरामचद्रोनृप ॥ १३ ॥ बभ्रामनक्तापिमुञ्चचलापिचिभुजेयस्यकृताधिवाद्य ॥
 देयूराचद्रानुरकोदिभिप्रपदाराविदेवसदाबयभी ॥ १४ ॥ स्वस्ति श्री शालिवहान
 शके १२१२ विरोधि सवत्सरे वैशाख शुद्ध पौर्णमास्याभौम ॥ अघेद्वारवती-
 पुरवरार्थीश्वरयादवकुलकमलकलिकाविकासमारकरायनारायण इत्यादिकसमस्त-
 राजावलीसमलकृतमहाराजाधिरानर्पाडप्रतापचक्रमर्ताश्रीरामचद्रदवविषयोदयेतत्पा
 दपञ्चोपजीविनं महान्गात्येएकदेव पडिते कोशधिपतांवागदेवेइत्यादिआकारणादि
 पुण्यतस्मिनकालप्रवर्तमानरुति ॥ आसिद्धरद्वामकुलप्रद १ श्रीपञ्चनाम पृथिवी
 दिवाँका आच रविशदिनयैर्धरि-यायेनार्जित सिंपणभूमिपाल ॥ १ ॥ तस्माद-
 मृतसूर्यद्वोदयाद् श्रीयामिदेव फालिकल्पवध ॥ यद्दानमात्तायकवीं द्रव्यैरासा-
 दताभूपतिभोग्यभोगा ॥ २ ॥ तस्मादाविरभूदर्थक्षमद्वयश्रीशूरोनात्मजात-
 क्षारोद्वादिवचद्रमागे रमुतानायादवस्रैवाभित् ॥ विष्णोर्नाभिवरोदहादिवविधारा
 मारघृणाकुलात्श्रीकृष्ण करवाल खीडतिरपुत्रमापालमुदायुग ॥ ३ ॥ स्थितिधते-
 रस्मीर्वपुधिवदनेशीताकिरण सुयानेनेपाणीमुरतदददग्रक्षिपिविष ॥ भुजशार्थिङ्गण
 क्षि तिपातिलकस्य स्फुटममुविनिर्मातुमन्येजलधिरेमेरेरेपमधित ॥ ४ ॥ सहस्रैर्येक-
 निधि प्रनैतिरचनाचातुर्यमुद्रावधि कृत्याकामकलेवरप्रतिनिधिर्भययायोनिध ॥
 प्रालेयागुविशुद्धभूरिगुणधातुतेस्त्वयसि द्वाधनायकृष्णकलानिधि पृथुवृपापीयूषवारी
 निधि ॥ ५ ॥ श्रीरामानुज्यासकलकंक्षणधरामडलमनुशासताश्रीकृष्णदवन ॥
 श्रीरामचद्रदेवस्वआपुरारोभ्येष्टय भिकृष्यर्थयत्पारिदास्तरयेभ्य नानासाखाध्यायि-
 भ्य नानार्गैर्भ्योप्राङ्ग्रेभ्य ॥ खापणवराजसिबधअणजोरग्राम पद्मीसहित
 सधोगापर्यंत तृणकाष्ठोदकोपत सवृक्षमालाकुल निधिनिक्षेपसहित चतुराघाटोपेत
 दिरण्योदवपूर्वकप्रदत्त पूर्वतोऽनदीदक्षिणतःपिनदीधिमग्रोपिनदीउत्तरतःधर्मिष्ण-
 म इमानिचतुराघाटवानिपेतैव्राह्मण दामोदरधर्मिहोदीमहाभट्टस्यपुत्र नादयपगो

श्रीएक ॥ १ ॥ अपरेणैकैश्चत्वारिंशत्संख्याकाः एते चत्वारिंशत्तद्वाङ्मनतदेतैः
 वासान्वयबन्धुभिः भुञ्जतांभुजापयतां ॥ येनापिपरिबंधाननार्यः ॥ उत्तंच
 मुनिभिः ॥ बहुभिर्वसुधामुक्तराशभिःसगरादिभि ॥ यस्ययस्ययदाभूमिम्नस्व-
 तस्यतदाफलं ॥ १ ॥ साक्षाद्दानंनिरायासंसायासंदायपालनं ॥ अतएवपयः प्राहु-
 र्दानाद्भयोनुपालनं ॥ २ ॥ दत्त्वाभूमिमाग्रेण पार्थिवेद्रान्भूयोभूयोयाचंतराम-
 भद्रः ॥ सामान्योयंभर्मेसेतुर्नृपाणांकारेकालेपालनीयोभवाद्भिः ॥ ३ ॥ इहहिअल-
 दलाकाचंचलेजीवलोकेतृणमिवलघुसरेसर्वतस्तार सार्वये ॥ अपहरतुदुरासः शात-
 न्नद्रक्षणानानरकगहनगर्तावर्तपातोऽसुकोयः ॥ ४ ॥ अमेरपत्वंप्रथमंमुवर्णभूर्व-
 णसंसूर्यमुताव्यवायः । लोहप्रयंतेनभवेद्विदसंयः काचर्नगाचमहोवदद्यात् ॥ ५ ॥
 यावैतेमरस्यमूलानिगोरोमणिचसर्वशः ॥ नरस्तावैतवर्षाणिसूर्यलोकेभ्रमद्वायंते ॥ ६ ॥
 आस्फोटयंतिपितर प्रवर्तातिपितामहा ॥ भूमिदोस्मत्पुलेजात् स्वकुलंतारयिष्यति
 ॥ ७ ॥ स्वदत्तापरदत्तावायोहरेस्तुवसुंधरा ॥ विगमासष्टमिमुंस्त्वापितृभि सहमज्जति
 ॥ ८ ॥ श्रीकान्हरदेवानुत्तशालिखितपडिनमाधेवनन्युनाक्षरमधिकाक्षरतस्सर्वप्रमाण-
 मिति । मगलमहाश्रीः ॥

परिशिष्ट (नं. ८).

वसईचा ताम्रपट.

नाशिक शिष्टांतील चिंचोळीगांव सधंदेयाचार्यास दान दिला.

शके ९९१ इ स १०६९.

पन्ना पहिला.

- (१) उं स्थिति जयोन्मुदयल । त्रिलोकये ससृजति भगवोन्पमाहारम्य-
 तेजाधित्तराध्य परमतपसां
- (२) योगिना ध्यायता य । अग्रत्यक्षं भवति विद्युधानामपि प्रायसोसौ देवः
 शोचं यदुपतिपतेः मंवरः

- (३) सं करोतु ॥ १ ॥ अक्षो ग्यात दृष्टप्रहारनृपते श्रीशिशुहः स हित्वा
यातो निजवसमे खर-
- (४) तनुदोरावतीपत्तनात् । संप्राप्ते रिपुहस्तिपक्षिशिरसा सन्तेदमेदे दृष्ट-
चदादिलपुरं प्रसिद्धयन्-
- (५) रोष्ट्राक्षसंभव यो भुवि ॥ २ ॥ श्रीमत्सेङ्गचंद्रनामनृपवर स्तस्माद्विभू-
मिष नित्यं देसपदातिविषये
- (६) सप्ताम संपादयन् । येनाकागी पुरं च सेउणपुरं श्रीसिदिनेरेवरे तत्पुन
कुलदीपको गुणनिधि
- (७) श्रीद्विडियप्पत्ततः ॥ ३ ॥ आसीत्सत्तदशेषभूतेलससि श्रीमान्बृहद्भिलम
श्रीराजस्तदनन्तरं नग-
- (८) पतिर्जातो महिमण्डन । आर्षाक्तस्य समूह भूतलद्वारि श्रीविगायौ
नृप तस्मादश्रीवर मि-
- (९) हगक्षितिपतेः प्रत्यक्षधर्माभयत् ॥ ४ ॥ भार्या यस्य च सशरावतमया
श्रीलक्ष्मियव्वाहया
- (१०) धर्मत्यागविवेकशुद्धिमगुणा राष्ट्रकुगन्वया । या जातानवबालनागसमये
यदन्वयाधारिता
- (११) सप्तागोदतराज्यभारधरणाद्रायनयार्धा दन ॥ ५ ॥ चालुक्यान्वय-
मण्डलीकृतिलकारश्री गो-
- (१२) गिराजकरादुत्पन्ना दुहितानयाद्रुणवती धाम्ना पुल्लोभिता । हरित-
वत वेधसा प्रवटित साम-
- (१३) न्तरन्नायसा धीनादयलदेवि नाम सुमगा श्रीपद्मराज्ञी सदा ॥ ६ ॥
श्रीतेसुकमहिपति समभवत्-
- (१४) स्यागच्छिष्टा तत श्रीभिष्टमधराधर. समुदित [] श्रीमण्डलीकादयया ।
त्रैलोक्ये निजवशका-
- (१५) सि निर्मलतया संभूययन्यादवो दशोदाकृति गद्गस्य चरणौ

पञ्चा दुसरा, (पहिली याजू).

- (१६) संयुज्यन्भूतले ॥ ७ ॥ देहं प्रवलाभिघातनि हनोः समामतामेग मो.
सक श्वा ह्यमलदेवनृपते
- (१७) प्रौढाककारेणहि । सस्वन्न व्यमुचक्रवर्तिपदकालंकारिणा राजसु संसार-
स्थितिभातरेन गुणिना
- (१८) तेनोद्भवद्वार्मिणा ॥ ८ ॥ यस्यार्धांगनिपत्त मुंदरतनुः प्रचक्षलक्ष्मीगुणा
हाम्मा श्रीजयसिंहदेवदु-
- (१९) हिता श्रीअव्यसदेवी सती । या चाग्राहवमलदेवभग्नौ चालुशयवंम न्वया
श्रेठा कायविसेपकार-
- (२०) णपदे सद्धर्मपरनी क्षितौ ॥ ९ ॥ तद्गवो द्रवतेउगमुनृपतिर्वातोत्र
धर्मोधिष सभ्यांभूवत्या-
- (२१) धितान्क्षितिपदांनिर्दिष्टय सौम्यानिना । राज्य येन समुद्रुत सतिक्लं स्वर्ग
गते भिल्ले यद्वत्सु-
- (२२) कररूपसाम्यहरिणा लोकत्रय नोदृत ॥ १० ॥ योप्रान्दये यमनियमस्वा-
ध्यायध्यानानुष्ठानरतपरम
- (२३) सैव श्रीसोमदेव आचार्योः तस्य भित्त्या परमगुरुभक्तिमंयता अनेकशि-
वागमतीत्त्वज्ञा सद्द-
- (२४) शास्त्रविचारदा टीक्षापरोक्षार्शनसमर्थाः श्रीम-सर्वदेवाचार्या रामगुरो
तम्य सकसवत्
- (२५) एकनवत्यधिकनवसतेषु सवत् १९१ सौम्यसवत्सरीय धावणमुदि वतु-
र्देस्य गुरुदिने राज-
- (२६) गुरोर्भागित्वगुरुदक्षिणायो पादप्रक्षालनावादि० कृत्वा श्रीसेउणचंद्रमहा-
मण्डलेस्वरेण अति-
- (२७) भक्तितत्परेण महाप्रबलदण्डनायकः श्रीधर । महामान्य श्रीवासुदेवैव ।
महाप्रधाननायकश्रीभ-
- (२८) भियाक । संघेदिप्रार्थनायक पत्तलकरणी श्रीभरवैद्यानायक । रा-

पञ्च दुसरा, (दुसरा)

- (२९) जंघ्यक्षत्रीआपैयाक । महत्तमधी-वामादित्वा मालिकुतहस्तद्वयेन सह
सद्भिर्धर्मोपप्रेरकं सतत
- (३०) सकलपरिप्रशविदित सिद्धिआमद्वादके विबुलिग्राम प्रदत्त तस्य च
आघातानि पूर्वदिग्भागे
- (३१) डोंगरदत्त । आग्रया डोंगरसत्कउत्तरपालायप्रवह । दक्षिणे विचाला-
नामतडाग । मङ्गरिप्रत्ये
- (३२) बडाम्भामम पूर्वतो डोंगरदत्त । पश्चिमे तल्लुत्रीपर्यन्त । वायव्या
तलाउलेच । उत्तरतो सिं-
- (३३) सिमानायडोंगरदन्त तथा वटवकुल । ईशान्यां महय ग्रामायनीगुहा
यालानाम तडागं तय
- (३४) सर्व । इत्यष्टमिपेक्षित मवृक्षमालाकुल स्वसामापर्यन्त एकपुत्र-
णोदक समस्तद्रव्योपायस-
- (३५) मन्वित स्वचक्रपरचक्रान्वित । वतुलादिद्रव्यापक्षयायुःप्रवादिविवर्जित
अकरवातोत्तर सव-
- (३६) भौगसमन्वित फतिपात्रनयि सामान्याय धम्म सेतुनेपाणा कालेकाले
पालनयो भवति । स-
- (३७) कौण्येताम्भविन पश्चिमेन्द्रा भूषोग्रया वाचने राममद ॥ मद्रसजा व
परवसया ये पुण्य-
- (३८) वतो मम धर्ममेव । प्रपालनेष्यति शृणारतु सने कृताजलि सादरमाह
सर्व्व ॥ यानीह दत्ता-
- (३९) नि पुरा नरेन्द्रैर्दानानि धर्मार्थयसस्काराणि । निर्माल्यतुल्यानि भवति
तानि केनाम साधु
- (४०) पुनराददाति ॥ बहुभिर्बलुधा भुक्ता राजभि सपरादनि यस्य यस्य
यदा भूमितस्य स्तस्य तदा

(४१) फलं ॥ गयागोदावरोगंग प्रया [गा] दिपु दानतः । यत्फलं तत्फलं सर्वं भवेत् । भूमिप्रपालनात् ॥

(४२) परञ्च संव

(४३) लं दिव्यं भूमिदानात्परं नहि । तस्मात्सर्वीदरेणैव भूमिदानं प्रपालयत् ॥

पत्रा तिसरा.

(ह्या पत्रात दानार्थं महात्म्य वर्णिते आह. ऐतिहासिक माहिती विलुप्त नाहीं.)

.....

(५४) समाप्तं ॥ पातलकरणौ भरथनाथक प्रतिहस्तक त्रैकरयेण लिखितं । स्तंभ्युत्तः शैलारेयानैयकन

(५५) पठितं ॥ मंगलं महाश्रीं ॥

परिशिष्ट (नं. १).

पंढरपूर येथील श्रीविठ्ठलमंदिरांत असलेला ८४ श्रीचा
शिलालेख.

शके ११९५ ते ११९८.

१
२
३
४

देवटल्या वर्गणादाराची नावे

प्रशस्तिपर खंडक

मयव्या

पुढाव्यांचे नांव- रफाता	पुढारी
१	२	३	४	५	६	७	८

- (१) ++ रूपवाडि लाखणनायके द। १ ग ++ दे ३० मारनिमाळगोडी
द। ग १ + + + + + + + + कुमारे वर्णजे दत्त ग १ देव
दांडा १ पु०

- (२)३ मनुर्वानिन्यमरोपमिद्विधुवैः भूत्या विष्टं परं
 श्रीपतिं कमलेश्वरं मुरगैर्वायं मुदा वामलं ।
 पीत्यै भक्तजनैर्भुजं पुनरिमानंदांशुपूजैर्वा
 वंदे मंदलं मुदा घनतिलं भक्तानुर्वा श्रीविष्टं ॥

- (३) स्वास्ति श्री गुरु ११९५ भोग्य गंगामेरे फागनिपुर भाविष्टलं
 रायागि तिरागिति पुनं दाडे आनंदं चान्दवेआ नाना भक्तिमा
 तिगा दत्त पैवाचा गिवर ॥

शकाना पहिल्या.

- (४) मालि घामंआ दत्त पाते पैकु ॥
 (५) १ श्रीपतिदे शाके दत्त ग० १ देव दा० पुले १०० घा०
 (६) १ माधोळि बाबा मेणवे दत्त ग० १ देव दा १ पु. + + घा १
 (७) १ गगाधर नायके दत्त ग० १ देव दा १ पु० घा०
 (८) १ विजापुर गौड-बाहुवा द० ग० १ देव दा० पुले० घा १
 (९) १ माहूय नामदेवे द० ग १ देव दा १ सेयत घा १
 (१०) १ कोरणा नैमवेदेवे द० ग १ देव दा० १ पु० घा०
 (११) १ तळाघा अर्देते द० ग १ देव दा १
 (१२) १ मांडवाई दामोदर भटी द० ग २ घा०
 (१३) १ गादादेवपटिनी द० ग १ देव दा २
 (१४) १ मुद्रहस्त सोमनाथे द० ग १ देव दा तुल घा १
 (१५) १ पुंभमूर्ति रुपदेवे द० ग १ देव दा १ तुल घा १
 (१६) १ तथा सेमुर्वल भूमिदेवे द० ग १ देव दा १ तुल घा १
 (१७) १ चामरगाचा जोर्झन नावे द० ग २ देव दा २ घा०
 (१८) १ विद्याधर सरस्वति भटी द० ग १ देव दा १ घा०
 (१९) १ सहादेवी द० ग १ देव दा० पुले २५
 (२०) १ विठनायकी विनायकी देवदाई द० ग १ देव दा० पुले २५
 (२१) १ कविठलीये मेता १ (द०) ग देव दा १

- (२२) १ रामेर्ग बान्ह नावक द । सेताभो देव दा २
- (२३) १ मिरिकाम भत्ताव (द ।) य २ देव दा ६ वी०
- (२४) १ छ आठुरावाडि सौईदे ३० पटि—
- (२५) १ त मालि रापो द ग १ द० तु वी १
- (२६) १ भाव सवछर जेष्टमासे
- (२७) १ आवडा चाईदेव दत्ता ग ४ दय दा १८
- (२८) १ आवेभारा दाड पडीतु ग १ दाड ३ कु २२
- (२९) १ चादार रामन साव-दाग्री ग २ दाड १ अहे १८
- (३०) श्रीविठलाचा फलखड आ दामो + यरे द । प्रा १० द कु १
- (३१) सनु ११९८ धाता सवत्सरे भाग वदि ३ दृष साडपी—
- (३२) फार हैमाडी पटातीं बामना दत्त ग देव दाड १
- (३३) स्वस्ति श्री सकु ११९९ ईस्वर रावछर मार्गभिर मुदि १५ मजे ॥
ध - विठलदेवराया—
- (३४) सि पाडरी-फड-मुख्य समताभाग जाचदार्च श्री—जादवनाराण
प्रि द—प्रता—
- (३५) प—चक्रवति श्रीरामचंद्रदेवराए द । + + श्रीसर्वाधिकारी श्रीविठल-
- (३६) लदेवा मेहन ग क्षेर बलदेव बायनें पाव भहूमादत्त=श्रीमगन्महाश्री
- (३७) नावेकारे किणदेवे द । ग १ दे । पुले ३०
- (३८) भावसवत्सरे आस्थिन मुष १ रवा श्रीविठ—
- (३९) लदेवरायाति आपतिदेवे वकिवेकार—
- (४०) ये हस्तोदक करनु वगुनि ग ५ महा—
- (४१) जना ग ५ ऐवे वकिवेकारक म ग द—
- (४२) स आचत्रार्क हस्तोदकृत
- (४३) श्रीसकु ११९८ धातासवत्सरे चइन मुष १५
- (४४) सोमे हावुगत मलदेव द । ग १ आवेदार्च

- (४५) नममाने ललाम + + + + + + + +
 (४६) नमेह द। + + + + + + मुन्गीन वीम—
 (४७) र १ चंद्रक
 (४८) गंगवी रामपुरी वेशवगुन भाववदेवे
 (४९) दत्त ग १ दे। फुल्ल २५

रकाना दुमरा.

- (५०) पाशोलामानामुन राधेण दन पाते गुरु
 (५१) १ भगवतिदे पायरे दत्ता ग० देव दा १
 (५२) १ गंगाधर नायक दत्ता ग० देव दा १
 (५३) १ लंनुमेठि दत्ता ग १ देव दा १
 (५४) १ गणपति नायक दत्ता ग १ दे। दा १
 (५५) १ रविलेन्द्र गुप्तेन द। ग १ दे। दा १
 (५६) १ पटण त्यागदेवे द। ग १ दे। दा १
 (५७) १ कैटीन हेमडिपिडिने द। (ग) १ दे दा १
 (५८) १ तथा मिहरे (मर) देवे द। १ दे दा १
 (५९) १ भिधनायके द। ग १ दे दा १
 (६०) १ मल्लिवा तपोसाले द। ग १ दे। दा १
 (६१) १ लंममार्ग निचंदे ग १ ग १ दे। दा १
 (६२) १ छालिने यादो दे। ग १ दे। दा १
 (६३) १ इस्वरस्वामी पति ग १ दे३ दे। फुल्ल ५००
 (६४) १ भावडे रासपीडि द। ग १ दे। दा १
 (६५) १ आंधोलि जेनाविमार्ग द। ग १ दे। दा १
 (६६) १ दाधिद पदुमे द। ग १०१ दे। दा १
 (६७) १ पुराणिक हायोनाहया ग० ॥ दे। सेव वी १ तु वी १
 (६८) श्री छट ११९८ याता मार्गसिं थपुल ५
 (६९) १ रवी श्रीविठ्ठलावा अर्थे द। दत्ता १ ग ॥

- (७०) १ सुहृदें वाउदेवे वाजतनेये हुतें भंगदेव—
 (७१) १ सुने दत्त माळा पाच धट मयाण १
 (७२) १ ईश्वरदेवाचा ग १ दडा १ ऐतरो
 (७३) लघुविदेवाचा ग १ दंडा वे + ता
 (७४) माईदेव.चा ग १ दडा १ लघुमा
 (७५) १ आपदे पावीपोता रणेरा घोडा ग १॥ दाडा १
 (७६) १ श्रीसिधनाथा बोले नित्य सार्ता
 (७७) पा० ॥ गोधूमा पा० १ तूपा० + हे पडि
 (७८) फोटारि ठाकरो सेयासे
 (७९) श्रीविठलाची भाण
 (८०) १ पुरुषोत्तम पटिति ग १ पाठोला रामो दत्त ग १
 (८१) आवदार्क दयदाडा १ आहवे फुला
 (८२) १ माईदे ७० व'ईअ' दत्त ग १ दे० फु ४०
 (८३) १ गोइददेवे दत्त ग १ दे० फु० ४०
 (८४) १ छेउल माईदेवे दत्त ग १ दे० दाडा १

रफाना तिसरा

- (८५) + + + + + दत्त पैकु
 (८६) १ श्रीपतिदे गायके द । ग २ फुलें च १
 (८७) १ गंगाधर नायके द । ग १ दे । दाट १
 (८८) १ वासठ नायके द । ग १ दे । दा १
 (८९) १ देवेरु हलिके द । ग १ दे । दा १
 (९०) १ एसरे नरहरिण द । ग १ दे । दा १
 (९०) १ सिर्वण द । ग १ दे । दा १
 (९१) १ पुजापुर सानुबाहूण द । ग १ द । दा १
 (९२) १ तेलग विष्णुसामे द । ग १ दे । दा १
 (९२) १ सावे घोपेसेत्री द । ग १ दे । दा १

- (९३) १ श्रीमती अमदेवगणेन (द ।) ग १ दे । दा १
 (९४) १ पैठण चांगदेवें द । ग १ दे । ग १
 (९५) १ बोहोर हेमाद्रि पटि पंडि ग १ दि दा १
 (९६) १ चंतिनाल नारणना द । ग १ दे । दा १
 (९७) (१) चागण माइनायकें द । ग १ दे । दा १
 (९८) (१) अजुनभटी द । ग १ दे । दा १
 (९९) (१) जैगवल निरुदेवी द । ग० । दे । तु वां १
 (१००) (१) गमेस्वरभटी द । ग० । दे । वां १
 (१०१) स्वस्ति श्री मकु ११९८ भाता सेवतरे ।
 (१०२) असवत सुध १० मुके वायतु सग
 (१०३) हर्ताकसीएं
 (१०४) द (। ग) १ तथाच पुण्यं जपुद३ ताहे धी—
 (१०५) विठलदेवरायास वप्रेप्रतिवर्दी
 (१०६) देआ पुण्यातमाला १ मापेता
 (१०७) दल ग १ मेनेडा + कर महागना
 (१०८) ग १ पाकैर गकणे द । १ एक—
 (१०९) कुभ दिणुभटी ग १ रसमाति
 (११०) बावकें ग १ मुदहस्व सेगर्द—
 (१११) आ ग १ विपत्तता ग १ भैरव—
 (११२) देव चागप्रभा ग १ एवेग १०॥
 (११३) ६ आर्चशुद्ध देवा ॥
 (११४) १ पुरयोत्तम पीडता विन्यावपी बीत—
 (११५) इया मानो दता दे । ग १ आर्च—
 (११६) शर्क देआ दाम १ अहे पुर्क
 (११७) १ मरीनासेआ सहदेव

- (११८) लघुमीदेवाचीआ + सीरे
 (११९) उघाडआ द। ग १ दे से बी १
 (१२०) तथाचा आप्यदक वेसु—
 (१२१) बाह ॥ द। ग १ दे० से
 (१२२) वा १
 (१२३) १ केतीर प्रस विठलदासे द
 (१२४) मालीमालासि ग १ दाबा १
 (१२५) १ वैजाहसि श्रीविठला रा—
 (१२५) यासी आचंद्रार्क व—
 (१२६) लावेआ दत्त ग १ माले
 (१२७) आ

रकाना चौथा.

- (१२८) १ जाठौमामुन राधा ग २ दत्त पंकु
 (१२९) १ बाखे नायके द। ग २ दे० दा २
 (१३०) १ मंगधर नायके द। ग १ दे। दा १
 (१३१) १ अंधोलि यत्रवेसि द। ग २ दे। दा २
 (१३२) १ पैठण बांगदेवे द। ग १ दे। दा १
 (१३३) १ त्रिवरुस गोविंदे द। ग १ दे। दा १
 (१३४) १ एकुंड पुलेन द। ग १ दे। दा १
 (१३५) १ तंवरखेड भाहूदे द। ग १ दे। दा १
 (१३६) १ ताटावाभ लोलभदेव (द।) ग २ दे। दा २
 (१३७) १ कोकणा भाहादेवे द। ग १ दे। दा १
 (१३८) १ महादेवभटी द। ग १ दे। दा १
 (१३९) १ श्रीपतिदण्णायके द। ग १ दे। कुत्ते १००
 (१४०) भावसंवत्सरे व्यापाड भासे + + द
 (१४१) ह्मदेवमुत तारदेवे दत्त ग १॥ दे। दा १

- (१४२) गिरिपंडित विद्वत् पंडित
 (१४३) १ पुष्पोत्तम नायकें द। ग १॥ दे। दां १
 (१४४) १ बैराग दाढीनायकें (द।) ग १॥ दे। दां १
 (१४५) १ तथा चा दे + देवें द। ग १ । दे। दा १
 (१४६) १ वक्रिकाहवा द। ग १ फु २२
 (१४७) १ मलिमालो दत्त येकु ॥ करणिक
 (१४८) १ गिरिपंडितों पदुमाईया ग १ दे। दा १
 (१४९) १ रामनदेवा लतवीदेवें द। ग १ दे। दा १
 (१५०) १ विजापुर (२) एकदेवें द। ग १ दे। दा १
 (१५१) १ श्रीरतिदे नायकें द। ग २ दे। फ २००
 (१५२) १ मागरसे करणीक द। ग १ दे। दां १
 (१५३) १ + कुनु पंडितकें द। ग १ दे। दां १
 (१५४) १ विजापुर बलिदेवपंडितें ग १ दे। दा १
 (१५५) १ लो + + + पंडितों द। ग १ दे। दां १
 (१५६) १ गजमाच गियासि गी द। ग १ दे। दा १
 (१५७) १ कोंकणा गणपतिभटी (द।) ग १ दे। दां १
 (१५८) १ केपदे पंडितें द। ग १ दे। दां १
 (१५९) १ मनुब नायकें द। ग १ दे। दा १
 (१६०) १ पाडिवार बुद्रभिदकें द। ग १ ॥ दे। फु १००
 (१६१) १ माहूदेवी विठेकिलपुर द। ग १॥ दे। दां १ वी १
 (१६२) १ भाचोले विरमदेवें द। ग १ दे। दां १
 (१६३) १ नारण नायकें द। ग १ दे। दां १
 (१६४) १ गमरखा सेनब आदेए ग १ दे। दा १०
 (१६५) १ विजापुर टाभिदेव पंडितें ग १ दे। दां १
 (१६६) १ दोषीवा महादेवें द। ग १ दे। वी १

- (१६७) १ गार्दवी राजाभिर्गण्ड द । ग १ दे । दा १
 (१६८) १ गार्दवीभाई चेपिण्णदेठ ठकु—
 (१६९) कामुण्हाहू द । ग १ तस्य दांठ
 (१७०) देवा ॥ वरानाफ ॥ १

रकाना पांचवा.

- (१७१) १ जाठी आमुन मैना दत्त पैकु
 (१७२) १ रहु पारसकें द । ग २ दे । दा २
 (१७३) १ कौकणा महुसुदेव द । ग १ दे । दा १
 (१७४) १ लेवगीदासी दत्त ग १ दे । दा १
 (१७५) १ कानौआ दत्त ग १ देय दा १
 (१७६) १ महादेवभट्टि ग १ दे दा १
 (१७७) १ शोकरनरा महाजनी १ दे । दा १
 (१७८) १ कालिद शाखतमालोन ग १ दे । दा १
 (१७९) १ कौकण स्तुद्रस द । ग १ दे । दा १
 (१८०) १ माहादेव लपुवाया ग २ कु ४० बी २
 (१८१) १ कादप भापणे द । ग दे । दा १
 (१८२) १ महदेव पंडितें द । ग १ दे । दा १
 (१८३) १ बोडवंम भणों ग १ दे । दा १
 (१८४) १ मुन्देद३० लपुवा ग २ दे । दा १ तु बी १
 (१८५) १ हंसाल लपुमीए द । ग १ दे । दा १
 (१८६) १ इंधर स्व + मि द । ग १ दे दा १
 (१८७) १ भिमुदेव पडिति द । ग १ दे । दा १
 (१८८) १ कालरों द । ग १ दे । बी १ कु ५०
 (१८९) १ मौलि बेमुनायकें द । ग १ दे । दा १
 (१९०) १ बामुरसाचा सेणर्क पितें ग १ दे । दा १

- (१९१) १ पुनारिणीदासं द । ग १ दे । दा १
 (१९२) १ दअरपेति द । ग १ दे । कुल्ले १००
 (१९३) १ अदग्गया द । ग १ दे । कुल्ले १०१
 (१९४) १ मेरया धीसस्तु द । ग १ दे । तु यो १
 (१९५) १ पुनचाति भयदि द । ग १ दे । दाडा १
 (१९६) १ दल्ले सिबदेवे दत्त ग १ दे । दाडा १
 (१९७) १ भिगीआर हत्तिदवे द । ग १ तु यो २
 (१९८) १ धाधासवत्तरे पोप यदि ३० के—
 (१९९) १ गलुपदिदि द । ग ११ सि १ दे । दा १
 (२००) १ यले आगस्तादवे पुत्र १
 (२०१) १ स्वस्ति धी सकु ११९८ ध (१) ता अपद सुध ११
 (२०२) १ भौमे । देवि ललुगदे दत्त ग
 (२०३) १ । तुलसी धीसर १
 (२०४) १ क्तुमुटेन द । ग १ दे । दा १
 (२०५) १ मारिमालोवा पैवु १
 (२०६) १ रागभीज्यनी नारायण धी कु—
 (२०७) १ परदेवनायके द । ग १ दाडा १
 (२०८) १ धीसकु ११९८ नये आयात् बहुल ११ गु—
 (२०९) १ री धीबिदलराया धीपत्त द । ग १ पुत्र १
 (२१०) १ ललनायके सेवति २५ तुलसी धीसर १
 (२११) १ दत्त ग १ होण १॥॥ मालि
 (२१२) १ आचद्राय ईस्वर सवत्तरे धा—
 (२१३) १ सिक मुधी १२
 (२१४) १ लाहीलिदि द—
 (२१५) १ दत्त ग १ दे । दा १

रक्ताना सह्यावा.

- (२१६) १ सेंडा सेहैया दत्त पैकु
 (२१७) १ सागाणदेव ग १ देवदादा १
 (२१८) १ श्रीपतिदे णायकें द । ग २॥ दे । कळें २५०
 (२१९) १ गंगाधर नायकें द । ग ४ दे । फु ४ (००)
 (२२०) १ कोंकणें विष्णुभट्टें द । ग १ दे । दा १
 (२२१) १ बाभ्रिदेवे द । ग १॥ दे । दा १ ह वी १
 (२२२) १ मादजा द । ग १ दे । दा १
 (२२३) १ हेआभपोदि द । ग १ दे । दा १
 (२२४) १ मेहकर नागणें द । ग १ ॥ दे । दा० पु० १०
 (२२५) १ मल्लसगुदल्लिगैयें ग १ दे । दा १
 (२२६) १ तथा वामणें द । ग १ दे । दा १
 (२२७) १ शानरसा विकरकें द । ग १ दे । दा १
 (२२८) १ बालेपाद्रि केतुगैडे द । ग १ दे । दा १
 (२२९) १ बायोली बोलरे द । ग १ दे । दा १
 (२३०) १ पेत + + कुर्क द । ग १ दे । दा १
 (२३१) १ भमतिज २ द । ग २ दे । दा २
 (२३२) १ भावसंवत्सरे चैन सुदि १५ रवौ
 (२३३) १ उभेमागी तिगवदेवें द । ग १ दे । दा १
 (२३४) १ वणखेड महादेवपडिति द । ग १ दे । दा १
 (२३५) १ भावसंवत्सरे व्यास्विन सुदि रवौ
 (२३६) १ मनुष्यनायकें द । ग १ दे । दादा १
 (२३७) १ साहोये फुदचीढभट्टि द । ग १ दे । दा १
 (२३८) १ श्रीपतिदेवी ग १ दे । दा १ नानंदार्क
 (२३९) १ विशुदत्त ग १ दे । तु वी १

- (२४०) १ हरिचंद्रे द.। ग २ पुल्ल वी १
 (२४१) १ दत्ता संवत्सरे वार्षिक शु १५ मुके शु—
 (२४२) लिमकरे देवमालिये त (न) ग दत्त
 (२४३) ग १ देव दांडा १ आर्चद्राक
 (२४४) १ मार्ग यदि ७ सप्ता वादवांग १ देव
 (२४५) वे दत्त ग १ सप्त वी २ सांव—
 (२४६) मुक्तेणारे लयन्मिदेवे द. ग १ दे. कु ३०
 (२४७) १ मरवाडी वादेवेण्णे द. ग० ॥
 (२४८) १ शुक्र सीवा वे ॥ १ आग्न्यांगोतिके
 (२४९) १ मासी सेतेआ दत्ता ॥
 (२५०) १ बव धाता संवत्सरे वार्षिक शुघ १ भीमे
 (२५१) १ मेजधुभिन्नोपावा देवमालिमेदिआ ग १ न १ दे—
 (२५२) ४ दोडा १ शुभपांतीली आचंद्राक
 (२५३) १ कुमरपट्ट मैयणे वेणे दत्त ग १११ देव दा.
 (२५४)
 (२५५) १ सोमनाथे द. ग १ दे. पुल्ल
 (२५६) १ लितिले द. ग १ दे. दा १

रघुनाथ खानवा.

- (२५७) वामाशुतु इमेआ दत्त पैकु
 (२५८) १ कतवरमे गणपतिनाथके द. ग १ दे. दा १
 (२५९) १ पित्रापुर शुद्धपौर्णमासी द. ग १ दे. दा १
 (२६०) १ दामोधर वंछिते द. ग १ दे. दा १
 (२६१) १ लाड हरिदेवे द. ग १ दे. दा १
 (२६२) १ नागपत्त फल्लुण्णे वाराते कोले
 (२६३) १ दोनि देमा शुभता दत्त ग० होण १
 (२६४) १ धाता संवत्सरे वार्षिक शु १५ मुके

- (२६५) वदेस समंघ संमुपेण केसर्वे द । ग दे । दा १
- (२६६) १ चौसठिणु ताळाति दत्त ज्ञाति २ सी + + + +
- (२६७) १ माधव आमंज दत्त ग १ देय दा १
- (२६८) १ तरतु मैआणसे द । ग १ दे । दा ० फुल्ले ३०
- (२६९) १ श्रीपातेद नायके द । ग १॥ फुल्ले २५०
- (२७०) १ ममंती द । ग १ दे । दा १
- (२७१) १ देईवनी सोवनी वैजुगांदेव गालो लपुमण द । ग १
- (२७२) सादेआ तुलसी वीसर १ आचंदाक ॥
- (२७३) १ फुगमु फान्हो राई आणा होण दे । दा ४० फु २५ वां १
- (२७४) ॥ भाव संवत्सरे वैशाख वदि ११ सुके
- (२७५) वैकुण मालो कानड द । ग १ देय दादा १
- (२७६) १ धींथरदासी सदसदसी द । ग १ दे । दाज १ वां २
- (२७७) १ देईपेदी द । ग १ दे । दा १ हंस—
- (२७८) १ विलावाहूमुत झालैयापा वां १
- (२७९) १ झैतालेतरा श्रीतिलखलभायी ग १ दे । दा १ आवाग
- (२८०) ॥ सेंदुकाती पेईदेव पंडिते द । ग १ + +
- (२८१) ती २५ तुलसी वीसर १ आचंदा—
- (२८२) के दे ॥ धाता संवत्सरे मासिवाणे ह देवमाली—
- (२८३) निविष्टा दत्त ग १ देय दादा १ आचंदाक
- (२८४) १ माली लपमणज संवत्सामुत पेईदेवे द । ग १ दे । दा १
- (२८५)
- (२८६)
- (२८७) तुलसी वां १ आचंदाक
- (२८८) १ महादेव द । ग २ दे । दा २ आचंदाक
- (२८९) १ दोसठेकारे लाटे—

(२९०) देवें द । ग १ दे । फू २०

(२९१) १ देमोदत्त

रक्ताना आठथा.

(२९२) १ माधव मवाहूआ

(२९३) दत्त ग १ देआ वौ १

(२९४) १ यादो गणसेण द ।

(२९५) ग १ माळि गधाण

(२९६) ग १ मं० । आबंदा-

(२९७) कं ॥ देव दाडा १

(२९८) एल्लवार्दभा हिमो

परिशिष्ट (नं. १०)

आंचे येथील शिलालेख.

(शके ११६२, इ. स. १२४०)

आं

लोलालरूपालपालिविलहानावुधाणभिलडुंगीमंजुलशाहानिधानि(नृपति-
डिमाडेवर) । भक्तयातमनोरथानिव करे विभ्रतसदा मोदकान्देवः सिद्धिसमृद्धये
भवतु व. स धीगर्भज्ञानतः ॥ १ ॥

धोप्राहा (१)

दिवचः — — रिश्रभुवनात्येकैरुदीपप्रभाः प्रहापेकजिनीविकासविलस-
न्मार्तद्विषयः । शब्दप्रसन्नमुद्रसादलहृदीहेलागुणोकाश्रियो व रदेव्याः प्रणवव-
धेनु करुणापीयूषपूर्णः दयः ॥ २ ॥

हृत्पदार्थवैरिवारणपटा (२)

वक्षस्तद्योन्पाटनोदंनहृत्पद्मस्रसंबन्धवरध्रुगिधिवं शिघ्रते । एतन्न —
निर्मल्यशोदारकशृगारिणीं मिहे यादवचक्रवर्तिनि चिरात्पृथ्वीं प्रिया भुवति ॥३॥
जयति जगति धन्यो मौदूला (नां) स वंशो विशदपु (१)

रूपयोपिद्वपुंजप्रकाशः ।

हिमसरहरहारस्फारकर्पूरमुक्तापदलधवलकीर्तिस्नातविश्वावकाशः ॥४॥

एतन्निविद्यममुतोभवदत्र कीरः खोलेश्वरः सखधर्मसमूहमूर्ति ।

यः कुंभयोनिरिव हस्तसमस्तवरेष्वपि (४)

जातुराशिमातिलं पुकुनीचरार ॥ ५ ॥

धरितकुमुदसंपदसै रभास्यादमादबुधमघुकररागीराजमाना जगत्ता ।

अभिमतफलनप्रा मौदूलाद्विमानाभिवमिह कुलवली वृद्धिमाकृतपमेतु ॥६॥

सक्ष्मीयान्त्रजहसत्ववानथ म (७)

हागाभीर्यवानुर्मिमान्त्रिक वष्यो व्युत धाम मुद्गलमुने. संभावराणाकर ।

विश्वोद्योतकृदेकमद्भुततर्ह ज्योतिर्जगन्मंगल सन्माशिकवमभूनिविक्रममुतो यत्रप
खोलेश्वर ॥ ७ ॥

गजद्वजैर्दर्पतर्पदलनव्यापारताक्ष्याकृतेर्मघन्मालव (६)

मत्तसिधुरपतिप्रप्राधाशरर्पचाननः ।

धूराभीरनरैर्द्रुततिलबोछेदे कुठारो नृपो नाभूतो भविता भवत्यपि न पा
खोलेश्वरक्षानभक् ॥ ८ ॥

एष श्रीगनदज एष शरणप्राणैकदीक्षुगुरु राजस्थापनकार्यकौराजविधाना (७)
चार्यएष स्वय ।

एष द्वेपिननेषु दासदहन श्रीसिंहमेधप्रभुं विख्या न्यदधादमुष्य सदृश X
कोन्योभवद्भूतले ॥ ९ ॥

विद्वत्पिककुलारामशब्दशास्त्रकृतधम ।

कलाविलामिनीकामो राम [=] खोलेश्वर / [४] भूर ॥ १० ॥

रामराजगुणप्रोता सूक्तिमौक्तिरुनिर्मिता । (८)

— — — — — मेन् ।

देवायं फलमद्रुत X मनुविदामेकं स वीरस्तदा रामः श्रूरज्जटाशनं हविरिदं
प्राणानर्हार्पादसौ ॥ ३१ ॥

असारेण समारं थो द्विभुजेन चतुर्भुजं । वपुर्गृहीतवान् राम X वस्तस्मादधिभो
धणिक् ॥ ३२ ॥

सुमनोभरपरिक — (१९)

रिता जयति धीरामकीर्तिकल्पना ।

यदुपरि परिमललुब्धा वितुठति वामदेवतानुंगो ॥ ३३ ॥

उदयद्वागीशप्रवरकविराजार्णवभनिः प्रशस्तिर्धरेषा सुललितपदन्यासमुभगा ।

स्फुरद्वावातूनप्रसदितरमा राममुरनिघ्नन X वामोरेस्मि — (२०)

प्रतिमहति हंसीव रमता ॥ ३४ ॥

यासो ग्वैलेशपुत्रो नयहरिवर — — — सन्धप्रमादा लक्ष्मीश्रीरामसूनोरतिवि-
ततमहाराज्यमारे नियुक्ता ।

प्राप्तादारामवार्धप्रभृति बहूतपोदमधर्मेनिष्ठा (२१)

प्राप्तादं प्रद्वयुर्था विलसितमररोद्रामनारायणे सा ॥ ३५ ॥

देवार्चामु तपस्तु राज्यविधियु प्राप्तादवर्धेशहो लक्ष्मीस्तन्मनमोवधा — —
— — धत्ते मनाविस्मयं य — (२२)

द्वा — नरके स पिप्रतु पदं प्राप्तप्रसादस्फुर सा — — — — पुरप्रकाश
गच्छिते विभेन चिन्नीयते ॥ ३६ ॥

देवभोगवृत्ते दत्तं ग्रामादि हरसो दृष्टान् । अवि वरुषशतः पुंभो नरकाग्रास्ति (२३)
निष्कृतिः ॥ ३७ ॥

पदरस्याधे स रामो नयविनयविदामद्रगण्यस्म रामो शौर्यस्वामी स रामो
हरपदकमलध्यानधीरः स रामः ।

तद्वाधीशस्म राम X कविरुतवचमां स्तुत्य ण्कः स रामस्तत्त्वज्ञानी स रामो (२४)
[नि] यज्ञलक्ष्मीरागहंसः स रामः ॥ ३८ ॥

रामः पट्टकंगोष्ठपां विहरति कवितास्थेषु राम X कलावित्केत्या — — स

रामाः समरभरकयालापली त्वासु रामः ।

रामः संगीतरा—ध्यानिषु — — — (२५)

— बालगोपालरोले

रासो रामस्म रामस्विजगति मुमहान्कोयमद्वैतवादः ॥ ३९ ॥

स्कारयन्ती मुहु रामनारायणपदप्रभाः । जाद्वीव पुनात्वेषा प्रश स्तिर्भुवनप्रथं ॥४०॥

विनाशी — — रा (२६)

— — श्री भक्त ११६२ ठावरी मं

वासरे कार्तिकभुजद १० दयभोगा — गु — — — १२ र १ मडेण गा

मलेः २ घाणे ३ वाग्देवता — प्रशस्ति — — ॥

जा — बा — — — (२७)

— — — — (— २८ —)

वरील शिलालेख आर्कि. सर्व्हे. ऑफ इंडिया बेन्टर्न सर्कल व्हाल्यूम ३ मध्ये छापला आहे. त्यांत खेलेधराचा मुलगा ' राम ' याच्या पराक्रमाचें वर्णन केले आहे. तो गुजराथच्या मोहिमेत प्राणास मुकला असें यांत म्हटलें आहे. आमचे मित्र व भा. इ. सं. मंडळाचे उत्साही सभासद श्रीयुत ग. ह. खरे यांना आवे गांवा-नजिक आणखी तीन शिलालेख उपलब्ध झाले असून त्यांपैकी दोन त्यांनी सदरील मंडळाच्या ' स्वीय ' ग्रंथ माला क्रमांक ३४ मध्ये छापिले आहेत. ते पुढें उद्धृत केले आहेत. त्यांपैकी एक इंग्रजी नियतकालिकांत फार वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेला आहे.

आंवे येथील शिलालेख (शके ११५०) नं. २

हा शिलालेख आने गावाजवळ असलेल्या वनसिलाल मारवा-
ड्याच्या वांगेतील इमारतीच्या चबुतऱ्यास ठेकून ठेविलेला आहे
यात व पुढील शिलालेखात सिंघणाचा दूर ब्राह्मण सेनापति खोले-
थर याच्या परामर्माचे वर्णन केले आहे.

- (१) ॥ नमो हेरबाय ॥ यस्यास्यामनमभमण्डलगलितदूरकोदरे सर्प
धरदलितमूलसरदा दतपरे वा (भते ॥ हेला लाडित मोदकायव)
- (२) यल गुडाग्रभागे स घो भूयाद्धमवर्तामुतप्रतिदिन विघ्नोपविच्छिन्त्ये ॥
(१) अस्ति प्वस्तसमस्तवैरीनिवर (२) प्रौ (दप्रतापानर
बुद्धेतदिग)
- (३) सर्वातिरमल धासिंघण धानिप ॥ येनाद्द्वारि हरीमसमृतमति स्कीत
समस्त क्षणदाय्य प्राग्धमधा (जनस्य दलिता धाराधराभू)
- (४) पण ॥ (०) तेलगो वन नीतो निधनमतिपलो गूजर्जरो जर्जरत्न
कोशि केशपनोड (८) परिजनसहितो दोसल (पव्वलाभ
चोड काड)
- (५) पथाचे रणमुवि मुत (भ) यो मूल (खु) काल वृ (त्रि) कालो
गौड श्रीढानिरस्त वृत्त इह सहस्र प्राप्तदिधुस्तुरुष्व ॥ (१)
तस्तेयाधि (पतियक्षोधिबसनि प्राप्त)
- (६) प्रतापप्रतिविंधालकृतिष्टवणामलमति पुण्यैवमृत्तिस्ति (स्थ) ति ॥
सौम्यामृतवारिधिगुणनिधिर्भाष्यो महत्ता यु (धि प्वस्ताधमरि ।
मत्रिधिर्भि)
- (७) जयते खोलेभ्यर (२) इमापति ॥ (४) हरचरणगरोयाराध-
नैकाग्रदृष्टि शमदमनियमार्च गुदसर्व्वांगयष्टि ॥ विदि (तसवल्-
सरवो नागता)

(८) तीतवेत्ता जयति ललिनीर्तिर्मुद्गलारव्यो मुनीन्द्रः ॥ (५) वंशभूतस्य
सर्वप्रवरगुणगण (७) श्यामीयस्वरूपो विप्र श्रीभाद्र (देव-
स्त्रिभुवनसुख)

(९) न (नः) स्तोमविश्रामभूमिः ॥ तस्माद्विद्यातर्कतिर्विमलमतिरदार्थो
भवत्स्वामिदेव सीमा सौजन्यसिन्धोस्त्रिजगति विदु (७) जगम ॥

(१०) एषवृक्षः ॥ (६) तत प्रसिद्धोमलपुण्यमूर्तिस्त्रिविक्रमो जायत
विप्रवर्यः ॥ यदुद्भवादुंवरपत्तिकाद्दह सर्वोद्धारो विमलो (वभूव
[७] तस्मा)

(११) दद्भुतवीर्याविक्रमधर खोलेश्वरः स्मापतिर्नालाचारविचारनिर्मल-
गिरामग्रेसरोजायत ॥ विश्रामिप्र इवापरस्त्रिभुवन निर्मातुमीशस्तथा
शक्त्यागस्त्य इवा

(१२) खिलारिजलधाम्पातुं प्रभुयं क्षणात् ॥ (८) प्रभुरावेनलपुद्धि (द्वि)
सर्वशः प्राप्तसिद्धिर्विदलितपरसंन्य (सज्जनधस्तर्द)

(१३) न्यः ॥ जयति ललितमूर्तिर्विधविद्यामसीत्त्रिभुवनकृतमान
खोलेदेवाभिधान ॥ (९) त्रिविक्रमसुनस्यात्स विक्रमाकात
भूभुजः ॥ मा

(१४) तृवंशमतो वंशे (१५) सद्गुणैषमहोदधे (धे) (१०) कदयपा-
र्यस्य वंशे भून्महर्षमहता वर गोविंदो नाम शिष्टानामप्र
(ग्न्य) कल्याणभूभुजा ॥ (११) वासुदे

(१५) धोभवसस्माद्वासुदेवार्चने रत ॥ विद्याविनयसंपन्न सत्यधर्म
परायण ॥ (१२) द्विजकुमुदमुपाशुर्वाचता कम्पवृक्षो विमलमृदु-
लनीतिर्दामिताम

(१६) प्रगण्यः ॥ आरिक्किरणसिद्धो वासुदेवात्मघोभूत्सकलगुणनिधान
निग्रदेवाभिधान ॥ (१३) तस्मादूपवती सती शशिकला लावण्य-
लीलात्सर्धं

- (१७) चंद्रारया प्रतिबुद्धं कञ्जशाममेमराभुद्रुवि नावित्री किमहो पनित्र-
तरता किवायसारंयतीत्येवं या सुवग्नित्रयंतविधीं सयानि सम-
भ्यागता ॥ (१४)
- (१८) अभायत सुतस्तस्यामदिता वामवो यथा ॥ खोलेदश इति
विख्यात - - - दिवाभरः ॥ (१५) हि कि तस्य यशोमलं
निमुवने स्तुत्यं महासूरिभिर्यस्या
- (१९) यापि करालखड्गानेहताः कूर्मंत्यमी शुर्जराः ॥ यंत्रार्थणनियं-
दभ्रवहल - चारणोरघनित्रस्त्रैमैकलकन्यका परतटे सार्धं
परं - रथं ॥ (१६)
- (२०) अपिच ॥ यधनारान्यलपुरे चमरकारास्पर्दं महत् ॥ मंदिरं मंद
राकारं स्फारं धांताङ्गधारिण. ॥ (१७) खोलेपुराभिध चक्रे
यौग्रहारमनुत्तमं ॥ ती
- (२१) रे पयोप्या विपुलं त (य) धान्यदास्तिनापुरं ॥ (१८) अग्रद्वारं
तथैवैकं विस्तीर्णं घरदातटे ॥ चारणसीति विद्यातमभिग
द्याह्मणाधर्यं ॥ (१९) विषवदुना ॥
- (२२) देवालयाग्न्यग्रहारा यस्य (त्र) तिष्ठत्यनेकश. ॥ प्रपाः सर्वा (प्रा)
णि रम्यानि वाप्यथ घरदातटे ॥ [२०] आन्नदेशे तथा चक्रे यो
ग्रहार (रं) महापुरं । विदुषामात्र
- (२३) यं रम्य निर्मले चंजरातटे ॥ [२१] त्रिच ॥ चोले मालवि यंगि
गूर्जरि महाहम्मीरि वेगे भिक् मानः कोमलि श्योति होतलि तथा
तेलंगिके
- (२४) न्त पुरि ॥ विश्वासो निजररमकंजमणौ कांयं तव - - तिर्यद्रंभागिरि
भूभुगः पल-यः खोलेश्वरो रोपितः ॥ (२२) यस्वयं नि
- (२५) जगत्त्र पार्जित विरद्वनमूदस्य नामावली वि - - भंडलीकद-
रंनद्यमदंड - दंडवशीकृत मडलीकस - राय । स्वमंड

- (१६) लब्धविमुक्तारः शरण्य - नस्थापनाचार्य ॥ प्रार्थितव्यभक्त-
भौतशरणागतवपजस्त्वन आरुढनवर्यावन परसुतापारन रोम
- (१७) होदर ॥ चाहंददेशाधरपरमारभोजदेवदेशेश्वर ॥ कलिप-
राजवराभयतमार्गावशेषप्ररुपसिंधवर ॥ बाणत्वैगीय हे
- (१८) माडि ता (वा) द्विर्मानदत्तनदक्षिणानल ॥ - - - कलिदत्त-
पक्षालन क्षम ॥ - - देशाधीश्वर रामपालपलायनपरंपराप्रवर
- (१९) निधान - - - - - देशेय गंडलीकमुनमकुलनिकुतनवनतेन ॥
विषमततरपो [हो] र [य] सलतक्यभिर्भगनराम ॥ प्रबल
- (२०) नर नागणाशिर (र) कुदकुदाल ॥ राजवधमाडलिगराजपितामह-
भेभागिरीशराभारसिंदराजलदमीदेवकुलवनदहनदावानल ॥ गुप्त
- (२१) रघरसीहडिशिर कनलमूलनाल्लेत्पाटनकर ॥ धाराधिप विस (श)
दसुमलदेवपालमानवनभंगनप्रभंजन ॥ रघुपति कस्येम (म)
- (२२) करकरिप्रवहणानुरगर्वाचिप्रवल्तन (र) रणागर्जनिमग्नदाक्षिणनूपनि-
सेनापृथ्वीसगुडरणमहावराह ॥ विनुपजनमनोमानसरामह
- (२३) स ॥ हंसशरदिदुकुदभंदनभसप्रस्पार्दिर्वात्तिमुधापवाडितत्रिभुवने विराज-
वलीविराजमानश्रीखोलेश्वरदेवो विव
- (२४) यते ॥ प्रमाप्यानिर्गतवाथ तर्पितारिमुचाषका ॥ सेहिरे पापितधिर्न
यस्याधिषवज्जीवनं ॥ ल ॥ ल ॥ इदानीं श्रीमता खोले
- (२५) श्वरेण सकलेश्वरदेस्य विशेषभोगाय यदा यदा न दत्त न देव
महाराष्ट्रभाषमान लिखते ॥ ल ॥ ल ॥ आंत्र (म्र) देशे
लघुवाड
- (२६) धी नाम ग्रामो दत्त ॥ तथा वेड सुकेडादेउ ॥ असि दत्त ॥
उदगिरि ॥ खुवेर्धर्गे वेडिकोसह प्रति - - लिह ॥ त्य
आंत्र (म्र) पुरे

- (३७) - दबलोल किं - - - - - तथा पुर ॥ गुरवा सप्तसोम स्वर्ण
संबधे - - चौदेसी चौबिडि मास्य प्रतिपाडं वातडेभा ॥ देवासि
विडेसह
- (३८) - - देसी पालवि बेल पलसपुणु सर्वनमस्य ॥ - - - - - वा
पालिवे गाटवलोलसमीप म १-१ - - हखंडी मला-देवासमीप
- (३९) मला-तथा पूर्वता मला-पूर्व मले ७॥ हा (द्रा) छी (टी)
मात्तिणी म - - - - - पाणे ६॥ आंद्रदक्षिणे कामत १॥ तथा
पूर्वता चामड १॥ मायग्रविलोणा - - - - - कं ॥
- (४०) ना - - वा ॥ आग्रगण पोकल.....
- (४१) १२॥ पालेभा फला गूढ ॥ खादुसी ॥ आडमी - मड १ सालि-
वाहा १ मले - - सेत १ जवलगयी चामड १॥ अनुमानं
शिवस्वं यो
- (४२) रभसा हर्तुमिच्छति ॥ इह - - कुलच्छेदः परत्र नरकं प्रजेत् ॥ १ ॥
(२४) स्वदत्ता परदत्ता वा यो हरेत् वसुंधरा ॥ दृष्टिं वर्धनह-
त्याणि वि
- (४३) श्रया जायते क्रिमि ॥ २ ॥ [२५] बहुभिर्वस्तुधा भुक्ता यमभिः
सगरादिभिः यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फल ॥ २॥ (२६)
मदंशजा परमही
- (४४) पतिवंशजा वा पापदपेतमनसो भुवि भाविभूयाः ॥ ये पालयन्ति
मम धर्ममिमं समग्रं तेन मया निरचितोऽश्रितोपमूर्ति ॥ ४ ॥ [२७]
ळ ॥ ञ ॥ थी
- (४५) स्वस्ति श्री साकसंवत् ॥ ११५० ॥ सर्वधारिणी संवत्सरे ॥ धीमता
रोलेश्वरेण प्रासादो रचितोऽयं ॥ स्तिष्ठति तच्छ्रीकरणपंडित
- - - ॥ मं.

(१६) गलं महाधी शुभ भवतु ॥ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

— दिणी हेमाडि — — — — सुनु — — — —

सुनुना — — — —

(४७) — — — — — कडारिली

आवेगांव शिलालेख नं० ३ (शके ११५० इ.स. १२२८)

हा शिलालेख आवेगावचा चौकास नावाच्या जागेत पश्चिमक-
टील भिंतीमध्ये बसविलेला आहे.

या शिलालेखातील बहुतेक मजकूर मागील [न. २] शिला-
लेखात येऊन गेला आहे. त्यात नसलेला मजकूर पुढे देण्यात येत
आहे.

(७) क्षमापति. ॥ ४ ॥ यस्य चां (चा) प्र (प्र) पुरं शेत न [न]

गर भूपण भुवः ॥ नानाजनपदाकीर्णं (र्ण) नानारामोपशोभित ॥ १ ॥

यदन्त—प्रमस्तोर्क विशाल शालशोभिन ॥ उच्च [च]

(८) प्रसारपरिखाभू रैमैश्वर्यासुरं ॥ २ ॥ विचिदैरनक्षत्राणि — — —

मडितं ॥ ह्ये (र्म्ये) रम्यतरै शुभै समतादुपशोभित ॥ ७ ॥

स्फुरं (र) नमनिरणभुदग

(९) टिकातोरणश्वजैः ॥ सौधमस्तवविन्यस्तपतारांशोलनैरपि ॥ ८ ॥

अनंताराधनाततपोधनशतावृतै ॥ केदारांबरमाणिभ्यस्करुलेश

(१०) सुरालयै ॥ ९ ॥ यत्र भाति नमोर्विरजुंषि लंघोदरालयं ॥ चतुःपथे

पथथात (तैः) साक्षरनिष्ठमतिथित ॥ १० ॥ यत्र तुंगुमनिर्घ्यदमंघ

सं—क चावरा ॥ गृहा मां

- (११) चिन्माणिक्वथेणिमद्रगमालिका ॥ ११ ॥ यत्र वाति मरुत्पुङ्गव
पञ्चामोदसदुरः निल्य शुद्धवर्धुर्धर्महस्तरनिवर्धन ॥ १२ ॥ तस्या-
धुना द्विजवरप्र
- (१२) वराय रजवश ईलरोमाणिविपुष्टपदद्वयस्य ॥ खोलेश्वरस्य नयव-
धुविचारचारुतुयंमुञ्चलमिरो (१) क्रियत प्रशस्तिः ॥ १३ ॥
हरचरणतरोजाराध
- (१८) द्यादुदार्धीश्वरो येन शित सप्रमभुभिषु भोजदेवामिष इद
चतुर्गणल (ल) न्वित ॥ ३० ॥ आनीतो मतमार्तपदलिङ्ग
गुर्वकोत्तर [२] ॥ प्रतिपेधहृत्तान्त त विधान
- (२१) विधिवद्रथ ॥ ३१ ॥ रामपाले द्विपराल करालकवात्क
पगयनपरो यन हृत्तो चाराणमीश्वर ॥ ३२ ॥ छिदित मेन
सहसा जागणम्य ॥ ३३
- (३०) रो रण ॥ क्षतापात्त सवस्य पावनीतो च नायक ॥ ३३ ॥
तोर्गल्ल्यामिध दुर्म यो ममर्द क्षण द [ध] ल [लत्] ॥ यत्तु
मत्तक्षित्तिगानायाक्षिदप्राप्ततां गते ॥ ३४ ॥
- (३१) यस्यापातभयेन भूतलपुरा भूपा भजने गिरि ॥ फेचिद्रुमिगृहाणि
दरमसु व ईहाणि वेदमानिच ॥ निचोनेन रणाप्र - - - दिपद्वा
- (३०) स निजवृत्ते - - न्वितमानभजवहृषा भगाधी भूप भुवि ॥ ३५ ॥
गुर्जराजमवाहृत्य भूनेहृत्त शिर धागान ॥ भृगुपञ्चछाधि
प [प] स्याच्यो रत्नयो ये
- (३२) नाधिरहित ॥ ३६ ॥ किं ह्येयं वर्यनीय मरुत्पुङ्गवनादेक
दापहारैर्योदार्ध या रिमस्यार्थिनयमितथलादेन तुष्य प्रचरो ॥
किंवा दे
- (३४) पार्चनादिर्वादिगमिगार्पपसपद्विद्वारि रूर्मत्तेमोपरा कि
प्रिभुवनमवनो गारि खोलेश्वरस्य ॥ ३७ ॥ तेनेद मुरतीत
धृतमदत्त दे

(३५) वात्स्यं निमित्तं यन्नारोपितं हैमर (२) म्यनत्तत्प्राज्ञेन शक्तित्रय ॥
आविर्मूर्तमिवाथवा स्तुतंभुना ब्रह्मनय बाधुना यत्काला भुवन
त्रयोत्वणमलं

(३६) — — — मयात् ॥ ३८ ॥ विभूषणानि हैमानि नानारत्नमया
निच ददी देव्यै तथा ग्रामं तल्लैणीति—कृतं ॥ ३९ ॥ यामीशं
कमलामला

(३७) मधुरिपु — — — ये ये सुरा सर्वं बहुतमद्यप्यवित्तद्राणि
प्रगल्भा निजा (जा) ॥ भक्ता भूत इशगणा परिरणत्तनूराप्रप्रिरो
[रा] चत्त [त्य] स्व [त्य]

(३८) गणमंडपे भवतु सा योगेश्वरी वः श्रिये ॥ ४० ॥ प्रासाद [द.]
सरलेश्वरस्य रचितो धारोरदेशे अशिकाभा - व [—]
विलोलवीचिनिकरशृण्वत्से (२५) — कं कृत

(३९) विष्णोशयतन तथा च वित्तत निर्माय वंवायक प्रासाद (द.) प्रगु
णीकृतोयमणिलं सलेश्वरेणाधुना ॥ ४१ ॥ सद्दयो

(४०) निपप्रगणी कविवर श्रीमाधयो विप्रगद् (-) क्षे विक्रमसं (क्षं)
फ कैलिनिपुला चक्रे प्रकास्ति शुभा ॥ पुनो भट्टधनेश्वरेस्य सुमतेः
श्री विष्णुवद्धस्य

(४१) यो वरोजयायत शाखया यस्तैत्तिरीय कृती ॥ ४२ ॥
स्वास्ति शोभेनिलोचनेन लिखित समभा प्रभुना रेणैनाडारिनी

सारंश

(अ) सके १९५० तीळ आवे गावच्या शिगलेखात शैलेश्वराच्या
मातापितराची वंशावळ दिली आहे. शिवाय, त्यांच्या पूर्वजांची मोटक हकीकत
दिली आहे. त्याने तलंगण येथील राजास मारिले, गुरंगरास जबर केले,
केशी नावाच्या रामाच्या केसास धरून ओडीले होयसळ यादवाचा राजा
त्याच्या मयाने डबल्यात शिरला, चोल येथील राजाबुह्न मेली सुभट्ट काळ-
वरा झाला, गरडास चाकित केले, व नुर्काना दहून राविले.

(व) गूर्जर त्याच भिऊन नर्मदेपलिकडे पळाले. अचळपूराम त्याने विष्णु मंदिर बांधिले.

(क) खोल्हूर, वाराणसी अशी शहरे त्याने वसविली. वन्हाडात विहिरी बांधून ठिकाणवाणी अन्नसत्रे बांधिली. मिर्जभाच्या हेमाडिका मानभंग केला, त्याच्या भयाने रामपाळ पळाला, द्वारासमुद्राचा विष्वंस केला, नाग गावे टांके उडविले अभिराचा राजा लक्ष्मीदेव त्याच्या कुळाचा उच्छेद केला, भृगुनच्छ (हर्षाचे भडोच) येथील संस्थानिवास टार मारिले, देवपालाचा मानभंग केला, व दक्षिणेकडील राजांस मदत केली.

(उ) त्याने नायक राजास मारिले व तोरणळ्या विष्ठा हस्तगत केला. खोलेश्वराचा बाप त्रिविक्रम हा उदयरंपंक्ति (हर्षाचे उमरावती शहा) येथील रहिवासी होता. या शिलालेखात ज्या गोविची नावे आली आहेत, त्याबद्दल जुलासा.—

मेकल फन्यरा म्हणजे नर्मदा नादे. सदरील नदी अमरकंटक पर्वताच्या भागापासून उगम पावते ती भाग मेकल या नावाने प्रसिद्ध आहे. अचळपूर हे हर्षाचे एलिचूर होय. खोल्हूर हे हल्लीच्या पूर्णा नदीवरील खोल्हूर गाव होय आम्रदेश म्हणजे आर्वेसोमार्गच्या मोंवतालचा प्रदेश मजरा म्हणजे हल्लीची मानरानदी, चाद म्हणजे हल्लीचे चादा शहर होय. यात उल्लेखिलेला भोजराचा हा विदर्भ देशातील होय सिधणाचा दक्षिणेतील मुनेदार बीचणदेव हा होता. खोलेश्वराने ज्याप्रमाणे स्तंभ (हल्लीचे रोबायत) येथे जयस्तंभ रोविला. त्याप्रमाणे बीचण याने दक्षिणेतील फावेरी नदीपर्यंत मुमूक्ष काबीज करून सिधणाच्या यक्षाचा जयस्तंभ रोविला, त्या गोष्टी हरळाहल्ली व बेहटी येथील दानपत्रात नमूद केल्या आहेत. रटपति । पाचिच्या खाल राजांपैकी होय.

परिशिष्ट (नंबर ११)

वेलापूर येथील शिलालेख नं. १

शके १२२२

“ स्वति श्री शके १२२२ प्लव नाम सवत्सरे मार्गशीर्ष मंसे सोमे
अश्वह ग्रीड प्रताप चक्रवर्ती श्री रामचंद्र देव विजयवान् श्री तत्पादवदुपमीषी
सद्यवसति आविका विग्रहर तत्प्रतापदेयो रुदे अनादि सिद्ध दैवत देवालय
शिखरवाने देवक्षेत्रस्व जोगेश्वर द्विजोत्तम यानां पुरातन स्थापन केलें, जीर्णोद्धार
देवराव विरयात दान धर्म हवन कृत्वा त्रिलोक विख्यात जीर्णोद्धार केलो,
प्रत्यात यथा कीर्तिमान् अस्तु शुभं भवतु ॥

- (१) स्वप्ती शकू १२२२ सवत्सरे मार्गशीर्ष वदि
- (२) ९ सोमो अश्वह श्रीमत्प्रोडप्रतापचक्रवर्ती
- (३) श्रीरामचंद्रदेव विजयराजयोदधि तत्पादवदुपमीषी
- (४) सर्वाधिकारी श्रीजोईदेव त (त) नि (नि) रंजित प्रह्लादेऽ
राणे तज्जा
- (५) तर चांईदेऽ राणे माणदेस सवध वेलापूरीचे देवउयल
- (६) (न) टेस्वरु जोगेश्वरु सर्वमान्य मकर केले तणें पुणेंचि या
- (७) ईदेवे राज्य करावे - ने चा पु जें । दान वा पालनं वापि
- (८) समानं हुलया वृतं । दानात्सर्वमाप्नोति पालनादभ्यु
- (९) तं पदं स्वदत्तं वा परदत्तं वा यो हरे वसुधसं पठिवरिष
- (१०) सहस्राणि विद्याया मायते मिमि । मंगल महत् ।

वेलापूर येथील शिलालेख नं. २

“ स्वति श्री. शके १२२६ मिथुनसु नाम सवत्सरे मार्गशीर्ष वद्य ५ सोमे
अश्वह श्रीमत्प्रोड प्रताप चक्रवर्ती श्रीरामचंद्र देव विजयवान् तत्र श्री तत्पादवदु-
पमीषीवान् देशस्थ सद्यवसति श्रीअजिता विग्रहर देव याणि अस्मिन् काले
पतेमाने वेलापूरस्थ कुलदैवत अनादि सिद्ध दैवत देवालय गिरास्थान शि-

गारावर आपापला वंशपरम्परें पिच्छोडीचा हक्क चालन आला आहे ह्याविषयी आपसात भाण्डं लागले पिच्छोडीची निमत दरगाबावर ५० फदे. ही किर्वाई महमद दलील दिवानापुरे आणिली. आपण केलेल्या ठराव उभयतान नायबन शाह्यावरून दिवानानें आपला एक विद्यासु भोकर त्याजबरोबर देऊन नेदरच्या राजधानीत पादशहा मुलतान मुलेमान अलाउद्दीन गाझी ह्याच्या हुजुरी त्यास पाठविलें.

अदालतीत हे दोघे (वादी व प्रतिवादी) आजून बादशहाच्या पुढे हजर झाल्यावर गुमचा काय सटला आहे म्हणून त्यास बादशहानें प्रश्न केला. वादी, नायकराव यानें राजा विम्वशासून त्यास मिळालेलें दानपत्र हजर केलें; त्यातील वृत्तान्त —

रामाविम्बशाहनें सरदेशाई व सरदेशपाडेगिरीचें बदन विकत घेऊन तें, नायकरावास पिच्छोडीच्या हक्कासुद्धां धर्माय दिलें. हा दस्तऐवज राग ठरला.

आणि त्याच्यावर हा

* राजा विम्बानें साक्षी प्राप्त घेतल्यावर टाण्यास अहनिलवाडा हें नांव दिलें.

बादशहा मुलतान
अलाउद्दीन गाझी
ह्याचा सेवक झाला
करवालचन्द.

शिक्का मारिला.

प्रतिवादी देवदेसला ठाकूर ह्यानें असें प्रतिपादन केलें कीं, हा भोगवटा माझ्या ताबेंत आहे. ह्याविषयीचे माझे साक्षी अहनिलवाडा येथील राहणारे असून, ते साक्षीतील जमावन्दी वडील कारभारी आहेत, त्यांनीं हा भोगवटा माझ्या स्वाधीन केला आहे. नन्तर बादशहाच्या हुकुमानें त्याचा मुचलवा (हातगामीन) लिहून घेतला, आणि तैयार झालाप्रतान नामर जिम्मेदार ह्यास (बादशहाचा) असा हुकुम लिहून पाठविला कीं, देवदेसला ठाकूर

हा साक्षीपुराण्यानिशी जर आपलें म्हणणें शाबीद करून देईल, तर त्यास दरगावच्या पिच्छोडीच्या उत्सवातून हक्क यावा, आणि त्याच्यानं जर पुरावा देता आला नाही, किंवा त्याचे साक्षीदार खोटे ठरलें तर त्यास ५०० होन (सोन्याचें एक नाणें) दंड करावा आणि त्यास वतनातून हाकून लावावा.

पुढें बादशाहाच्या हुकुमावरून हे दोन्ही पक्षकार शाबासखाना समोर आल्यावर, ह्या वर लिहिलेल्या खटल्याचा निकाल पहाण्यास त्यानं जमावन्दी कडील सर्व जमलदारास चकमोहिली गावी बोलाविलें. तेथें हजार असलेल्या एवढ्याचीं नावें येणेंप्रमाणें ...

(१) शाबासखान, जिल्हेदार, (२) महमद दलाल, बादशाहाचा दिवाण, (३) खलाऊरवालयन्द, मुनशी

जमजन्दीकडील कामदार व जमीनदार येणेंप्रमाणें -- उपेकरधतचा लयामण देसला, टपे मालाडचा नारायण खरूर, टपे मरधतचा सूर्यमान रमजीत; टपे मरधत मौजे लोटपाचा जमीनदार, सारमई टपे मालाड मौजे बाबीसारचा गोविंद, टपे मरधत, मौजे प्रतापपुरचा देवदातरा, आणि टपे मालाड मौजे आसोर्लाचा गुराम रावत, टपे मरधत मौजे बांदरें येथील हृष्णाजी महानराव माळकोण्डी, टपे मालाड मौजेचा जीव म्हातरा, टपे मरधत मौजे कालिन्चा सुन्दर म्हातरा, टपे मालाड मौजे नरसापुरचा यशवन्तराव, टपे मरधत मौजे माहिमचा पालधरणी टपे मरधत मौजे गिरगावचा गोविंद पंडित, खरोत, टपे मालाड मौजे कण्ठोळचा लखाचौधरी, टपे मालाड मौजे मनोरीचा मलडपरो, टपे मरधत मौजे मोहलीचा एकत परो, टपे मालाड मौजे उत्तनचा चाहु म्हातरा, टपे मरधत मौजे साहीचा येस पाटेल, टपे मालाड मौजे बरोळीचा रामपाटेल, टपे मरधत मौजे दिगखुरण गावचा गंगशी कुणमगत, टपे मालाड मौजे बाकणचा मरणठाण, टपे मरधत मौजे बारगावचा चिम, गोरकचा देवनारायण राठूर म्हातरा मौजे अडेचा त्रिम्बक पाटेल, मौजे गोरकचा बोरली पाटेल विठ्ठल म्हातरा, महित

सदु पाटेल; मौजे थिपतनचा भाऊ पाटेल, मौजे नानखिण्डचा राजपाटेल आणि दुसरे अह्निलवाड्यांचे ११४ इतम व साठीकडील जमाबंदीचे इतर कामदार ह्या मजलमीस हजर होते.

ह्यांपैकी ज्याच्या वयास ८० वर्षे पुरी झाली होती असे चार गृहस्थ निवडून काढून (जपथेचे चिन्हा बदल) त्याच्या मस्तकीं दुर्वा ठेविण्या. कारण की, जें सत्य असेल तेंच त्यांनीं सांगावें, अमत्य मागूं नये. ह्या चौघांची नावे — (१) शाहाबास येथील चाडगुपाटेल, (२) एकतार मालाड येथील पोटाया पाटेल (३) फोण्ड्यन्न पेठा येथील शहूरमेन पाटेल आणि, (४) मालाड पेठ्यातील अमल कोटचा कर्णराय राजून पाटेल.

सदरद्वु चौपाम प्रश्न केला की, ह्या दाव्यांत दोघा पैकीं वतनाचा खरा वारसदार कोण आहे ? त्यावरून तेथें जमलेल्या सर्व मण्डळीसमक्ष उपड रीतीनें त्यांनीं खाली लिहि० प्रमाणें जवानी दिली —

शालिवाहन राके १२१२ ह्या वर्षी बिम्बराहानें येथें येऊन अह्निलवाडा घेतला ह्या देशात सरणभार्तापासून मायापर्यंत चवदा परगणे आहेत. ह्या बेळी सरदेशाई व सरदेशपाण्डेगिरीचें वतन गोविंद मिटकरी ह्याचें होतें. पुर्वे बिम्बाचें राज्य झाल्यावर तीनवर्षे पर्यंत तो मिटकरी जिवन होला. तदनन्तर तो सन्तान रहित होरसाता वारला, झालून त्याची विधवा चातुणाबाई हिनें चौवीस हजार होन घेऊन तिच्या नवऱ्याचें सरदेशाई व सरदेशपाण्डेगिरीचें वतन राजा बिम्बास स्वसन्तोपानें विकत दिलें. बिम्बानें तें वशपरम्परेचें वतन काही कालपर्यंत आपल्या कबजांत ठेऊन आपले राजगुरु पुरुषोत्तमपंत कावळे पंढ-
णकर ह्यास तें (सरदेशाई व सरदेशपाण्डेगिरीचें) वतन सूर्यमहणी दान देऊन याचें दानपत्रहि पुरुषोत्तमपन्तास करून दिलें, आणि सर्व पाटलास बिम्बानें जशी ताकीद केली की, प्रत्येक शिलेवर चन्द्रसूर्य काढून मध्ये हें दानपत्र गोरीव अक्षरांनीं लिहून घाली त्या व गर्दभ ह्याचें चाकार काढून प्रत्येक गावच्या चतु शिमेस ह्या शिला रोवाच्या. शिलालेखातील तात्पर्य.—हें दान

वंशपरम्परेनें पुरुषोत्तमपन्त कावळ्याकडेसच ' यावचद्रेदिवाकारी ' अव्याहृत चालावे. ह्यास चन्द्रसूर्य साक्ष. जो कोणी ह्या दानाचा उच्छेद करील ' त्याचे आईवर गर्दम ' अशी तलाखची शपथ त्यात घातली. याप्रमाणें बिम्बाच्या आज्ञेनुरूप सर्व पाटलांनीं वर लिहित्याप्रमाणें शिला तयार करून घातल्या. आणखी बरील साक्षीदारांनीं असेंहि सांगितलें कीं, ह्या शिला हजर आहेत मजीं असल्यास त्या सर्वांसमक्ष वाचवाव्या म्हणजे खरा न्याय मिळेल.

त्यावरून सांख्यसत्तानां त्था शिला आपल्या समक्ष आणवून वाचविल्या. त्यातील मनकूर.—

१ दरगावातून प्रत्येक वर्षीं पुरुषोत्तमपन्त कावळे पैठणकर त्यास एक ' विडा ' देत असावा. (विड्याचीं पानें सोळा व सुपाच्या पाच).

२ प्रत्येक गावातून मृगसाली एक ' पिच्छोडी ' देत असावी. पिच्छोडी न दिल्यास तिच्या ऐवजीं रोवड पन्नास फये जावे.

३ ज्याकडे सोयरीक होईल त्यानें आमन्त्रणाचे वेळीं दहा सुपाच्या व पन्नास पानाचा ' विडा ' वाजतगाजत पुरुषोत्तमपन्ताकडेस पाठवावा.

४ प्रत्येक गावाच्या उत्तमातून ' सरदेसाईपणाचे ' रुपये तीन, व ' सर-
देशपण्डेरीची ' रुपये दोन, मिळून रुपये पाच (दरशेंकडा) पुरुषोत्तमपन्तास देत जावे.

५ कोणार्कडेस लग्नकार्यसम्बधीं मण्डप घातल्यास ' माण्डवटवका पुरुषोत्तमपन्तास द्यावा. म्हणजे सतिमित्त दोन फये देत जावे.

६ बहिष्कारनिमित्त्य प्रायश्चित्त देऊन कोणास शुद्ध करणें असल्यास प्रत्येक ' प्रायश्चित्ताचे ' दग्यातून दहावा हिस्सा पुरुषोत्तमपन्तास द्यावा.

७ हव्यकव्यादि प्रत्येक कार्यांत ' टिळ्य ' व (सन्मानश्रीत्यर्थ) ' विडा पुरुषोत्तमपन्तास द्यावा.

८ लग्नकार्यासंबधीं ' घिब्यापाट ' पुरुषोत्तमपन्तास देत असावा.

९. प्रत्येक गावातून दोन ' विषे जमीन ' सरफारच्या करापासून, पुरुषोत्तमपन्तास माफ असावी.

१० प्रत्येक परगण्यातून सरकारच्या करपातून माफ असा ' एक गाव ' पुरपोत्तमपंतास इनाम द्यावा.

११ वरील चौदा परगण्यातील गावातून दर विध्यास सरदेसाईपणाच्या दफ्तराबद्दल व सरदेशपाण्डेगिरीच्या दफ्तराबद्दल ' चार चार पायली भात ' असे पुरपोत्तमपंतास देत असावे.

१२ अठाधिसारापैकी जे सरकारचे कर जसतील ते सर्व पुरपोत्तमपंतास माफ असावे.

ह्याप्रमाणे वरील चार साक्षीदारांची जवानी झाल्यावर, व आणिलेल्या शिलावरील बोरलेले दानपत्र वाचल्यावर, प्रतिभादी देवदेसला ठाकूर हा आपला हुकूम दाखीत करण्याच्या कामी खोटा ठरला त्याचे मागणेंहि बिन-पुराव्याच आहे असे ठरवावरून त्या प्रांताच्या सुभेदार शाबासखान त्यानें त्यास ५०० हौस दण्ड केला, व देवदेसला ठाकूर त्यास प्रत्येक गावातून दोन मनुष्ये घेण्याचा त्याचा हुकूम जस करून सरकारनें आपल्या स्वार्थाने करून ठेविला, आणि त्यास अशी तारीख केली की, जर ह्या ठरावाविरोद्ध एक शब्द बालशील तर तुम्हा शिरच्छेद केला जाईल, असें सांगून त्याची अप्रतिशय करून त्यास फचेरीतून हाडून लावेल, आणि नायफरावान शिरप व देऊन फचेरीतील मुग्य कामदारीच्या सत्तानिशी दस्तऐवज करून दिला, आणि त्यावर खानाने आपला शिक्का मारिला हा दस्तऐवज हिमरी ८१९ मध्ये झाला.

परिशिष्ट (नंवर १३)

चिमणाजीआप्पांची, अंताजी रघुनाथ कावळे यांस
घसईच्या माहिमेसंसंधी पत्रे.

अपण्डित लक्ष्मी अळडूत राग राजश्री

रामचंद्र रघुनाथ सरदेसाई व सरदेशपाण्डे

घसई घंगरे प्राता फिरझाण गोंसार्थी यांस:--

हे वर बाजीराव बहाळ प्रधान नरहस्तर. मुद्रघन मलासिन मया व
अरुप (दाखे १६५१) तुम्हीं विचार्या गोविंद आरमांस ५२ पाटविले ते

पारल सविस्तर वतमान कळून त्यास आमवेहि चिंता हाच होत आहे क', कार्य कराव. अशा निमित्त राबध्रा अतामापत्तास जें सांगणें तें सांगितलें आहे तुम्हां आपली खातरनिशा चिंतात करून कार्य साधणें तुमचे मनादया उरूप कर्जित करून येथून राग बाधूनी मेध श्याम व दत्तांनी तुर्क पठविणे आहेत. त्याचा निशा सब गोष्टाची करणें. गाणजे. रा छ १० रज्जन बहुत काव लिहिणें

लेखनछीमा

राजमान्यराजश्री अन्ताजी रघुनाथ गोंसाची यासीं—

सेवक बाजीराव बरलाळ प्रधान मुहसन इहिदे सलासिन मया व अलफ (शके १६५२) तुम्हा विनन्तिपत्र पाठविलें लिहिला अनिप्राय अवगत झाला ऐशियास प्रावणबौर्णिमेचा तीथ निघोन गेली याउपरी अधिकांमध्ये तीथ ठंक करणें आम्हा राजश्री स्वामोची आज्ञा घतली आहे. स्वार होऊन पुण्यास येतो राजश्री दिलाजी जाधवराव यासीं व राग श्रीकृष्ण राव यासीं पाठऊन देतो तुमचेहि कर्जित करू (न) बद्दाजी नाईक दावाविषयी लिहिलें त्यास तिकडे आल्यावर त्याचोहि कर्जित करू (न) तुम्हां त्वचें समाधान करणें आणिजे छ २ मकर

अराण्डित लक्ष्मी अलङ्कृत राग राजश्री अन्ताजी रघुनाथ गोंसाची यास—

सेवक बाजीराव बरलाळ प्रधान नमस्कार मुग इतत्रे सलासिन मया व अलफ (शके १६५२) तुम्ही विनन्तिपत्र पाठविले त प्रविष्ट जाहलें लिहिलें वर्तमान साद्यंत कळलें ' म ' कार ग्रामचा चिंती आला, तेव बजिनस तुम्हां पाठविली त पावोन वतमान कळतें साद्यंत बाण्डे गाणवा

संशय नाही; तथापि सावध अवघे. फिरङ्गीयास सन्याचे ठीक जाहलें नाही, व होईल मारसा भोंसादि नाही, यास्तव हेवा त्याने जे आहेत त्यांचा संग्रह केला पाहिजे, व त्यास ग्राम, धाम, टाण यावे, म्हणून लिहिलें होतें, ऐशियास साा कृष्णराव यांस पुनरुक्त दर्शनास यावयाची आज्ञा केली आहे. ते आल्यावर गावदि करून देऊं. चिन्ता न करणे. आपलें वर्तमान बरचेवर लिहित जाणें, जाणिजे. छ १ सव्याल. आज्ञा प्रमाण.

लेखनसीमा.

आस्ताण्डित लक्ष्मी अलङ्कृत राजमान्य राजश्री

अन्ताजी रघुनाथ गोंतायी यांस—

सेवक विमनामी बल्लाळ नमस्कार सुरतन इतने सत्तासिन मया व अलक (शके १६५३) तुम्ही पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जाहलें. लिहिला अर्थ अवगत जाहला. तुमचें विधी राजश्री कृष्णराव यास लिहिलें आहे. सी॥ राजश्री—राव साताऱ्यास गेले आहेत, ते लोंकर व येतील आणि तुमची राज्याची धेगर्मी व गारची सनद व हुज्या ऐसे तुम्हाकडे पाठविलें जाईल आपलें समाधान असों देणें. तुम्हीं फिरङ्गीयाचे परम शत्रू आहां. हे फिरङ्गीयास फारच असह्य, यास्तव तुम्हीं फिरङ्गीयाचें सरदहेपासून चट्टपाचां भोसांवर राहणें. त्यांच्या जवळ न राहणें. बेलापुरचा मनकूर लिहिला, तर तेंहि राम-कारण राखून ठेवणें. तीर्थरूप आलियावर येथिपर्यंतचा विचार करणें सो केला जाईल. जाणिजे. आपलें वर्तमान बरचेवर लिहित जाणें. छ १९ जिल्लाद. आज्ञा प्रमाण.

लेखनसीमा.

परिशिष्ट (नंबर १४)

पाटण येथील शिलालेखांतील देवगिरीच्या यादवासंघी

असलेल्या मजकूराचा उतारा शके ११२८-१२०५

धोमयदुवंशाय सयस्तु समस्त वस्तु संहिताय ।

विश्व यत्र ज्ञानु जातो विष्णु स्वयं अस्तु (५)

गर्जं दूर्जर कुंजरोत्पटधट्य सघट्ट कठीरवो ।

लाओरस्क कगाड पाटनपट्ट पर्णाट हत्तंडक ॥

धामान्भिल्लतम भूपति सम

भवद्भूपाल बुडामणि ॥

स्तत्रात्तोधुरं प्रियान्त मुखहृथी

जैत्रपालो नवन् ॥ ६॥

लक्ष्मीकान्तलपः प्रतारि (१) भवः श्रीजैत्रपालोभवः ।

समानोगण (२) चित्तालिविभवः शास्ताभुष सिपणः ।

पृथ्वीशो मधुमाभिमोरणमुखे काशीपतिः पातितो ।

येनास्तावपियस्यनृत्य वदुना हंमरि वीर्योमेतः ॥ ७ ॥

अवतारपुरा पुरुषोत्तमो

यदुकुले जगतो हितहेतवे

जयति सोयमिमां सकलामिलामयति

भापतिर्हिहमहाफते ॥ ८ ॥

श्रीशके ११२८ प्रभवसंवत्सरे थावण मास

पौणिमास्या चंद्रमहणसमये

शके ११२८ प्र व संवत्सर येत.

११२९ येत - १२८-१२०७

यांतील अक्षरचा मराठीत असलेला मजकूर भाष ३ पृ. ९० वर दिलेला आहे.

परिशिष्ट (नंबर १५)

हरिहर येथील कानडी शिलालेख.

(शके ११९९-१२०२)

(इ. स. १२७७-१२८०)

रामदेवराव जाधवाच्या राजवटीतील

सदरील शिलालेख कानडी भाषेत असून त्याची लिपी कानडी आहे. त्यात देवगिरीच्या यादव राजाची पांचव्या भाळमापासून रामदेवराव जाधवापर्यंत वशावळ दिली आहे. शिवाय त्याचा कर्नाटक प्रांतातील कर्तवगार सुभेदार साल्व्हद तिकमदेव याच्या पराक्रमाचे साधन वर्णन दिले आहे. महादेवरायाने केरळ, कोंकण व चोल येथील राजाना व हम्मीराता (तरकालीन सुमलमान राजांना) आपल्या दूतामार्फत आवाहन करून आपले अंकित बनविले. सवरील शिलालेखात रामदेवराव जाधवाची बिरदे दिली आहेत ती येथेप्रमाणे:- "महाराजाधिराज, परमेश्वर, परमभट्टारक, द्वारवतीपुरवराधीश" तसेच त्याच्या पराक्रमाचे नेहमीचे शिस्त्याप्रमाणे वाक्यमय भाषेत वर्णन केले आहे. पुर्जेर देशचा राजा हाच कोणी हसी त्याचा तो अंकुश होता, मालव देशचा राजा हाच कोणी मदन त्यास तो केवळ (शिष्याचा) त्रिनेत्र भासत होता, तैलगण येथील राजा त्यास थरपाप भात असे. त्याचा दक्षिणेकडील प्रांताचा, (कर्नाटक, म्हेसूर वगैरे) सुभदार साल्व्हद तिकमदेव हा असून त्याचे वडलाचे नाव कायदेव व आईचे नाव हिराया असे होत. सदरील तिकमदेवाने देवगिरीच्या यादवांचा ह्जडवैरी दारानमुद्र (हत्तीचे हलेविड) येथील होयसळराजाचा पराभव करून त्याची संपत्ति हत्तीघोड्यामुद्धा छदन आणिली ! विजयी तिकमदेवाने परत येताना हरिहरपुरास भेट दिली व रामदेवरावाच्या परवानगीने त्यागाची लक्ष्मीनारायणाच्या मूर्तीची स्थापना घेली या पवित्र ठिकाणी बुरु, कादी, वाराणसी, हिमगिरी, गया, गोदावरी,

धीनाग या तीर्थाचा अणू काय संयमच झाला आहे असा भास होई. शके ११९९ ईश्वर नाम संवत्सरी विक्रम देवाने हरिहरपूर येथील जमीनी खरेदी करून तेथील त्या १०४ ब्राह्मणास दान दिल्या. शके १२०१ बहुधन संवत्सरी त्याने लक्ष्मीनारायणाच्या मूर्ती स्थापन केल्या व शके १२०२ साली देवालयाने काम पुरे करून त्यावर सोन्याचा कळस चढविला. पांड्यनाडच्या व्यापाऱ्याना व सर्व जातींच्या मम्मुरीदंडानीं तेथे भरणाऱ्या जनेच्या वेळी मोठ्या होणारा कर, सदरील देवालयाच्या पूजे अर्वेस लवून दिला. तसेंच तेथील ब्राह्मणांनी व जच्छंगी, चॅनेवल्ली, लोकेयेकर, बेहर, नोमोवाडी येथील सर्व व्यापारी महाजन व अठरा पड्ड जातीतील लोकानी पंचायत भरवून सदरील गावातील आयात व निर्यात मालावरील जकातीने उत्पन्न सदरील देवालयाला लावून दिले ते येथेंप्रमाण.—नवनिधी म्हणजे (नऊ प्रकारच्या धान्याच्या) पन्नास गाड्यावरील जकातीचे उत्पन्न, दर माताच्या गाळीमागे एकमण भात; दर दुजानामागे एक शेर भात, इतर मालावरून दर एक हाडास (तत्कालीन कर्नाटकी माप) एक सळगी (कर्नाटकी माप), विठ्याच्या पानाचा दर एक ओइया मागे शंभर पाने, पन्नास आढिक (डुपाऱ्या), मिरें, बेलदोडे जिनसाची एक सळगी.

परिशिष्ट (नंवर १६)

दावणगिरी येथील शिलालेख.

शके ११९३ इ. स. १२७१,

हा शिलालेख कानडीत असून लिपी कानडी आहे. रामदेवराव जाधवाचा वृजराग या नावाचा सरदार होता त्याचा राजगुह मादेंगीदेव या नावाचा होता. तो पद्मसेन यतीचा शिष्य होता. वृजराजचा मुलगा यशोदेव होता. पाप्प देसात बेहर या नावाचे वैभवशाली शहर त्याने बसाविले. पद्मसेनयतीच्या वृत्तेने घराच सुखसुख मिळाला गेला अशा भावनेने त्याने तेथे लक्ष्मीनारायणाचे देऊळ बांधले. पार्श्वनाथाच्या देवास ईशेहलीगाव व बारा होनाचा अग्रहार स्थाने केला.

परिशिष्ट (नंवर १७)

बहाळ येथील शिलालेख.

शके ११४४

अथ राजवंश ।

विपवचसेन प्रवाहाद्भनवलिनृपति विष्णुमाफान्त्रविश्व
 शश्वद्वन्म्योपगूडा यदुत्पलितकः प्रोभृतो तद्गभूषत् ।
 भूमिभारावतार तिल वल्लिस्तमये कर्तृकामो मुसारे—
 रश काप्यावितासात् भुवि भवनविशो भूपति भिन्नात्प ॥ ८ ॥

सखितोर रिपुराजमण्ये

यस्य राहो रिव मुष्टि राह्व ।

इष्टिमानकुत ०० यमा

नीलनीन्दरुचि न्यराचत ॥ ९ ॥

या दक्षिणाशो धनद प्रचेता

कावृषुचि पुष्यजनो महेशा ।

महावत्येति समप्रलोक—

पालात्मव पालयति रम लोकम् ॥ १० ॥

भूपालभालितलको जनि जेप्रवाल ।

भूमाल दाराकृति रदुनिमाविक्रमस्वधी (१)

कृया प्रतापशिरिना क्षितिषा विपदा ।

रूपाराणि क्षलभा इव यस्य भेकु ॥ ११ ॥

दिममयूजमयूजविप्रसला ।

सिलपशोभर शोभितादिकुश्व. ॥

गणपति पतिभद्रमुचो त्यव ।

शुचिपूत वरणातरुणधया. ॥ १२ ॥

रिपुनृपादिरण्यकशिपूहस्थलदलद्वरसिंहः ।

सिंहो जनि जनि जगति जयस्य जगत्जगतिप्रतिस्थेन ॥ १३ ॥

दृष्यत्क्षपत्नपृथ्वीपतिकुम्भिकुम्भ-

संभेदनाकृपकृपाणकरो विरेण ।

बंभोज वाजिनितकुम्भर माग्नि माद्य

राजानमर्जुन सतजं यदूर्जितं यः ॥ १४ ॥ ?

मदोन्मत्तद्विषाद्विरदसंघर्षवकटस्फुल्लिगो

यद्विद्युत्प्रहरणं रणस्फूर्जंशुः पृथुः ।

विश्वद्वामो धारो यदसि जलदाः वक्षलनिभः

प्रतापं प्राग्नूनं क्षपयति विषक्षाक्षितिमृताम् ॥ १५ ॥

वसुधां तव वसुधा सुधाधाम्नि महिषती ।

प्रशासति सति क्षमानृति राविन्यस्त शासने ॥ १६ ॥

सस्य च दैवज्ञ मणाप्रणीद्र गगः प्रणयाः + + + X

प्राणादमासादितताप्रसादः ॥ १७ ॥

साहाय्य माधिन विधाय धर्म तस्यालु गन्धेह मद्देश्वराख्यः ।

इमा प्रसन्ना मनवचपया विनिर्ममे निर्मलधीः प्रशस्तिम् ॥ १८ ॥

क्षेपो यावद्ब्रह्मति वसुधा मेपशीर्षे रसेषे ।

गोवत् वेलावलय मल्लिलं नाथवार्योद्ब्रह्मन्ति ।

तारा राम्नागपति रपि रवेर्मङ्गलं याददेतत् ।

.....भूपर्ण भूतलस्य ॥

. ११४४ वर्षाणिशकपृथ्विपतेःप्रयाते चैत्राद्यप्रातपदि चित्रभानुवर्षे.....

र रविलुब्धिर्यमंशिकायाः मंगलमहाध्रीः । लिखितेयं नागारक्षतीय

आ. पं. गंगाधरेण सूत्रधार बाळ ॥.

पृष्ठ	पंक्ति	वस्तु	शुद्ध
१२३	६	पाहिजे	पाहिजे.
"	२२	अण्जुरचा 'शिलालेख' अगर 'शिलासासन' याणैवजी	अण्जुरचा 'ताम्रपट' असे वाचणें.
१४६	१५		
"	१६		
१४८	१		
१५०	२०		
१५४	१२		
२३१	१३-१४		
२६४	२५	नं. ३ परंतु येत नाही शके ११९१ उचलिला बूळी आहे 'विद्वान्' ऐवजी	नं. ३ ब येतें ११८८ उचलला पुढी आहे. 'विद्वान्' असे सर्व ठिकाणीं वाचावे.
२५५	१-१२		
१२४	५		
"	१०		
"	११		
१२५	८		
१२९	१७		
१३३	१८	असे नं. () होते दावणगोरे गरुड	असे. नं. ८ होय दावणगिरी गरुड
१३१	५		
"	११		
"	१२		
"	२०		
१४०	२		
"	७		
"	१७		

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१४०	२१	शिक्षा केली	शिक्षा केली
१४३	१६	होते.	होते,
१४७	५	कोशाधिपति	कोपाधिपति
११	१२	दन	दान
१४९	१९	जागोजाग त्या	त्या जागोजाग
१५१	१२	दिवगाव	दिवंगाव
१५२	८	ह्याशी	ह्यास
१५४	३	४००-५०	४००-४५०
११	१६	प्रसेद्धी	प्रसिद्ध
११	१८	कोणी	कोणीही
१५७		श्रीचक्रवर्ती रामचंद्रदेव व रौक्मण महादेव }	ही नावें दोनदा चुकून पडली आहेत
१६२	९	होय.	होय,
१६३	१२	पातशाहीच्या	पातशाहीची
११८*	२	मलिकपुर	मलिककापुर
११ ७ ९-१०-११		कमलदेवी	देवलदेवी
११ ९-१०-१८-२१		देवलदेवी	कमलदेवी
१७१	१७	रीतिने	रीतीने
१७३		आठयाची	अठयाची
१८४		हरळाहर्लीचे वनावळीतून जैतुंगी नंतरच्या राजाची नावें चुकून पडली आहेत.	‘फक्त जैतुंगी पर्यंत’ आहे असे समजावें.

भाग ४ था.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१९०	१०	विद्वान्मान्य	विद्वन्मान्य
१९६	३	प्रयावर	प्रंयाचें
१९९	२०	अ युन्य	अत्युच्च
२०३	११	एवनाथ श्रीधर	एकनाथ, श्रीधर पौरे.
२१२	८	कमाई	कामाई
२१६	२१	पहिलाज	पहिलाच
२१७	१६	अध्यात्माच्या दैर्घ्यात	अध्यात्माच्या दौर्घ्यात
२२३	१	तिरदिम	चिरदिम
२३१	१०	वर्णन दिले	वर्णन केलें
२३२	३	प्रत्यक्ष	अथापि
२३४	१०	चौपुटे (चवदापुटे)	म्हात्रे, पाठारे (चुवून वगळलेले.)
२४	१६	रजाबद्दला ठपेस	कौस नको
२४	१७	आलेल्या	आले, या
२४७	९-१२	पाताणे	पाठारे
२५४	१८	पान (कोरीगाणा)	पान १७८ ते
२५	१९	शिलहार	शिलहारा
२६०	१९	पाठव्याच्या	पाठवेंचें
२६१	६	राज्याचा	राजाच्या
२६२	४	Regulation	Regulation
२८७	४	अध्यात्मिक	अध्यात्मिक
२९०	२	पुराणांत यमोला	पुराणांत यमोला

पृष्ठ	पंक्ति	अनुद्ध	शुद्ध
२९०	३	तांत्रिक	तान्त्रिक
"	४	उपास्य-देवतेची	उपास्यदेवताची
"	"	अन्यभाषनेने	अनन्यभाषनेने
"	९	भक्ति	अत्यादर
२९३	२४	भासल्यामुळे-कोटांने	भासल्यामुळे रयांची
			साक्ष कोटांने रद्द केली.
२९५	१०	लेखकाने इंग्रजांत	लेखकाने आ पंथाचा
			इतिहास इंग्रजांत
२९७	९	प्रसिद्ध	प्रसिद्ध
"	१६-१७	(इतिहाससंशोधन, भागत इति- हाससंशोधक मंडळीचे)	याऐवजी 'इतिहास- सिक्तसंशोधनाचेकामी'
२९९	११	आराधना	आराधना
३०३	१७	मिळवाल	मिळविला
३०६	८	असल्यास	नसल्यास
३०७	१८	तरां	म्हणून
३०५	१०	अभ्युत्थाना	अभ्युत्थाना
३०६	१९	भागावर	भागावर
३४७	अक्षरेची	बाधले बाखेरीज	बाधिले. या खेरीज
३५७	३	अमीर	अमीर
३६०	८	सिद्धांतासि	सिद्धांत
३६८	१६	विविधज्ञानविस्तारात	विविधज्ञान- विस्तारातील

परिशिष्ट नं. ३

१५	११४५- हरिहरचा शिलालेख (वगळणे)	चुक्रम पडला तो परिशिष्ट पृष्ठ १५ वर दिला आहे.
----	------------------------------------	---